

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

127
1988

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΜΠΤΗ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1991

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ
ΕΦΗΜΕΡΙΣ
1988

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

127
1988

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΜΠΤΗ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1991

Τόμος 127 (1988)

ISSN 1105-0950

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Ἀθῆναι 106 72

Ἐπιμέλεια ἐκδόσεως: Ἡλέκτρα Ἀνδρεάδη

Καλλιτεχνικὴ ἐπιμέλεια: Ρούλα Γιαννουλάκη

Ο ΤΟΜΟΣ ΤΟΥΤΟΣ
ΑΦΙΕΡΩΝΕΤΑΙ

ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ
(1815-1888)

ΓΕΝΙΚΟΥ ΕΦΟΡΟΥ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ (1864-1884)
ΜΕΛΟΥΣ ΤΟΥ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ (1851-1855)
ΑΝΤΙΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ (1851-1852)
ΣΥΜΒΟΥΛΟΥ (1858-1883)

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΥΛΩΝΑ
(1898-1988)

ΣΥΜΒΟΥΛΟΥ (1969-1971)
ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΥ (1978-1979)
ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ (1979-1988)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΛΕΤΑΙ

N. Δ. Παπαχατζή:	Ἡ θεὰ Δήμητρα «σύνναος» τοῦ Ποσειδῶνα	1-14
Βασιλείου Χ. Πετράκου:	Ἀρχαιολογία καὶ δεοντολογία	15-18
Kevin Clinton:	The Ephebes of Kekropis of 333/2 at Eleusis	19-30
Brinna Otto:	Gemalte Muster der Protosesklo- und Sesklozeit in Thessalien	31-46
Jan Bouzek:	Thessalian and Macedonian Bronzes	47-60
Ἑλένης Παπασταύρου:	Ἡ ἐπιτύμβια στήλη 5280 τοῦ Μουσείου τοῦ Πειραιᾶ	61-70
Στέλλας Δρούγου:	Τὰ πήλινα κτερίσματα τοῦ μακεδονικοῦ τάφου στὴν πλατεία Συντριβανίου Θεσσαλονίκης	71-94
Nassi Malagardis:	Images du monde rural attique à l'époque archaïque	95-134
Χριστίνας Τελεβάντου:	Ἡ ἀπόδοση τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς στὶς θηραϊκὲς τοιχογραφίες	135-166

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

Π. Ἀγαλλοπούλου-Ν. Καλλιοντζή:	Τρία ἀρχαῖα λιμάνια στὸν ὅρμο τοῦ Πουρνιᾶ τῆς Βόρειας Λήμνου	169-174
Μιχ. Β. Κοσμόπουλου:	Προϊστορικὸς οἰκισμὸς στὸν Βλαστὸ Κάλμου	175-198

ΜΕΛΕΤΑΙ

Η ΘΕΑ ΔΗΜΗΤΡΑ «ΣΥΝΝΑΟΣ» ΤΟΥ ΠΟΣΕΙΔΩΝΑ

1. Ὁ Ποσειδῶνας καὶ ἡ Δήμητρα στὴ λατρεία

Ο Πλούταρχος, προσπαθώντας νὰ βρεῖ μιὰ ἐξήγηση γιὰ τὴν παλιὰ συνήθεια νὰ λατρεύουν οἱ Ἕλληνες τὴ Δήμητρα συχνὰ μαζί μὲ τὸν Ποσειδῶνα στὸν ἴδιο ἢ σὲ γειτονικὸ χῶρο, ἐξετάζει τὴν ἐνδιαφέρουσα αὐτὴ συνήθεια σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ πολλὰ *συμποσιακὰ προβλήματα* τῆς ὁμώνυμης ἐκτενοῦς πραγματείας του (βιβλ. 4, κεφ. 4, 3 κπ.).

Ὁ Χαιρωνέας στοχαστὴς ἦταν συνήθως προσεχτικὸς καὶ ἀπέφευγε τὰ ἐπιπόλαια συμπεράσματα, στὴν προκείμενη ὅμως περίπτωσι ἐκανε τὸ λάθος νὰ βασιστεῖ ἀποκλειστικὰ στὸ περιεχόμενο ποὺ εἶχαν οἱ δυὸ θεότητες στοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς ἀρχαιότητος, δηλ. ὁ Ποσειδῶνας αὐστηρὸς ἐξουσιαστὴς τοῦ πελάγους καὶ ἡ Δήμητρα καλόβουλη θεὰ τῶν σιτηρῶν. Αὐτὸ τὸν ἔφερε σὲ ἀμηχανία, γιατί δὲν ἔβλεπε σαφὴ συγγένεια στὴ φύσι τῶν δυὸ θεοτήτων, καὶ ὁ Πλούταρχος ἀναγκάστηκε νὰ καταφύγει σὲ μιὰ σοφιστικὴ λύσι τοῦ προβλήματος, τὴν ὁποία διατυπώνει ὡς ἐξῆς: ἀπὸ τὴ θάλασσα, τὴν ὁποία κυβερνᾷ ὁ Ποσειδῶνας, προέρχεται τὸ ἄλας, «οὐ χωρὶς οὐδὲν ἐστὶν ἐδώδιμον» προσθέτει πῶς καὶ τὸν ἄρτον ἐπίσης, ὁ ὁποῖος εἶναι δῶρο τῆς Δήμητρας, τὸ ἄλας «συνηδύνει ἐμμιγνύμενον» διὸ καὶ *Δήμητρος σύνναος ὁ Ποσειδῶν*. Μ' ἄλλα λόγια οἱ δυὸ τόσο διαφορετικὲς θεότητες τιμήθηκαν μὲ κοινὴ λατρεία, γιατί τὸ δῶρο τῆς μιᾶς συμπληρῶνεται μὲ τὸ δῶρο τῆς ἄλλης.

Οἱ Ἀθηναῖοι ἦταν ἐξοικειωμένοι μὲ μιὰ παραδοσιακὴ κοινὴ λατρεία τοῦ Ποσειδῶνα καὶ τῆς Δήμητρας, γιατί ὑπῆρχαν κοινὰ ἢ γειτονικὰ ἱερά τους κατὰ μῆκος τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ, ἡ ὁποία ἀπὸ τὸν ἀθηναϊκὸ Κεραμεικὸ κατέληγε στὸ ἐλευσινιακὸ κέντρο τῆς λατρείας τῆς Δήμητρας: τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ ἱερά αὐτὰ τὸ συναντοῦσε κανεὶς στοὺς Λακιάδες, ἐντελῶς στὴν ἀρχὴ τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ (στὴν περιοχὴ τῆς σημερινῆς ἀνώτατης γεωπονικῆς σχολῆς), ὅπου συλλατρεύονταν ἐκτὸς τοῦ Ποσειδῶνα καὶ τῆς Δήμητρας, καὶ ἡ Κόρη τῆς Δήμητρας καὶ ἡ Ἀθηνᾶ (Πανσ. 1, 37, 2).

Οἱ ἴδιες τέσσερες τοπικὲς θεότητες ἦταν στὸ κέντρο τῆς γιορτῆς τῶν Σκίρων, κατὰ τὴν ὁποία μιὰ πομπὴ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴν ἀκρόπολι ἔχοντας ἐπικεφαλῆς τὸν ἱερέα τοῦ Ποσειδῶνα-Ἐρεχθέα καὶ τὴν ἱέρεια τῆς Πολιάδας Ἀθηνᾶς καὶ κατέληγε γιὰ τὴ θυσία στὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρας τοῦ Σκίρου (ἐπίσης παρὰ τὴν Ἱερὰ ὁδὸ, κοντὰ στοὺς Λακιάδες). Στὰ Ἀλῶα, μιὰ χειμωνιάτικη γιορτὴ τῆς Δήμητρας, ἡ θεὰ τιμῶνταν πλάι στὸν Ποσειδῶνα, μὲ συλλατρευτόμενο αὐτὴ τὴ φορὰ τὸ Διόνυσο.

Σὲ μικρὴ ἐξάλλου ἀπόστασι ἀπὸ τὴν Ἱερὰ ὁδὸ, βορειοανατολικά τοῦ Σκίρου καὶ τῶν Λακιάδων, ὁ Ποσειδῶνας καὶ ἡ Δήμητρα εἶχαν δυὸ γειτονικά ἱερά: ὁ Ποσειδῶνας στὸ χαμηλὸ πετρώδη λόφο τοῦ Κολωνοῦ (Πανσ. 1, 30, 4) καὶ ἡ Δήμητρα στὸ ἀντικρινὸ μικρὸ ὕψωμα ποὺ ἀπ' αὐτὴ ἀποκαλοῦνταν «λόφος τῆς εὐχλόου Δήμητρος» (σήμερα λόφος τοῦ Σκουζέ). Ἡ μικρὴ ὁμαλὴ ἔκτασι ἀνάμεσα στὰ δυὸ ἱερά χαρακτηρίζοταν ὡς «Δήμητρος ἄρουρα».

Στὴν Ἐλευσίνα τέλος, στὸ χῶρο ὅπου κατέληγε ἡ Ἱερὰ ὁδός, δηλ. σὲ μιὰ μικρὴ πλατεία,

μπροστά στα προπύλαια του τεμένους της Δήμητρας, οί Ἀθηναῖοι εἶχαν χτίσει μαρμάρينو ναῖσκο γιὰ τὸν «πατέρα Ποσειδῶνα», ὥστε ἡ λατρεία του νὰ γειτονεύει πάλι μὲ τὸ ἐπισημότερο στὴν Ἀττικὴ ἱερὸ τῆς Δήμητρας. Οἱ Ἀθηναῖοι τιμοῦσαν τὸν Ποσειδῶνα ὡς θεὸ τῶν «πατέρων» τοὺς στὴν ἀκρόπολη, στὸ πλευρὸ τῆς Ἀθηνᾶς, θεᾶς κι αὐτῆς τῶν προγόνων τοὺς καὶ πολιοῦχου τῆς Ἀθήνας. Στὴν Ἐλευσίνα ὁ Ποσειδῶνας τιμῶνταν στὸν μικρὸ μαρμάρينو ναὸ μαζὶ μὲ τὴν «προπυλαίαν Ἄρτεμιν», ἡ ὁποία ἐδῶ δὲν ἦταν ἡ γνωστὴ ἀπὸ τὴ μυθολογία θεά, ἀλλὰ σύμφωνα μὲ μιὰ μυστικὴ διδασκαλία, γνωστὴ καὶ στὸν Αἰσχύλο, ὁ ὁποῖος καταγόταν ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα, ἦταν κόρη τῆς Δήμητρας (βλ. Πaus. 8, 37, 6). Φαίνεται πὼς ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς προσάρτησης τῆς Ἐλευσίνας ὑπῆρχαν μπροστὰ στὴν εἴσοδο τοῦ τεμένους τῆς Δήμητρας ἀπλοὶ βωμοὶ τῆς Ἄρτεμης αὐτῆς καὶ τοῦ «πατρὸς Ποσειδῶνος». Ἡ Ἄρτεμη πρέπει νὰ ἀποτελοῦσε ἐπιβίωση τῆς προϊστορικῆς ὁμώνυμης θεᾶς, τῆς ἀναφερόμενης στὶς μυκηναϊκὲς πινακίδες καὶ ἄσχετης πρὸς τὴν Ὀλυμπιακὴ Ἄρτεμη. Ὁμοιο ναῖσκο εἶχε ἡ ἴδια θεὰ καὶ μπροστὰ στὴν εἴσοδο τοῦ μεγάλου ἱεροῦ τῆς Δέσποινας στὴν ἀρκαδικὴ Λυκόσουρα (βλ. παρὰκάτω).

2. Ἡ ἀρχαιότερη φύση τοῦ Ποσειδῶνα καὶ τῆς Δήμητρας

Ἡ συγγενὴς φύση τῶν δυὸ θεοτήτων, βεβαιωμένη γιὰ πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδας, ἀποτελεῖ ἐξέλιξη ἐνὸς ἀρχικοῦ δεσμοῦ μὲ τὸ ὑποχθόνιο βασίλειο ποὺ εἶχαν ἡ Δήμητρα καὶ ὁ Ποσειδῶνας.

Τῆς Δήμητρας ἡ σχέση μὲ τὸν κάτω κόσμον ἐπισκιάστηκε στὰ ἱστορικὰ χρόνια ἀπὸ τὴν ἰσχυρὴ φύση τῆς θεᾶς τῶν Θεσμοφορίων (ἀργότερα τῆς Ἐλευσίνας), ἡ ὁποία ἐπέβαλε τὴ Δήμητρα ὡς θεὰ τῶν σιτηρῶν σὲ ἀρκετὰ μέρη τῆς Ἑλλάδας. Σ' ἄλλα ὅμως διατηρήθηκε μὲ σαφήνεια ἡ ὑποχθόνια φύση τῆς θεᾶς: ἡ ἀρκαδικὴ Δήμητρα τῆς Θέλπουσας καὶ τῆς Φιγᾶλειας τῶν ἱστορικῶν χρόνων εἶναι βέβαιο πὼς εἶχε τοὺς προγόνους της στὸν κάτω κόσμον καὶ πὼς ἡ ἀρχικὴ φύση της δὲν διέφερε ἀπὸ τῶν ἄλλων σκληρῶν καὶ δυσεξιλέωτων θεοτήτων ποὺ ἐνέπνεαν φόβο στοὺς ἀνθρώπους. Πῆρε τὸ ὄνομα Δημήτηρ ἴσως στὸ τέλος τῶν προϊστορικῶν χρόνων, ὅταν μποροῦσε μὲ τὴ λατρεία νὰ ἐξευμενίζεται ἢ νὰ γίνεται φιλικὴ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους (ἡ συναισθηματικὴ προσέγγισή της ἐκφράζεται μὲ τὴν ἔννοια τῆς «μητέρας» ποὺ ἀπέτελεσε μέρος τοῦ ὀνόματός της). Ἀπὸ τὴ χρονικὴ αὐτὴ στιγμή ἡ ἀδυσώπητη «Ἐρινὺς» ἢ «Μελαινα» θεὰ ἄρχισε νὰ ἐξελίσσεται ὡς φιλικὴ θεὰ τῆς βλάστησης ἢ τῶν καρπῶν τῆς γῆς (ἰδίως τῶν «δημητριακῶν», στοὺς ὁποίους στηρίχτηκε ἡ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων, ἀφότου ἔπαψαν νὰ «ζοῦν θηριωδῶς», ὅπως εἶχε γράψει ὁ Ἰσοκράτης, *Πανηγ.* 28). Τὴν ἴδια πορεία ἀκολούθησε καὶ ὁ ἀρχικὰ «ἀμείλιχος ἡδ' ἀδάμαστος καὶ ἔχθιστος βροτοῖς» Αἰδης (*Ἰλ.* I 158) ποὺ μὲ τὴ λατρεία ἐγίνε Πλούτων ἢ πλουτοδότης θεὸς στέλνοντας κι αὐτὸς τοὺς καρποὺς ἀπὸ τὰ βάθη τῆς γῆς.

Ἀπὸ τὰ παρακάτω παραδείγματα (κατὰ πλειονότητα ἀντλημένα ἀπὸ τὸν Πausανία καὶ ἐπομένως ζωντανὰ καὶ στοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς ἀρχαιότητος) θὰ φανεῖ πὼς καὶ στὰ προχωρημένα ἱστορικὰ χρόνια σὲ ἀρκετὲς πόλεις συνυπῆρχαν ζωντανὲς στὴ λατρεία καὶ οἱ δυὸ μορφὲς τῆς Δήμητρας, ἡ αὐστηρὴ τῆς Ἐρινύος καὶ ἡ μειλίχια τῶν καρπῶν τῆς γῆς, ἐνῶ σ' ἄλλες πόλεις ἡ ἴδια ἢ παλιὰ χθόνια μορφή ἀφομοίωσε τὰ γνωρίσματα τῆς νεότερης Δήμητρας καὶ λατρευόταν ὡς θεὰ τῆς βλάστησης ἢ τῶν δημητριακῶν καρπῶν, χωρὶς νὰ στέκονται ἐμπόδια τὰ παλιὰ προσωνύμια τῆς «Ἐρινύος» ἢ τῆς «Μελαινῆς», τὰ ὁποῖα καὶ τότε διατηροῦσε.

Ὁ Ποσειδῶνας, ἀντίθετα, διατήρησε στὴ λατρεία (ὄχι καὶ στὴ μυθολογία) πολὺ περισσότερο τὴν ὑποχθόνια φύση του καὶ μ' αὐτὴ ἔθρεψε τὴν εὐλάβεια τοῦ κόσμου ὡς τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος. Ἡ γνωστὴ ἀπὸ τὴ μυθολογία μεγαλειώδης μορφή τοῦ ἐξουσιαστῆ τοῦ πελά-

γους ὑπῆρξε ἔργο τῶν ποιητῶν καὶ τῶν ἐμπνευσμένων δημιουργῶν εἰκαστικῶν ἔργων καὶ ἄφησε ἀσυγκίνητη τὴν εὐλάβεια.

Στὸ μυκηναϊκὸ πάνθεο, στὸ ὁποῖο οἱ χθόνιες θεότητες εἶχαν τὴν ὑπεροχή, ὁ Ποσειδῶνας, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς ἐνεπίγραφες πινακίδες τοῦ 13ου π.Χ. αἰῶνα, ξεχώριζε ὡς ἡ ὕψιστη μορφή του, ἐλέγχοντας ἰδίως τὶς γεωλογικὲς ἀνωμαλίες καὶ προκαλώντας ἢ ἀποτρέποντας τὶς ὑποχθόνιες ἀναστατώσεις («ἐνοσίγαιος», «σεισίχθων», «γαιάοχος»). Κατὰ τὴν ἡσιόδεια *Θεογονία* ἦταν ἡ ἰσχυρότερη θεϊκὴ προσωπικότητα τοῦ κάτω κόσμου, ἀφοῦ αὐτὸς εἶχε ἀπομονώσει τοὺς ἡττημένους τιτάνες στὸν ἐκεῖ εὐρώεντα χῶρο, τὸν περιβαλλόμενο μὲ πελώριο τεῖχος, ὅπου αὐτοπροσώπως ὁ Ποσειδῶνας «θύρας χαλκείας ἐπέθηκε» κάνοντας γιὰ τὴν αἰωνιότητα ἀδύνατη τὴν ἐξοδὸ τοὺς καὶ τὴν ἐπιστροφή τοὺς στὴ γῆ (στίχ. 729-733). Στὰ ἱστορικὰ χρόνια ὁ θεὸς αὐτὸς ποὺ δὲν εἶχε θέση στὴ μυθολογία ἐπιζοῦσε μόνο στὴ σκιά τῆς ἐπίσημης θρησκείας. Σὲ ταπεινὰ ἱερὰ τῆς ὑπαίθρου τιμῶνταν ὡς ὁ θεὸς τῶν χειρσαίων ὑδάτων, τὰ ὁποῖα ἔστελνε ἀπὸ τὰ ἔγκατα τῆς γῆς γιὰ νὰ ἐξασφαλίζει τὴν ἀπαραίτητη γιὰ τὴ ζωὴ τῶν φυτῶν ὕγρασία («Ποσειδῶν Φυτάλμιος»). Ἡ θεσσαλικὴ ἐνδοχώρα τὸν ἤξερε ὡς θεὸ τῶν πηγῶν («Ποσειδῶν Κρηναῖος»), ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ ὡς Γαιάοχο μὲ τὸ τοπικὸ ὄνομα Πετραῖος, γιὰτὶ εἶχε σκίσει τοὺς βράχους στὰ Τέμπη καὶ εἶχε δημιουργήσει διέξοδο γιὰ τὰ λιμνάζοντα πρὶν νερὰ τῆς χώρας. Στὴν Ἀττικὴ μὲ τὴ δεύτερη αὐτὴ ιδιότητα εἶχε τὸ τοπικὸ ὄνομα Ἐρεχθεὺς καὶ τιμῶνταν μὲ μυστικὴ λατρεῖα στὸ Ἐρέχθειο μαζί μὲ τὴ χθόνια Ἀθηνᾶ. Στὴ Βοιωτία εἶχε παρόμοια λατρεῖα, πάντα μακριὰ ἀπὸ τὴ θάλασσα. Ἀλλὰ καὶ κοντὰ στὴ θάλασσα μπόρεσε νὰ ἐπιζήσει ὡς θεὸς τοῦ κάτω κόσμου, μὲ ὀνομαστότερο τὸ ἱερὸ του στὸ Ταίναρο, τὴ νοτιότερη ἀκτὴ τῆς Πελοποννήσου. Ὁ ναὸς του στὸ Ταίναρο ὑψωνόταν πᾶνω ἀπὸ ἓνα στόμιο καθόδου πρὸς τὸν Ἄδη, ὅπου λειτουργοῦσε ψυχοπομπεῖο βρεχόμενο ἀπὸ τὸ κύμα τοῦ πελάγους. Ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ ἐκεῖ ναοῦ ὑπῆρχε ἐπιβλητικὴ λαξευτὴ κάθοδος πρὸς τὸ ψυχοπομπεῖο καὶ πρὸς τὴ σπηλιὰ μὲ τὸ «στόμιο τοῦ Ἄδη». Πολλοὶ ἔφταναν στὸ ταινάριο αὐτὸ ἱερὸ χάριν τῆς ἐπικοινωνίας μὲ ψυχὰς νεκρῶν ἢ ἄλλες ὑπάρξεις τοῦ κάτω κόσμου. Τὸ ἄγαλμα τοῦ θεοῦ, τὸ στημένο παρὰ τὸ ναὸ του (πάνω ἀπὸ τὸ ψυχοπομπεῖο) ἀτένιζε τὸ πέλαγος, ἀλλὰ ὁ θεὸς ἦταν «ἀχερούσιος», ὅπως τὸν ἔλεγαν, ὄχι πελάγιος. Ἡ πελάγια ὑπόσταση τοῦ Ποσειδῶνα στὰ ἱστορικὰ χρόνια ἐνδιέφερε περισσότερο τοὺς καλλιτέχνες ποὺ ἔχτιζαν τοὺς ἐπιβλητικούς μαρμάρινους ναοὺς του ἢ ἔστηναν τὰ ὑπερφυσικοῦ μεγέθους χάλκινα ἀγάλματά του ἀπευθυνόμενοι μ' αὐτὰ στὴν καλαισθησίᾳ τῶν ἀνθρώπων κι ὄχι στὴν εὐλάβεια.

3. Ἡ Δήμητρα τῆς ἀργολικῆς Ἑρμιόνης

Στὴν Ἑρμιόνη τῆς ἀνατολικῆς Ἀργολίδας, τὴν πόλη ὅπου εἶχαν ἐπιβιώσει περισσότερες ἀπὸ κάθε ἄλλη ἐλληνικὴ πόλη χθόνιες λατρεῖες, ἐξαιρετικὴ θέση εἶχε, ὅπως θὰ τὸ περίμενε κανεὶς, ἡ Δήμητρα τοῦ κάτω κόσμου. Φαίνεται πῶς λατρευόταν παράλληλα μὲ τὴ Δήμητρα τῆς σπορᾶς ἢ τῶν σιτηρῶν. Ὁ Πausanias ἀναφέρει ἔξω ἀπὸ τὴ σύγχρονη του πόλη (στὰ πρὸς τὴν πόλη κράσπεδα τῆς μακρόστενης χερσονήσου) «περιβόλους μεγάλων λίθων λογάδων, ἐντὸς τῶν ὁποίων (οἱ Ἑρμιονεῖς) ἱερὰ δρῶσιν ἀπόρρητα Δήμητρι» (2, 34, 10). Στὸν ἓνα ἀπὸ τοὺς ὑπαιθρους αὐτοὺς χώρους, τοὺς περιφραγμένους μὲ χτιστοὺς μανδρότοιχους, φυσικὸ ἦταν, κατὰ τὴν πανελλήνια συνήθεια, οἱ γυναῖκες τῆς Ἑρμιόνης νὰ τελοῦσαν τὰ «ἀπόρρητα ἱερὰ» γιὰ τὴ σπορὰ καὶ τὴν εὐδόωση τῆς συγκομιδῆς (νὰ ἐπρόκειτο δηλ. γιὰ δρώμενα ἀντίστοιχα πρὸς τὰ Θεσμοφόρια τῶν ἄλλων πόλεων, στὰ ὁποῖα παντοῦ μετεῖχαν μόνο γυναῖκες). Ὁ ἄλλος περίβολος πρέπει νὰ ἀνῆκε στὴν τοπικὴ Χθόνη Δήμητρα, γιὰ τὴν ὁποία οἱ Ἑρμιονεῖς εἶχαν στὰ ἀντικρινὰ κράσπεδα τῆς πόλης τοὺς (δηλ. στὰ δυτικά, ὅπου ὑψώνεται ὁ μικρὸς λόφος τοῦ

Πρωνός), ένα ιερό «μάλιστα λόγου ἄξιον», με τὸ ὁποῖο ὁ Πausanías ἀσχολεῖται διεξοδικά (2, 35, 4 κπ.).

Ἡ περιγραφή τοῦ ἱεροῦ καὶ τῆς ἐκεῖ ἐτήσιας γιορτῆς εἶναι ἀρκετὴ νὰ πείσει πὼς στὴν Ἑρμιόνη ἢ Δήμητρα τοῦ Πρωνός (ξένη ἀπὸ τὴν ὁμώνυμη θεὰ τῶν καρπῶν τῆς γῆς) ἦταν μιὰ αὐστηρὴ ὑποχθόνια βασίλισσα ποὺ μποροῦσε νὰ ἐξευμενίζεται μὲ δαπανηρὲς προσφορὲς (ἀλλ' ὄχι πιά μὲ ἄγριες ἀνθρωποθυσίες, ὅπως παλαιότερα) καὶ νὰ γίνεται φιλικὴ ὄχι μόνο πρὸς ὅσους κατέβηκαν στὸ ὑποχθόνιο βασίλειο, ἀλλὰ καὶ πρὸς τοὺς συγγενεῖς τους ποὺ ζοῦν καὶ νιώθουν τὴν ἀνάγκη θεϊκῆς προστασίας γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν καθημερινῶν κινδύνων. Ἡ γιορτὴ ἦταν πάνδημη καὶ εἶχε τὸ ὄνομα «τὰ Χθόνια». Στὸ κέντρο τῆς βρισκόταν μιὰ θυσία τεσσάρων ἀγελάδων ποὺ ἔκανε γιὰ τὴν Δήμητρα ἢ πόλη. Τελετουργικὴ ἱεροπρέπεια κυριαρχοῦσε στὴν πομπή καὶ στὴ θυσία ποὺ συνοδεύονταν μὲ μυστικὸ περιεχόμενο. Ἀπὸ ἐπιγραφὲς εἶναι γνωστὸ πὼς ἡ ὅλη γιορτὴ ἦταν φημισμένη στὶς γειτονικὲς πόλεις, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ Ἀσίνη (ποὺ ἤθελε νὰ ἐξασφαλίσαι κι αὐτὴ τὴν εὐνοία τῆς θεᾶς) εἶχε ζητήσαι νὰ τῆς ἐπιτραπεῖ ἡ συμμετοχὴ στὴ γιορτὴ καὶ ἡ προσφορὰ τῆς μιᾶς ἀπὸ τίς θυσιαζόμενες ἀγελάδες (IG 4, 679).

Ἡ πομπὴ ποὺ σχηματιζόταν γιὰ τὴ θυσία εἶχε ἐπικεφαλῆς τοὺς ἱερεῖς τῶν θεῶν καὶ τοὺς ἄρχοντες. Ὅλοι ἦταν λευκοφορεμένοι καὶ ἔφεραν στὸ κεφάλι στεφάνι ἀπὸ ὑακίνθους (δηλ. ἄνθη μὲ τὰ ὁποῖα στόλιζαν τοὺς νεκροὺς καὶ τὰ ὁποῖα στὴν προκείμενη περίσταση θύμιζαν τοὺς νεκροὺς στοὺς ἐπιζῶντες συγγενεῖς τους). Οἱ ἀγελάδες, ἐνταγμένες κι αὐτὲς στὴν πομπή, ὀδηγοῦνταν ἢ μιὰ μετὰ τὴν ἄλλη μέσα στὸ ναὸ τῆς Δήμητρας, ὅπου τίς περίμεναν τέσσερες ἡλικιωμένες γυναῖκες, ἐπιφορτισμένες μὲ τὴ θυσία (2, 35, 5). Ἦταν «αἱ τέσσαρες γραῖαι» τοῦ Πausanías, γιὰ τίς ὁποῖες ὑπῆρχαν ἰσάριθμοι θρόνοι μέσα στὸ ναὸ καὶ οἱ ὁποῖες ἔπαιζαν σημαντικὸ ρόλο σὲ μυστικὴ ἱερουργία διεκπεραιωνόμενη μέσα στὸ ναό. Γλυπτικὲς εἰκόνες παλιότερων «ἱερείων» οἱ Ἑρμιονεῖς εἶχαν στήσαι στὸ προαύλιο τοῦ ναοῦ (2, 35, 8). Σὲ νομίματα τῆς ἢ πόλης χρησιμοποιοῦσε ὡς ἔμβλημα μιὰ ἀγελάδα ὀδηγούμενη στὴ θυσία. Σχετικὰ μὲ τὸ κρέας τῶν θυσιαζόμενων ζώων αὐτονόητο εἶναι πὼς καθένας ἔπρεπε νὰ φάει ἓνα μέρος γιὰ «νὰ πάει καλὰ ἢ χρονιά». Οἱ ἀγελάδες, ἂν καὶ προσφέρονταν σὲ ὑποχθόνια θεότητα δὲν γίνονταν ὀλοκαύτωμα (ὅπως τὰ θυσιαζόμενα ζῶα σ' ἄλλες θεότητες τοῦ Ἄδης). Τὸ ὀλοκαύτωμα δὲν συνηθιζόταν καὶ σ' ἄλλες περιπτώσεις θυσιῶν πρὸς τιμὴν θεοτήτων τοῦ κάτω κόσμου, ὅπως στὴ νυχτερινὴ γιορτὴ τοῦ ἄλλους τῶν «Μειλιχίων θεῶν» τῆς παρὰ τὴν Ἀμφισσα Μυονίας, ὅπου ρητὰ λέει ὁ Πausanías πὼς τὰ κρέατα τῆς θυσίας καταναλίσκονταν ἀπὸ τοὺς παρευρισκόμενους στὴν ὁλονύχτια τελετὴ ἐπὶ τόπου, πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου (10, 38, 8).

Στὴν Ἑρμιόνη, στὸν ἴδιο χῶρο καὶ ἀντίκρι στὸ ναὸ τῆς Δήμητρας, ὑπῆρχε ναὸς τοῦ κατὰ τὸν Πausanías βασιλιᾶ τοῦ κάτω κόσμου (2, 35, 9), ὁ ὁποῖος σ' αὐτὴ τὴν πόλη εἶχε τὸ εὐφημιστικὸ ὄνομα Κλύμενος (Ξακουστός). Ἐνδιαφέρον εἶναι πὼς γι' αὐτὸν προβλεπόταν ἰδιαίτερη θυσία, ἄσχετη μὲ τῶν τεσσάρων ἀγελάδων, ἢ ὁποία ἦταν ἀποκλειστικὰ θυσία τῆς Δήμητρας. Ἡ Δήμητρα ἦταν ἴσως ἡ ἀρχαιότερη θεότητα τοῦ κάτω κόσμου στὴν Ἑρμιόνη, ἀφοῦ πίσω ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς ὑπῆρχαν τρία ἱερά γιὰ ἰσάριθμες ἄλλες ὑποχθόνιες θεότητες, ἀπὸ τίς ὁποῖες μιὰ ἦταν ὁ Κλύμενος. Τὰ ἱερά αὐτὰ ἦταν ὕπαιθροι χῶροι, καθένας μὲ λιθόχτιστο περίβολο («περιειργόμενος θριγκοῖς λίθων»), καὶ ἀνῆκαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Κλύμενο, στὸν Πλούτωνα καὶ στὴν Ἀχερουσία. Στὸ χῶρο τοῦ Κλύμενου περιλαμβανόταν τὸ στόμιο καθόδου πρὸς τὸν Ἄδη ποὺ ἦταν ὀνομαστὸ σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα, γιὰτὶ ὅλοι πίστευαν πὼς ἀνοιγόταν στὴν ἀρχὴ τοῦ συντομότερου δρόμου πρὸς τὸ ὑποχθόνιο βασίλειο. Οἱ ἴδιοι οἱ Ἑρμιονεῖς πίστευαν πὼς οἱ δικοὶ τους νεκροί, κατεβαίνοντας στὸν Ἄδη ἀπὸ τὸ σύντομο μονοπάτι τοῦ τόπου τους, δὲν χρησιμοποιοῦσαν τὸ ἀκάτιον τοῦ Χάρωνα καὶ γι' αὐτὸ δὲν τοὺς ἐφοδίαζαν μὲ τὸ νόμισμα τοῦ σχετικοῦ ναύλου (Στράβ. 9, 373). Πλατιὰ ἦταν διαδομένη καὶ ἡ ἄποψη πὼς ἀκόμα καὶ ὁ ἴδιος

ὁ Ἄδης, ὅταν ἀπήγαγε τὴν Κόρη τῆς Δήμητρας, ἀπ' αὐτὸ τὸ στόμιο τὴν κατέβασε στὸ βασίλειό του, χωρὶς ὅμως νὰ διαφύγει τὴν προσοχὴ τῶν Ἑρμιονέων· γι' αὐτὸ στὰ μεταγενέστερα ἐγχειρίδια μυθολογίας ἀναφερόταν πὼς ἡ Δήμητρα μόνο ἀπὸ τοὺς Ἑρμιονεῖς μπόρεσε νὰ μάθει πὼς ὁ ἀπαγωγέας τῆς Κόρης ἦταν ὁ Πλούτων (Ἀπολλόδ. 1, 5, 1).

Στὴν περιοχὴ τῶν παραπάνω σημαντικῶν χθόνιων ἱερῶν τῶν Ἑρμιονέων ὑπῆρχε καὶ ἓνα τῆς ἐπίσης χθόνιας θεᾶς Εἰλείθυιας («ἐντὸς τοῦ τείχους» κι αὐτό), ὅπου κάθε μέρα, κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Πausanias, ἔβλεπε κανεὶς «γυναῖκας μεγάλως ἰλασκομένας τὴν θεὸν θυσίαις καὶ θυμιάμασιν». Οἱ προσευχόμενες στὴν Εἰλείθυια ἦταν γυναῖκες ἐπίτοκες ἢ ἀρτίτοκες ποὺ ἀνησυχοῦσαν γιὰ τὸν ἐπικείμενο τοκετὸ ἢ γιὰ τὴν ἐπιβίωση τοῦ ἑαυτοῦ τους ἢ τοῦ βρέφους. Τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς αὐστηρῆς αὐτῆς θεᾶς δὲν ἐπιτρεπόταν νὰ τὸ δεῖ κανένας ἄλλος, ἐκτὸς τῶν ἱερείων (2, 35, 11).

4. Ἡ ὑποχθόνια Δήμητρα καὶ ἡ «Ἑλευσία» ἢ «Ἑλευθία»

Ἐκτὸς τῆς Ἑρμιόνης, ἡ Χθονία Δήμητρα λατρευόταν καὶ στὴ Σπάρτη μὲ τὴν ἴδια προσω-
 νυμία. Ὁ Pausanias σημειώνει μὲ βεβαιότητα πὼς πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια θεὰ τοῦ κάτω κόσμου (3, 14, 5). Γιὰ τὴν ἴδια θεὰ ὑπῆρχε καὶ στὸ Γύθειο «ἱερὸν ἅγιον», στὴν ἄμεση περιοχὴ τοῦ ὁποίου οἱ Γυθεάτες εἶχαν στήσει ἄγαλμα τοῦ «Γαϊάχου Ποσειδῶνος» (3, 21, 8). Ὁ Γαϊά-
 οχος Ποσειδῶνας ἦταν ὁ προϊστορικὸς βασιλιάς τοῦ κάτω κόσμου, ὁ ὁποῖος σαφέστερα ἐμ-
 φανίζεται ὡς πάρεδρος τῆς Δήμητρας στὴν Ἀρκαδία, ιδίως στὶς παρακάτω ἐξεταζόμενες πε-
 ριοχὲς τῆς Θέλπουσας, τῆς Φιγάλειας, τῆς Λυκόσουρας-Μεγαλόπολης καὶ τῆς Μαντίνειας-Νε-
 στάνης-Ἀλησίου. Ἀλλὰ καὶ στὴν ὑπόλοιπη Πελοπόννησο καὶ στὴ βορειότερη Ἑλλάδα
 ἀφθονοῦσαν τὰ ἱερὰ τῆς Δήμητρας ὡς θεᾶς μὲ σαφεῖς ὑποχθόνιες καταβολές. Σὲ πολλὲς περι-
 πτώσεις, ἀκόμα καὶ ὅταν γινόταν λόγος γιὰ «Ἑλευσίνια» ἱερὰ ἢ γιὰ Δήμητρα «Ἑλευσινία»,
 δὲν ἐπρόκειτο γιὰ τὴν Δήμητρα τῆς σπορᾶς καὶ τῶν δημητριακῶν καρπῶν, ἀλλὰ γιὰ μιὰ παλιὰ
 ὑποχθόνια «Δήμητρα Ἑλευθία» ἢ «Ἑλευσία», ἡ ὁποία ἦταν θεὰ τοῦ τοκετοῦ μὲ λατρεία ἀσκού-
 μενη ἀπὸ γυναῖκες, ὅπως καὶ ἡ λατρεία τῆς ὁμώνυμης θεᾶς τῶν δημητριακῶν καρπῶν. Σύγ-
 χυση μποροῦσε νὰ δημιουργεῖται μόνον στὰ ὕστερα χρόνια τῆς ἀρχαιότητος, ὅταν οἱ πόλεις
 καλοῦσαν ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ μέλη τοῦ ἑλευσινιακοῦ ἱερατείου γιὰ νὰ ὀργανώσουν μυστικὲς
 τελετὲς «κατὰ μίμησιν» τῶν αὐθεντικῶν τῆς Ἑλευσίνιας. Τὰ ἱδρυόμενα ἱερὰ ἀποκαλοῦνταν κι
 αὐτὰ Ἑλευσίνια, ἀλλὰ δὲν ἦταν παλαιά. Ἀντίθετα τὸ Ἑλευσίνιο τῆς ἀρχαίας ἀρκαδικῆς πό-
 λης Βασιλίδας (βορειοδυτικὰ τῆς Μεγαλόπολης) ἦταν παλαιότατο, ἱδρυμένο, κατὰ τὴν παρά-
 δοση, ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο βασιλιὰ τῶν Ἀρκάδων Κύψελο (Ἀθήν. 13, 609), ὁ ὁποῖος ζοῦσε τὴν
 ἐποχὴ ποὺ οἱ Ἑρακλεῖδες εἶχαν εἰσβάλει στὴν Πελοπόννησο (Paus. 8, 5, 6). Ὁ Κύψελος
 θεωροῦνταν καὶ «οἰκιστὴς» τῆς Βασιλίδας, τῆς ὁποίας τὸν καιρὸ τοῦ Pausanias μόνον ἐρείπια
 σώζονταν (8, 29, 5). Ὁ Κύψελος, ἂν πραγματικὰ εἶχε ἱδρύσει ἐκεῖ «τέμενος καὶ βωμὸν Ἑλευ-
 σινίας Δήμητρος», ὅπως λέει ὁ Ἀθηναῖος, τὰ εἶχε ἀφιερῶσει στὴν παλιὰ ἀρκαδικὴ Ἑλευσία
 ἢ Ἑλευθία ἢ Ἑλευθὸν Δήμητρα. Στὴ γειτονικὴ Μεγαλόπολη ὅμως, ποὺ δὲν ἦταν ἀρχαία πόλη,
 οἱ μυστικὲς τελετὲς γιὰ τὴν Δήμητρα καὶ τὴν Κόρη εἶχαν ὀργανωθεῖ «κατὰ μίμησιν τῶν ἑλευ-
 σινιακῶν δρωμένων» ἀπὸ τέσσερες θρησκευτικοὺς δασκάλους, τῶν ὁποίων ἀνδριάντες εἶδε ὁ
 Pausanias ἐκεῖ (8, 31, 7). Ἡ Ἑλευσινία Δήμητρα τῶν Θηρῶν (Paus. 3, 20, 5 κπ.), στὰ νότια
 τῆς Σπάρτης καὶ στὰ δυτικὰ τῶν Ἀμυκλῶν, κοντὰ στὴν ἀνατολικὴ πλαγιά τοῦ Ταυγέτου,
 ἀρχικὰ ἦταν κι αὐτὴ ἡ παλιὰ τοπικὴ θεὰ τοῦ τοκετοῦ. Ὁ Pausanias ὀνομάζει τὸ τέμενός της
 Ἑλευσίνιον ἢ «ἱερὸν Δήμητρος Ἑλευσινίας» («Ἑλευθίας» ἢ «Ἑλευθινίας» στὴν τοπικὴ διά-
 λεκτο). Στὶς ἐπιγραφὲς ποὺ βρέθηκαν ἐκεῖ ἀποκαλεῖται «ἱερὸν θεᾶς Δάματρος» ἢ «θεᾶς Ἑλευ-

σινίας», κάποτε όμως και «Δάματρος και Κόρας» (όταν «ἐν ἡμέραις ῥηταῖς» ἔφερναν στὸ ἱερὸ κάποιο ξόανο τῆς «Κόρης» ἀπὸ τὸ παραλιακὸ ἔλος ποὺ βρισκόταν 35 περίπου χιλιόμετρα νοτιότερα. ἔχοντας τότε ἓνα ζεῦγος Δήμητρας καὶ Κόρης, μπορούσαν νὰ τὸ ταυτίζουν μὲ τὸ ἑλευσινιακὸ). Γιὰ τὴν ἴδια παλιά (τὴν προελευσινιακὴ) Δήμητρα γινόταν ἀπὸ τοὺς Λάκωνες καὶ ὁ ἀναφερόμενος ἀπὸ τὸν Ἡσύχιον «θυμελικὸς ἀγὼν» Ἐλευσίνια.

Στὴν Κόρινθο ὑπῆρχε λαϊκὴ λατρεῖα τῆς ἴδιας Δήμητρας ὡς θεᾶς κουροτρόφου (ὄχι τῶν σιτηρῶν) στὴν πρὸς τὴν πόλη πλαγιά τοῦ Ἀκροκορίνθου, ὅπου ὑπῆρχε καὶ μικρὸς ναὸς τῆς Δήμητρας καὶ τῶν Μοιρῶν (Παυσ. 2, 4, 7). Τὰ πολλὰ κορινθιακὰ ἀγγεῖα ποὺ ἐξετάζει ἡ Denise Callipolitis - Feytmans, *BCH* 94, 1970, 45-65, παρουσιάζουν τὴ Δήμητρα καθισμένη νὰ κρατεῖ στὴν ἀγκαλιά της τὴν Κόρη σὲ βρεφικὴ ἢ παιδικὴ ἡλικία, ἐνῶ ἀντίκρι φαίνεται μιὰ ἀπὸ τὶς Μοῖρες «νήθουσα».

5. Ἡ Δήμητρα τῆς Θέλπουσας καὶ τῆς Λυκόσουρας

Στὴ Θέλπουσα, τὴ Φιγάλεια καὶ τὴ Λυκόσουρα ὑπῆρχαν «ἱεροὶ λόγοι», παραδιδόμενοι μόνο σὲ μυστικὲς τελετές, σύμφωνα μὲ τοὺς ὁποίους ἡ ὑποχθόνια Δήμητρα, ὡς πάρεδρος τοῦ Γαιαόχου Ποσειδῶνα, ἦταν ἡ μητέρα τῆς μεγάλης θεᾶς τῶν Ἀρκάδων Δέσποινας. Ἡ Θέλπουσα τὸν καιρὸ τοῦ Πausanias εἶχε δυὸ ἱερὰ τῆς Δήμητρας, ἓνα γιὰ τὴ θεὰ τῆς βλάστησης καὶ τῶν δημητριακῶν καρπῶν καὶ ἄλλο τῆς ὑποχθόνιας Δήμητρας τιμώμενης μὲ τὴν προσω- νυμία Ἐρινύς. Στὸ πρῶτο, ποὺ βρισκόταν σὲ κάποια ἀπόσταση βορειότερα τῆς πόλης (ἀλλὰ ἐντὸς τῆς Θελπουσίας, ὅπως ρητὰ σημειώνει ὁ Pausanias, 8, 25, 3), ἡ Δήμητρα εἶχε συννάους τὴν Κόρη καὶ τὸ Διόνυσο, μὲ ὑπερφυσικοῦ μεγέθους λίθινα ἀγάλματα τῶν τριῶν θεῶν. Τὸ ἄλλο ἦταν στὰ νότια τῆς Θέλπουσας, σὲ σχετικὰ μικρότερη ἀπόσταση ἀπὸ τὴν πόλη, καὶ ἀνῆκε στὴν ἀρχαιότερη καὶ αὐστηρότερη θεὰ Δήμητρα Ἐρινύν. Ἡ θελπούσια Ἐρινὺς πρέπει νὰ ἀποτελεῖ ἐπιβίωση τῆς Ἐρινύος τῶν μυκηναϊκῶν πινακίδων τοῦ 13ου π.Χ. αἰῶνα. Σ' αὐτὴ προπάντων βασίστηκε ὁ Σπ. Μαρινάτος γιὰ τὴ μικρὴ μελέτη του *Demeter Erinys in Mycenae* (AAA 1973, 189-192). Κατὰ τὶς παραδόσεις τῶν Θελπουσίων, τὶς γνωστὲς καὶ στοὺς ἄλλους Ἀρκάδες καὶ δυνάμενες νὰ συμπληρωθοῦν μὲ τὶς παραδόσεις τῆς Φιγάλειας καὶ τῆς Λυκόσουρας, ἡ Δήμητρα εἶχε ἀπὸ τὸν Ποσειδῶνα μιὰ κόρη (τὴ θεὰ Δέσποινα) καὶ ἓνα γιό, ὁ ὁποῖος κατὰ τοὺς Θελπούσιους εἶχε τὴ μορφή ἀλόγου (ὡς γιὸς τοῦ ἵππιου Ποσειδῶνα καὶ τῆς ἱππόμορφης Δήμητρας τῶν Φιγαλέων, Paus. 8, 42, 4). Τὸ ἄλογο αὐτὸ εἶναι γνωστὸ στὸν Ὅμηρον (Ἰλ. Ψ 346-347) καὶ σ' ἄλλους ποιητὲς μὲ τὸ ὄνομα Ἀρείων ἢ Ἀρίων ἢ Ἐρίων. Ὅσοι ἔλεγαν πὼς ἡ γῆ εἶχε ἀναδώσει τὸ ἐκπληκτικὸ αὐτὸ ἄλογο καὶ πὼς δὲν τὸ εἶχε γεννήσει ἡ Δήμητρα δὲν ἤξεραν τὶς τοπικὲς παραδόσεις τῶν Θελπουσίων καὶ τῶν Φιγαλέων (Paus. 8, 25, 9).

Στὸ θελπούσιο ἱερὸ τῆς Ἐρινύος ὁ Pausanias εἶδε δυὸ ἀγάλματα τῆς Δήμητρας, ἓνα μὲ τὴν προσωνυμία Ἐρινὺς καὶ ἄλλο Λουσία, καὶ τὰ δυὸ ξύλινα ἀκρόλιθα ὑπερφυσικοῦ μεγέθους. Ἡ Ἐρινὺς Δήμητρα κρατοῦσε κίστη ὡς σύμβολο τῶν μυστικῶν τελετῶν ποὺ γίνονταν στὸ ἱερὸ (γιατὶ στὴν κίστη φυλάσσονταν τὰ χρησιμοποιούμενα στὴ μύηση ἱερὰ ἀντικείμενα). Ἡ παρουσία τῶν δυὸ ἀγαλμάτων σχετιζόταν ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς Θελπούσιους μὲ τὶς δυὸ ὑποστάσεις τῆς Δήμητρας, μιὰ τῆς ὀργισμένης καὶ ἀδυσώπητης (τῆς «ἐρινυούσης») θεᾶς, ὅπως ἦταν κατὰ κανόνα ὅλες οἱ ὑποχθόνιες ὑπάρξεις, καὶ μιὰ (ἐξελιγμένη) τῆς «μειλίχιας» ποὺ μπορούσε νὰ ἐξευμενισθεῖ μὲ τὴ λατρεία.

Ἡ κόρη τῆς Δήμητρας καὶ τοῦ Ποσειδῶνα ποὺ ἦταν σχεδὸν ἀφανὴς στὴ Θέλπουσα, ἀποτελοῦσε τὴν κεντρικὴ μορφή τοῦ ἱεροῦ τῆς Λυκόσουρας, μὲ τὸ ὄνομα τῆς Δέσποινας. Τὸ ἱερὸ αὐτὸ ποὺ ἦταν τὸ σεβαστότερο ὅλης τῆς Ἀρκαδίας τέθηκε στὰ μετακλασικὰ χρόνια ὑπὸ τὴν

προστασία τοῦ γειτονικοῦ ἐθνικοῦ κέντρου τῶν Ἀρκάδων, δηλ. τῆς Μεγαλόπολης, πού ιδρύθηκε τρία ἢ τέσσερα χρόνια μετὰ τὴ μάχη τῶν Λεύκτρων τοῦ 371 π.Χ. Μέσα στὸ μεγάλο ἐκεῖνο ἱερὸ τῆς Λυκόσουρας ὑπῆρχε, ἐκτὸς τοῦ ναοῦ τῆς Δέσποινας, ἰδιαίτερη κατασκευὴ γιὰ τὶς μυστικὲς τελετές, μὲ ἐπιβλητικὸ βωμὸ πλάτους 8.30 μέτρων, μπροστὰ σὲ στοά, μήκους 9.50 μέτρων.

Στὸ ναὸ τῆς Δέσποινας εἶχαν στηθεῖ στὰ 180 π.Χ. ἢ λίγο ἀργότερα λατρευτικὰ ἀγάλματα ὑπερφυσικοῦ μεγέθους, ἔργα τοῦ Μεσσήνιου πλάστη Δαμοφῶντα πού παρίσταναν τὴ Δέσποινα μὲ τὴ μητέρα τῆς Δήμητρα, καθισμένες στὸν ἴδιο ἐπιμήκη θρόνο (ἡ Δέσποινα μὲ τὴν κίστη στὰ γόνατα ὡς ἡ θεὰ πρὸς τιμὴν τῆς ὁποίας ὀργανώνονταν οἱ μυστικὲς τελετές). Δεξιὰ οἱ δυὸ θεὲς εἶχαν ὄρθιο τὸν κατὰ τοὺς τοπικοὺς μύθους τροφὸ τῆς Δέσποινας Τιτάνα Ἄνυτο. Ὅρθια παριστανόταν καὶ ἡ ἀρκαδικὴ Ἄρτεμη στὰ ἀριστερὰ τοῦ ὅλου συντάγματος, μιὰ θεὰ τοῦ κάτω κόσμου, ὅπως μαρτυροῦσαν τὰ δυὸ φῖδια πού ἐλίσσονταν στὸν ἀριστερό της βραχίονα καὶ ἡ δάδα πού κρατοῦσε μὲ τὸ δεξιὸν χέρι. Ἡ ἴδια Ἄρτεμη εἶχε ναὸ μὲ τὴν προσωνομῖα Ἡγεμόνη μπροστὰ στὴν εἴσοδο τοῦ μεγάλου ἱεροῦ τῆς Δέσποινας, ὅπως στὴν Ἀττικὴ ἡ παραπάνω μνημονευόμενὴ «Προπυλαία Ἄρτεμις» εἶχε ναὸ μαζὶ μὲ τὸν «πατέρα Ποσειδῶνα» μπροστὰ στὴν εἴσοδο τοῦ ἑλευσινιακοῦ ἱεροῦ τῆς Δήμητρας. Στὴ Λυκόσουρα γιὰ τὸν πατέρα τῆς Δέσποινας Ἴππιο Ποσειδῶνα ὑπῆρχε βωμὸς ψηλότερα, κοντὰ σὲ ἓνα ἄλλος τῆς Δέσποινας, περιβαλλόμενο μὲ χτιστὸ μανδρότοιχο (Παυσ. 8, 37, 10).

6. Δέσποινα τῆς Λυκόσουρας καὶ Ἄρτεμις Ἡγεμόνη

Μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐπισημάνει μερικὲς σκέψεις πού εἶναι φυσικὸ νὰ ἀπασχολοῦσαν κάθε στοχαστικὸ ἀρχαῖο προσκυνητὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Λυκόσουρας:

1) Πρὶν μπεῖ στὸ τέμενος, συναντοῦσε ναὸ ἀφιερωμένον στὴν Ἄρτεμη Ἡγεμόνη, μιὰ θεὰ πού ἡ προσωνομῖα τῆς ἔχει τὴν ἴδια ἔννοια μὲ τὸ ὄνομα τῆς Δέσποινας, δηλ. «κυρίαρχη» ἢ «ἀφέντρα».

2) Ὁ πλάστης Δαμοφῶν στὸ ἐπιβλητικὸ λατρευτικὸ σύνταγμα τοῦ ναοῦ παρέστησε ὄρθια, κοντὰ στὴν καθιστὴ Δήμητρα, τὴν Ἄρτεμη, μὲ ὑποτυπώδη μόνο γνωρίσματα τῆς ὁμώνυμης Ὀλυμπιακῆς θεᾶς καὶ περισσότερα τῆς χθόνιας (δυὸ φῖδια ἐλίσσόμενα στὸν ἀριστερὸ βραχίονα καὶ δάδα στὸ δεξιὸ χέρι). Δάδες καὶ στὰ δυὸ χέρια εἶχε καὶ τὸ χάλκινο λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς Ἡγεμόνης (ὅπως οἱ θεότητες τοῦ κάτω κόσμου), ὅχι τόξο, ὅπως ἡ Ὀλυμπιακὴ Ἄρτεμη (Παυσ. 8, 37, 1). Ἡ φύση τῆς Ἄρτεμις αὐτῆς ἦταν συγγενὴς μὲ τῆς Δήμητρας, ὅπως καὶ τοῦ Ἄνυτου, τὸν ὁποῖο εἶχε ὄρθιο στὸ πλευρὸ της ἡ Δέσποινα (ὅλοι οἱ Τιτάνες ἦταν χθόνιοι, ὡς «γῆγενεῖς» ἢ παιδιὰ τῆς Γῆς).

3) Ἡ καθισμένη στὸ πλευρὸ τῆς Δήμητρας θεὰ Δέσποινα ὅλοι ἤξεραν ἀπὸ τοὺς ἀρκαδικοὺς μύθους πὼς ἦταν κόρη τῆς Δήμητρας. Τὸ προσωπικὸ κύριο ὄνομά της κοινολογοῦνταν κατὰ τὴ μύηση καὶ φαίνεται πὼς ἔμεινε ἀπόρρητο. Ἡ Eveline Loucas, σὲ ἀνακοίνωσή της στὸ τρίτο συνέδριο πελοπονν. σπουδῶν, διασταυρώνοντας μιὰ μαρτυρία τοῦ Αἰσχύλου, γνωστὴ καὶ στὸν Πausanias (8, 37, 6), μὲ σχετικὸς ὑπαινιγμοὺς σὲ ἄλλες φιλολογικὲς πηγές, καταλήγει στὸ συμπέρασμα πὼς τὸ ὄνομα τῆς Δέσποινας ἦταν Ἄρτεμις (*Πρακτικὰ τοῦ συνεδρίου 1987-1988*, 407-408). Αὐτὸ θὰ σήμαινε πὼς τὸ κύριο ὄνομα τῆς Δέσποινας συνέπιπτε μὲ τὸ δεδομένο τῆς Ἡγεμόνης καὶ ἐπομένως ὁ Pausanias, πού λίγο πρὶν ἔγραψε (§ 6) τὴν ἄποψη τοῦ Αἰσχύλου γιὰ τὴν Ἄρτεμη ὡς κόρη τῆς Δήμητρας, μένει ἐκτεθειμένος παρακάτω (§ 9), ἰσχυριζόμενος πὼς ἀπὸ ἱερὸ δέος δὲν κοινολογεῖ σὲ ἀμύητους τὸ πραγματικὸ ὄνομα τῆς Δέσποινας. Δικαιολογημένος θὰ ἦταν, ἂν ἤξερε ἄλλο ὡς κύριο ὄνομα κι ὅχι Ἄρτεμις.

4) Στην τελευταία περίπτωση θα ήταν ένα από τα πολλά τοπικά ονόματα ή προσωνύμια μιᾶς θεᾶς τοῦ κάτω κόσμου.

5) Ὁ ταυτισμὸς τῶν δυὸ θεοτήτων δὲν φαίνεται νὰ εὐνοεῖται καὶ ἀπὸ τὸν πλάστη Δαμοφῶντα, ὁ ὁποῖος παρουσίασε τὴν Ἄρτεμη ὡς διαφορετικὸ πρόσωπο ἀπὸ τὴ Δέσποινα στὸ ἴδιο πλαστικὸ σύνταγμα.

6) Δὲν εὐνοεῖται ἐπίσης ὁ ταυτισμὸς ἀπὸ κοινὸ ἀνάθημα γιὰ τὶς θεᾶς Δέσποινα καὶ Ἄρτεμη ποὺ εἶχαν κάνει δυὸ πολῖτες τοῦ τόπου (κατὰ τὸν παλιὸ ἀνασκαφέα τοῦ ἱεροῦ Β. Λεονάρδο, ἕνας τέως ἱερέας καὶ μιὰ τέως ἱέρεια, ΑΕ 1896, 107, ἢ κατὰ τὶς IG V 2, ἀριθ. 522, δυὸ ἄντρες ποὺ εἶχαν ἀσκήσει ἱερατικὰ καθήκοντα στὸ ναὸ τῆς Δέσποινας κατὰ τὸ 2ο π.Χ. αἰώνα). Αὐτοὶ εἶχαν ἀφιέρωσι μέσα στὸ ναὸ μιὰ μαρμάρινη τράπεζα προσφορῶν γιὰ τὴ Δέσποινα καὶ τὴν Ἄρτεμη καὶ εἶχαν χαράξει στὰ κράσπεδα τῆς πλάκας, τῆς ὁποίας τὸ πλάτος ξεπερνοῦσε τὸ 1.5 μέτρο (177 ἐκ.) τὰ ονόματά τους καὶ τὴν ἀφιέρωση: «Δεσποῖναι, Ἄρτεμιτι». Εἶναι πολὺ πιθανὸ οἱ δυὸ ἀναθέτες νὰ ἀφιέρωσαν τὴν τράπεζα εὐθὺς μόλις στήθηκαν τὰ ὑπερφυσικοῦ μεγέθους ἀγάλματα τοῦ Δαμοφῶντα. Οἱ δυὸ παρθενικὲς θεᾶς ἐμφανίζονται ὡς «σύνναες». Ἡ Δήμητρα εἶχε τὸν δικὸ της βωμὸ στὴν εἴσοδο τοῦ ναοῦ.

Ἡ χθόνια Ἄρτεμη τῆς Λυκόσουρας (ἢ Ἄρτεμις Ἡγεμόνη) πρέπει νὰ κατάγεται ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ ὁμώνυμη ὑποχθόνια θεὰ τῶν πινακίδων τοῦ 13ου π.Χ. αἰώνα, ἡ ὁποία δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὴν Ὀλυμπιακὴν Ἄρτεμη τῶν ἱστορικῶν χρόνων. Ἡ τελευταία εἶναι βέβαιο πὼς εἶχε ἀπορροφήσει μιὰ προϊστορικὴ παρθενικὴ θεὰ τῆς θήρας καὶ τῆς ἄγριας πανίδας καὶ εἶχε ἀπεικονιστεῖ ἀπὸ τοὺς πλάστες καὶ ζωγράφους μὲ τόξο στὰ χέρια καὶ φαρέτρα στοὺς ὤμους. Ὅταν τὸ κυνήγι ἔπαψε νὰ ἔχει καίρια σημασία γιὰ τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων, ἔγιναν ἐμφανὴ στὴν ἴδια Ἄρτεμη τῶν ἱστορικῶν χρόνων ἄλλα γνωρίσματα κληρονομημένα ἀπὸ χθόνιες προϊστορικὲς θεότητες, ὅπως προπάντων ἡ συμπαράσταση τῆς θεᾶς στὶς ἐπίτοκες καὶ ἀρτίτοκες γυναῖκες. Αὐτὰ τὰ γνωρίσματα τὴν ἔκαναν τὴν κυριότερη Ὀλυμπιακὴ θεὰ στὴ λατρεῖα τῶν γυναικῶν μὲ τὰ ἐπίθετα «Λοχία» (τοῦ τοκετοῦ) καὶ «Ὀρθία» («κουροτρόφος»).

Στὴ γειτονικὴ Μεγαλόπολη ὁ ἴδιος πλάστης Δαμοφῶν εἶχε ἐργαστεῖ, πρὶν καταλήξει στὴ Λυκόσουρα. Εἶχε κάνει καὶ ἐκεῖ ἀγάλματα ὑπερφυσικοῦ μεγέθους γιὰ τὶς «Μεγάλες θεᾶς» Δήμητρα καὶ Κόρη (ἢ «Σώτειρα», ὅπως λεγόταν στὴ Μεγαλόπολη ἢ Κόρη). Οἱ δυὸ θεᾶς εἶχαν στὴ Μεγαλόπολη δικό τους τέμενος μὲ χτιστὸ περίβολο, μπροστὰ στὴν εἴσοδο τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε πάλι εἰκόνα λίθινη ἀνάγλυφῃ τῆς Ἄρτεμης (Παυσ. 8, 31, 1).

7. Ἡ Μέλαινα Δήμητρα τῆς Φιγάλειας

Ἡ Δήμητρα τῆς Φιγάλειας φωτίζει ἀπὸ ἄλλη ὄψη τὴν ὑποχθόνια μορφή τῆς ἀρκαδικῆς Δήμητρας: οἱ παλιοὶ Φιγαλεῖς τὴν ἀποκαλοῦσαν Μέλαιναν, ὅχι ὡς «μελανειμονοῦσαν», ὅπως νόμιζαν οἱ ἀπόγονοί τους τῆς ἐποχῆς τοῦ Πausanias (8, 42, 4), ἀλλὰ γιατί ἦταν ἡ βασίλισσα στὸ σκοτεινὸ ὑποχθόνιο κράτος τοῦ Ἰππιου Ποσειδῶνα, πάρεδρος τοῦ αὐστηροῦ αὐτοῦ θεοῦ καὶ μητέρα τῆς Δέσποινας (8, 42, 1). Ἡ Δήμητρα τῶν Φιγαλέων εἶχε ἀπὸ τὰ προϊστορικὰ χρόνια τὴν κοινὴ σ' ὅλες τὶς ὑποχθόνιες θεότητες «θηριομορφικὴ ἐμφάνιση» ποὺ ἐνέπνεε φόβο, εἶχε δηλ. τὴ μορφή τοῦ δαιμονικοῦ ἀλόγου, τὸ ὁποῖο ἔπαιρνε στὴ ράχη του τοὺς ἀνθρώπους καὶ τοὺς πῆγαινε στὸ ὑποχθόνιο βασίλειο. Κατὰ τὶς παραδόσεις τῶν Φιγαλέων ὑπῆρχε στὸ τοπικὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρας (μέσα σὲ σπηλιὰ τοῦ Ἑλαῖου ὄρους) παλαιότατο ξόανό της, ποὺ κάηκε ὅταν βασίλευε ὁ μυθικὸς βασιλιάς τῶν Ἀρκάδων Σῆμος (Παυσ. 8, 5, 7), ἴσως στὸν 8ο ἢ στὸν πρῶμο 7ον αἰώνα π.Χ. Τὸ ξόανο αὐτὸ δὲν παρίστανε τὴ θεὰ ἀνθρωπομορφικά, γιὰ τὴν ἀκριβὴ ὄψη του ὅμως δὲν διατηρήθηκαν ἀναμνήσεις. Ἀργότερα ἔστησαν γιὰ τὴ Μέλ-

λαινα Δήμητρα στὴν ἴδια σπηλιά χάλκινη εἰκόνα της, ἡ ὁποία ἦταν ἔργο τοῦ Αἰγινήτη Ὀνάτα (λίγο μετὰ τὴν εἰσβολὴ τῶν Περσῶν τοῦ Ξέρξη στὴν Ἑλλάδα). Καὶ ἡ θεὰ τοῦ Ὀνάτα δὲν ἦταν ἀκόμη τελείως ἀνθρωπόμορφη: παρίστανε τὴ Δήμητρα σὰ γυναῖκα καθισμένη σὲ βράχο, μὲ κεφάλι ὅμως καὶ χαιτὴ ἀλόγου καὶ φίδια νὰ περιβάλλουν τὸ κεφάλι της.

Στοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς ἀρχαιότητος δὲν σωζόταν καμιὰ εἰκαστικὴ παράσταση τῆς Μέλαινας Δήμητρας, ἡ λατρεία της ὅμως ἐξακολουθοῦσε στὴ σπηλιά τοῦ Ἑλαίου, πάντα μὲ τὴν ἀρχαία προσωνυμία. Ἡ Μέλαινα ὅμως τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνα εἶχε ἤδη μεταπηδήσει στὸν τύπο τῆς ἀγαθῆς καὶ καλόβουλης θεᾶς τῆς βλάστησης καὶ τῆς γονιμότητος. Αἵματηρὲς θυσίαι δὲν εἶχαν πιά θέση στὴ λατρεία της καὶ πολλοὶ ἄνθρωποι ποὺ καταδίκασαν τὶς θυσίαι αὐτὲς θεωροῦσαν χρέος τους νὰ κάνουν ἓνα εὐλαβικὸ προσκύνημα στὴ σπηλιά της. Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς ἦταν καὶ ὁ Πausanias, ὁ ὁποῖος μὲ χαρὰ σημειώνει πὼς ἐπισκέφτηκε τὴ Φιγάλεια γιὰ νὰ ἐκφράσει τὴν εὐλάβειά του στὸ ταπεινὸ σπήλαιον τοῦ Ἑλαίου. Οἱ μόνες προσφορὲς ποὺ ἐπιτρέπονταν ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του στὸ ἱερὸ ἦταν «καρποὶ ἡμερῶν δέντρων, σταφύλια, κομμάτια κερηθρῶν μὲ τὸ μέλι τους, ἀκατέργαστα καὶ ἄπλυτα μαλλιά προβάτων», τὰ ὁποῖα οἱ προσκυνητὲς ἀπέθεταν σὲ χτιστὸ βωμό, μπροστὰ στὴ σπηλιά (8, 42, 11 κπ.).

Ἡ ἐξελικτικὴ πορεία τῆς θεᾶς Μέλαινας τῶν Φιγαλέων μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ τὸ πρότυπο τῆς πορείας ποὺ ἀκολούθησε ἡ θεὰ Δήμητρα σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα. Ἡ θεὰ δηλ. ἀπέβαλε πρῶτα μὲ τὴ λατρεία τὸν ἀρχικὸ ἀμείλιχο χαρακτήρα της καὶ κατέληξε σὲ μιὰ καλόβουλη καρποδοτεῖρα θεὰ, ὅπως ὁ ἀδυσώπητος Ἄδης ἔγινε Πλούτων ἢ πλουτοδότης. Σημαντικὸ εἶναι πὼς οὔτε ὁ Πλούτων οὔτε ἡ Δήμητρα ἔχασαν ποτὲ στὴν Ἑλλάδα τοὺς ἀρχικοὺς τοὺς δεσμοὺς μὲ τὸν κάτω κόσμον: ὁ Ἰσοκράτης, μιλώντας γιὰ τὴν ἐλευσινιακὴν Δήμητρα, παρουσιάζει ὡς διττὴ τὴ δωρεὰ της, εὐεργετὴ δηλ. τοὺς ἀνθρώπους στὴν ἐπίγεια ζωὴ τους ὡς δωρήτρια τῶν σιτηρῶν, ἀλλὰ καὶ τοὺς παρηγορεῖ γιὰ τὴ μετὰ τὸ θάνατον μοῖρα τους, γιὰτὶ κάνει ὅσους μούονται νὰ βλέπουν μὲ «ἡδίους ἐλπίδας τὴν τοῦ βίου τελευτήν» (*Πανηγ.* 28-29). Στὴν Ἀρκαδίαν καὶ στὴν ἄλλη Πελοπόννησον ὁ ρόλος τῆς Δήμητρας γιὰ τὴ ζωὴ στὸ ὑπερπέραν δὲν ἀποκαλυπτόταν μόνο σὲ μυθεῖες, ὅπως στὴν Ἑλευσίνα, ἀλλὰ συχνὰ ἀποτελοῦσε μέρος τῆς δημόσιας λαϊκῆς λατρείας της: ἤδη ὁ Λυκούργος εἶχε νομοθετήσει γιὰ τοὺς Λάκωνες νὰ κάνουν θυσία στὴ Δήμητρα τὴ δωδέκατη μέρα μετὰ τὸ θάνατον προσφιλοῦς τοὺς προσώπου, καὶ μετὰ τὴ θυσία νὰ σταματοῦν τὴν πένθιμη συμπεριφορὰ τους (*Πλουτ. Λυκ.* 27). Ἡ Δήμητρα ἦταν παντοῦ πιὸ παρήγορη θεὰ ἀπὸ τὸν Ἄδη-Πλούτωνα καὶ σ' αὐτὴ προτιμοῦσαν ὅλοι νὰ ἐμπιστεύονται τοὺς νεκροὺς τους. Ἀκόμα καὶ οἱ Πύλιοι τῆς Τριφυλίας ποὺ εἶχαν προσπαθήσει νὰ κάμψουν τὸν ἀδυσώπητον Ἄδη ἀφιερώνοντας σ' αὐτὸν τέμενος στὸ ὄρος Μίνθη, δὲν παρέλειψαν ταυτόχρονα νὰ ἀφιερῶσουν καὶ στὴ Δήμητρα ἓνα παρακείμενον ἄλσος (*Στράβ.* 8, 344). Τὸ ἀναφερόμενον ἀπὸ τὸν Πλούταρχον στὴν πραγματεία του *Περὶ τοῦ ἐμφαινομένου προσώπου τῷ κύκλῳ τῆς σελήνης* 28 (σ. 943), πὼς οἱ Ἀθηναῖοι «τοὺς νεκροὺς δημητρίους ὠνόμαζον», δηλ. ὑπάρξεις ποὺ ἀνῆκαν στὴ Δήμητρα, ἰσχύει καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους Ἕλληνες (ἄλλωστε ἀκόμα καὶ σήμερον τὸ σιτάρι, ὁ εὐγενέστερος τῶν δημητριακῶν καρπῶν, ἀποτελεῖ ὑπὸ τὴ μορφή τῶν «κολλύβων» πανελλήνια προσφορὰ χάριν τῶν νεκρῶν στὰ μνημόσυνά τους): στὴν ἀρχαιότητα τὰ ἐπιτάφια εἰκαστικὰ ἔργα (ἡ μαρμάρινη εἰκόνα τοῦ νεκροῦ ἢ τῆς νεκρῆς, ὁ ἐπιτάφιος βωμὸς ἢ ἡ ἀπλὴ ἐπιτύμβια στήλη) ἀφιερώνονταν ἀπὸ πολλοὺς Ἕλληνες στὴ Δήμητρα τοῦ κάτω κόσμου. Ἀφιερῶσεις τοῦ εἵδους αὐτοῦ ἀπὸ τὴν Ἑρμιόνη: «Ταῖ Δάματρι ταῖ Χθονίαι» (*IG IV* 683 καὶ 684) ἢ ἀπλῶς «ταῖ Δάματρι» (*IG IV* 685, *Hesperia* 22, 1953, 148). Ἐπίσης στὴν τριάδα «Δάματρι, Κλυμένωι, Κόραι» (*IG IV* 686, 687, 688, 690, 691). Ἀπὸ τὴ Λακωνία παραδείγματα συγκεντρωμένα ἀπὸ τὸν S. Wide στὴ μελέτη του *Lakonische Kulte* 172-173. Παράδειγμα ἀπὸ τὴ θεσσαλικὴ Φθιώτιδα Ἀχαῖα: στὸ ἐπιστύλιο ἐπιτύμβιας στήλης: «Δάματρι Παναχαιᾷ», *Suppl. Epigr.* 25 (1971) ἀριθ. 643.

8. Ἡ Δήμητρα καὶ ὁ Ποσειδῶνας στὴν ἀνατολική Ἀρκαδία

Ἄν ἀπὸ τὰ δυτικότερα κράσπεδα τῆς ἀρχαίας Ἀρκαδίας (ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Φιγάλειας) μεταφερθεῖ κανεὶς στὰ ἀνατολικότερα (στὴν περιοχὴ τῆς Μαντίνειας), δὲν θὰ δυσκολευτεῖ νὰ βρεῖ μὲ τὶς ἴδιες βαθιὲς ρίζες τὸ ἴδιο ζευγὸς τῶν ὑποχθόνιων θεοτήτων νὰ κυριαρχεῖ στὶς λαϊκὲς λατρεῖες ὡς τοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς ἀρχαιότητος. Τὸ εἶχαν ἐξάρει αὐτὸ ἀπὸ τὸν περασμένο αἰῶνα οἱ Γάλλοι μελετητὲς τῆς ἀρχαίας Μαντινικῆς (βλ. G. Fougères, *Mantinée et l'Arcadie orientale*, 1898, 238-239). Σ' αὐτὴ τὴ Δήμητρα ἀνῆκε τὸ πρῶτο ἱερὸ πὺλ εἶχε συναντή-σει ὁ Πausanías, προερχόμενος ἀπὸ τὴν Ἀργολίδα καὶ κατηφορίζοντας ἀπὸ τὴ Νεστάνη πρὸς τὴ Μαντίνεια: ὅλοι οἱ Μαντινεῖς συγκεντρώνονταν μιὰ φορὰ τὸ χρόνο στὸ ἱερὸ ἐκεῖνο (8, 8, 1) γιὰ νὰ τιμήσουν τὴ σεβάσμια θεά, τὴν πάρεδρο τοῦ ἐπισημότερου θεοῦ τοῦ ἀρκαδικοῦ πανθέου. Γιὰ τὸν θεὸν αὐτόν, τὸν Ἴππιο Ποσειδῶνα, εἶχαν μεγαλύτερο ἱερὸ πλησιέστερα στὴν πόλιν τους, κοντὰ στὰ νότια ριζὰ τοῦ λόφου τοῦ Ἀλησίου. Πάνω στὸν ἴδιο λόφο εἶχαν ἀφιερῶσει καὶ στὴ Δήμητρα ἓνα ἄλσος.

Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἴππιου Ποσειδῶνα εἶχε μακρὰ ἱστορία. Στὰ προϊστορικά χρόνια ἦταν χῶρος ὕπαιθρος, ἀλλὰ αὐστηρὰ ἄβατος. Κατὰ τὶς τοπικὲς παραδόσεις ὁ θεὸς εἶχε θανατώσει στὸ ἱερὸ αὐτὸ τὸν μυθικὸ βασιλιὰ Αἴπυτο (πατέρα τοῦ παραπάνω ἀναφερόμενου Κύψελου), γιὰτὶ ἀσεβέ-στατα εἶχε περιφρονήσει τὸ «ἄδυτο» τοῦ ἱεροῦ χώρου. Στὴ θέση οἱ Μαντινεῖς ἔχτισαν ἀργό-τερα ναό, ὁ ὁποῖος τὸν καιρὸ τοῦ Pausanías ἦταν ἐρειπωμένος. Νέο ναὸ ἔχτισε τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ αὐτοκράτορας Ἀδριανός, ὁ ὁποῖος, σεβόμενος τὸ χῶρο, εἶχε ὑποχρεώσει τοὺς οἰκοδόμους ὄχι μόνον νὰ μὴ θίξουν τὰ ἀρχαῖα ἐρείπια, ἀλλὰ καὶ νὰ μὴ στρέφουν πρὸς αὐτὰ τὸ βλέμμα τους κατὰ τὴ διάρκεια τῶν οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν (Paus. 8, 10, 2-3). Μέσα στὴν πόλιν τῆς Μαντί-νειας ὑπῆρχε νεότερο (τρίτο) ἱερὸ τῆς Δήμητρας, μὲ λατρεία ἢ ὁποία εἶχε ἐπίδραση ἀπὸ τὴν ἐλευσινιακή, ἄγνωστο ὅμως μέχρι ποιοῦ βαθμοῦ: ὑπῆρχε ναὸς τῆς Δήμητρας («μέγαρον») καὶ χῶρος ἀφιερωμένος στὴν Κόρη («κοράγιον»). Τὸ ἱερατεῖο εἶχε τὴ φροντίδα νὰ παραμένει ἄσβεστη μιὰ φωτιά στὸ ἱερὸ (Paus. 8, 9, 2). Ἕνας «Σύλλογος ἱερείων Δήμητρος καὶ Κόρης» εἶναι γνωστὸς ἀπὸ ἐπιγραφές.

9. Ἡ «Καρποδότειρα» Δήμητρα καὶ ἡ «Μέλαινα» στὰ ἱστορικά χρόνια

Στὰ ἱστορικά χρόνια ἦταν πολὺ κοινὴ ἡ λατρεία τῆς Δήμητρας καὶ τῶν δυὸ τύπων (τοῦ κάτω κόσμου καὶ τῶν σιτηρῶν). Σημαντικὸ εἶναι πῶς ὁ ἀρχαιότερος τύπος ποτὲ δὲν ἐξέλιπε, παρὰ τὴν προϊοῦσα γενικὴ παρακμὴ τῶν θεοτήτων τοῦ κάτω κόσμου. Ἡ γνώση τῶν λεπτομε-ρειῶν κάθε τοπικῆς λατρείας διευκολύνει τὴν κατάταξή της στὸν ἓνα ἢ στὸν ἄλλο τύπο. Ἔτσι στὸ λεγόμενο Κατὰ Δέσποιναν Ἑρμαῖον (Paus. 8, 35, 2), τῶν συνόρων Ἀρκαδίας καὶ Μεσ-σηνίας, ἡ συνύπαρξη ἀγαλμάτων τοῦ χθόνιου Ἑρμῆ, τῆς Δέσποινας καὶ τῆς Δήμητρας, καὶ ἡ γειτνίαση τοῦ χώρου μὲ τὴ Λυκόσουρα καὶ τὴ Μεγαλόπολη ἐπιτρέπει τὴν ἀναγνώριση ἐκεῖ τῆς ὑποχθόνιας Δήμητρας. Ἀντίθετα, τὸ τεγεατικὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης, οἱ ὁποῖες ὀνομάζονταν ἀπὸ τοὺς περιοίκους θεές «καρποφόρες» (Paus. 8, 53, 7), ἀνῆκε στὶς δυὸ θεές πὺλ εἶχαν συνδεθεῖ εἴτε μὲ τὴν ἀπλὴ βλάστηση (ὅπως ἡ Δήμητρα Χλόη ἢ Εὐχλοος) εἴτε μὲ τοὺς καρποὺς γενικὰ εἴτε εἰδικότερα μὲ τὰ σιτηρά: ἓνα χάλκινο εἰδῶλιο τῆς Δήμητρας τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα, ἀπὸ τὸν Ἀγ. Σώστη τῆς Τεγέας, τὴν παριστάνει καθιστὴ σὲ θρόνον νὰ κρατεῖ καρποὺς στὰ προτεινόμενα χέρια της (ρόδι στὸ ἓνα, κυδῶνι στὸ ἄλλο). Ἡ καθιστὴ στάση εἶναι κατάλοιπο τῆς ἀρχαιότερης φύσης της ὡς ὑποχθόνιας βασίλισσας καὶ θυμίζει τὴν καθι-στητὴ Δήμητρα τὴν ἀπεικονισμένην στὸ ἐσωτερικὸ ἐνὸς βοιωτικοῦ πιάτου, ἢ ὁποία στὸ ἀρι-στερὸ προτεινόμενον χέρι κρατεῖ στάχυα καὶ παπαροῦνες καὶ στὸ δεξιὸ δάδα.

Θεὰ τῶν καρπῶν ἦταν καὶ ἡ Δήμητρα ἑνὸς ἱεροῦ στὶς Ὑσιές, νοτιοανατολικά τῆς Πλάταιας, ἡ ὁποία στὸ σωζόμενο ἐνεπίγραφο βᾶθρο τοῦ λατρευτικοῦ τῆς ἀγάλματος φαίνεται πὼς ἀποκαλοῦνταν «ῥαφόρος καὶ ἀγλαόκαρπος». Ἄλλοῦ ἀποκαλεῖται «πολύκαρπος», ἐνῶ στὴν πολίχνη τοῦ Σκόλου, λίγο ἀνατολικότερα τῶν Ὑσιῶν, ἡ Δήμητρα ἦταν ἀποκλειστικά θεὰ τῶν σιτηρῶν καὶ ἀποκαλοῦνταν Μεγάλαρτος ἢ Μεγαλόμαζος (Ἀθῆν. 10, 416). Γιὰ τὴν ἴδια στὶς Κῶπες τῆς Βοιωτίας χρησιμοποιοῦσαν τὸ συνήθως ἀποδιδόμενο στὴν Ἄρτεμη ἐπίθετο «Ταυροπόλος». Ἡ Δήμητρα ὡς Ταυροπόλος (δηλ. θεὰ ποὺ νοιάζεται γιὰ τὰ βόδια, *IG VII 2793*) ἦταν ἡ προστάτρια τῶν ἀροτριῶντων βοδιῶν. Ἡ θαυματουργὴ Μυκαλησσία Δήμητρα συνδεόταν περισσότερο μὲ τοὺς καρποὺς ποὺ ὠριμάζουν στὸ τέλος τοῦ καλοκαιριοῦ: στὰ πόδια τοῦ λατρευτικοῦ τῆς ἀγάλματος ἀπέθεταν ὠριμους καρπούς, οἱ ὁποῖοι διατηροῦσαν τὴν ἀρχικὴ τους φρεσκάδα ὅλη τὴ χρονιά (Παυσ. 9, 19, 5).

Στὴν Ἀττικὴ, ἡ «Ἀνησιδώρα» Δήμητρα τῆς Φλύας (Παυσ. 1, 31, 4), δηλ. ἡ θεὰ ποὺ ἀπὸ τὰ βᾶθη τῆς γῆς «ἀνίησι» τοὺς καρποὺς ὡς δῶρα γιὰ τοὺς θνητοὺς, εἶχε γίνει κι αὐτὴ θεὰ τῆς βλάστησης, ἡ ἔννοια ὅμως τοῦ προσωνομίου τῆς δὲν ἀφήνει ἀμφιβολία πὼς ἡ ἀρχαιότερη ἔδρα τῆς ἦταν τὸ ὑποχθόνιο βασίλειο. Ἀντίθετα, ὡς θεὰ ἀποκλειστικὰ τῶν σιτηρῶν ποὺ συγκεντρώνονται στὰ ἀλώνια παρουσιάζει τὴν Δήμητρα τὸ ἐπίθετο «εὐαλωσία», κατὰ τὸν Ἡσύχιον «ὅτι μεγάλας τὰς ἄλως ποιεῖ καὶ πληροῖ» (ἐννοεῖται σταχύων). Ὡς «θεσμοφόρες» ἡ Δήμητρα καὶ ἡ Κόρη (συνδεόμενες μὲ τὴ συνήθεια νὰ ρίχνονται στὰ «μέγαρα» νεογέννητα χοιρίδια καὶ νὰ συλλέγονται τὰ ἀποσυντεθειμένα κατάλοιπά τους γιὰ νὰ ἀνακατευθοῦν μὲ τὸ σιτάρι τῆς σπορᾶς) ἦταν παντοῦ θεὸς τῆς σπορᾶς καὶ τῆς συγκομιδῆς (γνωστότερη μὲ τὸ ἐπίθετο αὐτὸ ἡ Δήμητρα ποὺ ἦταν στὸ κέντρο τῆς γιορτῆς τῶν Θεσμοφορίων ὅχι μόνο τῆς Ἀθήνας, ἀλλὰ καὶ τῆς Θήβας, Παυσ. 9, 6, 5, καὶ τῶν Ποτινῶν 9, 8, 1, καθὼς καὶ ἀπόμερων πολιχνῶν, ὅπως τῆς Φωκικῆς Δρυμαίας, ἡ ὁποία εἶχε καὶ ἐτήσια γιορτὴ Θεσμοφορία, Παυσ. 10, 33, 12).

Ἡ ἐξελικτικὴ πορεία τῆς Δήμητρας ἀπὸ θεᾶς ὑποχθόνιας σὲ θεὰ τῶν σιτηρῶν δὲν ἀνακόπεται ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν τοπικῶν ἰδιαίτερων γνωρισμάτων ποὺ ἀποχτάει συχνὰ ἡ λατρεία τῆς. Ἡ Καβειραία Δήμητρα π.χ. τῶν Καβειρείων τῆς Θήβας καὶ τῆς Ἀνθηδόνας εἶναι βέβαιο πὼς δέχτηκε σημαντικὴ ἐπίδραση ἀπὸ τίς δυὸ τοπικὲς λατρεῖες τῶν Καβείρων, τίς ὁποῖες μὲ τὴ σειρά τῆς σημαντικὰ ἐπηρέασε ἡ λατρεία τῆς Δήμητρας: γιὰ τὴν Δήμητρα καὶ τὴν Κόρη ὑπῆρχε ἄλλος σ' ἀπόσταση 7 σταδίων ἀπὸ τὸ θηβαϊκὸ Καβεῖριο. Οἱ μυστικὲς τελετὲς διαμορφώθηκαν κοινὲς γιὰ τοὺς Καβείρους καὶ τὴν Καβειραία Δήμητρα (Παυσ. 9, 25, 5) καὶ πῆραν χαρακτήρα γονιμικόν, ὥστε νὰ συμβάλλουν πρῶτα ἀπ' ὅλα στὴν πλούσια συγκομιδὴ τῶν καρπῶν τῆς γῆς καὶ ἔπειτα στὴ γονιμότητα τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ἐξημερωμένων ζώων, τῶν ἀπαραίτητων γιὰ τὴ διατροφή τῶν ἀνθρώπων. Καὶ στὴν Ἀνθηδόνα ἐπίσης ὑπῆρχε κοντὰ στὸ ἱερὸ τῶν Καβείρων, τὸ ἄλλος τῆς Καβειραίας Δήμητρας, μὲ ναὸ καὶ ἀγάλματα λίθινα τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης (Παυσ. 9, 22, 5).

Οἱ Φενεάτες τῆς Ἀρκαδίας ἦταν ἀπὸ ἐκείνους ποὺ τὸν καιρὸ τοῦ Πausanias καυχῶνταν πὼς ἔνα διακεκριμένο μέλος τοῦ ἐλευσινιακοῦ ἱερατείου εἶχε φέρεי στὴν πατρίδα τους τὰ δρώμενα τῆς ἐλευσινιακῆς Δήμητρας. Ἐλεγαν ἀκόμα πὼς καὶ ἡ ἴδια ἡ Δήμητρα εἶχε ἐπισκεφθεῖ παλαιότερα τὴν περιοχὴ καὶ πὼς τὴν εἶχαν φιλοξενήσει δυὸ Φενεάτες, οἱ ὁποῖοι ἔχτισαν ναὸ καὶ ὀργάνωσαν μυστικὴ τελετὴ γιὰ τὴ Θεσμία Δήμητρα, «ὑπὸ τὴν Κυλλήνην». Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ναὸν αὐτὸν τὸν καιρὸ τοῦ Pausanias ὑπῆρχαν πλησιέστερα στὴν πόλη τῶν Φενεατῶν δυὸ ἀκόμα ἱερὰ τῆς Δήμητρας ποὺ ἦταν γειτονικά, ἓνα τῆς «Ἐλευσινίας» καὶ ἄλλο τῆς «Κιδαρίας» Δήμητρας, στὴ θέση Πέτρωμα. Κιδαρία ἦταν παλιὰ τοπικὴ θεὰ, αὐστηροῦ τύπου, μὲ μαγικὴ τελετὴ γιὰ τὴν εὐόδωση τῆς συγκομιδῆς. Σημαντικὸ εἶναι πὼς μετὰ τὸν ταυτισμὸ τῆς Κιδαρίας μὲ τὴν Δήμητρα, ἡ παλιὰ μαγικὴ τελετὴ τῆς Κιδαρίας διατήρησε τὴν ὑπεροχὴ ἀπέναντι τῶν εἰσαχθέντων ἐλευσινιακῶν δρωμένων, τελούμενη κάθε δεύτερη χρονιά καὶ ἀποκα-

λούμενη «μείζων τελετή». Κατὰ τὴ «μείζονα τελετή» ὁ ἱερέας τῆς Κιδαρίας, φορώντας τὴ μάσκα τῆς θεᾶς, ἢ ὁποία ἐνέπνεε φόβο, χτυποῦσε τὴ νύχτα μὲ ραβδιὰ τὸ ἔδαφος καὶ ξόρκιζε μὲ δυνατὴ φωνὴ τὶς κακόβουλες δαιμονικὲς ὑπάρξεις, οἱ ὁποῖες καιροφυλακτοῦσαν γιὰ νὰ βλάψουν τὴ βλάστηση: ἡ μαγικὴ δύναμη τῆς μάσκας καὶ τὰ ξόρκια ἀπομάκρυναν ἀπὸ τὰ χωράφια τῶν Φενεατῶν τὶς δυσμενεῖς ὑποχθόνιες δυνάμεις. Φορώντας τὴ μάσκα ὁ ἱερέας προστάτευε τὸν ἑαυτό του, γιὰ νὰ μὴν τὸν ἀναγνωρίσουν οἱ ἀόρατες ἐχθρικὲς ὑπάρξεις. Ὁ ραβδισμὸς τοῦ ἑδάφους δὲν εἶχε τὸ σκοπὸ νὰ «ξυπνήσει» (ὅπως ὑποστηρίχθηκε) φιλικὲς ὑποχθόνιες ὑπάρξεις (ὅποτε ἡ μάσκα θὰ ἦταν περιττή), ἀλλὰ νὰ τρομοκρατήσῃ καὶ νὰ ἀπομακρύνῃ τὶς κακόβουλες ποὺ θὰ κατέστρεφαν τὴ σοδειά.

10. Ἡ Δῆω καὶ ἡ Δῶς τοῦ ὁμηρικοῦ ὕμνου. Ἡ Πότνια Σιτῶ

Ἡ ἀρχικὴ ὑποχθόνια φύση τῆς Δήμητρας ἀμφισβητήθηκε ἀπὸ μιὰ κατηγορία ἱστορικῶν τῆς ἀρχαίας θρησκείας, ἢ ὁποία, παραμερίζοντας τὸ πλῆθος τῶν τοπικῶν λατρειῶν ποὺ εἶχαν στὸ κέντρο τοὺς τὴ Δήμητρα τοῦ κάτω κόσμου, δέχτηκε τὴ θεὰ ὡς συνδεόμενη ἀποκλειστικὰ μὲ τὴ σπορὰ καὶ τὴν καλλιέργεια τῶν σιτηρῶν.

Στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ περασμένου αἰῶνα ὁ μελετητὴς τῶν λαϊκῶν γερμανικῶν λατρειῶν καὶ μύθων Wilhelm Mannhardt εἶχε προτείνει τὴν ἐτυμολογία τοῦ ὀνόματος Δῆω (ἀναφερόμενου στὸν ὁμηρικὸ ὕμνο τῆς Δήμητρας, στίχ. 47-48, ὡς ταυτόσημου τοῦ κοινότερου ὀνόματος τῆς θεᾶς) ἀπὸ τὴν ἰδιωματικὴ λέξη «δηαί» (κριθάρι) τῆς κρητικῆς διαλέκτου, ἢ ὁποία ἀποτελεῖ καὶ τὸ πρῶτο συνθετικὸ τοῦ ὀνόματος Δημήτηρ (Mythologische Forschungen, 1884, 202 κπ.). Ἡ ἄποψη αὕτη στηρίχτηκε στὸ *Μέγα Ἑτυμολογικόν*: «Δῆω, παρὰ τὰς δηάς· οὕτω γὰρ προσαγορεύονται ὑπὸ Κρητῶν αἱ κριθαί». Ὁ Martin Nilsson, *Griechische Feste* (1906) 311 κπ. καὶ σ' ὅλες τὶς μεταγενέστερες μελέτες του, ἀκολούθησε τὴν ἐτυμολογία αὕτη καὶ ἀνεγνώρισε τὰς δηάς καὶ στὸ πρῶτο συνθετικὸ τοῦ ὁμηρικοῦ ἐπιθέτου «ζείδωρος ἄρουρα» (*Ἰλ.* Β 548), δηλ. γῆ ποὺ χαρίζει στοὺς ἀνθρώπους τὰς «δηάς» ἢ «ζειάς» (τὸ ἀσπροσίτι ἢ μᾶλλον τὸ κριθάρι ποὺ παλαιότερα ἦταν τὸ κυριότερο ἀπὸ τὰ σιτηρά, ὅπου βασιζόταν ἡ διατροφή τῶν ἀνθρώπων). Μὲ παραμερισμένα τὰ ἄλλα δεδομένα, ἡ Δήμητρα ἐγίνε ἔτσι ἀποκλειστικὰ ἡ «Μητέρα τῶν κόκκων τοῦ σταριοῦ ἢ τοῦ κριθαριοῦ» (δηλ. τῶν κόκκων ποὺ κλείνει στοὺς κόλπους τοῦ τὸ στάχυ): ἦταν ἐπομένως ἡ Kornmutter κι ὄχι ἡ Mutter Erde.

Ἡ Δήμητρα ὑπῆρξε πραγματικὰ «Μητέρα τῶν κόκκων τοῦ σταριοῦ» ἢ ἓνα εἶδος «Σταρομάνας» σὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς σταθμοὺς τῆς ἐξελικτικῆς τῆς πορείας. Στὴν ἀφετηρία ὅμως τῆς πορείας αὐτῆς ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς θεότητες τοῦ κάτω κόσμου, τὶς κυρίαρχες στὸ προοιουμιακὸ πάνθεο. Στὸ ὄνομά της ὁ Εὐριπίδης ἐβλεπε ἓνα εἶδος στοργικῆς Μητέρας Γῆς: «Δημήτηρ θεά, Γῆ δ' ἐστίν» (*Βάκχες* 275-276. Βλ. καὶ Σέξτο Ἑμπερ. 9, 189: «ἡ γὰρ Δημήτηρ οὐκ ἄλλο τι ἐστὶν ἢ Γῆ Μητήρ»). Στὴ σημαντικὴ αὕτη φάση τῆς ἱστορίας της ἐντάσσεται ἡ λατρεία της στὴν Ἑρμιόνη, στὴ Μαντίνεια, στὴ Θέλπουσα καὶ στὴ Φιγάλεια ποὺ ἦταν γνωστὴ στὴν ἀρχαιότητα καὶ ἀπὸ τὶς πιὸ ἐνδιαφέρουσες στὸν νεότερο ἱστορικὸ τῆς θρησκείας. Ἐντάσσεται καὶ ἡ τεκμαρτὴ δραστηριότητα τῆς μόνης θεᾶς μὲ τὸ ὄνομα Δημήτηρ ποὺ ἤξεραν οἱ παλαιοὶ Ἀθηναῖοι (τῶν «προελευσινιακῶν» χρόνων), οἱ ὁποῖοι ἀποκαλοῦσαν δημητρίους τοὺς νεκροὺς τοὺς: πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνα οἱ Ἀθηναῖοι, ἀναγνωρίζοντας ὡς ὑποχθόνια θεότητα τὴ Δήμητρα, εἶχαν ἄλλες τοπικὲς θεότητες γιὰ τὴ σπορὰ καὶ γιὰ τὴ βλάστηση, ὅπως τὴ χθόνια Πολιάδα Ἀθηνᾶ καὶ τὴν Πάνδροσο μὲ τὰ «ἄρρητα ἱερά», τὰ γνωστὰ ἀπὸ τὴ μυστικὴ τελετὴ τῶν Ἀρρηφορίων ποὺ παρέμεινε ἀθηναϊκὴ ὡς τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος, ἀνεπηρέαστη ἀπὸ τὰ ἐλευσινιακὰ δρώμενα. Εἰδικότερα γιὰ τὴ σπορὰ εἶχαν τοὺς δικούς τοὺς ἐπίσης τελετουργικοὺς «ἱεροὺς ἀρότους» καὶ εἶχαν τιμήσει μὲ χάλκινο ἀνδριάντα τὸν Βουζύγη

Ἐπιμενίδη, γενάρχη τοῦ τοπικοῦ ἱερατικοῦ γένους τῶν Βουζυγῶν ποῦ πρῶτος στὸν κόσμον εἶχε ζεύξει βόδια σὲ ἀλέτρι. Εἶχαν καὶ τὰ παλιὰ Θεσμοφόρια (προτοῦ αὐτὰ γίνονται γιορτὴ τῆς ἐλευσινιακῆς Δήμητρας), βασισμένα στὸ μαγικὸ ἀνακάτεμα τῶν ἀποσυντεθειμένων ζωικῶν καταλοίπων μὲ τὸ σιτάρι τῆς σπορᾶς, μιὰ ἱεροπραξία ποῦ ἐξασφάλιζε τὴν πλούσια καρποφορία.

Μετὰ τὴν προσάρτηση τῆς Ἐλευσίνας, οἱ Ἀθηναῖοι ἀφοσιώθηκαν στὴν ἐκεῖ λατρεία τῆς Δήμητρας, ἔχτισαν μεγάλο τελεστήριο στὴν Ἐλευσίνα καὶ ἀναδιοργάνωσαν τὰ τοπικὰ μυστήρια, τὰ ὁποῖα γρήγορα ἔπαψαν νὰ εἶναι ἀπλὲς τελετὲς γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῆς σπορᾶς. Οἱ Ἀθηναῖοι φρόντισαν νὰ τὰ πλουτίσουν μὲ πνευματικὸ περιεχόμενο, τὸ ὁποῖο ἐνέπνευσε καὶ τὰς «ἡδίους ἐλπίδας» γιὰ τὴν πέραν τοῦ τάφου ζωὴ. Ἀντίθετα, τὶς παλιὲς δικές τους γονιμικὲς τελετὲς (ιδίως τῶν Ἀρρηφορίων) τὶς ἄφησαν νὰ ἀσκοῦνται ὡς ἀπλὰ ἀγροτικὰ δρώμενα καὶ νὰ παρακμάσουν. Ἡ παλιὰ ἀθηναϊκὴ ὑποχθόνια Δήμητρα παραμερίστηκε ἀπὸ τὴν ἐλευσινιακὴ καὶ ἐπέζησε στὴν Ἑρμιόνη ὡς «Χθόνια» Δήμητρα. Σ' ὁλόκληρὴ τὴν ἀνατολικὴ Ἀργολίδα (ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρον ὡς τὴν Αἶγινα συμπεριλαμβανόμενη) λατρεύτηκε γιὰ τὴν σπορὰ καὶ τὴν σιτοκαλλιέργεια, ἀντὶ τοῦ ἐλευσινιακοῦ ζεύγους τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης, τὸ ζεῦγος τῆς Δαμίας καὶ τῆς ΑὐξΗΣίας, γυναικείων θεοτήτων μὲ ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν προελευσινιακὴ Ἀθήνα, γιατί τὰ παλιὰ καὶ θαυματουργὰ ξοἶνά τους εἶχαν γίνεαι ἀπὸ τὸ ξύλον ἀθηναϊκοῦ ἐλαιοδένδρου, τὸ ὁποῖο ἀνῆκε στὴν Ἀθηνᾶ. Τὰ ξοἶνα χρωστοῦσαν τὴν ἱερότητά τους στὸ ἐλαιόδενδρο τῆς Ἀθηνᾶς. Ἡ ἱστορία τῶν δυὸ ξοἶνων ποῦ τὴν ἀναφέρει διεξοδικὰ ὁ Ἡρόδοτος τελείωσε γύρω στὰ 650 π.Χ., ὁπότε ἀκόμη δὲν εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἐπικρατοῦν στὴν Ἀθῆνα οἱ ἐλευσινιακὲς θεότητες (Ἡρόδ. 5, 82-87).

Ἀπὸ πότε τὸ πλῆθος τῶν τοπικῶν θεοτήτων τῆς σπορᾶς καὶ τῆς σιτοκαλλιέργειας ἄρχισε νὰ ἀπορροφᾶται ἀπὸ τὴν πανελλήνια Δήμητρα δὲν μπορεῖ νὰ ἐξιχνιαστεῖ. Στὴν *Ἰλιάδα* (Ε 498) ἡ Δήμητρα εἶναι ἤδη θεὰ τῶν σιτηρῶν, ἐνῶ ἕναν αἰῶνα ἀργότερα (στὸ τέλος τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνα) ἡ ἴδια θεὰ γίνεται ἡ κεντρικὴ μορφή τοῦ ἐκτενοῦς ὁμηρικοῦ ὕμνου ποῦ φέρει τὸ ὄνομά της.

Στὶς μυκηναϊκὲς πινακίδες τῆς Πύλου καὶ τῆς Κνωσοῦ τοῦ 13ου π.Χ. αἰῶνα τὸ ὄνομα Δημήτηρ δὲν ἀναφέρεται. Γιὰ τὴν σιτοκαλλιέργεια ὅμως εἶναι λογικὸ νὰ ὑπῆρχε κάποια θεότητα, ἀφοῦ τουλάχιστον ἀπὸ τὴν 6η π.Χ. χιλιετία ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐμπιστεύεται τὴ ζωὴ του στὴ γεωργία. Μ' αὐτὴ τὴ θεότητα συνδέθηκαν ἤδη δυὸ κομμάτια πῆλινων πινακίδων, ὁμοίων μὲ τῆς Πύλου καὶ τῆς Κνωσοῦ, ποῦ βρέθηκαν στὴν ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν, στὰ οἰκοδομικὰ λείψανα μεταξὺ τοῦ πρώτου κυκλικοῦ ταφικοῦ περιβόλου καὶ τοῦ ἱεροῦ τῶν δύσμορφων εἰδώλων τῆς δυτικῆς πλαγίᾳς τῆς ἀκρόπολης (πλησιέστερα στὸ δεύτερο ἱερό). Ἀπ' αὐτὰ γίνεται γνωστὴ μιὰ «Πότνια Σιτῶ» ποῦ μπορεῖ νὰ εἶναι τοπικὴ θεὰ τῆς σιτοκαλλιέργειας, μιὰ ἀπὸ τὶς πολλὰς ποῦ ἀπορροφήθηκαν ἀργότερα ἀπὸ τὴν Δήμητρα: ἄγαλμα τῆς «Σιτοῦς Δημήτρος» ἀναφέρει στὴ Σικελία ὁ ἀρχαιοδίφης τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνα Πολέμων (Ἀθῆν. 10, 416). Ὁ ταυτισμὸς τῆς Σιτοῦς μὲ τὴν Δήμητρα θὰ μπορούσε νὰ γίνεαι στὰ πρῶτα ἱστορικὰ χρόνια, ὁπότε ἡ Δήμητρα εἶχε ἀρχίσει νὰ ξεχωρίζει ὡς ἡ κατεξοχὴν θεὰ τῶν σιτηρῶν.

Ἄλλο ὄνομα χρησιμοποιούμενο ἀπὸ τὸν ὁμηρικὸ ὕμνον ὡς ταυτόσημο μὲ τῆς Δήμητρας εἶναι ἡ Δῶς (ὄχι Δωσώ, ὅπως εἶχε διορθωθεῖ στὸ ἀρχαῖο κείμενο, ἢ Δμῶις ἢ Δωίς): στίχ. 122, ὅπου ἡ ἴδια ἡ Δήμητρα δίνει γιὰ τὸν ἑαυτὴ τῆς τὸ ὄνομα αὐτό: «Δῶς ἐμοὶ γ' ὄνομ' ἐστὶ· τὸ γὰρ θέτο πότνια μήτηρ». Ἡ θεὰ Δῶς (γεν. τῆς Δωτοῦς), δηλ. δότεῖρα τῶν καρπῶν τῆς γῆς, ἦταν στὴ Θεσσαλία ἡ ἐπώνυμη θεὰ τοῦ Δωτίου πεδίου, μιᾶς εὐφορῆς κοιλάδας ποῦ ἄρχιζε ἀπὸ τὴ νότια ἐξοδὸ τῶν Τεμπῶν καὶ ἐκτεινόταν πολὺ νοτιότερα, ὡς τὶς ὄχθες τῆς ἄλλοτε λίμνης Νεσσωνίδας. Σ' αὐτὴ τὴ θέση, κατὰ τὴν τοπικὴ παράδοση, εἶχαν φυτέψει οἱ Πελασγοὶ στὴν

ἀπώτατη ἀρχαιότητα ἄλλος ἀμφιλαφές (βαθύσκιο), τὸ ὁποῖο κόπηκε ἐγκληματικὰ ἀργότερα καὶ ἡ θέση ἀποσιλώθηκε ἀπὸ τὴ δεινρῶδη βλάστηση. Ἡ φυσικὴ ὅμως εὐφορία τοῦ ἐδάφους παρέμεινε στὸ Δώτιον πεδῖον, τὸ ὁποῖο μὲ τὴ νέα του μορφή ἀφιερώθηκε στὴ θεὰ Δωτώ. Ἡ Δωὶς δὲν ἦταν ἡ Δήμητρα, ἀλλὰ μιὰ τοπικὴ θεὰ τῆς παντοειδοῦς βλάστησης. Ἐπειδὴ ὁ ποιητῆς τοῦ ὕμνου φαίνεται πὼς τὴν ξέρει ὡς ἀρχαία καὶ φημισμένη θεὰ τοῦ εἶδους, νεότεροι ἐρευνητὲς ὑποστήριξαν πὼς τὸ Δώτιον πεδῖον ὑπῆρξε ἡ κοιτίδα τῆς πανελληνίας λατρείας τῆς Δήμητρας.

Αὐτὸ πρέπει νὰ ἰσχύει μᾶλλον γιὰ τὸ ἑλευσινιακὸ ῥάριον πεδῖον, τὸ πρῶτο ποὺ δέχτηκε τὴν εὐλογία τῆς Δήμητρας, ὅταν αὐτὴ ἀποξενώθηκε ἀπὸ τὸν κάτω κόσμον καὶ ἄρχισε νὰ ἐξελίσσεται ὡς θεὰ «καρποφόρος». Τὸ ῥάριον πεδῖον ὑπῆρξε, κατὰ τὸν ὕμνον, τὸ «φερέσβιον οὐθαρ ἀρούρης» (ὁ μαστὸς τῆς τροφοῦ Γῆς ποὺ χαρίζει τὴ ζωή). Ἦταν τὸ πρῶτο ποὺ «καρπὸν ἀνῆκεν» εὐθὺς μόλις ἡ θεὰ ἀποκάλυψε τὰ «σεμνὰ ὄργια» στοὺς ἄρχοντες τῆς Ἐλευσίνας καὶ στὸν Τριπτόλεμον, τὸν μελλοντικὸν ἀνὰ τὸν κόσμον ἀπόστολό της (στίχ. 470-479).

11. Συμπεράσματα

Ἡ ἡσιόδεια *Θεογονία*, θεωρώντας παλιὰ θεὰ τὴ Δήμητρα, τὴ γενεαλογεῖ ὡς κόρη τοῦ Κρόνου καὶ τῆς Ρέας καὶ ἀδελφὴ τοῦ Δία καὶ τῆς Ἥρας (στίχ. 454). Γιὰ τὴν ἀρχαιότητα ὅμως τῆς Δήμητρας ὑπάρχουν στίς τοπικὰς λατεῖες τῶν ἱστορικῶν χρόνων ἀσφαλὴ στηρίγματα ποὺ ἐπιτρέπουν τὴν ἀνασύστασιν τῆς πλήρους ἐξελικτικῆς της πορείας.

Ἡ Δήμητρα ξεκίνησε, ὅπως τὰ περισσότερα μέλη τοῦ προϊστορικοῦ πανθέου, ὡς αὐστηρὴ θεὰ τοῦ κάτω κόσμου, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ θελπούσια προσωνομία της Ἐρινύς (δηλ. ἄγρια ἢ ἀδυσώπητη θεὰ). Σὲ μιὰ δευτέρη βαθμίδα τῆς ἀνέλιξής της ἡ ἴδια θεὰ μπορούσε μὲ τὴ λατρεία νὰ κάμπτεται παραμένοντας ὅμως ὑποχθόνια ὕπαρξη, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ προσωνομία της Μελαινα στὴ Φιγάλεια, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ βεβαιωμένη γιὰ τὰ ὕστερα χρόνια τῆς ἀρχαιότητος μειλίχια φύση της.

Περισσότερο εὐμενὴς καὶ φιλικὴ ἔγινε ὡς Ἀνησιδώρα, ἂν καὶ ἐξακολούθησε νὰ παραμένει ὑποχθόνια, ἀφοῦ «ἀνίει» (ἔστελνε ἐπάνω) ἀπὸ τὰ βάθη τῆς γῆς ὡς «δῶρα» τοὺς καρπούς της. Ἦταν ἡ πρώτη φορὰ ποὺ μὲ ἓνα ἐπιθετὸ της ἐκφράστηκε συναισθηματικὴ σχέση μὲ τοὺς ὀπαδοὺς τῆς λατρείας της.

Ταυτόχρονα ἄρχισε γοργὰ καὶ ἡ μεταπήδηση τῆς θεᾶς ἀπὸ ὑποχθόνιας σὲ χθόνια (ὄχι οὐράνια ἢ «ὀλυμπιακή»): Δημήτηρ Χλόη ἢ Εὐχλοος, Καρποφόρος, Πολύκαρπος, Ἀγλαόκαρπος. Ὡς ἀληθινὰ χθόνια ἡ Δήμητρα, δηλ. ἐπίγεια θεὰ, χρειάστηκε νὰ ἀποσπαστεῖ ὄχι μόνον ἀπὸ τοὺς ὑποχθόνιους θεοὺς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς οὐράνιους γιὰ νὰ μένει κοντὰ στοὺς ἀνθρώπους. Ἔτσι δὲν ἀκολούθησε στὸν Ὀλύμπο ἄλλες τέως ὑποχθόνιες θεότητες, ὅπως τὴν Ἀθηνᾶ καὶ τὴν Ἥρα.

Μένοντας ἡ Δήμητρα κοντὰ στοὺς ἀνθρώπους (κατὰ τὸν Ἰσοκράτη, *Πανηγ.* 28 κπ.), πρῶτα καθαγίασε τοὺς ἀπὸ τὸ ὄνομά της γνωστοὺς «δημητριακοὺς καρπούς», οἱ ὁποῖοι «αἵτιοι γεγόνασι τοῦ μὴ θηριωδῶς ζῆν αὐτούς». Οἱ ἐξημερωμένοι ἄνθρωποι χρειάστηκε πρῶτα νὰ ἐγκαταλείψουν τὴ νομαδικὴ καὶ ληστρικὴ ζωὴ καὶ νὰ ἐγκαθιδρύσουν τὴν πρώτη ἔννομη τάξιν, τὴν ὁποία πῆρε ὑπὸ τὴν προστασίαν της ἡ Δήμητρα μὲ τὴ νεότερη ἀπὸ τὴς προσωνομίας της, δηλ. τῆς Θεσμίας ἢ προστάτιδας τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν (ἄσχετης ἀπὸ τὰ «θεσμὰ» τῶν Θεσμοφορίων ποὺ ἦταν ξένα ἀπὸ τοὺς κοινωνικοὺς θεσμοὺς καὶ ἀρχικὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν Δήμητρα).

Ἡ Δήμητρα τῆς σιτοκαλλιέργειας βρίσκεται ἔτσι στὸ προτελευταῖο σκαλοπάτι τῆς ἀνέλιξής της, τὸ ἐκφραζόμενο μὲ τὴς προσωνομίας της Μεγάλαρτος ἢ Μεγαλόμαζος, καὶ μὲ τὴ γιορτὴ τῶν Μεγαλαρτίων καὶ τὸν ἐορτολογικὸ μῆνα Μεγαλάρτιον.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΔΕΟΝΤΟΛΟΓΙΑ (Η ΑΝΑΣΥΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΘΡΙΓΚΟΥ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΝΕΜΕΣΗΣ)

Η μελέτη τῶν ἀρχαίων ἀρχιτεκτονημάτων σπάνια φθάνει ὡς τὸ ἐπιθυμητὸ τέρμα της, τὴν ἀναστήλωση ἢ τὴν ἀνασύσταση τοῦ μνημείου. Τὶς περισσότερες φορές τὸ μέγιστο τῶν ἐπιτευγμάτων μας περιορίζεται σὲ μιὰ κατὰ τὸ δυνατόν ἀξιόπιστη ἀναπαράσταση.

Ὁ μέγας ναὸς τῆς Νέμεσης στὸν Ραμνούντα εἶχε τὴν τύχη νὰ γίνῃ γνωστὸς ἀπὸ τὸν περασμένο αἰῶνα μὲ τὴ μελέτη καὶ τὴν ἀναπαράσταση τῶν Dilettanti. Στὰ χρόνια μας ἔγινε δυνατὴ ἡ ἀνασύσταση σὲ στεγασμένο χώρο ἐνὸς σημαντικοῦ τμήματός του, ὁλόκληρου τοῦ θριγκοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος. Ὅπως εἶναι σήμερα ἐκτεθειμένος ὁ θριγκὸς ἀποτελεῖ τὸ μεγαλύτερο μουσειακὸ ἔκθεμα στὴν Ἑλλάδα, μοναδικὸ ἀπὸ κάθε ἄποψη¹.

Ἡ ἐργασία τῆς ἀνασύστασης τοῦ θριγκοῦ ἔγινε δυνατὴ χάρις στοὺς κόπους τοῦ ζωγράφου κ. Κ. Ἡλιάκη καὶ τῆ δεξιότητά καὶ ἰδιοφυΐα τοῦ ἀρχιτεχνίτη κ. Ν. Καραμαλῆ. Μὲ πλῆθος τεχνικῶν λύσεων ποὺ ὀφείλονται στὸν εἰδικὸ σιδηρουργὸ κ. Ἰω. Ἀνθόπουλο ὁ θριγκὸς ἀνασυστήθηκε καὶ κάθε τμήμα του, ἐπιστύλια, τρίγλυφα, γεῖσα, βρῆκαν τὴ θέση τους, ἐκείνη ποὺ εἶχαν στὸ μνημεῖο ὅταν ὀρθωνόταν στὸ ἱερὸ τῆς Νέμεσης. Δὲν ὑπάρχει πλέον δυνατότητα γιὰ συζητήσεις ἢ ἀμφισβητήσεις τῆς θέσης τῶν μελῶν. Τώρα μπορεῖ κανεὶς νὰ μελετήσῃ ὁλόκληρο τὸ σημαντικότερο μέρος τοῦ ναοῦ, τὸν θριγκό, καὶ ἔχει πάψει ἡ ἀναζήτηση, μέσω τῶν σκορπισμένων μελῶν του, τῆς μορφῆς του. Τὰ μέλη τοῦ ναοῦ ἔπαψαν νὰ βρίσκονται στὸ ὑπαιθρο ἀπὸ τὸ 1979. Ἡ φύλαξή τους σὲ στεγασμένο χώρο ἄρχισε τὴν 1 Ὀκτωβρίου τῆς ἴδιας χρονιᾶς.

Ἡ ἀνασύσταση τοῦ θριγκοῦ ἔγινε τὸ 1980, ἀφοῦ χρόνια πρὶν εἶχαν ταυτισθεῖ, συγκολληθεῖ καὶ καταταχθεῖ τὰ μέλη ποὺ τὸν ἀπαρτίζουν. Ἐκπληξὴ λοιπὸν προκαλεῖ ὅτι σὲ μελέτῃ ποὺ δημοσιεύτηκε ἐντελῶς πρόσφατα² ἀποσιωπᾶται ἢ μᾶλλον ἀποκρύπτεται ἡ ἀνασύσταση τοῦ θριγκοῦ³ καὶ μὲ παιδικὴ ἀφέλεια ποὺ δὲν δικαιολογεῖται παρατηρεῖται⁴ ὅτι «no study of the temple of Nemesis has been made since Gandy's, although certain details of its construction have been discussed». Ἡ ἀνασύσταση λοιπὸν ἐνὸς μνημείου τοῦ μεγέθους καὶ τῆς σημασίας τοῦ θριγκοῦ, ἡ ὁποία εἶναι ἡ κορυφαία φάση τοῦ ἔργου τοῦ ἀρχαιολόγου, δὲν ἀποτελεῖ μελέ-

1. Ὁ θριγκὸς τοῦ ναοῦ, ὅπως βρίσκεται σήμερα, θὰ μπορούσε νὰ χρησιμεύσῃ στὴ διδασκαλία τοῦ μαθήματος τῆς κλασικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Τοῦτο, δέκα χρόνια μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τοῦ ἔργου, γίνεται σπάνια.

2. Margaret M. Miles, A Reconstruction of the Temple of Nemesis at Rhamnous, *Hesperia* 58, 1989, 133-249, πίν. 29-48.

3. Βασίλειος Χ. Πετράκος, *ΠΑΕ* 1980, 71-77, πίν. 62-

64· τοῦ ἰδίου, *Ραμνοῦς, σύντομη περιήγηση* (Ἀθήνα 1983) 20-21 εἰκ. 11 (καὶ στὰ ἀγγλικά)· John Travlos, *Bildlexicon zur Topographie des antiken Attika* (1988) 388 εἰκ. 496· Βασίλειος Χ. Πετράκος, Οἱ ἀνασκαφές τοῦ Ραμνοῦντος, *ΑΕ* 1987, 282-283 εἰκ. 12. Στὴ σελίδα 279 δημοσιεύεται ἡ μόνη ἀκριβὴς κάτοψη τοῦ ναοῦ καὶ στὴ σελίδα 280 νέα ἀναπαράσταση τῆς ἀνατολικῆς ὄψης.

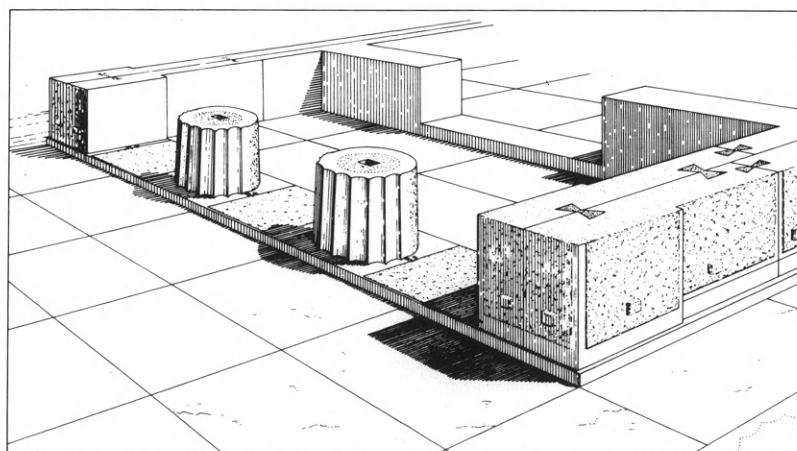
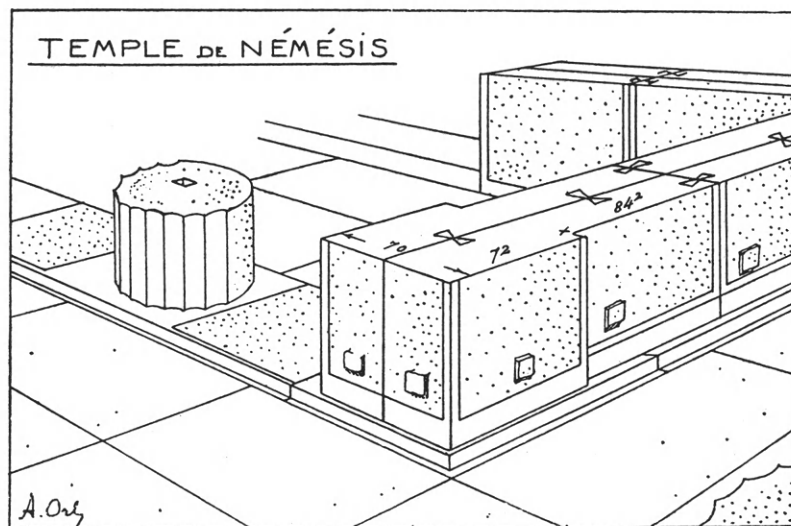
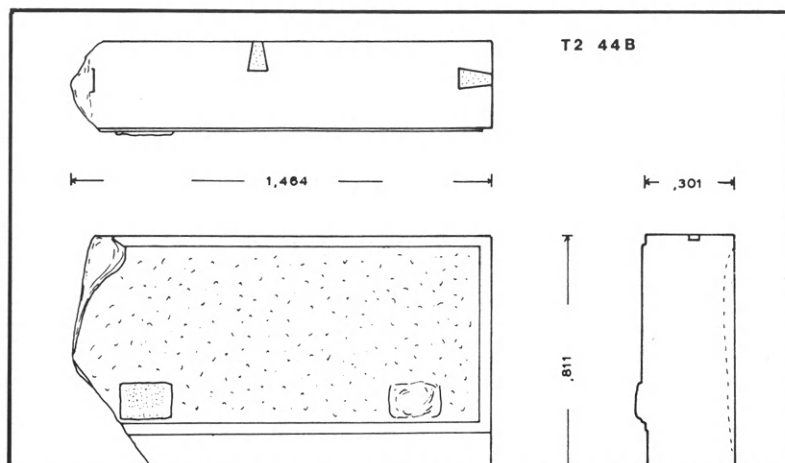
4. Miles 140.

τη, στην οποία μάλιστα δὲν ἐπιτρέπονται οἱ εἰκασίες, οἱ διπλὲς γνῶμες καὶ τὰ σφάλματα; Ἡ ἀξιόλογη μελέτη τοῦ Dinsmoor γιὰ τὸ μνημεῖο ἂν ἐφαρμοζόταν στὴν ἀνασύσταση θὰ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα κάποια πλευρὰ τοῦ ναοῦ νὰ εἶναι μακρότερη τοῦ πραγματικοῦ καὶ ἄλλη βραχύτερη.

Ἡ ἐκπληξη ὅμως τοῦ ἐνήμερου ἀναγνώστη τῆς μελέτης τῆς Μ.Μ.Μ. ἀφορᾷ καὶ τὰ πρόσωπα ἐκεῖνα ποὺ τὴ διάβασαν πρὶν τυπωθεῖ: 15 σοβαροὶ μελετητὲς τοῦ ἀρχαίου κόσμου, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὀρισμένοι θὰ ἔχουν ἐπισκεφθεῖ τὸν Ραμνούντα τὰ τελευταῖα χρόνια. Εἶναι περίεργο ὅτι κανεὶς δὲν θεώρησε σκόπιμο νὰ ὑποδείξει στὴν Μ.Μ.Μ. ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀσχοληθεῖ καὶ μὲ τὸ μνημεῖο τοῦ ὁποίου τὴν ἀνασύσταση εἶχε ἐξηγήσει ἡ ἴδια στοὺς μαθητὲς τῆς Α.Σ.Σ.Σ. Στὴν αἴθουσα μάλιστα ὅπου βρίσκεται ὁ θριγκὸς τοῦ ναοῦ ἦταν καὶ εἶναι ἐκτεθειμένα σὲ κοινὴ θέα λεπτομερέστατα σχέδια τῆς ἀνασύστασης, καθὼς καὶ τὸ τοπογραφικὸ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης μὲ τὰ πρὸ τοῦ 1979 σκορπισμένα μέλη, ἀριθμημένα, ὥστε νὰ βλέπει ἀμέσως ὁ ἐπισκέπτης ποῖα εἶναι ἡ θέση ποὺ πῆραν.

Ἡ ἀρχαιολογία εἶναι ἐπιστήμη ποὺ ἔχει ὑποστῇ ἀναγκαστικὰ τὴν ἐπίδραση τῶν ὧσων συμβαίνουν στὰ χρόνια μας. Τοῦτο εὐκόλα τὸ διαπιστώνει κανεὶς διαβάζοντας ἄρθρα καὶ μελέτες τῶν ὁποίων οἱ συγγραφεῖς ἰσχυρίζονται ὅτι θεραπεύουν τὴν ἀρχαιολογία ἐνῶ στὴν πραγματικότητα ἐπιδεικνύουν τὴ σύγχυση στὴν ὁποία βρίσκονται. Εἶναι ὅπως οἱ θεολόγοι, ὀρισμένοι τουλάχιστον, οἱ ὁποῖοι μελετοῦν καὶ σχολιάζουν τοὺς πατέρες ἀλλὰ κρατιοῦνται μακριὰ ἀπὸ τοὺς εὐαγγελιστὲς καὶ τοὺς ἀποστόλους. Τῆς παθολογικῆς αὐτῆς κατάστασης παράδειγμα εἶναι ἡ μελέτη τῆς Μ.Μ.Μ., ἡ ὁποία παρὰ τὴν ὁμολογημένη βοήθεια σημαντικῶν ἀρχαιογνώστων περιορίζεται στὸ εἶδωλο τοῦ ναοῦ τῆς Νέμεσης, αὐτὸ ποὺ εἶχαν ἰχνογραφῆσει πρῶτοι οἱ Dilettanti καὶ κατόπιν ὅσοι τοὺς ἀκολούθησαν. Στὴν περίπτωση τούτη ἀρμόζει τὸ φημισμένο χωρίο τοῦ Πλάτωνος (*Πολιτεία* Ζ 514 κέ.) γιὰ τοὺς δεσμῶτες ποὺ βρίσκονται «ἐν καταγείῳ οἰκῆσει σπηλαιώδει». Ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς δεσμῶτες «ὅποτε τις λυθεῖται καὶ ἀναγκάζοιτο ἐξαίφνης ἀνίστασθαι τε καὶ περιάγειν τὸν αὐχένα καὶ βαδίζειν καὶ πρὸς τὸ φῶς ἀναβλέπειν, πάντα δὲ ταῦτα ποιῶν ἀλγοῖ τε καὶ διὰ τὰς μαρμαρυγὰς ἀδυνατοῖ καθορᾶν ἐκεῖνα, ὧν τότε τὰς σκιάς ἑώρα, τί ἂν οἶει αὐτὸν εἰπεῖν, εἴ τις αὐτῷ λέγοι ὅτι τότε μὲν ἑώρα φλυαρίας, νῦν δὲ μᾶλλον τι ἐγγυτέρω τοῦ ὄντος καὶ πρὸς μᾶλλον ὄντα τετραμμένος ὀρθότερον βλέποι, καὶ δὴ καὶ ἕκαστον τῶν παριόντων δεικνὺς αὐτῷ ἀναγκάζοι ἐρωτῶν ἀποκρίνεσθαι ὅ,τι ἔστιν; οὐκ οἶει αὐτὸν ἀπορεῖν τε ἂν καὶ ἡγεῖσθαι τὰ τότε ὁρώμενα ἀληθέστερα ἢ τὰ νῦν δεικνύμενα;» (Ὑπόθεσε πὼς ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς ἐλευθερωνόταν καὶ ἦταν ὑποχρεωμένος ξαφνικὰ νὰ σταθεῖ ὀρθος καὶ νὰ γυρίσει τὸ κεφάλι του καὶ νὰ βαδίσει καὶ νὰ κοιτάξει πρὸς τὴ φωτιά· ὅλες αὐτὲς οἱ κινήσεις θὰ ἦταν ὀδυνηρὲς καὶ αὐτὸς θὰ ἦταν πολὺ θαμπωμένος γιὰ νὰ δεῖ καθαρὰ τὰ ἀντικείμενα τῶν ὁποίων εἶχε συνηθίσει νὰ βλέπει τὴ σκιά. Τί νομίζεις πὼς θὰ ἔλεγε ἂν τὸν πληροφοροῦσαν ὅτι αὐτὸ ποὺ ἔβλεπε ἦταν χωρὶς νόημα καὶ ὅτι τώρα ἦταν πιὸ κοντὰ στὴν πραγματικότητα καὶ ἔβλεπε πιὸ σωστά; Γιατὶ ἦταν στραμμένος πρὸς πράγματα ποὺ ἦταν πιὸ ἀληθινά. Τί νομίζεις λοιπὸν πὼς θ' ἀποκρινόταν ἂν πάνω σ' ὅλα αὐτὰ ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ πεῖ τί ἦταν τὸ καθένα ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα ποὺ περνοῦσαν ὅταν τοῦ τὰ ἔδειχνες; Δὲν πιστεύεις καὶ σὺ πὼς θὰ βρίσκεται σὲ ἀπορία καὶ ὅτι θὰ θεωρεῖ πὼς αὐτὰ ποὺ συνηθίζε νὰ βλέπει ἦταν πολὺ πιὸ ἀληθινὰ ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα ποὺ τώρα τοῦ δείχνονται;).

Ἄνω: Ὦση, κάτοψη καὶ τομὴ ὀρθοστάτη τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ τῆς Νέμεσης (σχ. Μ.Μ.Μ., Hesperia 58, 1989, ► 216 εἰκ. 30). Στὸ μέσο: Ὦση καὶ τομὴ τοῦ προνάου τοῦ ναοῦ τῆς Νέμεσης (σχ. Ἀ. Ὀρλάνδου, BCH 48, 1924, 312 εἰκ. 4). Κάτω: Ὦση καὶ τομὴ τοῦ προνάου τοῦ ναοῦ τῆς Νέμεσης (σχ. Κ. Ἡλιάκη).

Σε μελέτη λοιπόν 118 σελίδων, δημοσιευμένη τὸ φθινόπωρο τοῦ 1989 σὲ ἔγκυρο ἐπιστημονικὸ περιοδικό, περιγράφεται ὡς νὰ μὴ ὑφίσταται ἓνα μνημεῖο ποὺ ὑπάρχει, ἀναστηλωμένο, δημοσιευμένο καὶ γνωστότατο στὴ συγγραφέα τῆς μελέτης καὶ στὸν ἀρχαιολογικὸ κόσμο ἀπὸ τὸ 1980. Ἐξετάζει ἡ Μ.Μ.Μ. τὸν ναὸ μέλος πρὸς μέλος καὶ προσπαθεῖ νὰ προσδιορίσει καὶ συγχρόνως νὰ ἀποδείξει τὴ θέση στὴν ὁποία ἐπὶ ἑννέα χρόνια βρίσκονται τὸ καθένα τοποθετημένο. Θυσιάζει τοὺς πολύτιμους πίνακες τοῦ περιοδικοῦ γιὰ νὰ εἰκονίσει τὰ πρὸ τοῦ 1979 σκορπισμένα, ἀνάμεσα στὶς ἀγριάδες τοῦ ἱεροῦ, μέλη. Τὸ ἴδιο τὸ μνημεῖο τὸ ἀγνοεῖ γιὰ ἓναν ἀπλὸ λόγο: θὰ ἀπεδείκνυε ἀνώφελη ὅλη τὴ δημοσίευσή της, σηματοδεδιμημένη ἀπὸ τὰ ἐγγενῆ ἐλαττώματά της. Γιατὶ ἡ Μ.Μ.Μ. ἦταν ἀποφασισμένη, πέραν ἀπὸ κάθε δεοντολογία, νὰ δημοσιεύσει τὸν ναὸ τῆς Νέμεσης, ὁ ὁποῖος ἦταν ὥριμος μετὰ τὶς πολὺχρονας καὶ πολυέξοδες ἐργασίες συγκόλλησης, μετακίνησης καὶ ταύτισης τῶν θραυσμάτων του. Τὰ ὅσα λέει⁵ περὶ «gracious permission to study the Temple of Nemesis ... and for permission to publish the results here» ἔπεισαν φαίνεται τοὺς διευθυντὲς τοῦ περιοδικοῦ, δὲν ἔπρεπε νὰ πείσουν ὅμως τοὺς ἰθύνοντες τῆς Α.Σ.Σ., οἱ ὁποῖοι γνώριζαν ὅτι ποτὲ δὲν δόθηκε ἄδεια δημοσίευσης στὸν ἐκπρόσωπό της καὶ ἐπιστημονικὸ ἐπόπτη τῆς Μ.Μ.Μ. Colin Edmonson. Ἡ ἄδεια ποὺ δόθηκε ἦταν γιὰ μερικὲς λεπτομέρειες τοῦ ναοῦ χρήσιμες σὲ μελέτη μὲ τὸν τίτλο «Ὁ ἀρχιτέκτονας τοῦ Θεσείου».

Ἡ περίπτωση ποὺ περιγράφηκε δὲν εἶναι μοναδική οὔτε ἡ Μ.Μ.Μ. ἡ μόνη ποὺ δημοσίευσε μνημεῖα χωρὶς ἄδεια καὶ ἐπωφελήθηκε ἀπὸ τὴν ἐργασία ἄλλων. Τὸ ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι γιὰ νὰ προβάλει τὴ δική της μελέτη καταδίκασε σὲ ἀγνοία τὴν ἐργασία πολλῶν ἀνθρώπων καὶ ἔπεισε τοὺς ἀπανταχοῦ ἀρχαιολόγους ὅτι ὁ ναὸς τῆς Νέμεσης βρίσκεται ὅπως περίπου τὸν ἄφησε ὁ John Peter Gandy Deering στὶς 5 Ἰανουαρίου τοῦ 1814. Συγχρόνως ἔδειξε ὅτι τὸ ἴδιο τὸ μνημεῖο τῆς εἶναι ἀδιάφορο, ἐνῶ γιὰ τὸν ἀρχαιολόγο σημαντικότερα καὶ ἀπὸ τὶς μελέτες του πρέπει νὰ εἶναι τὰ μνημεῖα μὲ τὰ ὁποῖα ἀσχολεῖται.

Ὁ ναὸς τῆς Νέμεσης θὰ δημοσιευθεῖ μὲ σωστὰ σχέδια ὅλων τῶν μελῶν του μαζί μὲ τὰ λοιπὰ μνημεῖα τοῦ Ραμνοῦντος. Ἔως τότε ἡ πέτρα ποὺ ἔριξε ἡ Μ.Μ.Μ. ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ βουνοῦ θὰ ἐξακολουθήσει νὰ κυλᾷ ἀνεμπόδιστη, κατὰ τὴν παραβολὴ τοῦ L. Robert, ὥσπου νὰ φθάσει στὸ ἴσωμα καὶ νὰ σταματήσει ἢ ὥσπου νὰ πέσει στὴ θάλασσα καὶ νὰ χαθεῖ στὸ βυθό.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

5. Αὐτόθι 137 σημ. 1.

THE EPHEBES OF KEKROPIS OF 333/2 AT ELEUSIS

In excavations at Eleusis in 1954 J. Travlos discovered an ephebic dedicatory base in the area to the west of the Greater Propylaea which he labelled A on his plan¹. The present text and commentary were intended to be part of my edition of all the inscriptions of the sanctuary, but because of the great importance of this document B. Ch. Petrakos suggested that it be published immediately². It adds substantially to Athenian prosopography of this period, and with it we now have at least two consecutive annual lists of ephebes of Kekropis. Some problems posed by these consecutive lists are discussed in the concluding section (Date).

Dedication of the ephebes and sophronistes of Kekropis of 333/2 at Eleusis. (Fig. 1-2)

Base of blue-gray marble (Hymettian) preserved on all sides (smooth, except for the bottom, which is rough-picked) with a rectangular cavity on top that measures 0.355 m. by 0.275 m. in section and 0.07 m. deep., Inv. No. E 1103.

H. 0.29 m., W. 0.663 m., Th. 0.54 m.

H. of letters, 0.005-0.008 m. (lines 1-11), 0.005 m. (lines 13 ff.), Stoichos, 0.0122×0.0122 m.

Discussion: Travlos, *IAE* 1954, 70-71; *Ἐργον* 1954, 9-10; Reinmuth 16, no. 5.

Special Abbreviations:

Agora XV: B. D. Meritt and J. S. Traill, *The Athenian Agora*, XV: *Inscriptions, The Athenian Councillors* (Princeton 1974).

Davies, *Wealth*: J. K. Davies, *Wealth and the Power of Wealth in Classical Athens* (New York 1981).

Habicht, *Studien*: C. Habicht, *Studien zur Geschichte Athens in hellenistischer Zeit* (Göttingen 1982).

Habicht, *Untersuchungen*: C. Habicht, *Untersuchungen zur politischen Geschichte Athens im 3. Jahrhundert v. Chr.* (Munich 1979).

Kroll, *Allotment Plates*: J. Kroll, *Athenian Bronze Allotment Plates* (Cambridge, Mass. 1972).

Reinmuth: O. W. Reinmuth, *The Ephebic Inscriptions of the Fourth Century* (Leiden 1971).

Rhodes, *Commentary*: P. J. Rhodes, *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia* (Oxford 1981).

Traill, *Demos*: J. S. Traill, *Demos and Trittys* (Toronto 1986).

Whitehead: D. Whitehead, *The Demes of Attica, 508/7-ca. 250 B.C.* (Princeton 1986).

1. *IAE* 1954, 70-71; *Ἐργον* 1954, 9-10. In the plan published by Travlos in G. E. Mylonas, *Eleusis and the Eleusinian Mysteries* (Princeton 1961) fig. 4, this area is designated B.

2. I am deeply grateful to the Archaeological Society for permission to study and publish as a *corpus* the inscriptions excavated by the Society at Eleusis and to its General Secretary, B. Ch. Petrakos, for allowing this document to appear separately. Ch. Habicht read a penultimate draft of the prosopographical commentary in 1988, when I was a visiting member of the Institute for Advanced Study on a Guggenheim Fellowship, and was most generous in adding references from his personal prosopographical files. At a much earlier stage, J. S. Traill kindly checked his prosopographic data base, based on B. D. Meritt's file, against my text. With A. Matthaiou, who has encouraged this separate publication, I have discussed with profit a preliminary drawing of the text made by J. Travlos. The photographs printed here are from the archives of J. Travlos; they were taken shortly after the stone was discovered.

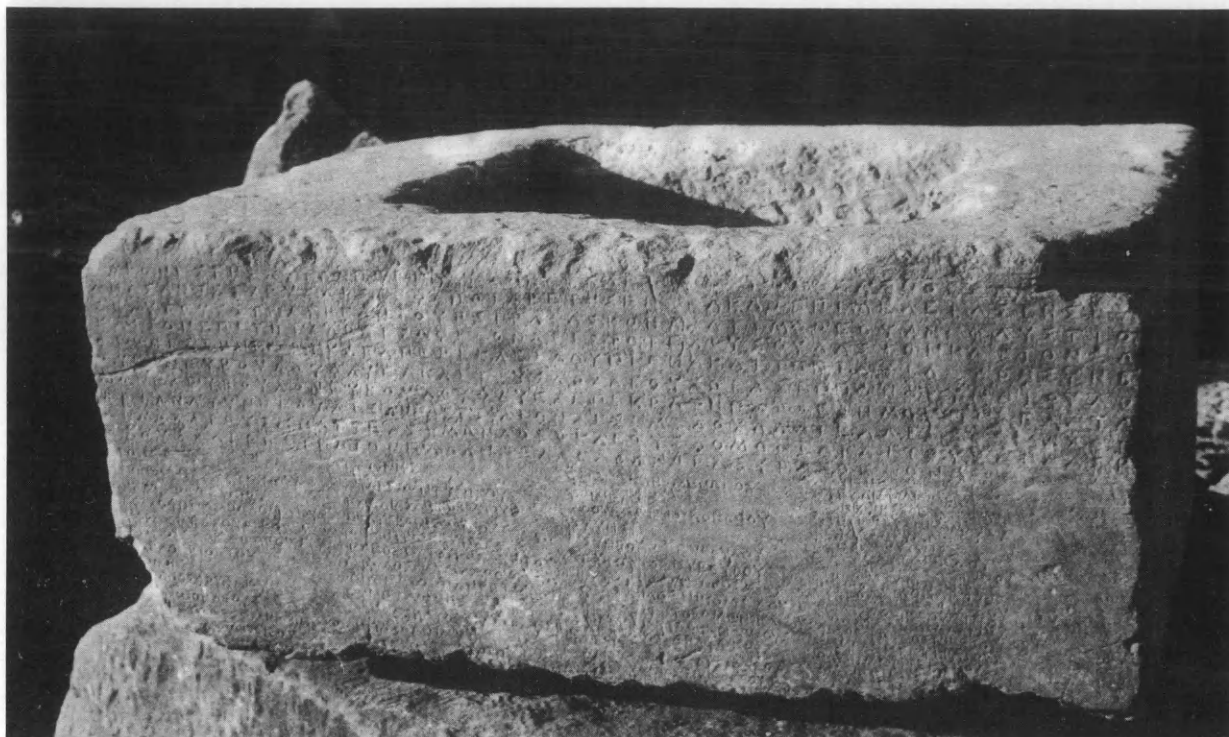

Fig. 1. Top and front of ephebic base.

ΣΤΟΙΧ. 52

333/2 a.

[ο]ἱ ἔφ[ηβ]οι ο[ἰ] τῆς Κεκ[ρ]ο[π]ίδος οἱ ἐπὶ Νικοκράτους ἄρχον[τος καὶ ὁ σ]-
ωφρονιστῆς αὐτῶν Περικ[λῆς] Περικλεί[δου] Πιθεὺς ἀνέθεσα[ν στεφ]-
ανώσαντες χρυσῶι στεφάνωι ἀρετῆς ἕνεκα καὶ ἐπιμελείας τῆς εἰ-
ς ἑαυτοὺς στρατηγὸν τοῦ Πειραιῶς Κόνωνα Τιμοθέου Ἀναφλύστιο<ν>
5 καὶ τὸν ἐπὶ τῇ χώρῃ Σώφιλον Ἀριστοτέλους Φυλάσιον καὶ τὸν σω-
φρονιστὴν Περικλέα Περικλείδου Πιθέα καὶ τὸν ταξιάρχον Σύνβ-
ουλον Εὐβούλου Φλυέα καὶ τοὺς λοχαγοὺς Θράσιππον Φρυναίου Ἀθ-
μονέα, Εὐβουλον Εὐβούλου Φλυέα, Ἐπικράτην Ἀρχεδήμου Πι[θ]έα, Ἀτα-
ρβίωνα Τυννίου Αἰξωνέα, Στέφανον Αἰσιμίδου Ἀλαιοῖα, Ἀριστ[όμ]αχον
10 Δημοχάρους Μελιτέα, Σίμωνα Θεοκλέους Ἀθμονέα καὶ τοὺς διδασκ-
αλοὺς Χαιρέστρατον Παλληνέα Ἀγαθάνορα Συρακόσιον vacat

vacat	vacat	vacat	Ἀλαιοῖα	NON-ΣΤΟΙΧ.
[Π]ιθῆς	25 Αἰξωνῆς	Μενεκλῆς Μένωνος	55	Στέφανος Αἰσιμίδου
Ἐπικράτης Ἀρχεδήμου	Ἀταρβίων Τυννίου	Τρινεμῆς		Σωκράτης Σθενοκράτους
Ἀρχίας Θρασύλλου	Καλλίας Δεινοκράτους	40		Στήσαρχος Νικομάχου
15 Ἀπολλοφῶν Ἀπολλοφάνους	Πολυκράτης Φαγίου	Φλυῆς		Ἡδύλος Δρύωνος
Εὐφράνωρ Εὐθυδίκου	Δημήτριος Εὐκλέους	Σύνβουλος Εὐβούλου		Βρύων Δρύωνος
[Ἀ]ρχίνος Παντακλέους	30 Κλεόστρατος Κλε<ο>φάντου	Εὐβουλος Εὐβούλου	60	Ἀρεσ[ί]ας Ἀταρβίδου
[..]αρχος Βιόττου	Δίφιλος Ναυσιχάρου[ς]	Φαι[δ]ρία[ς] Ρ[ό]δωνος		Σωσικράτης Σωσίππου
[Ἀ]θμ[ον]ῆς	Φιλήρατος Παν<α>ρίστου	45 Φιλ[ό]δημος Νικομάχου		Ἐπίγονος Διοδώρου
20 [Θ]ράσιππος Φρυναίου	Ξυπεταῖονες	Φειδόστρατος Ἀμεινοκλέους		Εὐβου[λο]ς Φιλοκλέους
[Σίμ]ων Θεοκλέους	Τιμόστρατος Μένωνος	Τιμωνίδης Ἀθηνοκλέους		Ἐπικράτης Σημιάδου
[.....]τρατος Μνησιμάχου	35 Ἥγας Ἀγαπαίου	Ἀρχέδικος Ἀρχεδίκου	65	Ν[ί].[α].[ι].[ο]ς Ἱεροφῶντος
[...ca.9...] Λυκίσκου	Χ[ι]ωνίδης Ἐριώτου	Μελιτῆς		Καλλιᾶδης Καλλίου
[...ca.13...]...Υ	[-----]	50 Ἀριστόμα[χ]ος Δημοχάρους		Φιλόστρατος Νικοβούλου
		Εὐθύδομος Ἐπικράτους		Σωκράτης Εὐκράτους
		[...].NE.[-----]		Εὐθήμων Εὐκλέους
		[-----?-----]		70 Λύσις Τιμ[-----]
				Καλλ[ί]στ[ρα]τος[-----]
				[-----?-----]

Fig. 2. Front of ephebic base.

Right Face

ὁ δῆμος

ἡ βουλὴ

ἡ φυλὴ

Ἐλε[υσίν]ιοι

Ῥαμνούσιοι

Epigraphical Commentary

For some years the base lay on its back, with the result that the inscription, facing upwards, became encrusted with the emissions of the nearby cement factory, and is now quite difficult to read.

The stoichedon text ends at line 11; then a vacant line intervenes before the list of ephebes. The list is written non-stoichedon, arranged in four columns. The lines of the first two columns are aligned; those of the third column match those of the second column down to line 45, but thereafter good order is abandoned and they begin to be crowded together; the cutter obviously realized that if he continued in the same fashion, it would be impossible to fit all the names on the front of the block. The lines of the fourth column, crowded throughout, do not match those of the third. The demotics begin one space to the left of the names.

Since the list of names is unusually difficult to read and marred by many scratches, it would not be useful to describe doubtful letters. In view of the difficulty the reader is warned that dotted letters in the list are open to a much wider range of possibilities than usual, and names with multiple dotted letters are rather uncertain. I have checked some of the names against a squeeze on file at the Institute for Advanced Study in Princeton.

Line 4: The final nu of the demotic, which should have appeared in the first stoichos of the following line, was not inscribed.

Line 9: The 18th and 21st stoichoi are each shared by two letters.

After line 11 a vacant line extends above the first three columns of the list but not above the last column: the stonemason realized he needed the space for the remaining names.

Line 24 is almost certainly the last line in the first column. The distance from the bottom of the letters of line 23 to the bottom edge of the stone is 0.017 m.

Line 30: ΚΑΕΦΑΝΤΟΥ *lapis*.

Line 32: The letter before the tau may be an epsilon but a crowded iota and sigma seem more likely.

Line 37: The line matches line 24; the distance from the bottom of the letters of line 36 to the bottom edge of the stone is 0.017 m.

Line 53: It is uncertain whether this line was inscribed, but it seems doubtful; only 0.007 m. of space exists from the bottom of the letters of line 52 to the bottom edge of the stone.

Line 71: The distance from the bottom of the letters of this line to the bottom edge of the stone is 0.015 m. At most, with crowding, two lines might have been squeezed into this space.

Reading and Restorations

My own except: 48 Ἀρχέδικος Traill.

Commentary

This dedication was apparently set up in what was the most conspicuous place in Eleusis, the entrance to the sanctuary of the Two Goddesses, i.e. *παρὰ τὰ προπύλαια* (cf. *IG II²* 1187.25-26) or *ἐν τῇ αὐλῇ* (cf. *IG II²* 1299.28). The ephebes of Kekropis chose to make their dedication at Eleusis presumably because they performed some service there, for which, as the right side of the base indicates, they were honored by the deme. Although all the ephebes as a body performed important functions at the Mysteries³, the festival and its sanctuary at Eleusis were administered by the state, and by this time the deme had virtually no role in the festival or at the sanctuary⁴. The ephebes performed no services specifically for the deme at this festival. We know from *Ath. Pol.* 42.4 and *IG II²* 1156.37, 46, however, that for part of the second year of their *ephebeia* they were stationed at Eleusis and did garrison duty in its fort. It was surely for their outstanding behavior during this service that the ephebes of Kekropis were honored by the deme (and, for a similar stint, by Rhamnous).

The rectangular cavity on the top of the base held the dedication, perhaps a herm; we have an example of such a dedication in the herm dedicated in Rhamnous by the ephebes of Erechtheis of 333/2⁵.

3. Cf. K. Clinton, *Sacrifice at the Eleusinian Mysteries, Early Greek Cult Practice, Proceedings of the 5th International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 26-29 June 1986*, edd. R. Hägg and N. Marinatos, *Skrifter utgivna av Svenska institutet i Athen, Series in 4°*, 38 (1988) 70.

4. See K. Clinton, *The Sacred Officials of the Eleusinian Mysteries* (*TAPhS* 64, pt. 3, Philadelphia, 1974), 8; *idem*, *AJPh* 100, 1979, 1-12. Statues of generals and their

honorary decrees were often set up by the entrance to the sanctuary (*IG II²* 1187, 1299), and in this the deme followed the standard practice; otherwise the decrees of the deme were set up in the deme's own sanctuary, the Dionysion.

5. *SEG XXXI* 162 (= *IG II²* 3105+). On the base and herm see now O. Palagia and D. Lewis, *BSA* 84, 1989, 333-344, and Pl. 48b.

Line 1: In the period to which this document ought to belong, the late 330's, as we learn from the names of the generals (lines 4-5), the only archons' names which fit the space are Ktesikles (334/3) and Nikokrates (333/2); but since ephebes of Kekropis of the year of Ktesikles are attested (*IG II² 1156* = Reinmuth no. 2), Nikokrates is to be restored here. Reinmuth (*ad* no. 5) argued that as the generals Konon and Sophilos were in office in 334/3 and 333/2, and 334/3 is ruled out for the reason just given, we are left with 333/2. However the argument has a flaw: it is conceivable that Konon and Sophilos were in office again in a later year, e.g. 332/1. Fortunately the epigraphic argument is decisive.

Line 2: The sophronistes (*PA* 11809) was mentioned by Polemo (*Ath.* 6.234f): ἐπὶ Διφίλης ἱερείας παράσιτοι Ἐπίλυκος [Νικο]στράτου Γαργήτιος, Περικλῆς Περικλείτου (*sic*) Πιτθεύς, Χαρίνος Δημοχάρους Γαργήτιος. See Kirchner, *Hermes* 31, 1896, 262-263, who assigned the dedication described by Polemo to 350-300 (the excerpts from Polemo are also discussed by R. Schlaifer, *HarvSt* 54, 1943, 37-42). The present dedication gives the correct patronymic, and its date is not inconsistent with Kirchner's dating of Polemo's dedication.

Line 4: Konon son of Timotheos of Anaphlystos (*PA* 8708; *RE* 11. 1334; *APL* 13700) was general of the Peiraeus also in the preceding year (*IG II² 2970*; F. W. Mitchel, *Hesperia* 33, 1964, 349-350; Reinmuth no. 4).

Line 5: Sophilos son of Aristoteles of Phyle (*PA* 13422) apparently was also general of the countryside in the preceding year, named with Konon in an ephebic dedication (see above, on line 4); for further discussion of Sophilos: Reinmuth no. 4, and below under Date.

Line 6: The inelegant wording of the dedication has the sophronistes awarding himself a gold crown. The meaning, I assume, is that the epheboi and Perikles awarded gold crowns to those of their number who were praiseworthy; the honorands presumably did not participate in issuing their own awards.

Lines 7-10: The taxiarch and lochagoi are ephebes (cadet officers). In the list below they are inscribed first among the ephebes of their respective demes. Their precedence in the deme lists below follows that of the list here (lines 7-10).

Line 11: Since precedence is obviously carefully maintained in this document it seems to follow that the didaskaloi, neither of whom is from Kekropis (one is a foreigner), were regarded as less important than the cadet officers. In Reinmuth no. 9 the same order is followed in the honors (sophronistes, taxiarch, lochagoi, didaskaloi); this decree is especially instructive in that it clearly shows the order expressed in material terms: there is a distinction in the value of the crown given to each rank. The sophronistes receives a gold crown of Dr 1000; the taxiarch and lochagoi, a gold crown of Dr 500; and the διδάσκαλοι, an olive crown. In Reinmuth no. 10 the didaskaloi again appear at the end; in no. 15 a didaskalos appears toward the bottom of the left side of the base. In no. 8 didaskaloi may appear above the lochagoi. On the taxiarch and lochagoi see F. W. Mitchel, *The Cadet Colonels of the Ephebic Corps*, *TAPhA* 92, 1961, 347-357; on the didaskaloi, *Ath. Pol.* 42.3 and Rhodes, *Commentary*, *ad loc.*

Chairestratos of Pallene may be Chairestratos son of Gniphon, a councillor in 334/3 (*Agora* XV 44.40 = *IG II² 1750*); he may be related to Chairestratos son of Thoucharion, diaitetes ca. 360 (*IG II² 1927.204-205*; on the date, E. Ruschenbusch, *ZPE* 49, 1982, 267-281).

Agathanor of Syracuse is otherwise unknown.

Line 13: An Epikrates was a syntrierarch ca. 323/2 (*IG II² 1632.249, 275*), but his demotic is missing (the demotic Πιθεύς in line 250 ought not to belong to his name). The father of our ephebe was apparently the Archedemos of Pithos who contributed a set of oars in or before 347/6 (*IG II² 1622.476-477*; *NPA* 34-35; Davies, *APF s.v.* Ἀρχέδημος Πιθεύς), and who was

probably the trierarch on *Lampra* in 366/5 (his demotic is restored in *IG II² 1609.57*; on the date, Davies, *Historia* 18, 1969, 309-333; see also *APF*, s.v. Ἀρχέδημος).

Line 14: A relative perhaps, Archinos son of Archias of Pithos, is listed in a catalog of Kekropis (*IG II² 2385.108*, “*med. s. IV a.*”); he may be an uncle of the ephebe if the date of the catalog is correct.

Line 17: For an Archinos son of Archias see above, on line 14.

Line 18: Perhaps [Ne]archos or [Eu]archos (Traill *per litt.*).

Line 20: [Thras]ippos son of Phrynaios was probably the Thrasippos of this deme who was the principal trierarch on *Olympias Lysikleous* before 323/2 (*IG II² 1631.533*; Davies, *APF* 7297). The Φρυναῖος [Θρασ]ίππου Ἀθμονεὺς who was trierarch of a triakonter which took part in the colonizing expedition to Adria in 325/4 (*IG II² 1629.113*, where I think we can safely restore the name, and similarly in line 94) was evidently his father, who also served as syntrierarch on the *Agreuoussa Archenikou* between 356 and 346/5 (*IG II² 1622.635*). The [Θράσιππο?]ς Φρυναίου Ἀθμο(νεὺς) listed in *IG II² 1580.5* (“*ante med. s. IV a.*”) may be his grandfather.

Line 21: A Simon of Athmonon, perhaps the same man, paid a debt in 323/2 which he owed from a trierarchy served earlier (*IG II² 1631.662*; *PA* 12699). The ephebe's father Theokles is perhaps the Theokles of Athmonon listed as a creditor in a mortgage inscription ca. 350 (ed. D. M. Robinson, *Hesperia* 13, 1944, 19, lines 7-8 = *Hesperia*, Supplement 9 [1951] 32, no. 15), who Robinson suggested might be the banker Theokles mentioned in [D.] 53.9. For other relatives of Simon see Davies, *APF* 12699. The Theokles in *IG II² 2385.69* is probably not from Athmonon (his patronymic seems to begin with eta, according to a squeeze at the Institute for Advanced Study).

Line 22: A Mnesimachos son of Salaipon (?) of this deme appears in a list around the beginning of the fourth century, *AD* 21, 1966, 135, line 20 (= *SEG* 24.197).

Line 23: He may well be the Lykophron son of Lykiskos who served as μεράρχης in 325/4 and was honored by the demeσmen of Athmonon (*IG II² 1203.10-11*, 23-24). The Lykiskos son of Smikyliion of Athmonon who is listed in *IG II² 1564.4-5*, 8-9, 12-13 (ca. 330 B.C.) is probably a relative.

Line 27: There were apparently at least two related families from this deme in which the names Kallias and Deinokrates appear around this time. Grave inscriptions give us Δεινοκράτης Αἰξωνεὺς (*IG II² 5412*, no date), Δεινοκράτης Δεινοκράτους Αἰξωνεὺς (5413, “*med. s. IV a.*”), Δεινοκράτης Καλλιᾶδους Αἰξωνεὺς (5414, “*med. s. IV a.*”), and Καλλίας Καλλιᾶδου Αἰξωνεὺς (5430, “*s. IV a., ut videtur*”). A Kallias of Aixone (without patronymic) is honored “ca. 325/4” (*IG II² 1199.24*) for his service as priest of the local Herakleidai. Euxenos son of Kallias, prytany secretary in 281/0 (*Hesperia* 4, 1935, 562, no. 40.2; *IG II² 660.26*), may also be a relative. A Kallias of Aixone, perhaps merely a homonym, appears in a list of (perhaps) the following year (Traill, *Demos* 3-5, line 28); see discussion below, under Date.

For discussion of other possible relatives see Davies, *APF* 9574, pp. 360-361; Traill, *Demos* 8-9.

Line 28: Several members of this family appear on a gravestone inscribed “*ante med. s. IV a.*” (*IG II² 5442*). This ephebe's name is perhaps to be restored in the list of (perhaps) the following year (Traill, *Demos* 3-5, line 23).

Line 29: A relative of Demetrios son of Eukles (if the reading of the patronymic is correct) may be the Demetrios of Aixone who was a symproedros in a Samian cleruchy decree of 346/5 (Michel, *RIG* 832.62). For additional Demetrioι of Aixone see *PA* 3371-72.

Another relative may be the Eukles son of Eukleides who was ephebe in the preceding year (*IG II² 1156.II.13*) or the Eukles of Aixone father of Φ/ [..]ις who appears on a fourth-century grave relief (apparently unpublished) in the Rockefeller Museum, Jerusalem (Ernest Brummer collection, no. 3; I owe the information to the kindness of D. M. Lewis and J. S. Traill).

Line 31: A decree of Priene (*InsPriene* 5.18) sends praise to the Athenians ὑπὲρ [ρ Δι]φίλου, τοῦ ἐξ Σάμωι στρατηγοῦ. Kirchner restored his name in *IG II² 1628.120* (326/5): [στρατη]γῶι εἰς Σάμον | [Διφίλω]ι? Αἰξωνεῖ. Cf. Davies, *Wealth* 165. Our ephebe ought to belong to this family, but in 326/5 he would still be too young, normally, to hold a generalship. His father, Nausichares, is most likely the Nausichares son of Nausikrates who appears in a relief on a grave lekythos together with his wife Diphile, daughter of Timokleides of Euonymon (*IG II² 6166*); the son was evidently named after his mother. His older brother may be the Nausikrates son of Nausichares who appears on a gravestone dated by Kirchner in the fourth century (*IG II² 5440*). A descendant appears in *IG II² 5429*.

Line 32: The patronymic is difficult to make out. Παν<α>ρίστου seems likely epigraphically but of course cannot be regarded as certain. Only the feminine form of this name is attested, to my knowledge, in Attic prosopography.

Line 34: Timostratos son of Menestratos of Xypete, who appears in a list of diaitetai ca. 360 (*IG II² 1927.19-20*; on the date, Ruschenbusch, *loc. cit.* [above, on line 11]), is probably a relative.

Line 36: A relative appears in a list of (perhaps) the following year: Lysikrates son of Chionides of Xypete (Traill, *Demos* 3-5, line 114). Lysikrates may well be the son of the Chionides of Xypete who was a witness in a trial between 343 and 340 ([D.] 49.33-34); on this family see Traill, *ad loc.*

Line 40: Thougenes may be a relative of the herald of the Boule, Philokles son of Eukles, who was honored before 358 (*IG II² 145*; *Hesperia* 10, 1942, 266; Lewis, *BSA* 49, 1954, 49). If so, he ought to be the brother of Philokles' son, Eukles, who was herald of the Boule and Demos in 305/4-303/2 (*Agora XV* 58.34-35, 61.106, 62.294-296). For descendants who served in this post see the list in *Agora XV* 14-15.

Lines 42-43: Considering the striking similarity of their names and the fact that both are serving as ephebes in the same year, Synboulos and Euboulos are probably twin brothers. A brother of Synboulos and Euboulos by the name of Nikeratos appears in a list of (perhaps) the following year (Traill, *Demos* 4, line 75); Traill suggests that Nikeratos son of Nikeratos of Phlya, ephebe in 266/5 (*IG II² 665.III.43*) may be this ephebe's grandson.

Line 44: Φαί[δρίας] 'P[ό]δωνος fits the space and the traces. A man by this name was Treasurer of Athena in 345/4 (*IG II² 1443.4*; *PA* 13945). Our ephebe may be his nephew. The Antiochos son of Phaidrias of Phlya of the Augustan period may be a descendant (*IG II² 2997*).

Line 46: A possible descendant: Ameinokles of Kekropis who was a councillor ca. 250-230 (*Agora XV* 108.13).

Line 48: Archedikos also appears in a list of (perhaps) the following year (Traill, *Demos* 4, line 79); see discussion below, under Date.

Line 50: Aristomachos son of Demochares also appears in a list of (perhaps) the following year (Traill, *Demos* 4, line 101), as does his brother, Demochares (line 102).

Line 51: An Epikrates of Melite appears in a catalog of Kekropis dated "ante med. s. IV a." (*IG II² 2373.6*). Possible relatives from the same deme: Euthydomos son of Euthydomos (*IG II² 1927.5*; 2394.3), Euthydomos son of Euthydomos (*IG II² 2394.5*; Euthydomos the demarchos in this document is presumably the father of Euthydemos and Euthydomos; cf. Whitehead,

no. 34 [Prosopography]), and the Euthydemos son of Demetrios (*IG* II²1668.3; 2825.7) who was the partner of Philo of Eleusis in designing the σκευοθήκη in the Peiraeus. A Euthydemos of Melite appears among the craftsmen for the Erechtheum (*IG* I³ 475.247-248).

Line 56: The Sokrates Κ[----] of Halai, councillor in 304/3 (*Agora* XV 61.197), may be a relative (his patronymic seems to begin with kappa, according to a squeeze at the Institute for Advanced Study). Other Sokrateis of Halai: Sokrates son of Theotheides (*IG* II² 2820.28; Whitehead, no. 201 [Prosopography]), his father, Theotheides son of Sokrates (*IG* II² 2820.11; Whitehead, no. 208 [Prosopography]), both of whom were honored by their deme for erecting a statue to Aphrodite ca. 360; Pantakles son of Sokrates (*AA* 11/12, 1927/28, 40, no. 4. 11; Whitehead, no. 197), honored by his deme ca. 360; Timokles son of Sokrates (*IG* II² 4414, ca. 200; Habicht, *Studien* 159-162).

Line 58: Hedylos son of Dryon may be Hedylos the poet (*PA* 6388, 6389a) mentioned in Athenaeus 7.297a-b: 'Ηδύλος δ' ὁ Σάμιος ἢ Ἀθηναῖος. Both his mother and his maternal grandmother were poets: 'Ηδύλη δ' ἡ τοῦ ποιητοῦ τούτου μήτηρ, Μοσχίνης δὲ θυγάτηρ τῆς Ἀττικῆς ἰάμβων ποιητρίας, ἐν τῇ ἐπιγραφομένῃ Σκύλλῃ ἱστορεῖ... (It is tempting to wonder whether Μοσχίνη could be a corruption of Μυρρίνη. A Myrrine wife of Kallikles of Halai appears on a grave monument together with her husband and daughter, Hedyle [*IG* II² 5492]). Several of Hedylos' poems are preserved in Athenaeus and the Palatine Anthology; see A.S.F. Gow and D. L. Page, *The Greek Anthology, Hellenistic Epigrams* I (Cambridge 1965), nos. 1825-1835; II, 289 (on his life and work); *Supplementum Hellenisticum* 235-236. A Samian gravestone published by E. Fabricius, *AM* 9, 1884, 260-261, names a relative: 'Ηδύλος Διογ[----]| 'Αλαεύς. As Fabricius realized, it helps resolve the difficulty of the poet's ethnic: he was apparently from a family of Athenian cleruchs on Samos. Fabricius thought the poet was perhaps a grandson of the Hedylos on the gravestone; but Wilhelm, *PhilWoch* 22, 1902, 1096, a son. In any case we must bear in mind that the poet may well have received his name from his mother's side, for her name was Hedyle. The precise relation of the three Hedyloi (ephebe, poet, and the man buried on Samos) is not clear.

Line 59: Bryon was a councillor in 303/2 (*Agora* XV 62.216). He may have appeared on a monument edited by B. D. Meritt, *Hesperia* 23, 1954, 276, no. 138, "possibly a grave stele".

Line 60: The name Atarbides is to my knowledge otherwise unknown in Attic prosopography.

Line 62: Several Diodoroi are found in this deme at this period: e.g. [Diodoros] son of Theophilos, in a property registration document of 370/69 (*Hesperia* 29, 1960, 25, no. 33.7-8); Breton son of Diodoros, councillor in 303/2 (*Agora* XV 62.214); Diodoros father of the Archedemos who was a councillor in 254/3 (*Agora* XV 89.45).

Line 64: An Epikrates son of Epichares erected a dedication on the Acropolis "ca. 400-350" (*IG* II² 4884).

Line 65: Ν[έ]αιχ[μ]ος seems to be possible — a name which in Attic prosopography only occurs for the archon of 320/19. This ephebe would have been over thirty years old in 320/19, so that they could be the same person, if the reading and restoration are correct.

Line 66: A member of this family perhaps appears on a grave inscription dated "med s. IV a.": Kallias son of Kallimedon of Halai (*IG* II² 5491). A Kallias son of Th<e>ognides is inscribed on a juror's allotment plate from the 360's (Kroll, *Allotment Plates* no. 80); Kalliades son of Kallaischros appears in a grave relief (*JHS*, ArchReports 1985-86, 16). The [Ka]llias Kalliadous in the ephebic list of the previous year (*IG* II² 1156.II.9; Reinmuth no. 2) could be a relative if he is from Aixone; see discussion below (under The Number of Ephebes).

Line 67: A possible relative: Philostratos son of Philodemos (*IG II²* 766.30), ephebe in the archonship of Philoneos (243/2; on the date see Habicht, *Untersuchungen* 113-146); cf. *IG II²* 5522. A Nikoboulos of Halai is listed as a councillor in 304/3 (*Agora XV* 61.203).

Line 69: Possibly a member of this family: Eukles son of Eukleides (*PA* 5715), who is among the dedicants of *IG II²* 2820 (line 15), "ca. 360-350"; cf. *IG II²* 5481 (= *SEG* 13.79). The name Euthemon also occurs in the family of Eupolis of Halai, attested from the 360's on; for a stemma and discussion, see Davies, *APF* 5791. The Eukles son of Eukles, ephebe ca. 259/8 (*Hesperia* 7, 1938, 112, no. 20.53) was proxenos at Delphi ca. 246-225 (*FdD III* 2.77).

Line 71: A Kallistratos of Halai was a tamias of the stratiotic fund in the second century (*IG II²* 1223.19); cf. *IG II²* 5493.

The Number of Ephebes

Columns I and II each certainly contained 11 names; Column III had 12, a thirteenth being unlikely but not completely impossible; Column IV certainly had 18 names, including one now missing, and a nineteenth is not altogether impossible, for the names in this column are very crowded. This gives us a total of 52 certain names and perhaps two others. The numbers by demes may be compared to the list of 334/3 (*IG II²* 1156).

	Present List	334/3
Pithos	6	2
Athmonon	5	
Aixone	7	7
Xypete	4 + [1]	2
Trinemeia	1	
Phlya	7	
Melite	3 + [1?]	
Halai	18 + [1?]	(?) 11+

The evidence that *IG II²* 1156.I.19-24 represents ephebes from Halai is not strong (cf. Traill, *Demos*, p. 8, *ad* line 19); it seems to me equally possible, but here too the evidence is no stronger, that the 11+ names in *IG II²* 1156.II.1-11 (and above) are from Halai: [Ka]llias Kalliadous (line 9) may be a relative of Kalliades Kalliou of the present document (line 66), but the names are common. I have tentatively assigned the 11+ names in *IG II²* 1156, Col. II to Halai. This at least has the benefit of not showing such a sharp discrepancy between the numbers of ephebes from Halai in these two years (viz. 18 versus 5 if we take *IG II²* 1156.I.19-24 to be from Halai).

Date

None of the ephebes listed here recur in the partially preserved list of ephebes of Kekropis in the preceding year (*IG II²* 1156; Reinmuth no. 2). Two or three recur in a partially preserved list which Traill assigns to the following year (Traill, *Demos* 3-5): Archedikos of Phlya, Aristomachos of Melite, and possibly Kallias of Aixone (his patronymic is not preserved in Traill's document). Let us leave aside this later document, whose character is not completely certain, and examine the other two.

Since the *ephebeia* lasted two years at this period, we should expect a considerable number of names to appear in both lists of Kekropis from these two consecutive years if all ephebes serving from Kekropis were listed in each case, i.e. both first-year and second-year ephebes. However, despite the fact that ca. 24 names are preserved in the list of 334/3, not a single one of them recurs in the present list, of the following year. One explanation might be that only first-year or second-year ephebes set up such dedications; in that case, we would have to conclude that they were second-year ephebes, since the document listing the ephebes of 334/3 refers to, and the present one assumes, military service at Eleusis, an activity of the second year of the *ephebeia* (above, p. 22). But this entails other difficulties when we consider the description of the *ephebeia* in *Ath. Pol.* 42.2-5 (Chambers): ἐπὶ δὲ δοκιμασθῶσιν οἱ ἔφηβοι, συλλεγόντες οἱ πατέρες αὐτῶν κατὰ φυλάς, ὁμόσαντες αἰροῦνται τρεῖς ἐκ τῶν φυλετῶν τῶν ὑπὲρ τετταράκοντα ἔτη γεγονότων, οὓς ἂν ἡγῶνται βελτίστους εἶναι καὶ ἐπιτηδειοτάτους ἐπιμελεῖσθαι τῶν ἐφήβων, ἐκ δὲ τούτων ὁ δῆμος ἕνα τῆς [φ]υλῆς ἐκάστης χειροτονεῖ σωφρονιστήν, καὶ κοσμητήν ἐκ τῶν ἄλλων Ἀθηναίων ἐπὶ πάντας. συλλαβόντες δ' οὗτοι τοὺς ἐφήβους, πρῶτον μὲν τὰ ἱερὰ περιήλθον, εἴτ' εἰς Πειραιέα πορεύονται, καὶ φρουροῦσιν οἱ μὲν τὴν Μουνιχίαν, οἱ δὲ τὴν Ἀκτὴν. χειροτ[ο]νεῖ δὲ καὶ παιδοτρίβας αὐτοῖς δύο καὶ διδασκάλους, οἵτινες ὄπλομαχεῖν καὶ τοξεύειν καὶ ἀκοντίζειν κα[ὶ] καταπάλτην ἀφιέναι διδάσκουσιν. δίδωσι δὲ καὶ εἰς τροφ[ὴν] τοῖς μὲν σωφρονισταῖς δραχμὴν ἅ' ἐκάστω, τοῖς δ' ἐφήβοις τέτταρας ὀβολοὺς ἐκάστω· τὰ δὲ τῶν φυλετῶν τῶν αὐτοῦ λαμβάνων ὁ σωφρονιστής ἕκαστος ἀγοράζει τὰ ἐπιτήδεια πᾶσιν εἰς τὸ κοινόν (συσσιτοῦσι γὰρ κατὰ φυλάς), καὶ τῶν ἄλλων ἐπιμελεῖται πάντων. καὶ τὸν μὲν πρῶτον ἐνιαυτὸν οὕτως διάγουσι· τὸν δ' ὕστερον ἐκκλησίας ἐν τῷ θεάτρῳ γενομένης, ἀποδειξάμενοι τῷ δήμῳ τὰ περὶ τὰς τάξεις, καὶ λαβόντες ἀσπίδα καὶ δόρυ παρὰ τῆς πόλεως, περιπολοῦσι τὴν χώραν καὶ διατρίβουσιν ἐν [τ]οῖς φυλακτηρίοις. φρουροῦσι δὲ τὰ δύο ἔτη χλαμύδας ἔχοντες, καὶ ἀτελεῖς εἰσι πάντων.

The impression we get from this passage is that one set of trainers (sophronistes, kosmetes, paidotribai, and didaskaloi) was assigned to a class of ephebes; nothing is said about assigning them a new set at the beginning of their second year, a year which they spent patrolling the countryside and doing garrison duty in the forts. Does this mean that the same set of trainers stayed with them for the whole *ephebeia*, or did the new set appointed in their second year for the new first-year ephebes take charge of them as well (their original trainers having departed at the end of the first year), so that one set of trainers always served both first- and second-year ephebes? The latter possibility seems quite unlikely. The two year-classes were usually separated by considerable distances during their training: e.g., the first-year class spent much time in the Peiraeus, whereas the second-year ephebes were stationed at Rhamnous and Eleusis. It is hard to imagine how the training program could be effective if the trainers had to divide their time between such distant places⁶. We therefore must assume that the ephebes had a single set of trainers for their entire two-year term⁷. Consequently, the present list comprises second-year

6. Reinmuth, 78-81, adopts this interpretation but he assumes that the ephebes still had their headquarters in the Peiraeus in the second year, and their trips to the countryside were of "limited" (presumably short) duration. However, the account in the *Ath. Pol.* offers no support for the notion that the ephebes had their headquarters in the Peiraeus in their second year or even in

their first year (they simply served in the garrisons there for part of the year, presumably just as they did elsewhere in their second year).

7. This is the position taken by Rhodes, *Commentary*, ad loc., apparently the same as that taken by A. W. Gomme, *The Population in Athens in the Fifth and Fourth Centuries B.C.* (Oxford 1933) 67-68, quoted by

ephebes whose training staff was appointed the previous year.

Was the previous year 333/2 or 334/3? The "previous year" was the year in which these young men became ephebes. As we noted, none of them appear in *IG II² 1156* (Reinmuth 2), the list of second-year ephebes of 334/3, who are there called οἱ ἔφηβοι οἱ τῆς Κεκροπίδος οἱ ἐπὶ Κτησικλέους ἄρχοντος. But if the present ephebes were first-year ephebes in 334/3, the year of Ktesikles, it would have been confusing to have two sets of ephebes of Kekropis called οἱ ἔφηβοι οἱ τῆς Κεκροπίδος οἱ ἐπὶ Κτησικλέους ἄρχοντος. It seems therefore proper to conclude that the designation οἱ ἔφηβοι οἱ ἐπὶ τοῦ δεῖνος ἄρχοντος indicates their year of enrollment as ephebes⁸. And in fact *IG II² 1156* later (lines 52-53) refers to the same ephebes as οἱ ἔφηβοι οἱ ἐπὶ Κτησικλέους ἄρχοντος ἐνγραφέντες. It follows that the present monument, dedicated by second-year ephebes who were enrolled in the archonship of Nikokrates (333/2), belongs to the year 332/1. These ephebes honored, in addition to their various training officers for the past two years, two generals: the general of the Peiraeus, who ought to be the general of the previous year (333/2), when they were functioning in the Peiraeus; and the general ἐπὶ τῇ χώρῃ, Sophilos son of Aristoteles of Phyle, who must have been in office in 332/1, when they did their patrols and garrison duty — a previously unattested reappointment for Sophilos. Of course the inscriptions do not indicate whether all of the training officers served for the entire two years. Certainly the sophronistes did; his services, as the description in *Ath. Pol.* makes clear, were essential, and several of the honorary inscriptions, especially the present one, show that he took part in bestowing honors at the end of the second year. And we can safely assume the same for the kosmetes: in Reinmuth 8 and 9 only a single kosmetes is honored by (or in connection with) second-year ephebes.

In general we may assume that ephebes were honored and bestowed honors toward the end of their second year of service, while the archonship attached to their title indicates the year of their enrollment. Reinmuth realized this⁹, but did not always record the second year as the date of the inscription. In fact, he even took the position that the ephebes were always honored in the second year of their *ephebeia*¹⁰, but that seems to me less clear. At any rate, some of the monuments that commemorate victories in torch races might well belong to their first year, when they visited the various sanctuaries. To clarify the record, dates should be assigned to fourth-century ephebic documents as follows:

	Document	Date	Enrollment Year	Generals
Reinmuth	2 (<i>IG II² 1156</i>):	333/2	334/3	
	3 (<i>IG II² 1189</i>):	333/2 ¹¹	334/3	
	4 (<i>IG II² 2970</i>):	333/2 ¹²	334/3	Konon, Sophilos
	5:	332/1	333/2	Konon, Sophilos
	6:	333/2 or 332/1	333/2	
	7:	333/2 or 332/1 (or later)		Konon, Sophilos
	8 (<i>IG II² 2976</i>):	332/1 ¹³	333/2	Konon, Sophilos
	9:	332/1 ¹³	333/2	Konon, Sophilos
	11 (<i>IG II² 4594a</i>):	330/29 or later	331/0 (latest)	
	13 (<i>IG II² 3105+</i>):	333/2 or 332/1 ¹⁴	333/2	
	19 (<i>IG II² 1159</i>):	302/1 ¹⁵	303/2	

Reinmuth 78, but misunderstood by him (and perhaps by Rhodes: Gomme is not perfectly clear; he does not mention the sophronistes in his final sentence).

8. So recognized by Reinmuth 77.

9. *Ibid.*

10. Reinmuth 102.

One result of this reconstruction, according to which the ephebeia of nos. 4, 5, 8, and 9 honor at the end of their second year their two generals, viz. the general of their first year, whose district is the Peiraeus, and the general of the second year, who is in charge of the χώρα, is that Sophilos served as general over the χώρα in 333/2 and 332/1, and Konon was general of the Peiraeus in 334/3 and 333/2, and that we have no secure evidence that Sophilos was general over the country in 334/3.

Finally, we have the problem of the nature and date of the document from the Agora which Traill published (*Demos* 3-5). If this is an ephebic list, it should, according to the pattern, consist of second-year ephebes, in any event ephebes who were all enrolled in the same year, for we never find first- and second-year ephebes (two enrollment years) listed together. The Agora list is obviously not the enrollment year of Nikokrates (333/2), for only two names definitely match. If it is the enrollment year of 332/1, then Archedikos son of Archedikos of Phlya and Aristomachos son of Demochares of Melite must be homonyms; but in the case of the uncommon Archedikos this seems unlikely. I am inclined therefore to doubt that it is a list of ephebes, but what it is I do not know.

KEVIN CLINTON

11. Reinmuth, who published my photograph as his Pl. IV, did not ask about the top; his reviewer, D. M. Lewis, *CIR* 23, 1973, 254-256, noticed that it seemed flat and asked the natural question; I verified its originality for F. W. Mitchel, who published an improved text, *AncWorld* 9, 1984, 114-118, with additional photographs.

12. *SEG* XXII 148.

13. Reinmuth's restoration in line 6 [ἐπὶ Νικοκράτους ἄρχοντος οἱ ἔφηβοι] should be changed to [οἱ ἐπὶ Νικο-

κράτους ἄρχοντος ἔφηβοι *vel sim.*; for the year of the archonship is always given in the attributive position to ἔφηβοι. Reinmuth 9, line 1 needs to be similarly modified.

14. See above, note 5.

15. The *ephebeia* at this time may have lasted only a single year. This decree gives the impression that the sophronistes has already finished his term.

GEMALTE MUSTER DER PROTOSESKLO- UND SESKLOZEIT IN THESSALIEN

Zwei Forscher haben in letzter Zeit in freundschaftlicher Anregung und Auseinandersetzung die Kenntnis von den steinzeitlichen Kulturen Thessaliens gefördert: Vladimir Miložić und Dimitrios Theocharis. Miložić hatte durch gezielte feldarchäologische¹ und komperative Untersuchungen² die Existenz von fünf aufeinander folgenden frühneolithischen Kulturstufen nachweisen können: Präkeramikum, Frühkeramikum, Protosesklo-Kultur, Magulitsa I-Kultur, Magulitsa II-Kultur. Die Grabungen von Theocharis bestätigten das Vorhandensein dieser Kulturen und ergänzten das Fundgut. In fruchtbarer Weise war jedoch beider Forscher Augenmerk auf verschiedene Kulturphänomene gerichtet. Miložić suchte das charakteristische Inventar jeder Kulturstufe zu erarbeiten und die kennzeichnenden Merkmale einer jeden Kultur festzustellen, während Theocharis sich die Sicht K. Grundmanns³ von einer ununterbrochenen Kulturentwicklung zu eigen machte und nach verbindenden Elementen Ausschau hielt.⁴

Miložić fand die frühneolithische bemalte Ware auf den nordthessalischen Magulen Otzaki und Argissa nur in Schichten der Protosesklo-Kultur und der beginnenden Magulitsa I-Kultur. Nach diesem Zeugnis würde die als Protosesklo-Ware angesprochene bemalte Keramik im wesentlichen der dritten frühneolithischen Kulturstufe angehören. Die von Theocharis "πρώιμα γραπτά" genannte frühneolithische bemalte Ware wurde hingegen in drei aufeinander folgenden Kulturstufen, dem Protosesklo und in dem in die Magulitsa I und II-Kultur sich aufgliedernden Vorsesklo angetroffen und scheint den Anschluß an die früheste bemalte Seskloware herzustellen. Die bemalte Seskloware mittelnolithischer Zeit wird denn auch von Theocharis als Weiterentwicklung der "πρώιμα γραπτά-Ware" verstanden.⁵ Nach Miložić ist dagegen die Möglichkeit nicht ausgeschlossen, daß zwei die Kenntnis der Gefäßbemalung mit sich führende Kulturströmungen, die offenbar aus der selben Quelle kommen, zu verschiedenen Zeitpunkten die lokale Kultur Thessaliens beeinflußt haben.⁶

Die von Ch. Tsountas (1908)⁷ einer einzigen Periode zugeordneten, mittelnolithischen Sesklowaren wurden seit den Grabungen von A.J.B. Wace und M. S. Thompson (1912)⁸ in Früh- und Späterzeugnisse geteilt. Als Merkmal der frühen Waren galten weiße und rote Muster, deren

1. *AA* 16, 1960, B, 186-194; *RGZM* 6, 1960, 1-56.

2. *JdI* 65/66, 1950/51, 1 ff.

3. *AM* 57, 1932, 102 ff.

4. Theocharis, *Thessalika Meletimata* 1, 1967, 1 ff., speziell 161 ff.

5. Theocharis, *op.cit.* 160 f.

6. J. Miložić - V. Zumbusch und V. Miložić, Das

frühe Neolithikum I und II. Die Deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien I, *BAM* 10, 1971, 144.

7. Chr. Tsountas, *Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμινίου καὶ Σέσκλου* (1908) 157-194.

8. A. J. B. Wace - M. S. Thompson, *Prehistoric Thessaly* (1912) 136 ff.

rot oder weiß ausgemalte Dreiecke, Vierecke und Rhomben im sogenannten "Solid-Stil" komponiert waren. Als Kennzeichen der späten Produkte wurden dünne, meist aus Linienparallelen gefügte Muster im sogenannten "Linear-Stil" angesehen.⁹ Die Funde, welche diesen Erwägungen zur Verfügung standen kamen aus der namensgebenden, befestigten, ostthessalischen Siedlung Sesklo (Schicht 1-3), aus dem mittelhessalischen Tsangli (Schicht 1-4), dem westthessalischen Tsani (Schicht 1-2) und aus den südthessalischen Siedlungen Zerelia (Schicht 1-3) sowie Lianokladhi (Schicht 1a). Leider wurden die Funde meist nicht schichtgerecht ausgesondert publiziert, so daß man bis heute nur zu wenigen Stücken eine Schichtzuweisung hat. Nach Zeugnis der genannten mittel- und südthessalischen Fundorte, lebt aber sowohl der Solid-Stil als auch besonders der Linear-Stil in geminderter Kraft noch während der spätneolithischen Dimini-Kultur fort (Tsangli 5-7, Tsani 2-3, Zerelia 4-6). Wie diese späten Erzeugnisse der ausklingenden Sesklokultur aussehen, wissen wir nicht, da die englischen Forscher die bemalte Keramik klassifiziert nach der Verzierungs-technik abgebildet haben.

1953 bemühte sich F. Schachermeyr¹⁰ mit Hilfe der Schichtendiagramme von Wace und Thompson und anhand von Beobachtungen und Lesefunden, die K. Grundmann an der nordthessalischen Arapi- und Otzaki-Magula machte,¹¹ die Sesklokultur in ihren wesentlichen Entwicklungsstadien nachzuzeichnen. Er schlug eine Dreiteilung der Sesklokultur vor, an deren dritte Stufe der Subsesklo anzuschließen wäre. Dieser würde den Ausklang der Sesklokultur darstellen und mit der Diminikultur gleichzeitig sein. Sesklo I entspräche Tsangli-Schicht 1 und Tsani-Schicht 1a, Sesklo II wäre mit Tsangli-Schicht 2-3a sowie Tsani-Schicht 1b-1c gleichzusetzen, zum Sesklo 3 würde Tsangli-Schicht 3-5a und Tsani 1c-2 gehören. Leider unternahm Schachermeyr es nicht, seinen drei Sesklostufen eine Materialgruppierung zuzuweisen, was offenbar unterblieb, weil beim damaligen Fundkatalog ein zu hypothetisches Ergebnis zu fürchten war.

Eine breitere Materialbasis wurde durch die in den fünfziger Jahren einsetzenden thessalischen Grabungen von Milojević und Theocharis geschaffen, zu denen u.a. noch die von Papadopoulou-Theocharis und G. Chourmouziadis geborgenen Funde aus den westthessalischen Magulen Prodromos I und II¹² und Magulitsa¹³ hinzukamen.

Für die Sesklokultur ergab sich anhand des neuen Materials das Folgende.

Milojević unterschied auf der Otzaki-Magula "drei ineinanderfließende Entwicklungsphasen".¹⁴ Im untersten Niveau traf man auf straffe Rautenmuster, gezahnte oder nicht gezahnte Winkelbänder, Schachbrettmuster und vereinzelt auf Scherben, die im Solid-Stil bemalt waren. Darüber fanden sich statt der gleichmäßig gezahnten Säume solche mit feinen sägeartigen Spitzen. Als typisch für die Spätphase stellte der Ausgräber große "barocke" Zacken und die Technik der ausgewichen Muster fest.¹⁵ Die Frühstufe wurde mit Tsani 1b, die Spätstufe mit Tsangli 4 parallelisiert.¹⁶

9. Wace-Thompson, *op.cit.* 141, Abb. 85; Milojević, *JdI* 65/66, 1950/51, Abb. 3.

10. F. Schachermeyr, *Festschrift Keramopoulos* (1953) 89-104.

11. Siehe Anm. 3.

12. Zu den Grabungen von Milojević und Theocharis siehe Anm. 1; dazu Theocharis, *Neolithic Greece* (1973) Literaturverzeichnis; zu Prodromos I, II siehe: G. Chour-

mouziadis, *AE* 1971, 165 ff.; id. *AAA* 4, 1971, 164 ff.

13. Magulitsa: M. G. Papadopoulou-Theocharis, *Thessalika* 1, 1958, 39 ff., Theocharis, *Thessalika Meletimata* 1, 1967, 133 f., Abb. 74, 75.

14. *RGZM* 6, 1960, 12 f., 19, Abb. 9-12.

15. *Ibid.* 13 f.; *AA* 1955, 168.

16. *RGZM* 6, 1960, 12; *AA* 1954, 12 ff.

Theocharis trennt von der Seszklokultur nur eine Frühphase ab, in die er neben Neufunden aus Sesklo die beiden bekannten, im Solid-Stil bemalten Tassen aus Tsani reiht.¹⁷ Allerdings betont der Forscher, daß Solid-Stil und Linear-Stil seit der Protosesklokultur bis ans Ende der Seszklokultur nebeneinander in Thessalien existieren.¹⁸

Wir müssen zusammenfassend Folgendes feststellen.

1. Die fünf von Theocharis seinem Frühsesklo zugeordneten Gefäße stellen eine uneinheitliche Gruppe dar. Die beiden Tassen von der Tsani-Magula unterscheiden sich deutlich von den drei Sesklo-Gefäßen. Diese haben einen Standring, einen straffen halbkugelförmigen teilweise nach oben eingezogenen Körper und streng ausgeführte Muster aus gleichseitigen Vierecken und gleichseitigen bis gleichschenkligen Dreiecksmotiven. Die Tsani-Gefäße sind fußlos, ihre Profile schwingen weit zur Lippe aus. In den Elementen variierende, teils aufgelöste Motivfolgen aus Rechteckketten schmücken das Tassenbecken.

2. Die als Sesklo I, d.h. als älterer Sesklo, vorgestellten Gefäße von der Otzaki-Magula erlauben ebenfalls keine Gleichsetzung mit der Frühsesklogruppe von Theocharis. Sie haben ein steiles, schüsselartiges Beckenprofil, zum Zahnsaum weiterentwickelte Dreieckreihen und gegenläufige Zackenmotive.

3. Die von Wace und Thompson als Beispiele des Linear-Stils angeführten Scherben aus Tsani entsprechen den "barocken" Zacken des Sesklo III von Otzaki nicht. Dieser "Linear-Stil" ist gekennzeichnet durch den Wechsel von gerader und gewellter Linie in einem Muster, durch den Wechsel von dickem, dünnem, straffem wie bogigem Linienzug, der anschwellen und abnehmen kann. Wie weit dieser Stil neben den "barocken" Zacken des Sesklo III vorkommt, ist noch nicht erarbeitet worden. Desgleichen fehlen Untersuchungen über sein Fortleben in der frühen Diminizeit.

Wir wollen im Folgenden ausgewählte Beispiele des bemalten früh- und mittelnolithischen Materials neuerlich gruppieren und zwar so, daß jede Gruppe einer Zeitstufe entsprechen soll.

Die Zeitstufen sind folgende:

Protosesklo-Stufe (Otzaki 1, Argissa 3)

Πρώιμα γραπτά-Stufe (Pyrasos 1a)

Sesklo Ia-Stufe (Pyrasos 1b, Sesklo 4a, Otzaki 2)

Sesklo Ib-Stufe (Pyrasos 1/2, 2a)

Sesklo IIa-Stufe (Pyrasos 2b, Otzaki 3, 1a)

Sesklo IIb-Stufe (Pyrasos 2c, Otzaki 3, 1b)

Sesklo III-Stufe (Pyrasos 2d, Otzaki 3, 2, Tsangli 4)

Die Stufenabfolge schließt sich eng der Schichtenabfolge von Pyrasos an, dessen günstige Schichtüberlagerung die Parallelisierung anderer stratigraphisch bestimmter Funde sowie die Zuordnung zeitgleicher Schichten anderer Fundorte ermöglicht. Daß man aber mit mehr als drei Entwicklungsstufen für die Seszklozeit rechnen muß, legen Mächtigkeit (Otzaki-Magula: 4m) und Zahl der angetroffenen Schichten (Tsangli: 4, Pyrasos: 5, Tsapocha: zahlreiche) nahe.

17. Theocharis, *Neolithic Greece* (1973) Taf. IV, 3. 6.8.9.12.

18. Theocharis, *Thessalika Meletimata* 1, 1967, 161.

Protosesklozeitliche Muster (Abb. 1)

In den Jahren 1953-1956 wurden von Milošević auf den nordostthessalischen Magulen Otzaki und Argissa Schichten aufgedeckt (Otzaki 1 und Argissa 3), deren Material vom Ausgräber einer eigenen Kulturstufe, die er Protosesklo nannte, zugewiesen wurde.¹⁹ Die bemalte Keramik ist meist aus kleinen Bruchstücken ergänzt worden. Einzelne besser erhaltene Gefäße (Abb. 1, 4.10) bestätigen jedoch die einfache Reihung spiegelbildlicher Motive, die meistens vom Gefäßrand oder von einem den Gefäßrand begleitenden Streifen herabhängen.

Die kugeligen Gefäßkörper ziehen sich zur Mündung hin ein und enden oft in einem scharf abgesetzten Lippenwulst. Das Gefäß wird von einem konischen Fuß oder einem nach unten hin sich verbreitenden Fußring getragen.

“Πρώιμα γραπτά-Muster” (Abb. 2)

Von der durch Theocharis und Papadopoulou-Theocharis ans Tageslicht gebrachten frühbemalten (πρώιμα γραπτά) Keramik, wurde einiges aus der nordostthessalischen Souphli-Magula, aus dem ostthessalischen Sesklo und den westthessalischen Stationen: Pyrasos, Achilleion und Magulitsa veröffentlicht.²⁰ Bei den genannten Fundorten war einzig auf der Souphli-Magula die Schicht mit frühbemalter Keramik deutlich von der wesentlich jüngeren Sesklokultur überlagert, so daß die mit Dreieck- und Streifenmustern bemalten Fragmente der unteren Schicht zur Protosesklo-Stufe gehören mögen. Bei allen anderen Fundorten wurde Frühbemaletes auch in den nächsthöheren Ablagerungen der Vorsesklo-Kultur gefunden. So wissen wir bei den πρώιμα γραπτά-Gefäßen aus Sesklo mit Zickzack-, Karo- und Karoschraffurnetzen nicht, ob sie zeitgleich mit den Protosesklo-Funden aus Otzaki und Argissa oder jünger sind.

Die Netztypen werden wir in der ornamentalen Syntax der beginnenden Sesklozeit (Sesklo Ia) wieder antreffen und im frühen sog. Solid-Stil (Sesklo Ib), wo sie innermotivisch auftreten.

Die hängenden Dreieck- und Bogenmotive können auffallend großflächig sein. Bei den Gefäßformen fällt auf, daß der Ringfuß eher zylindrisch als konisch ist, und daß sich der Lippenwulst mit der Gefäßwand in weichem Schwung vereinigt.

Frühsesklozeitliche Muster (Sesklo Ia) (Abb. 3)

Das Bild der bemalten Keramik dieser Kulturstufe ist noch sehr fragmentarisch. Theocharis war es, der dem ersten Auftreten der eigentlichen Sesklokultur besondere Aufmerksamkeit zugewandt hat. Durch seine Grabungen in Sesklo (1962)²¹ und in Pyrasos (1956)²² erhalten wir den wichtigen Hinweis, daß offenbar vor dem Auftreten des “Tsani-Solid-Stils” Gefäße verwendet wurden, die vollständig oder in breiten Zonen mit Musternetzen oder zu Netzen sich verdichtenden Musterzügen bedeckt waren. Die veröffentlichten Beispiele (Abb. 3, 1.11.13.14.15) führen

19. AΔ 16, 1960, 189; AA 1955, 175 ff.; AA 1956, 163 ff.; RGZM 6, 1960, 5 ff.; op. cit. Anm. 6: BAM 10, 1971, 124-26.

20. Theocharis, *Thessalika Meletimata* 1, 1967, 133 ff.; AΔ 18, 1963, Taf. 171α; *Thessalika* 2, 1959, 29 ff.

21. ΠΑΕ 1962, 24 ff.; *Thessalika Meletimata* 1, 1967, 138 f.

22. *Thessalika* 2, 1959, 29 ff.; *Thessalika Meletimata* 1, 1967, 139 f.

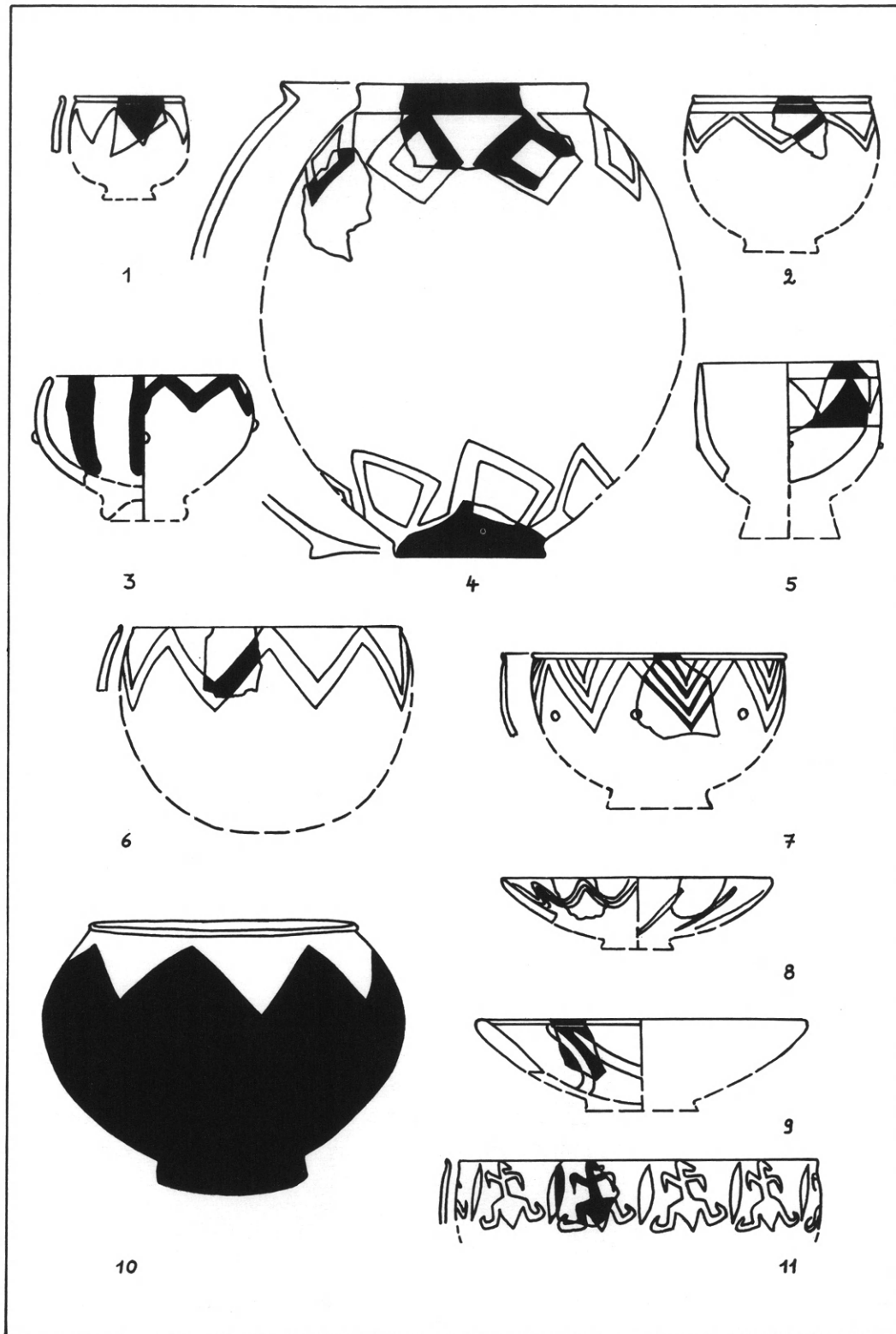

Abb. 1. Protosesklo-Gefäße.

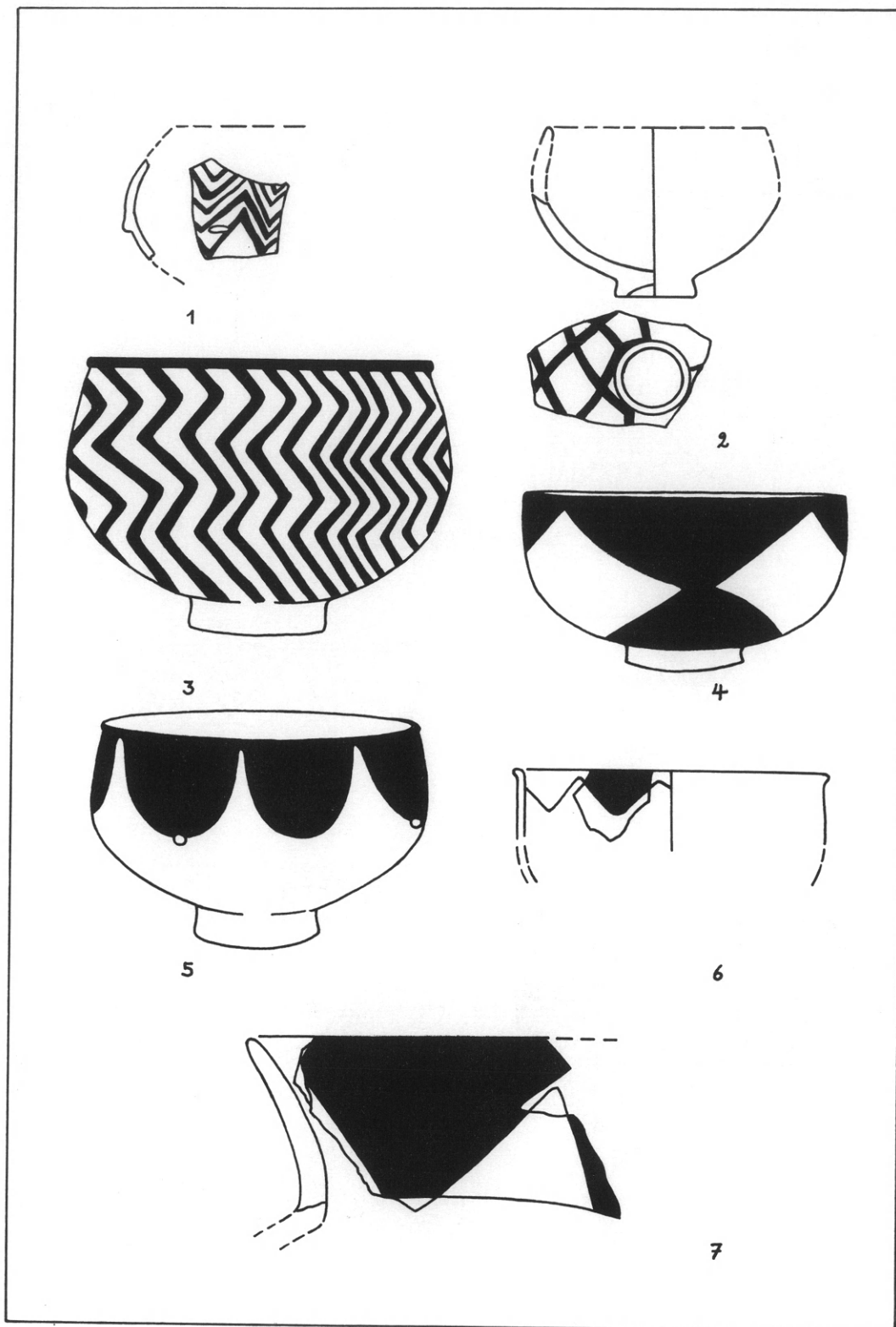

Abb. 2. Πρώιμα γραπτά-Γεφάβε.

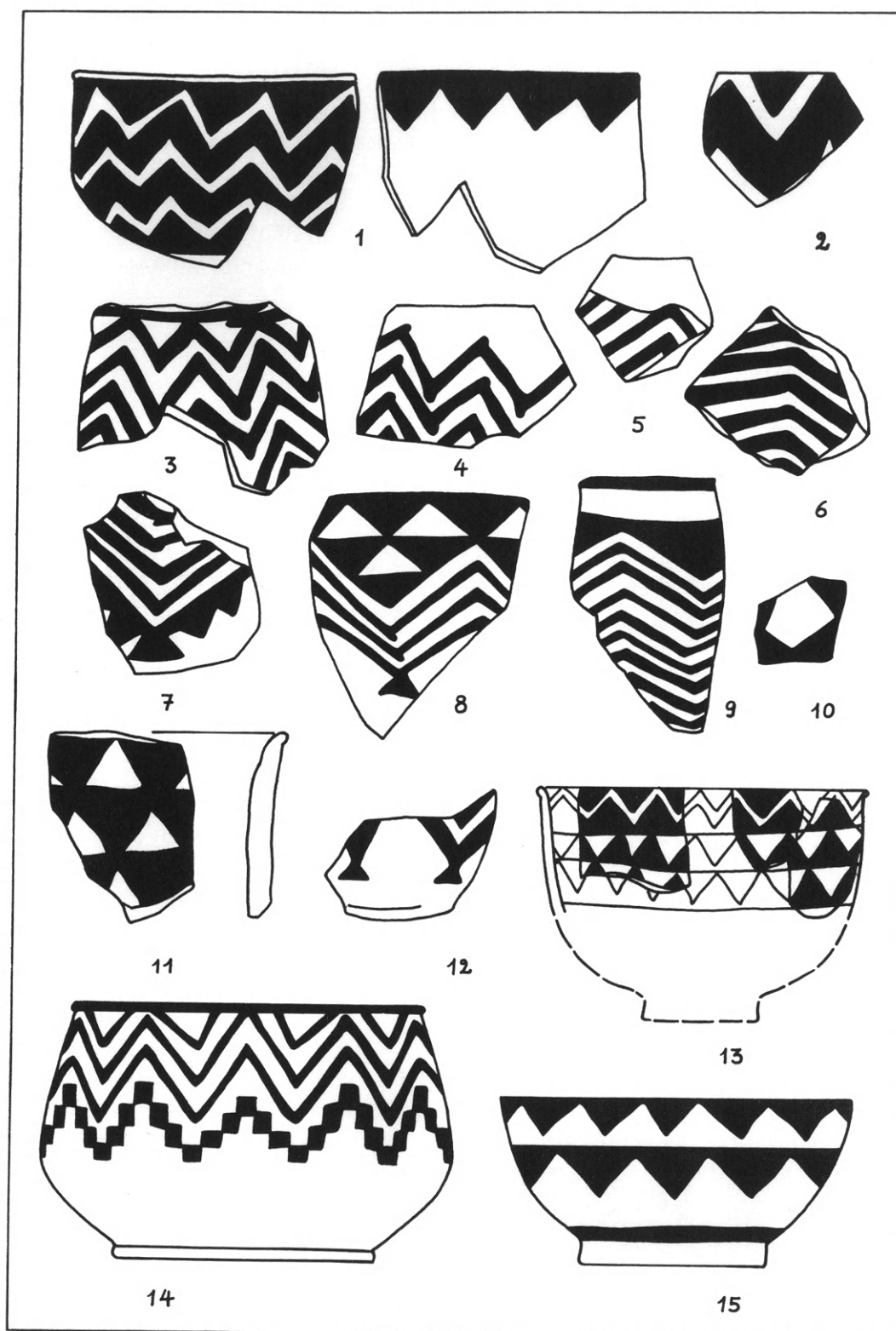

Abb. 3. Sesklo 1a-Gefäße.

Zickzacknetz und Netze aus stehenden oder hängenden farbgefüllten Dreiecken vor. Bestätigend treten Funde der Grabungen von G. Chourmouziadis aus Prodromos und Pazarakis hinzu²³ (Abb. 3, 3.4.7.8). Diese über vorsesklozeitlichen Schichten angetroffenen Fragmente zeigen einheitlich das Bemühen um regelmäßige Wiederholung eines Motives oder Linienzuges, um genaue geometrische Wiedergabe der Dreiecke, Vierecke und Zickzacklinien. Die einzelne Mallinie ist verhältnismäßig breit.

Die Gefäßformen setzen die beobachteten Tendenzen, einen weichen Übergang zum schmalen Lippenwulst zu bilden und das Gefäß auf einen niedrigen, zylindrischen Standring zu setzen, fort. Von den auf Abb. 3 gezeigten Fragmenten stammen auch Nr. 2 und 5 (Otzaki) aus Schichten unterhalb denen der eigentlichen Sesklokultur²⁴.

Frühsesklozeitliche Muster (Sesklo Ib) (Abb. 4)

Den klassischen Tsani-Solid-Stil trifft man in Pyrasos Schicht 1-2 und 2a an. Hier findet man wie auf der Tsani Magula lineare Muster, z.B. schraffierte Karos und gegenständigen Zickzack (Abb. 4, 1.2.4.8), neben Musterzügen aus farbgefüllten (solid) einfachen und doppelreihigen Karoketten (Abb. 4, 13-17). Die Muster aber auch die Motive, Karos, Dreiecke und Winkelhaken sind akkurat gezeichnet. Die Einzellinie wird merklich dünner (Abb. 4, 3.5). Kleine auf der Spitze stehende Dreiecke, bekannt schon aus Sesklo Ia (Abb. 3, 7.8), nehmen an Häufigkeit zu und bekrönen den Apex der Zickzack- und Karomotive (Abb. 4, 2.3.17). Dem gegenständigen Zickzack (Abb. 4, 1) entsprechen breite Malbänder mit Bogensaum, in die ein ausgesparter Zickzack oder kreuzschraffierte Karos eingeschrieben sind (Abb. 4, 10.11). Auch ausgesparte Karos mit Punktfüllung kommen vor (Abb. 4, 9). Bei den Gefäßen verkümmert der Standring und fehlt vielfach ganz. Das gleiche gilt für den Lippenwulst.

Mittelsesklozeitliche Muster (Sesklo IIa) (Abb. 5)

An einzelnen der von Pyrasos Schicht 2 oder 2b veröffentlichten Scherben beobachtet man eine gewisse Unruhe in der Wiedergabe der Malmotive (Abb. 5, 4.11). Ehemalige Dreiecke und Vierecke werden in die Länge gestreckt oder zusammengedrückt. Dadurch entstehen ungleichmäßige Zacken- und Treppengebilde. Wir ordnen aufgrund dieser Beobachtung die im Solid-Stil bemalten Waren von der Tsani Magula, bei denen die Viereckmotive zu Rechtecken gestreckt, zu Zacken oder Trapezen gedrückte erscheinen (Abb. 5, 1.2.3.5.7), dieser Stufe zu und schließen ihnen die Muster mit ungleichen Zacken aus Tsani und Sesklo an (Abb. 5, 6.8.9.12). Die Gruppe zeigt das Bild einer Ornamentik, in deren geometrisches Gefüge ein Bewegungsimpuls eingedrungen ist. Er hat die Motive ergriffen und ihre Wiederkehr mit Unruhe und Variation erfüllt. Die Kompositionen aber bewahren noch die ruhige Regelmäßigkeit von Karonetzen (Abb. 5, 6.7) oder Auf-und-Ab-Mustern (Abb. 5, 2.8.9.11.13.14) und nur vereinzelt kommt es zu Störungen durch Motivvariation (Abb. 5, 1.11). Eine beliebte Gefäßform scheint der Napf mit leicht gerundetem Boden zu sein (Abb. 5, 8.11).

23. AE 1971, 165 ff.; AAA 4, 1971, 164 ff.

24. Siehe Abbildungsnachweise zu Abb. 3, 2 und 5.

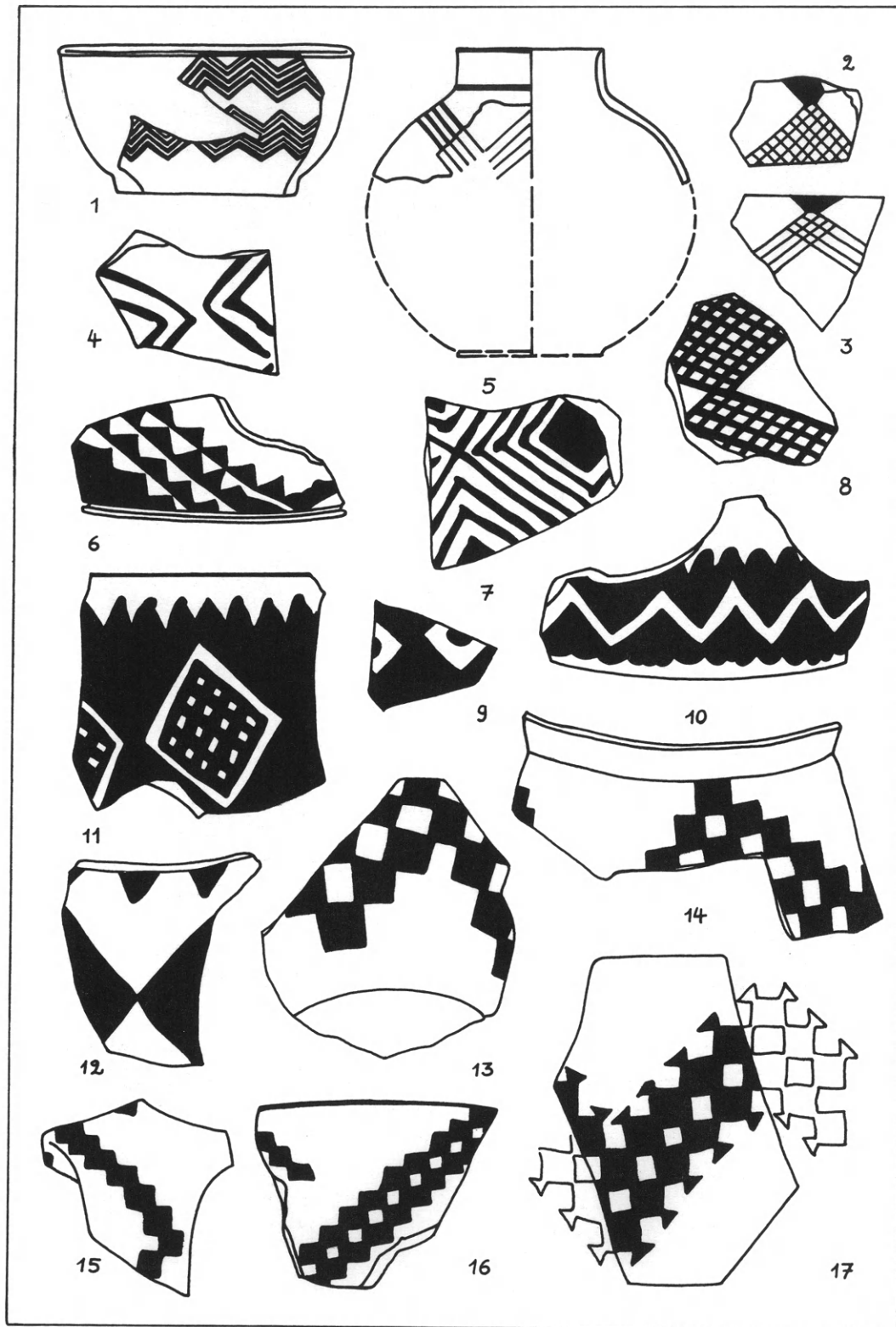

Abb. 4. Sesklo Ib-Gefäße.

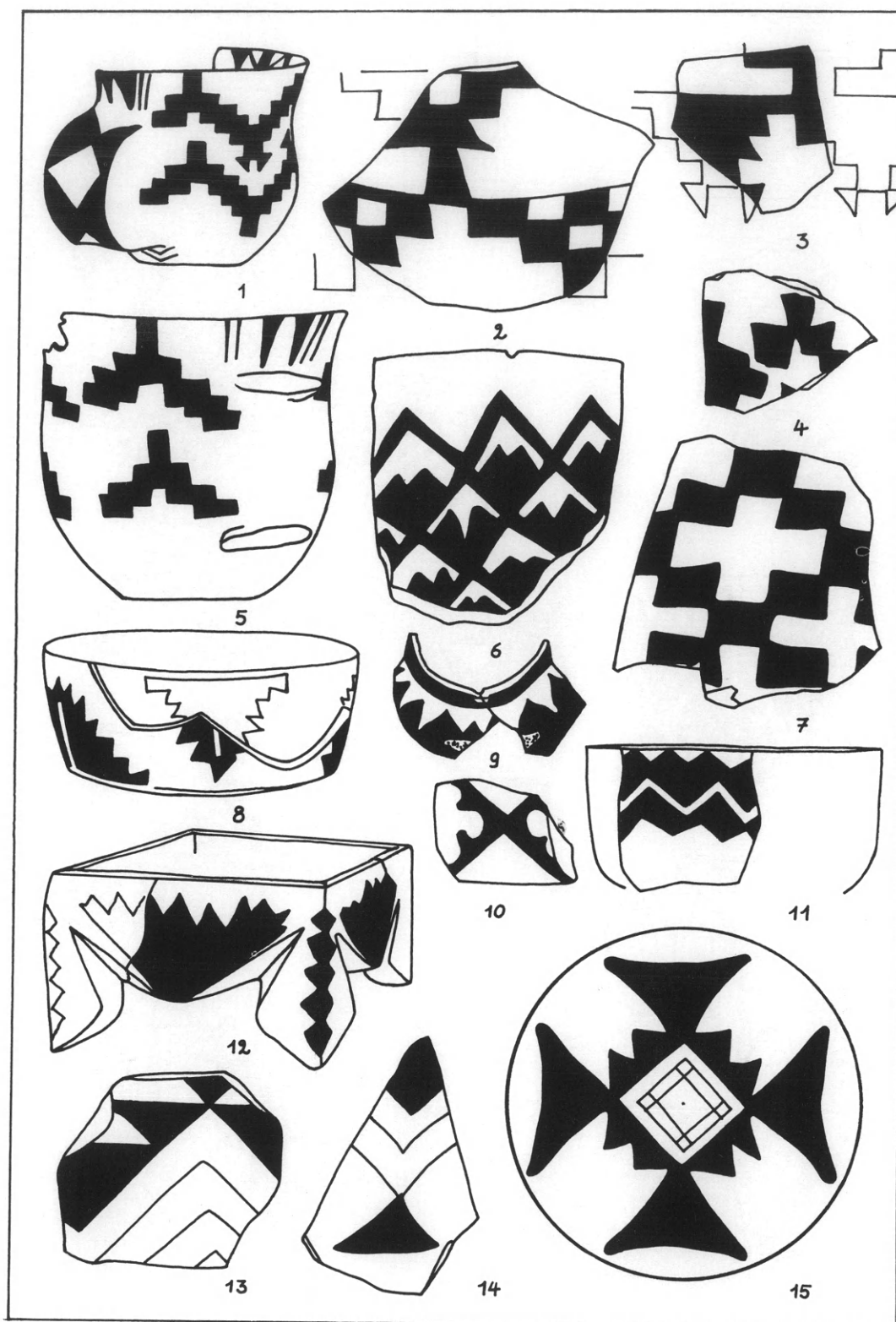

Abb. 5. Sesklo 2a-Gefäße.

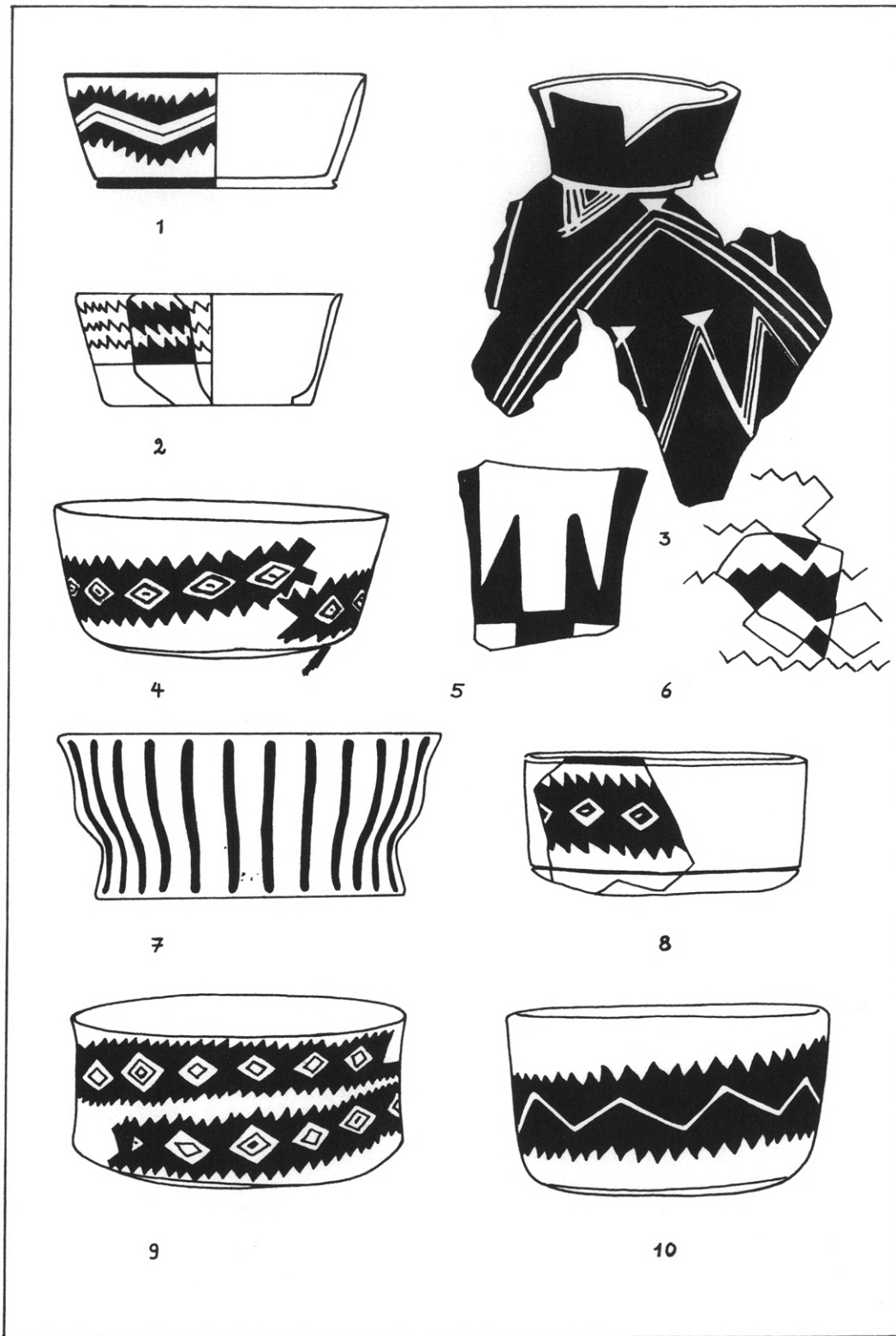

Abb. 6. Sesklo 2b-Gefäße.

Mittelsesklezeitliche Muster (Sesklo IIb) (Abb. 6)

Die einzige aus Schicht 2c von Pyrasos veröffentlichte bemalte Scherbe (Abb. 6, 8) zeigt eine bemerkenswerte Veränderung der Saumzacken. Die Scherbe gehört zu einem Napf mit gerundetem Boden und zylindrischer Wandung. Um den nicht mehr abgesetzten, einwärtsgerundeten Mundsaum läuft ein Malstreifen, dem unten im Abstand der Napfwandhöhe eine Kehlung folgt. Zwischen Malstreifen und Kehlung erstreckt sich das schon bekannte zackengesäumte Malband mit eingeschriebenen Rhomben (vgl. Abb. 4, 9.11). Von den älteren Beispielen setzt sich das Stück aus Pyrasos 2c durch folgende Dekorationsmerkmale ab: die ehemals gleichseitigen eingeschriebenen Karos sind zu liegenden Rhomben geworden; die ehemals aufrecht stehenden Zacken neigen sich jetzt in die Schräge, wodurch sich ihre eine Seite verkürzen, die andere strecken kann. Aus den gegenständigen Saumzacken sind gegenläufige geworden, die sich in der oberen Reihe nach links, in der unteren nach rechts neigen.

Weitere rundbodige Näpfe zeigen zudem, daß das Malband mit Saumzacken und eingeschriebenen liegenden Rhomben seinerseits in einer schraubenden Bewegung das Gefäß umgreift (Abb. 6, 4.6.9). Damit hat der die Motive erfassende, die Karos pressende, die Zacken neigende Bewegungsimpuls erstmals auch an der Musterkomposition Anteil.

Spätsesklezeitliche Muster (Sesklo III) (Abb. 7)

Eine stratigraphisch gesicherte, gute Materialbasis liefern für die dritte Sesklephase Otzaki 3,2 und Tsangli 4. (Abb. 7, 3.7.8). Aus Pyrasos 2d kennen wir wieder nur eine Scherbe (Abb. 7, 2). Neben dem Napf mit zylindrischer Wandung, die sich leicht konisch nach oben hin erweitern kann (Abb. 7, 7), ist jetzt die Schüsselform häufig. Sie gehört in einzelnen Vorläufern mit konischer Wandung und flachem Boden schon der vorangehenden Entwicklungsstufe an (Abb. 6, 1.2) und verbreitert nun ihr Schüsselbecken zum Rand hin mit straffer oder ausschwingender Wandung (Abb. 7, 3.4.6.8). Die Bodenfläche ist eben oder noch leicht gewölbt. Bei geschlossenen, bauchigen Gefäßen ist der Trichterhals typisch (Abb. 7, 10.12), der auch bei Tassen auftreten kann (Abb. 7, 11). Die Kontur des Trichterhalses kann einen leichten Konkavschwung haben, der so charakteristisch für die Formgebung dieser Stufe ist, und den wir auch bei den Saumzacken der Malmuster wiederfinden (Abb. 7, 2.5.8.9.11).

Kennzeichnend für die Muster dieser Phase sind Strichbündel und Musterzüge aus zahlreichen Linienparallelen, die einseitig oder noch beidseitig von Zackensäumen eingefast sind (Abb. 7, 2.4.6.7.9.11). Sie können auch ohne Zackensaum auftreten (Abb. 7, 3.8b.12). Das unruhige Wuchern der Zackenmotive nimmt zu. Sie stacheln spitz (Abb. 7, 11), schwellen "barock" (Abb. 7, 8a) oder lagern breit gestreckt (Abb. 7, 11). Die ausdehnenden und streckenden Kräfte hatten schon die Viereckmotive des Solid-Stils in Rechtecke verwandelt. Jetzt werden aus diesen Balken (Abb. 7, 1), aus den apexbekrönenden Dreiecken entstehen sproßmotive (Abb. 7, 1.3), die sich schließlich sogar pflanzlich auffächern (Abb. 7, 9).

Die Seskle-Ornamentik hat ihren Höhepunkt erreicht. Sprossende und schwellende Motive, sich schraubende (Abb. 7, 8a) und kreisende Muster (Abb. 7, 8b) kontrastieren mit dem Erbe der regelmäßigen, geometrischen Auf-und-Ab-Kompositionen und steigern die Ornamentik zu dekorativer Pracht.

Zum Thema der morphologischen Studie wurde die rot auf Hell, bzw. weiß auf Rot bemalte Ware gewählt, da bisher vorallem das Feingeschirr und von diesem vornehmlich die genannte

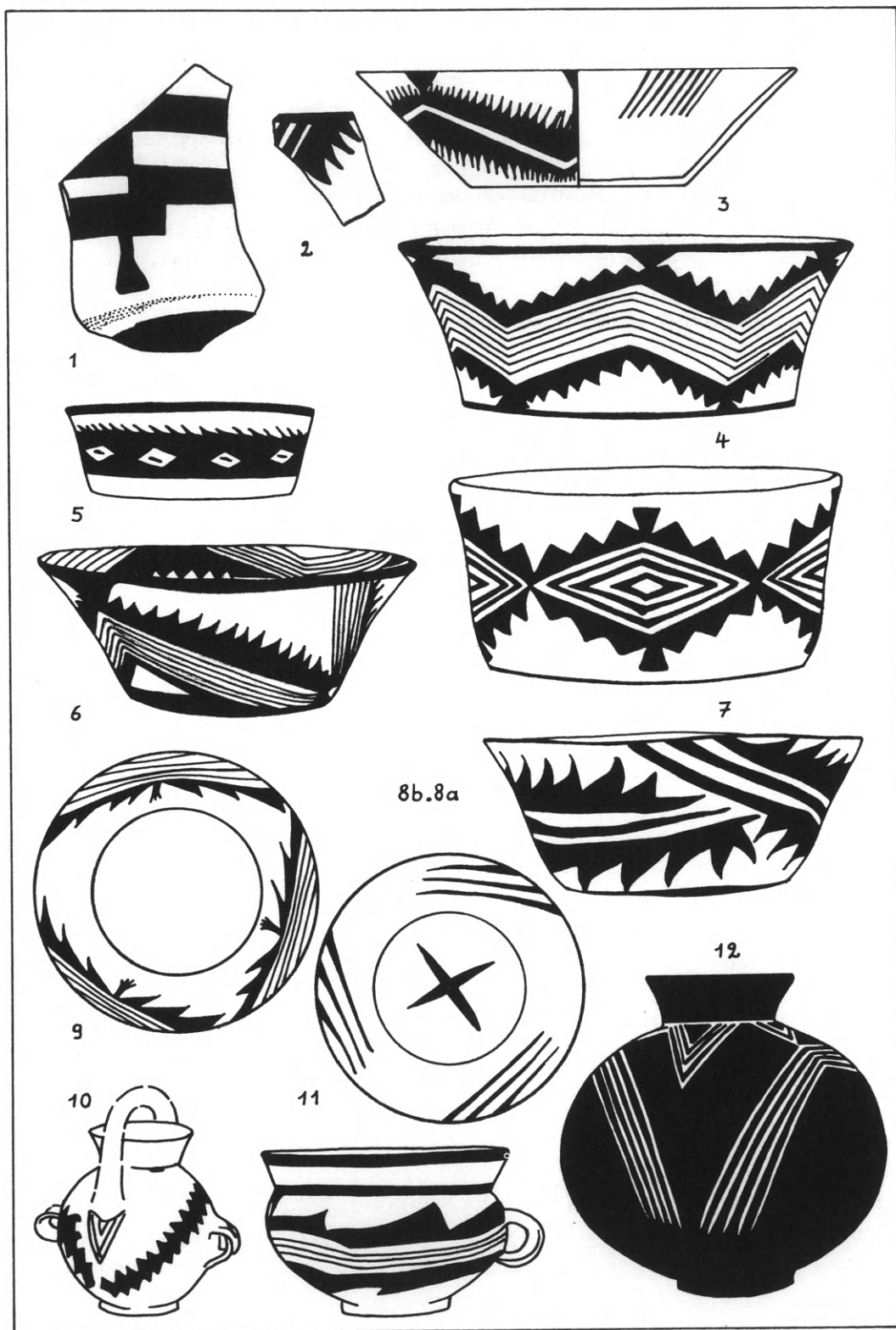

Abb. 7. Sesklo 3-Gefäße.

Ware in Beispielen veröffentlicht wurde. Die nicht weniger interessante Keramik mit ausgewischten Mustern, deren Existenz Theocharis schon im Vorsesklo nachweist, worauf sie über 1000 Jahre in Thessalien fortgelebt haben soll,²⁵ erscheint bisher zu sporadisch in der Literatur, um eine synoptische Untersuchung ihrer Entwicklung möglich zu machen. Das gleiche gilt für die Gebrauchskeramik, bei deren Bearbeitung man sich fast einzig auf die Publikationen der von Milošević geleiteten "Deutschen Thessaliengrabung" stützen kann.²⁶

Kehren wir jedoch zur bemalten früh- und mittelneolithischen Keramik Thessaliens zurück. Theocharis hält es zumindest theoretisch für sicher²⁷, daß die Protoseskloelemente, wo sie bis zum Ende des älteren Neolithikums überlebt haben, auch am Anfang des mittleren Neolithikums wiedererscheinen, um sich zur Sesklokultur weiter zu entwickeln.

Uns lag daran im Rahmen der Untersuchung Fundmaterial und Argumente vorzulegen, die für eine Entwicklungskontinuität zwischen Protosesklo-Kultur und Sesklo-Kultur sprechen könnten, wenn Stücke wie Abb. 2 sie wiedergibt ihrer Fundlage nach in die Zeit der Magulitsa I und II Kultur gehören. So gruppierten wir bemalte Gefäße aus Otzaki und Argissa, die sicher Protosesklo-Schichten entstammen auf Abb. 1 und *πρώιμα γραπτά*-Gefäße mit nicht eindeutiger Fundposition, dabei aber entwickelter Ornamentik, auf Abb. 2. Im Gegensatz zu den Gefäßen von Abb. 1, auf denen einfache Motivfolgen Rand- und Fußzonen schmücken, werden die Waren auf Abb. 2 breitflächig von großen Mustern oder ganzflächig von Netzmustern bedeckt. Da die frühsesklozeitlichen Gefäße (Abb. 3) breitzonig ebenfalls Netzmuster zeigen, liegt die Mittlerstellung der Gefäße von Abb. 2 nahe.

Die Frühdatierung der hier als Sesklo Ia vorgestellten Waren (Abb. 3) stützt sich auf stratigraphische Angaben aus Sesklo 4a (Abb. 3, 13), Prodrōmos (Abb. 3, 3.4.8), Otzaki 2b (Abb. 3, 2.5) und Pyrasos 1b (Abb. 3, 6). Charakteristisch für diese Entwicklungsstufe sind breitzonig gereichte Motivfolgen und Netzmuster. Mallinie bzw. ausgesparter Linienzug sind mehrere Millimeter breit und nicht ganz regelmäßig.

Im klassischen Solid-Stil des Sesklo Ib wird der Linienzug schmal und exakt (Abb. 4, 2.3.5). Die Akribie dieser Stilstufe zeichnet auch die Karos oder Quadrate der auf und ab geführten, doppelreihigen Musterketten aus, von denen man Beispiele in Otzaki 3a (Haus h3, Fläche II, Planum 16a zusammen mit Abb. 4, 5), in Pyrasos 2a (Abb. 4, 15.16) und Tsani (Abb. 4, 13.14.17) fand.

Frühestens in die Folgestufe, in den Sesklo IIa, gehören die beiden Tsani-Tassen (Abb. 5, 1.5). Ihre geschwungene Kontur ist erst ab dem oberen Teil von Otzaki 3a (Fläche II, ab Planum 14) möglich. Zudem erscheinen die Quadrate ihrer Musterketten zu Rechtecken gelängt, ein Entwicklungsphänomen, das sich innerhalb des Solid-Stils fortsetzt und zu Balkenketten führt. Diese geben sich durch angesetzte Dreieckssprossen als spätsesklozeitliche (Sesklo III) Muster zu erkennen (Abb. 7, 1).

Die Frage wie weit Gefäße mit Solid-Stildecor als westthessalische Importe oder lokale westthessalische Waren betrachtet werden müssen, soll hier ausgeklammert bleiben, da die Fundbasis keine sicheren Schüsse erlaubt.

Die Leitformen der folgenden Stilstufe, des Sesklo IIb, sind tiefe Näpfe, gegenläufige Saumzacken und Musterbänder, die in schraubender Bewegung das Gefäß umgreifen (Abb. 6). Cha-

25. *Thessalika Meletimata* 1, 1967, 164.

26. siehe Anm. 1.

27. *Thessalika Meletimata* 1, 1967, 157 ff.

rakteristische Funde kamen aus Pyrasos 2c (Abb. 6, 8) und Otzaki 3a (Abb. 6, 1.2; Fläche II, Haus n, Plana 14. 13).

Als Repräsentanten der späten Sesklozeit, des Sesklo III, gelten seit den Grabungen von Wace und Thompson die in Schicht 4 von Tsangli gefundenen Gefäße. Zu ihnen gesellen sich Stücke aus den oberen Lagen der Schicht Otzaki 3b. Typisch sind Schüsseln mit zum Rand hin ausschwingender Wandung und teilweise noch leicht gewölbtem Boden, Henkeltassen und geschlossene Gefäße mit konkav geschwungenem Trichterhals. Eine groß angelegte Motivfolge überzieht das ganze Gefäß. Sie ist charakterisiert durch vielfältig variierte, oft barock geschwellte Saumzacken mit Dreieck- oder Knospensprossen (Abb. 7).

Diese zu voller Blüte entwickelte Sesklo-Ornamentik lebt vom Kontrast einer herkömmlich geometrischen Komposition und einer drängenden Bewegung, durch welche die Muster sich drehen, die Linien schwingen und die Motive wie von einem Luftstrom gebeugt werden. Hier ist ein Höhepunkt erreicht, kein Endstadium. Es wird daher weiteren Untersuchungen vorbehalten bleiben, die Sesklo-Ornamentik in die Phase des Linear-Stils hinein zu verfolgen und schließlich ihre Endstadien zu ermitteln.

BRINNA OTTO

Abbildungsnachweis:

Im Abbildungsnachweis werden folgende Abkürzungen verwendet: Theocharis 1973 = Anm. 12; Tsountas 1908 = Anm. 7; Wace-Thompson = Anm. 8.

Abb. 1: 1. *RGZM* 6, 1960, Abb. 6,10 (Otzaki-Magula); 2. *Ibid.* Abb. 6,7 (Otzaki-Magula); 3. *Thess. mel.* 1, 1967, 135, Abb. 78a (Sesklo, πρώιμα γραπτά); 4. *RGZM* 6, 1960, Abb. 6,9 (Argissa-Magula); 5. *Ibid.* Abb. 6,8 (Argissa-Magula); 6. *Ibid.* Abb. 6,3 (Otzaki-Magula); 7. *Ibid.* Abb. 6,4 (Otzaki-Magula); 8. *Ibid.* Abb. 6,1 (Otzaki-Magula); 9. *Ibid.* Abb. 6,2 (Otzaki-Magula); 10. *AA* 1971, 369, Abb. 60 1 (Sesklo); 11. *RGZM* 6, 1960, Abb. 6,5 (Argissa-Magula).

Abb. 2: 1. *Thess. Mel.* 1, 1967, 135, Abb. 78 (Sesklo); 2. *Ibid.* 135, Abb. 79 (Sesklo); 3. *AA* 18, 1963, B 1, Taf. 171a (Sesklo); *Thess. Mel.* 1, 1967, Taf. XXIII A; Theocharis 1973, Taf. IV, 2; 4. *Thess. Mel.* 1, 1967, Taf. XXIII B (Sesklo); Theocharis 1973, Taf. IV, 5; 5. *Thess. Mel.* 1, 1967, 175, Farbtafel B (Sesklo); Theocharis 1973, Taf. IV, 7; 6. *Thessalika* 2, 1959, 42, Abb. 9,5 (Pyrasos); 7. *Ibid.* 42, Abb. 9,1 (Pyrasos).

Abb. 3: 1. Tsountas 1908, Taf. 7,3a.b (Sesklo); 2. *AA* 1954, 17 f., Abb. 16 (Otzaki-Magula); 3. *AE* 1971, Taf. 32,3 (Pazarakios); 4. *Ibid.* Taf. 33,7 (Prodromos); 5. *AA* 1954, 17 f., Abb. 19 (Otzaki-Magula); 6. *Thessalika* 2, 1959, 48, Abb. 15, 1 (Pyrasos); 7. *AE* 1971, Taf. 33,5

(Prodromos); 8. *Ibid.* Taf. 33,4 (Pazarakios); 9. Chr. Zervos, *Naissance de la Civilisation en Grèce I* (1962) 238, Abb. 259, 5 (Zerelia); 10. *Thessalika* 2, 1959, 48, Abb. 15,4 (Pyrasos); 11. *Thess. Mel.* 1, 1967, 139, Abb. 83 (Sesklo); 12. Wace-Thompson, 138, Abb. 84e (Tsani-Magula); 13. *Thess. Mel.* 1, 1967, 139, Abb. 84 (Sesklo); 14. Theocharis 1973, Taf. IV, 8 (Sesklo); 15. Theocharis 1973, Taf. IV, 12 (Sesklo).

Abb. 4: 1. *Thessalika* 2, 1959, 49 Abb. 16 (Pyrasos); 2-3. *Ibid.* 50 Abb. 17, 2.7 (Pyrasos); 4. Wace-Thompson, 137, Abb. 83j (Tsani-Magula); 5. *RGZM* 6, 1960, 39, Abb. 9, 10 (Otzaki-Magula); 6. Tsountas 1908, 186, Abb. 96 (Sesklo); 7. Wace-Thompson, 94, Abb. 46n (Tsangli-Magula); 8. *Ibid.* 137, Abb. 83g (Tsani-Magula); 9. *Ibid.* 154, Abb. 97q (Zerelia); 10. Tsountas 1908, Taf. 15, 3 (Sesklo); 11. *Ibid.* Taf. 7,2 (Sesklo); 12. Zervos, *Naissance de la Civilisation en Grèce I* (1962) 220, Abb. 225 (Tsani-Magula); 13. Wace-Thompson, 137, Abb. 83o (Tsani-Magula); 14. *Ibid.* 137, Abb. 83p (Tsani-Magula); 15. *Thessalika* 2, 1959, 50, Abb. 17,3 (Pyrasos); 16. *Ibid.* 50, Abb. 17, 1 (Pyrasos); 17. Wace-Thompson, 138, Abb. 84f (Tsani-Magula).

Abb. 5: 1. Wace-Thompson, 140, Abb. 86b (Tsani-Magula); 2. *Ibid.* 137, Abb. 83m (Tsani-Magula); 3. *Ibid.* 138, Abb. 84g (Tsani-Magula); 4. *Thessalika* 2, 1959, 50, Abb. 17,6 (Pyrasos); 5. Wace-Thompson, 140, Abb. 86a

(Tsani-Magula); 6. Tsountas 1908, Taf. 15,4a (Sesklo); 7. Zervos, *Naissance de la Civilisation en Grèce I* (1962) 225, Abb. 237, 7 (Tsani-Magula); 8. Tsountas 1908, Taf. 15,2 (Sesklo); 9. Wace-Thompson, 137, Abb. 83a (Tsani-Magula); 10. *Ibid.* 137, Abb. 83q (Tsani-Magula); 11. *Thessalika* 2, 1959, 51, Abb. 18 (Pyrasos); 12. Tsountas 1908, 181, Abb. 86 (Sesklo); 13. Wace-Thompson, 138, Abb. 84h (Tsani-Magula); 14. *Ibid.* 138, Abb. 84c (Tsani-Magula); 15. Theocharis 1973, Taf. VI, 7 (Osthessalien).

Abb. 6: 1. *RGZM* 6, 1960, 40, Abb. 10,5 (Otzaki-Magula); 2. *Ibid.* 40, Abb. 10,1 (Otzaki-Magula); 3. Tsountas 1908, Taf. 6, 1 (Sesklo); 4. Theocharis 1973, Taf. VI, 2 (Persouphli); 5. Wace-Thompson, 137, Abb. 83h (Tsani-Magula); 6. *Ibid.* 154, Abb. 970 (Zerelia); 7. Theocharis 1973, Taf. VI, 5 (Sesklo); 8. *Thessalika* 2, 1959, 52 Abb.

19 (Pyrasos); 9. Theocharis 1973, Taf. VI, 3 (Sesklo); 10. *Ibid.* Taf. VI, 1 (Sesklo).

Abb. 7: 1. Wace-Thompson, 138, Abb. 84a (Tsani-Magula); 2. *Thessalika* 2, 1959, 53, Abb. 20 (Pyrasos); 3. *RGZM* 6, 1960, 42, Abb. 12, 7 (Otzaki-Magula); 4. Theocharis 1973, Taf. V, 2 (Souphli-Magula); 5. *Ibid.* Taf. VI, 4 (Sesklo); 6. Wace-Thompson, 93, Abb. 45 (Tsangli-Magula); Theocharis 1973, Taf. V, 2; 7. *Ibid.* Taf. V, 6 (Otzaki-Magula); 8a.b. *Ibid.* Taf. V, 1 (Otzaki-Magula); *AA* 1954, 10, Abb. 7; 9. Theocharis 1973, Taf. V, 4a (Tsangli-Magula); 10. Wace-Thompson, 89, Abb. 42e (Tsangli-Magula); 11. *AΔ* 17, 1961/2, Taf. 191, 3 (Tsangli-Magula); 12. Theocharis 1973, Taf. VI, 9 (Tsangli-Magula); Wace-Thompson, 92, Abb. 44a.

THESSALIAN AND MACEDONIAN BRONZES

In my Macedonian Bronzes I was only able to study the relations between both schools in a very general way,¹ but K. Kilian's *Fibeln in Thessalien* have made further progress possible. His second work, *Trachtzubehör zwischen Ägäis und Adria*,² has also provided much new information and material on the subject of Macedonian bronzes, and these two works have been supplemented by others, in particular by R. Vasić, C. Sourvinou-Innwood, I. Vokotopoulou, M. Vickers, D. Gergova-Domaradzka and several others.³ It would be superfluous to quote all the new evidence here,⁴ but before proceeding further I would like to review the chronology of Macedonian bronzes where new discussion and several important finds have been published since the first two parts of my study appeared. For various helps and information during the preparation of this article I would like to express my gratitude particularly to P. Amandry, A. Andreiomenou, D. M. Bailey, P. Calligas, H. Catling, N. Coldstream, D. Gergova-Domaradzka, S. Gabrovec, I. and K. Kilian, C. Sourvinou-Innwood, D. B. Shelov, R. Vasić and M. Vickers.

Review of the chronology of Macedonian bronzes

There are two important new finds which concern the date of the first Macedonian bronzes.

1. The study had to be divided in three parts. Here abbreviated:

MB I - *Graeco-Macedonian Bronzes* (Prague 1973).

MB II - Macedonian Bronzes. Their origin, distribution and relation to other cultural groups of the Early Iron Age, *Památky archeologické* 65, 1974, 278-341.

MB III - Macedonian Bronzes and History, *Graecolatina Pragensia* 7, 1976, 39-62.

2. K. Kilian, *Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit. Prähistorische Bronzefunde* XIV-2 (München 1975, here abbr. Kilian, *Fibeln*); Id., *Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Ägäis und Adria, Prähistorische Zeitschrift* 50, 1975, 10-140 (abbr. Kilian, *Trachtzubehör*).

3. R. Vasić, Bronze iz Titovog Velesa u Muzeju Benaki, *Živa antika* 24, Skopje 1974, 213-232; Id., Donja Dolina i Makedonija, Centar za balkanološka ispitivanja, *Godišnjak* XIV, Sarajevo 1975, 81-94; Id., Novi elementi za proučivanje gvozdenog doba Vardarske doline, *Starinar* 27, 1976, 1-18; Id., Eisenzeitliche Funde von Udovo in Makedonien, *Acta Praehistorica et Archaeologica* 5/6,

1974/75, 187-199.

V. Kallipolitis, Χαλκοῦν κόσμημα γυναικείας ζώνης ἐκ δυτικῆς Μακεδονίας, *AE* 1973, 130-142; D. Koračević, Naod od chalštatsko vreme od Brazda kod Skopje, *Macedoniae Acta Archaeologica* 3, 1977, 57-65; C. Sourvinou-Innwood, An Iron Age Macedonian Bronze Vessel and the Early Iron Age pyxis shape, *OpAth* 11, 1975, 161-172; M. Vickers, Some Early Iron Age Bronzes from Macedonia, in: *Αρχαία Μακεδονία* II (Acts of the 2nd Macedonian Synedrion 1973), Thessaloniki 1977, 17-37. D. Garašanin, Problemat na datiranje na makedonska bronza so proseben osvet na naodite od Radanje, *Macedoniae Acta Archaeologica* 2, 1976, 135-141. D. Gergova-Domaradzka, *Trakijskite nakiti v Balgarskite zemi prez starozheleznata epoha* (Sofia 1977); Zh. Andrea, La civilisation tumulaire du bassin de Korçe et sa place dans les Balkans du Sud-Est, *Iliria* 4, 1976, 133-155; F. Prendi, Un aperçu sur la civilisation de la première période du Fer en Albanie, *Iliria* 3, 1975, 109-138.

4. Addenda to the lists appeared in *Eirene* 18, 1988, 35-59.

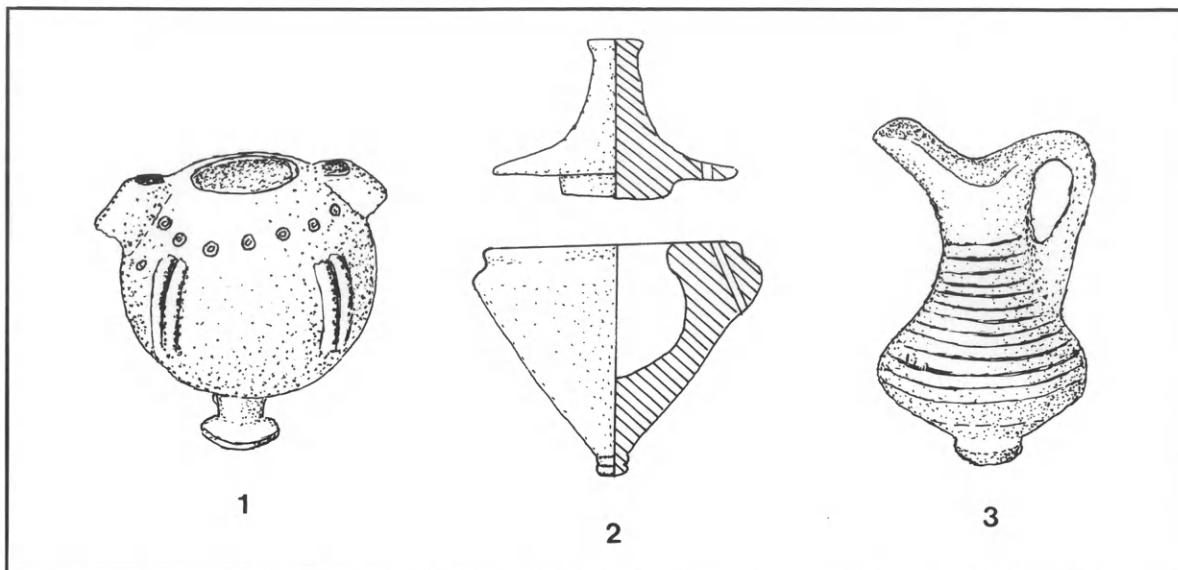

Fig. 1. Pyxis pendants: 1 "from Thessaly", de Ménil coll., Texas, 2 Vitsa Zagoriou, grave 113. 3 juglet in the de Ménil coll., allegedly from Thessaly. After Hoffmann and Sourvinou-Innwood.

The first is the pithos grave 2 at Drepanon, Achaea, dated by the author in the Ripe Geometric Period (i.e. the second quarter of the 8th century B.C.),⁵ but N. Coldstream prefers to place the pottery earlier than 800 B.C.⁶ Even if there is some uncertainty about the exact date, the beads from this pithos grave, almost identical to those from the earliest grave-groups at Chauchitsa,⁷ show that the earliest canonical bronzes must be dated somewhat earlier than I suggested in 1973,⁸ at about 800 B.C. This grave also adds new evidence to the study of early relations between the Peloponnese and Macedonia.⁹ An earlier date for the beginnings of Macedonian bronzes seems to be confirmed by grave 113 at Vitsa Zagoriou in Epirus,¹⁰ which is still Proto-geometric and which contained a bronze pyxis reproduced in drawing both by Sourvinou-Innwood and by Vasić (fig. 1: 2).¹¹ Typologically it clearly precedes all pyxis pendants hitherto known, being closest to the Chauchitsa grave 13 pyxis, the earliest piece in the Chauchitsa series.¹² In Nea Anchialos local Early Iron Age pottery comparable to the Chauchitsa vases was found in a grave with a Middle Geometric Attic amphora of the early 8th century B.C., and this find might also support an earlier date for the initial stage of canonical bronzes.¹³

A bronze juglet which can be ascribed to our group A 1 was found at Cumae in Italy, grave 16.¹⁴ Kilian tried to place it later, but the original publication mentioned an aryballos with Geometric design,¹⁵ best comparable to the earliest Protocorinthian aryballoi, before rather than after 720 B.C. Stratigraphical observations from the Chauchitsa cemetery cannot be used against

5. I. E. Dekoulakou, *AE* 1973, 18-22, 28 pl. 1β.

6. Personal letter of 11.8.1975.

7. Cf. *MB* I fig. 29: 11.

8. *Ibid.* 166.

9. *Ibid.* 178, *MB* II 332, cf. below p. 60.

10. I. Vokotopoulou, *AA* 23, 1968, 289.

11. *OpAth* 11, 1975, 165 fig. 1; *Živa antika* 24, 1974,

230 pl. I.

12. *MB* I 25, 28, fig. 6: 4.

13. A. Sakellariou, *AA* 20, 1965, B, 305 pl. 471f.

14. Kilian, *Trachtzubehör* pl. 2: 2.

15. *Gnomon* 48, 1976, 592f.; cf. M. Gábrici, *MonAnt* 22, 1913, 226 fig. 75 (both the shape and decoration).

my chronology, as attempted by Vasić, since only one of the two graves found in superposition contained chronologically significant canonical bronzes.¹⁶ Kilian also reproduced a new photograph of the grave-group Megara Hyblaea 660.¹⁷ No reclassification of the bronzes seems necessary, but the alabastron shows Late Protocorinthian rosettes (insofar as they are recognizable on the photograph) and its shape is Late Protocorinthian or Transitional, so that a date c. 630 seems most suitable for the whole group.

The new grave-groups are particularly important for the late stage of Macedonian bronzes. In Aedonochorion near Drama¹⁸ a group G bead was found together with a ring with protrusions¹⁹ and an amphoriskos dating from the second quarter of the 6th century B.C. Further confirmation for the date of the final stage of canonical bronzes is a grave whose contents are in the Munich's Prähistorische Staatssammlung, said to have been found between Kavala and Drama.²⁰ The beads are of groups C, E and F (also known from the Olynthus 516 grave) and the late drop-shaped pendant belongs to group H (cf. esp. Potidaea). Several bracelets and finger-rings with spiral disc cannot be dated too precisely, but an Ionian cup from the grave may well date from the second quarter of the 6th century B.C. Finally, a satyr presented to the Ashmolean Museum in Oxford by Professor Herbert Cahn, with a lot of 6th century Macedonian bronzes, would suggest a similar date.²¹

In an *AE* article, V. Kallipolitis plausibly explained the "pectorals" as belt clasps worn by women,²² but dated the example from Kozani grave VI in the Classical period, on the basis of an Attic skyphos of the early 4th century B.C., which was found in grave IX of the same cemetery. Though there can be no doubt about the Classical date of his grave IX, the pottery from grave VI consists exclusively of characteristic Early Iron Age types, and seems to fit well in the 7th century B.C. Other bronze objects from this grave, notably the spectacle fibulae, are in full agreement with the date of the pottery.

It might be concluded that no alterations seem necessary in the chronology of the Middle and Late stages of canonical Macedonian bronzes, but their initial phase should be placed earlier: the earliest Chauchitsa group in the early 8th century B.C., and some of its predecessors, like the Vitsa pyxis and the first beads as early as in the 9th century. This also brings us closer to the winged axes of iron in early 9th century Athenian graves, the first evidence of an eastern "Cimmerian" impact in Greece.²³

Thessaly and Macedonia

Thessaly and Macedonia are neighbouring regions, and their bronzes dating from the 8th to

16. The other are without canonical bronzes (cf. *Stari-nar* 27, 1976, 202-204). Both here and in the review of Kilian (*Gnomon* 48, 1976, 590-592) the Macedonian bronzes are understood as purely prehistoric phenomenon. The Kilian's chronology, notably (*Trachtzubehör*), is based on the typological presence/absence pattern, not according to the stylistic evolution, of which he found too much in my study. On the contrary, K. Schefold (*Erasmus* 1977, 355f.) would prefer more stylistic treatment in the classical sense in my book. For other reviews see Ph. Petsas, *Makedonika* 17, 1974, 423-429 and D. Gergova, *Eirene* 16, 1978, 158-160, with useful corrections and ad-

denda.

17. Kilian, *Trachtzubehör* pls. 1 and 2: 1; cf. *MB* I fig. 53: 3-7 and *MB* II 306.

18. Kilian, *Trachtzubehör* pl. 7.

19. All classifications are mentioned here according to the system used in *MB* I-II.

20. Kilian, *Trachtzubehör* pl. 33.

21. M. Vickers, *ArchRep* 1974-75, 35 fig. 12.

22. *AE* 1973, 137-142.

23. For this see e.g. J. Bouzek, *Homerisches Griechenland* (Prague 1969) 138 and fig. 44: 2.

6th centuries B.C. show various affinities, as has been pointed out several times. The question has not been studied in detail, however, and it therefore seems useful to examine individual types, both figural and purely ornamental, and to clear the mutual relations between the two regions. From Thessaly we have large votive deposits from Pherai and Philia, both well published (cf. the Postscript, also for Kalapodi);²⁴ a small group from Valanida in Northern Thessaly, close to Pieria, which can best be compared to the Macedonian bronzes;²⁵ and several lots — two single pieces from Northwest Thessaly and a set in the de Ménil collection in Houston.²⁶ It must be stressed that South Macedonia was not an important centre of production of Macedonian bronzes, and only some late pieces mostly with West Macedonian affinities have been published from Vergina.²⁷ Andronikos' sector mainly yielded graves earlier than the canonical Macedonian bronzes, with metal objects closely related to Greek Submycenaean and Protogeometric items²⁸ and the Greek character of the Vergina cemetery,²⁹ for long doubted by some scholars,³⁰ has now been confirmed by the generally accepted identification of Vergina with the first Macedonian capital Aigai. Some late graves from other excavations at Vergina confirm that contacts with the regions north of Pieria did not become lively until late in the 7th century B.C., after the Macedonian court took more active policy in the north. The early stages of canonical Macedonian bronzes mainly came from parts of Macedonia east of Axios, which had non-Greek population at that time, on the territory of the Paionians and south-western Thracians. This partly explains the limited scale of contacts between the early Macedonian workshops and Thessaly. Even the first Greek colonies in the Chalcidice had hardly any special relations with Thessaly.³¹

Figural bronzes

Figural bronzes rarely occur in Macedonia. The few horses we know from there are peripheral simplified varieties of the Corinthian type, which also found its way into Thessaly, but the Macedonian horses, although cruder and simpler "smiths' work" (fig. 2: 1) seem to keep better to the proportions and structure of the animal's body than did the Thessalian counterparts (fig. 2: 2); the latter became significantly structureless, going further in this direction than their Middle Greek relatives from Boeotia and Delphi.³² The articulation of organic parts is only

24. Pherai: Y. Béquignon, *Recherches archéologiques à Phères de Thessalie* (Paris 1977) and Kilian, *Fibeln* pls. 64-94; for other dispersed bronzes from Pherai and Philia cf. *MB* II 299f. The Philia pendants are mostly illustrated in the book by I. Kilian - Dirlmeier (cf. Postscript) in the series *Prähistorische Bronzefunde*. Other unpublished bronzes reputedly from Philia are among new acquisitions in London and Oxford (cf. n. 4).

25. Kilian, *Fibeln* pls. 95 A and 96 A.

26. De Ménil Coll.: H. Hoffmann, *The Centuries That Shaped the West: Greek and Roman Art in the Texas Collections* (Mainz 1970); for other pieces cf. *MB* II 300.

27. A list *ibid.* 294.

28. M. Andronikos, *Βεργίνα* I, *Τὸ νεκροταφεῖον τῶν τύμβων* (Ἀθήναι 1969).

29. N. G. L. Hammond, *The History of Macedonia* I

(Oxford 1972) 328f., 157; J. Bouzek, *OpAth* 9, 1969, 45-56.

30. M. Andronikos, *Gnomon* 1972, 51; cf. Bouzek, *Gnomon* 1979, 505.

31. A survey in *MB* III. Most likely through the Euboean colonies Methone, Mende and Torone (foundation dates cf. the Postscript). Macedonian kingdom's activities in the north in the second half of the 7th century B.C.

32. For the Corinthian type of Late Geometric horses H.-V. Herrmann, *JdI* 79, 1964, 28-32, figs. 12-15; W.-D. Heilmeyer, *Frühe olympische Bronzefiguren — Die Tier-votive, OlympForsch* XII (Berlin 1979) 152-158. Thessalian horses from Pherai Kilian, *Fibeln* 185 pls. 86: 16-22 and 87: 1-15. Macedonian horses *MB* I 23 (add. another from Philippoi, *Nat. Mus. Sofia* 1578, I. Venedikov, *Trakijaskoto izkustvo*, Sofia 1973, no. 5).

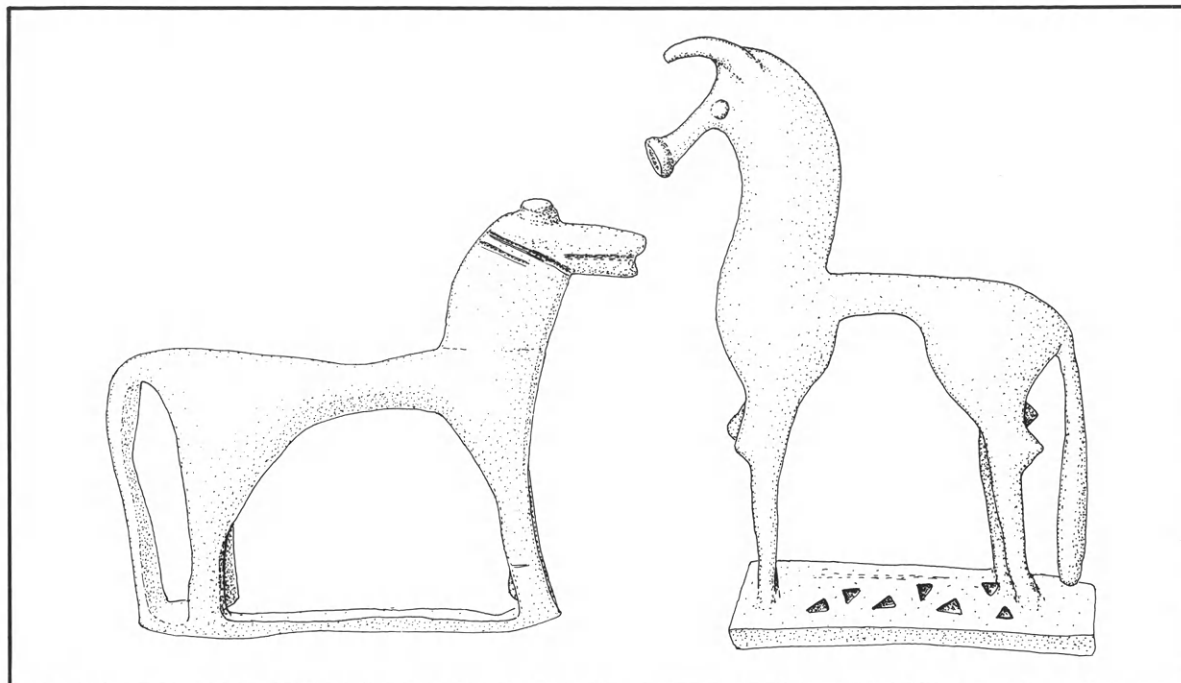

Fig. 2. Horses from Philippoi (left) and Pherai (right). After Venedikov and Béquignon.

slightly emphasized in Thessaly, and little remains of the anatomical structure; some types of animals (horses, fig. 2, stags, fig. 3: 1-2, and birds, especially the variety named "poules" by Béquignon, fig. 4: 7)³³ remind one of inflated balloon toys. The stag on wheel allegedly from Chalcidice (fig. 3: 3) comes very near to Thessalian specimens (fig. 3: 1-2).³⁴

Birds are more common in both regions, and provide the best material for comparison. One of the two basic Thessalian types is derived from the commonest Peloponnesian type, now considered Laconian in Olympia,³⁵ but with varieties from the Argive Heraeum and elsewhere for which I would prefer to retain the designation "Argive".³⁶ This type (fig. 4: 3-4, 6) probably came to Thessaly via Central Greece. Slightly finer, but similarly reduced shapes are known from Boeotia, Delphi and Athens.³⁷ A genuine Peloponnesian import from Pherai³⁸ might sug-

33. Béquignon, *Phères* 68 no. 11 pl. 20; Bouzek, *Eirene* 6, 1967, 129; Kilian, *Fibeln* 184f. pls. 85: 15-27 and 86: 1.

34. *MB I* 140f. group C; for the style cf. Kilian, *Fibeln* pl. 87: 12-25.

35. W.-D. Heilmeyer, *OlympForsch* XII 185-190.

36. Cf. Bouzek, *Eirene* 6, 1967, 121, which should be corrected at this point.

37. C. Rolley, with all his good technical observations sees the stylistic differences often differently than most of us. So the birds in his book, *FdD* V/3, *Les trépieds à*

cuve clouée (Paris 1977) nos. 255 and 92 seem to me Central Greek in style, not far from Thessalian. As concerns the development of Greek birds (his p. 7) two questions have to be distinguished: 1. Northern origin of bird protomae and simple birds in LH III C and Submycenaean Greece. Some primitive Peloponnesian birds, and a large part of the Macedonian items show the same tradition. — 2. Later bird types, developed during the 8th century in the Peloponnese, deeply influenced the workshops on Greece's periphery.

38. Kilian, *Fibeln* pl. 84: 20.

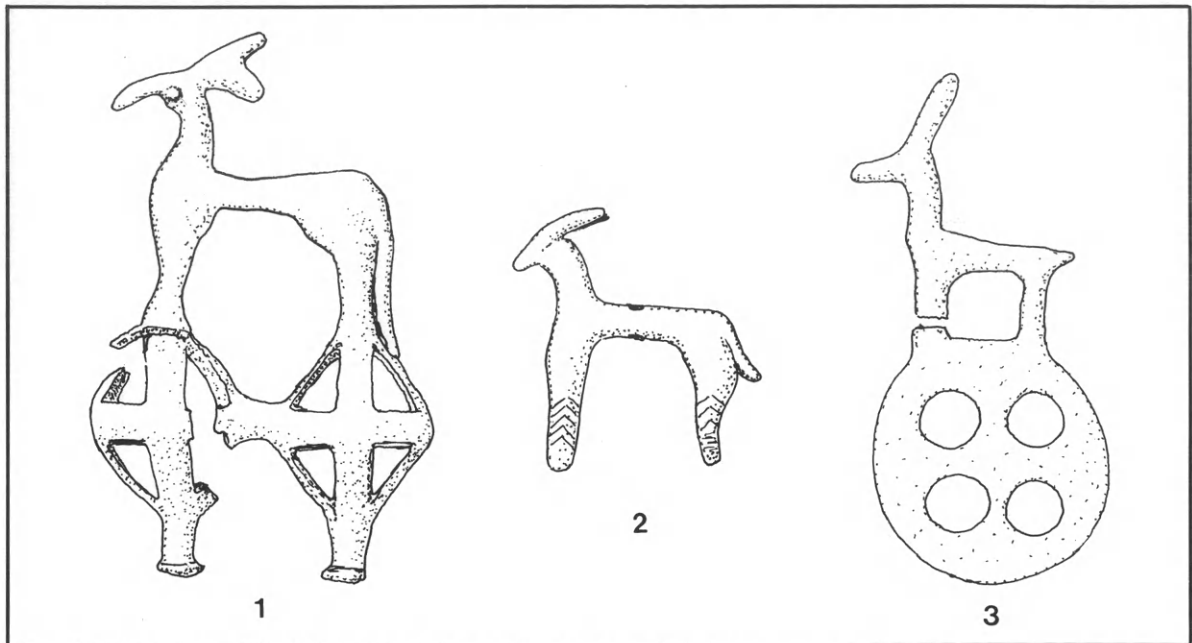

Fig. 3. 1 Stag on two cages from Philia, 2 animal from Pherai, 3 animal on wheel from Chalcidice. After Kilian and MB I.

gest some direct influence besides the derivation mentioned above. This is a heavy massive type which only rarely appears in Macedonia, and in a simplified, crude variety (fig. 4: 8).³⁹

The second Thessalian bird type (fig. 4: 2,5)⁴⁰ is slim, and may have provided models for some very simple birds on cages from Macedonia (fig. 4: 10-11),⁴¹ though it is difficult to be certain since the majority of birds quoted are of extremely simple form (for this variety, also known from Thessaly, cf. fig. 4: 9,11). The second Thessalian type seems to be derived from a second Peloponnesian type known in its most sophisticated form from Corinthian workshops (cf. fig. 4: 1)⁴² but in a cruder variety also from Sparta, Tegea and Central Greece. Although there are several birds from Pherai which seem to be genuine Corinthian products,⁴³ here too it is probable that it was through Central Greece that the models were taken into the Thessalian bronzesmith's repertory.

Two other Thessalian types are more sophisticated. One comprises the "poules", known from Central Greece and from Thessaly (fig. 4: 7), where they reached the inflated balloon-toy character more markedly than anywhere else.⁴⁴ A few Macedonian birds resemble the "poules"⁴⁵ and certain features of other Macedonian "fat" birds⁴⁶ may have been influenced by some "poules" or peacocks, though this is difficult to prove. A bird on cage from Pherai (fig. 4: 12) reminds one of the Macedonian pyxis protomae.

39. Cf. on cage MB I fig. 19: 3, 6-7 from Pateli, Trilophon-Messimeri and Kuç i Zi.

40. MB I fig. 20: 3; Kilian, *Fibeln* 183f. pls. 84: 35 and 85: 1-11, 13.

41. Like MB I fig. 19: 1-2, 4.

42. Bouzek, *Eirene* 6, 1967, 122.

43. E.g. Kilian, *Fibeln* pl. 84: 25, 28, 34.

44. Cf. n. 33.

45. MB I 18 group A 5.

46. *Ibid.* 16 group A 4, not group C on p. 21.

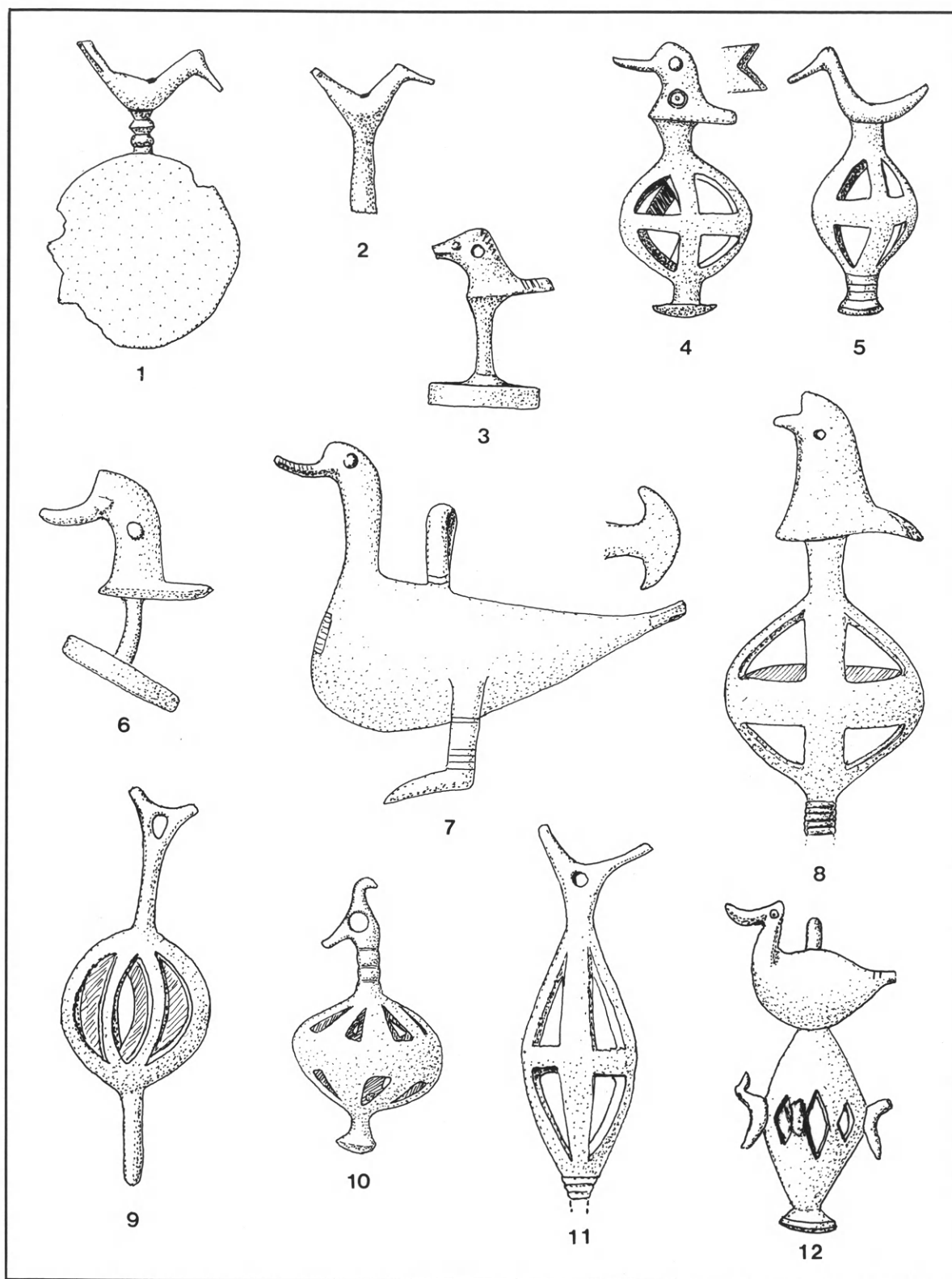

Fig. 4. Bird and bird-on-cage pendants. 1-7, 9 and 12 Pherai, 8 Trilophon-Messimeri, 10 Vergina, 11 Trilophon-Messimeri. After Kilian, Fibeln and MB I.

The Thessalian peacocks from Pherai and Philia are very different from the Macedonian group, but the pieces in the de Ménil collection are clumsier, and better comparable to some of the Macedonian peacocks.⁴⁷ The original models were in all probability evolved in Corinth, and a workshop producing them may have moved to Olynthus, as there are several Corinthian peacocks reputedly from this site.⁴⁸ They were imitated with greater or lesser skill in Chalcidice and Central Macedonia, and also in Thessaly, in accordance with local taste. Another group comes from Samos and Rhodes.⁴⁹ A workshop at or near Olynthus from which the local varieties in northern and eastern Greece stemmed is a plausible solution of the problem, but Corinth itself may have played this role. In any case the Thessalian and Macedonian peacocks are not very close to each other, and few of the features suggest direct contacts. It should be noted, however, that some of the later manneristic simple birds (group A 3, 1-3 and possibly others) show signs of having been influenced by the peacocks although they do not have hammered tail and comb.

The simple birds from Chauchitsa (group A 1) may be compared to some early birds from Sparta, Tegea and several other places,⁵⁰ but this would suggest a northern origin for this early Peloponnesian bird type, and an early northern influence in the south-west Peloponnese rather than vice-versa.⁵¹ The best parallels for the Macedonian A 1 and C group birds can be found among the Early Hallstatt (Urnfield) material and notably among the Caucasian birds, to which the East Balkan Thracian and Cimmerian bronzes were even more closely related. These ties will be discussed elsewhere.

There remain the human figures. The men on cages⁵² are reminiscent of Greek bronzes of the 7th century B.C., although perhaps originally connected with the earlier koine of Geometric representations of the human body from the Caucasus to Villanovan Italy, but although they are very peripheral, these figurines might still be connected with the Greek world; one of them reputedly comes from Smollia in Thessaly. One smith from Serbia is unique,⁵³ and this work is related to a group of Peloponnesian flute players, now known from the Alpheios valley, Sparta and Eretria,⁵⁴ but there is only a very distant relationship between these and the drinking dai-mons on the "jug-stoppers", which can equally well be compared to the Villanovan and Caucasian figurines. Some of these "jug-stoppers" have been found in Thessaly (Pherai, fig. 5: 3-4, and Philia),⁵⁵ but they seem to have been direct imports from Macedonia and the human figures locally made in Thessaly remain much more Greek in character. From the Macedonian class only the West Macedonian figures of man on cage can be compared to them.

47. *Ibid.* 19 group B 2; Kilian, *Fibeln* 184f. pl. 86: 3-14.

48. *Eirene* 6, 1967, 127-130.

49. *MB I* 19 group B 3; *MB II* 333.

50. Bouzek, *Eirene* 6, 1967, 117, 130 and 8, 1971, 90f. The resemblances, however, are only slight.

51. Cf. *MB II* 332.

52. *MB I* 74f. As Prof. Amandry kindly informed me, the New York piece is identical with the bronze once in the Pozzi Collection (*Galérie Georges Petit*, Paris 25-27, juin 1919, 25 no. 386).

53. Found in Vranište near Bela Palanka. L. Popović, *Catalogue Greek-Illyrian Treasures from Yugoslavia* (Sheffield 1974) 37 no. 170 pl. 16.

54. *MB I* 79 group B 1. Eretria, *Ἐργον* 1975, 34f. fig. 20. Similar also Louvre Br 84 (de Ridder, *Bronzes antiques du Louvre I*, 1913, pl. 10) and one piece in Oxford (P.R.S. Moorey - H. Catling, *Antiquities from the Bonford Collection*, Oxford 1966, 62 no. 310 pl. 28); the latter rather belonging to the "monkeys" on the tops of jug-stoppers.

55. Kilian, *Fibeln* 176, 185f., pls. 87: 32-33 and 88: 4.

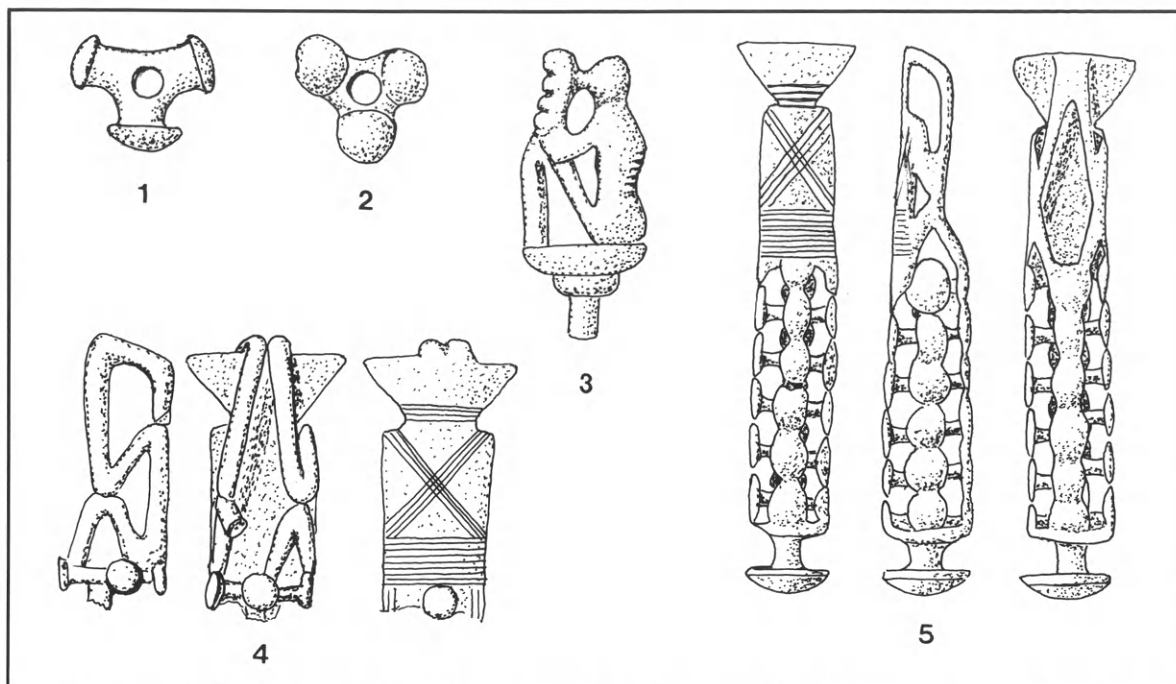

Fig. 5. So-called "jug-stoppers". 1-2 Valanida, 3-4 Pherai, 5 Amphipolis. After Kilian, Fibeln and MB I.

Non-figural pendants and bird-cages with animals and birds

In Thessaly the miniature juglets are usually slim and without articulation; there are very few exceptions, one or possibly two from Pherai⁵⁶ and one in the de Ménil lot (fig. 1: 3), whose items are often nearer to Macedonian class than the Pherai and Philia bronzes.⁵⁷ Similarly there are several pyxis pendants from Pherai and Philia related to Late Macedonian⁵⁸ and another unique piece in the de Ménil collection, (fig. 1: 1),⁵⁹ but these suspension vessels are, again, exceptional.

More significant for relations between Thessaly and Macedonia are the "jug-stoppers", otherwise practically unknown anywhere else south of Macedonia. The triquetra from Valanida (fig. 5: 1-2) and Pherai show that even the simple style of these pendants was known here,⁶⁰ and the triquetra are followed by pendants with "realistic" figurines of drinkers (fig. 5: 3)⁶¹ from Pherai. Fragmentary stoppers are known both from Pherai and Philia and at least two of them, from Pherai (fig. 5: 4) are of the manneristic Potidaea type which was very common in Chalcidice, but the only further finds from elsewhere were from Stobi and Donja Dolina in Bosnia.⁶² Some "stoppers" with juglets reputedly coming from Thessaly⁶³ make the region unique in the Greek

56. MB I 42, B 1, 2 and B 2, 3; Kilian, *Fibeln* 179, pl. 80: 65.

57. MB I 44, C 3, 2; cf. MB II 300.

58. MB I 29, A 4, 9, p. 35, E 4.

59. *Ibid.* 35, G 3 fig. 27: 2.

60. Kilian, *Fibeln* pl. 95: 14-15 (Valanida) and pl. 77: 34 (Pherai). Cf. MB I 76-79.

61. Kilian, *Fibeln* pl. 87: 32-33 (MB I 79, B 2, 2 and the second of group C 2).

62. Kilian, *Fibeln* 176f., pl. 87: 28-31 and MB I 82f. Another piece reputedly from Thessaly, H. Comstock-C. Vermeule, *Greek, Etruscan and Roman Bronzes in Boston* no. 13.

63. Ashmolean Mus. Oxford 1969. 13.

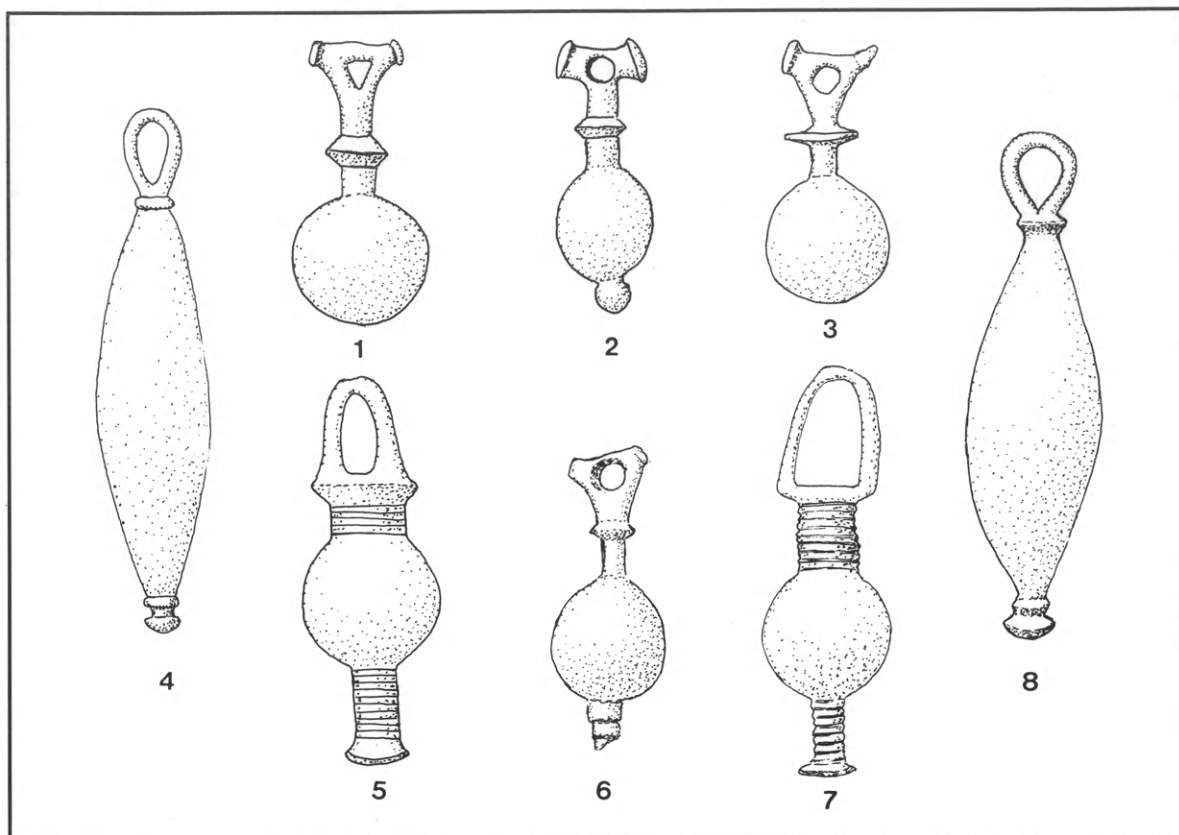

Fig. 6. Full-globe and drop pendants. 1-2, 4-5 Pherai, 3 Amphipolis, 6 Potidaea, 7 Trilophon-Messimeri, 8 Potidaea. After Kilian, *Fibeln* and MB I. Nos. 6 and 8 not to scale.

world as the only other possible stoppers come from Samos and Rhodes,⁶⁴ and both are only reminiscent of genuine Macedonian types.

Characteristic Macedonian globular (full-globe) pendants are rare in Thessaly, although there are more specimens from Pherai (fig. 6: 2-3), Philia and Valanida which are comparable to the Macedonian (fig. 6: 4,6). The drop-shaped pendants show the same picture (fig. 6: 1,8)⁶⁵. Specific Thessalian full-globe pendants (fig. 6: 5) only rarely appear in Macedonia (fig. 6: 7).⁶⁶

Bird-cage pendants seem to have been quite popular in Thessaly. They occur here as frequently as in Macedonia and the only part of Greece proper which can compete with Thessaly in this respect are the Ionian islands and perhaps Samos and Rhodes.⁶⁷ Several of Thessalian simple cages are similar to Macedonian items,⁶⁸ other to Northwest Greek or Illyrian,⁶⁹ whereas many seem to have been invented by the Thessalian bronzesmiths themselves. There are cages

64. U. Jantzen, *AA* 1953, 66 fig. 6; Jacopi, *Clara Rhodos* 6/7, 1932/34, 334, fig. 80 ix 6.

65. *MB I* 50-59; Kilian, *Fibeln* 180 pl. 80: 11-18. Drop-shaped pendants, characteristic for Chalcidice, both from Pherai and Philia. *Ibid.* pl. 80: 47, and *Trachtzubehör* 132.

66. *MB I* 57, group F; Kilian, *Fibeln* 180f.

67. *MB I* 60-75; Kilian, *Fibeln* 180f.

68. *Ibid.* pl. 80: 50-53, 55 and 58.

69. *Ibid.* pl. 80: 60 and pendants similar to the Aetos bead (Payne, *JHS* 52, 1932, 245f. fig. 10) from Pherai (Kilian, *Fibeln* pl. 81:8) and reputedly from Philia in the Ashmolean Museum.

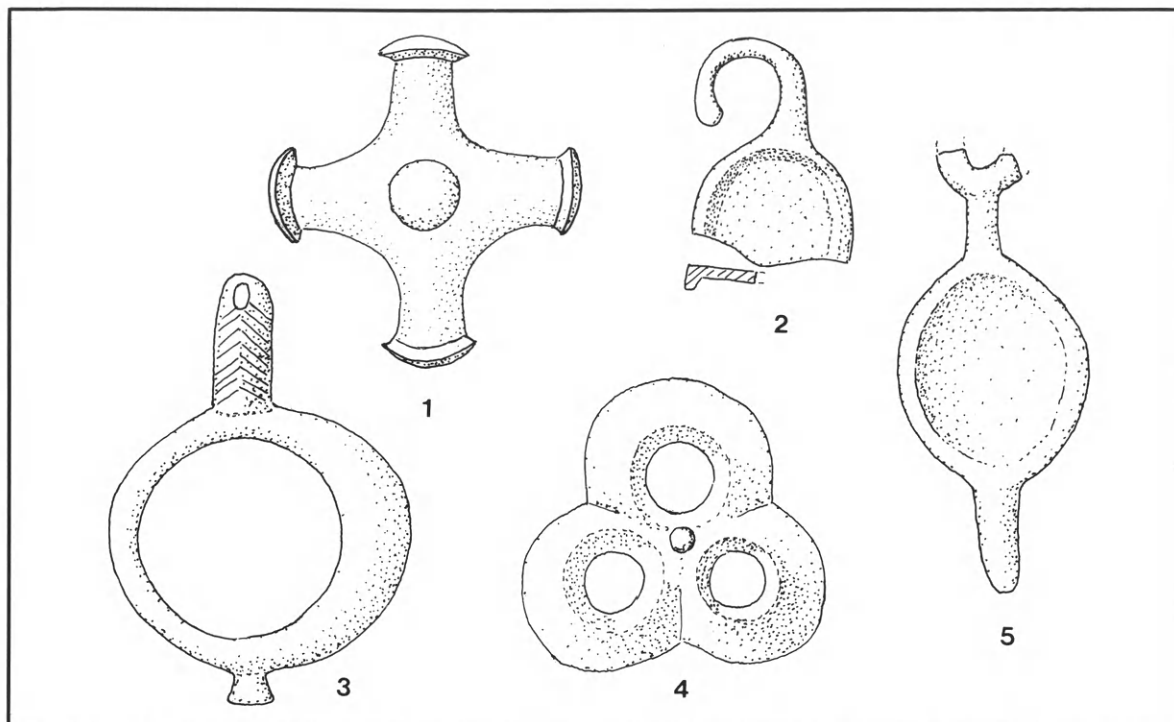

Fig. 7. 1 hollow cross-shaped object, 2 and 5 spoon pendants, 3 ring pendant, 4 three joined rings. 1-4 Pherai, 5 Chalcidice. After Kilian, *Fibeln* and MB I. No. 5 not to scale.

with both Thessalian bird types on top (fig. 4: 4-5), even with two birds on one cage. They were imitated in Macedonia (see above and fig. 4: 8, 10-11) and even the Middle Greek and Peloponnesian birds on cages may have been inspired from Thessaly.⁷⁰ The most primitive birds appear both in Thessaly and Macedonia (fig. 4: 9, 11)⁷¹, and the Vergina piece (fig. 4: 10) suggests that the link may have been across the mainland. The "poule" on a cage (fig. 4: 12) may be Thessalian, but its head recalls the Macedonian pyxis protomae and the little lateral birds the Cimmerian and Hallstatt specimens.⁷²

Dogs on cages are known from Thessaly, Pieria (Vergina) and Western Greece,⁷³ while other animals (ram, doe, horse and stag on two cages) are characteristic for Thessaly; most of the animals are in the "inflated balloon" style (cf. fig. 3).⁷⁴ On the other hand, the man on cage has only been reported so far from Western Macedonia and from Smollia in Thessaly.⁷⁵

Several objects related to the Macedonian tree-like protomae have been published from Thessaly, but I do not know of any genuine examples from this region. One object from Pherai (fig. 7: 2) can be compared to the Macedonian spoon pendants (fig. 7: 5).⁷⁶

70. MB I 71f.; Kilian, *Fibeln* pls. 81: 20-34 and 82: 1.

71. MB I 69f., group I; Kilian, *Fibeln* pl. 81: 25-26, 32 and pl. 80: 58.

72. *Ibid.* pl. 81: 39.

73. MB I 74f.

74. *Ibid.* 74 group O and Pherai, Kilian, *Fibeln* pl. 82: 3. A ram on two cages ex Spencer Churchill Collection

London, Brit. Mus. 1966 3.28.10.

75. MB I 74f.

76. *Ibid.* 98 group A (A 6 Kilian, *Fibeln* pl. 88: 6). Spoon pendants *ibid.* 94 and Kilian, *Fibeln* pl. 80: 65. Also one Macedonian bell pendant comes from Pherai (*ibid.* 176 pl. 78: 72; cf. MB I 93 group E).

Other bronze objects

Some biconical beads from Thessalian sites are Macedonian or closely related to them, but the majority are local varieties made in Thessaly and corresponding to the local taste.⁷⁷ Bracelets of circular section similar to northern samples have been published from Valanida and Pherai; the triangular type is known from Philia and Pherai.⁷⁸ The massive bracelets so popular in Macedonia were considered too heavy and barbarian for Thessalian taste, and were rarely worn (perhaps by foreign women?) or presented in the sanctuaries.

Only a few genuine Thessalian type fibulae are known from Macedonia, notably from Chalcidice (Trilophon-Messimeri, Olynthus), and only the simplified late variety, distributed over large areas of the Balkans, is more common in Greek Macedonia.⁷⁹ The Balkan fibula with a catch-plate in the form of a Boeotian shield is known from Pherai,⁸⁰ but its earlier variety, common in Macedonia and present on several Greek sites, is so far unknown from Thessaly. The fibula with a triangular catch-plate and loop is more common both in Macedonia and Greece, and there are also other Greek types among the Macedonian finds (Blinkenberg types V, VII, 7 and VIII, 4); there is only a slight preference for Thessalian fibulae over other Greek types in Chalcidice.⁸¹ The spectacle fibulae are quite common all over northern Greece, in Macedonia and in the western Balkans, but are rare in the eastern part of the peninsula.⁸²

The specific Macedonian type of pin (cone-headed with a quadratic shank) seems to be basically earlier than the Pherai and Philia deposits, but there are some parallels to the Axiokastron pins in Pherai. In general the Vergina pins are closely related to Greek Submycenaean forms, but the Late Geometric pins from Thessaly have practically nothing in common with the Macedonian world, where pins — at least dress pins — were only rarely used.⁸³ The double-shank pins are Illyrian and western Greek, and never became really popular in the two regions we are discussing. In Macedonia they are frequently found in late contexts.⁸⁴

Some kinds of wheels were common as votive gifts in nearly all Early Greek sanctuaries, including Thessaly,⁸⁵ but button-like ornaments like the Macedonian rarely occur in Thessaly (Maltese cross from Pherai, button with radial slits from Valanida).⁸⁶ On the other hand, animals attached to the periphery of the wheels are represented among the de Ménil bronzes, allegedly from Thessaly, and among the objects from Chalcidice, reproduced by Amandry; their style is Thessalian (fig. 3: 3).⁸⁷ We may see another link between Chalcidice and Thessaly here, a further example of which could be the bronze leaves from Olynthus and Pherai, which also show similarity.⁸⁸

77. *Ibid.* 101-121; Kilian, *Fibeln* 175f. pls. 75-77.

78. *Ibid.* pl. 95: 16, pl. 68: 11-12 and pl. 67: 19-20. Another triangular from Kedros near Philia Mus. Volos M 5622-23, from Philia (?) in the Ashmolean Mus. Cf. Bouzek, *MB* I 124-126 and Kilian, *Trachtzubehör*, 130f. with maps pls. 84, 86.

79. *MB* I 130-132; Kilian, *Trachtzubehör* 130f. with map pl. 85; *Id.*, *Fibeln* 73-75, pls. 29-30 nos. 799-800; S. Gabrovac, *Centrar za balkanološka ispitivanja*, *Godišnjak* 9, 1970, D. Gergova-Domaradzka (see n. 3).

80. Kilian, *Fibeln* 79 no. 838 pl. 31.

81. *MB* I 130-132; *MB* II 324-326; cf. also n. 79.

82. J. Alexander, *AJA* 69, 1975, 7-23; Kilian, *Fibeln*

142-150; D. Gergova-Domaradzka (see n. 3).

83. *MB* I 134-136; Kilian, *Fibeln* 170f. pls. 64 and 65: 1-2.

84. *MB* I 134; F. Maier, *Germania* 34, 1956, 63ff.; J. Alexander, *Proc. Preh. Soc.* 30, 1964, 170-174; P. Jacobsthal, *Greek Pins* (Oxford 1956) 139-141.

85. *MB* I 138-141; Kilian, *Fibeln* 177f. pl. 79.

86. *Ibid.* pl. 79: 4 and pl. 95: 17; cf. *MB* I 143-146.

87. *Ibid.* 140f.; for the style of the animals cf. Kilian, *Fibeln* pl. 87: 15-20.

88. *Olynthus* X 52f. nos. 38-44 pl. 7; Kilian, *Fibeln* pl. 88: 7-10.

Hollow cross-shaped objects considered to be parts of horse trappings formed a substantial part of the Valanida find, stressing its close relationship to Macedonia, although single pieces are known from many Greek sanctuaries and also from Pherai (fig. 7: 1).⁸⁹ The three joined rings from Pherai, here fig. 7: 4, have close parallels from Northern Macedonia,⁹⁰ the rings with protrusions are common among later finds from the Balkans,⁹¹ and the ring pendants belong to a type most characteristic for the Central Balkans, but also known from Northern Greece (fig. 7: 3).⁹²

Conclusions

To sum up, we can say that the relationship of Macedonian bronzework with Thessaly was closer than with any other part of Greek world. Relations between Pieria and Thessaly may present a prolongation of earlier contacts, documented by the distribution of jugs with cut-away neck in Thessalian Protogeometric and by the close similarity between many bronze and iron objects from Vergina and northern Thessaly at that time. There may also have been contacts with neighbouring Western Macedonia, to a lesser degree, but during the 8th to 7th centuries B.C. these contacts were not very close, as can be seen from the fact that the specific West Macedonian bronze types, such as the man-on-cage and the belt clasps ("pectorals") only reached the Thessalian border zone (Trikala, Smollia?) and do not appear in the main sanctuaries.

Much closer relations existed between Thessaly and Chalcidice; there were similar types of birds and animals in both regions, the specific "jug-stoppers" (notably the Potidaea type) arrived at Pherai, and Thessalian-type fibulae at Chalcidice. There are other signs of mutual contacts, especially the Thessalian birds on cages which inspired similar Macedonian types, while Macedonian pyxidae and juglets were imitated in Thessaly. Nevertheless these relations affect only a minority of the total production in the two areas. A large part of Macedonian bronzes were of non-Greek inspiration (Pontic or Caucasian, and Hallstatt), while the Thessalian style formed a peripheral province of Central Greek bronzework. The relations discussed here concern mainly the 8th to 7th centuries B.C., and it is difficult to go beyond the beginnings of the Pherai and Philia votive deposits, but with our knowledge of Vergina and Dion and of many Protogeometric graves from Thessaly which are clearly related to each other but only slightly to Northern Macedonia, it seems improbable that there should have been any close relationship between Thessaly and the Axios area, where the Macedonian bronzes evolved the first canonical stage. Thessalian influence in the north did not appear until later in the 7th century, and the same seems to be true of East Macedonian influences in Thessaly. Valanida in the north underlines the specific position of Northern Thessaly with its close relationship with the north, while the Smollia and Trikala bronzes suggest the existence of a similar area of contacts in North-Western Thessaly.

JAN BOUZEK

89. *Ibid.* 179, pl. 96: 1-12, from Pherai pl. 75: 3; cf. *MB I* 158. Add Oxford Ashmolean Mus., Vickers, *Arch Rep.* 1974/75, 35 fig. 12 and one piece from Olympia in the Olympia Mus.

90. Kilian, *Fibeln* pl. 74: 28; cf. *MB I* 158f. fig. 43: 2 and Kilian, *Trachtzubehör* 131f., map pl. 87.

91. Kilian, *Fibeln* 179, pls. 73: 28-37 and 74: 1-20. Cf.

MB I 159f. and Kilian, *Trachtzubehör* 102.

92. Kilian, *Fibeln* 174f. and pl. 78: 75-78. Cf. *MB II* 321-323 and Kilian, *Trachtzubehör* 133 with map pl. 91.

For the miniature double axes, which are distributed all over Greece (Kilian, *Fibeln* 175f., pl. 75: 8-20) cf. *MB I* 148-152.

Postscript. Only in February 1980 reached me an important book by I. Kilian-Dirlmeier, *Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis zur spätgeometrischen Zeit* (München 1979). The classification of pendants is purely prehistoric and does not distinguish local schools except in very few cases, the drawings sometimes schematize the figural style, but it is undoubtedly a very useful corpus. The newly published Philia bronzes show a particular style with soft rounded forms, widely using circle-within-a-dot decoration, often differing from the Pherai bronzes and more sophisticated. The Thessalian globular pyxis represented here may have developed independently from the Vitsa prototype in Thessaly or neighbouring south-western part of Macedonia: no influence of the North Macedonian types seems to be necessary here (cf. *op. cit.* 230 nos. 1472-1476 pl. 82; for other shapes from Pherai esp. nos. 530-531 pl. 27, 850 pl. 48, 1037-1039 pl. 55, 1051 pl. 56 and 1076 pl. 57).

Addendum II. Since an important aspect of the Macedonian bronzes can be connected with the world of shamanism and witchcraft (cf. D. Metzler, *Zum Schamanismus in Griechenland*, in: *Antidoron J. Thimme* (Karlsruhe 1982) 75-82; J. Bouzek, *Caucasus and Europe and the Cimmerian Problem*, *Sborník Nat. Mus. Prague A* 37, 1983, fasc. 4, 220, 225-6), the strong impact of this aspect

on Thessalian bronzework can perhaps be connected with the literary tradition of particular significance of witchcraft in Thessaly.

Addendum III. The final publication of the Vitsa 113 grave (I. Vokotopoulou, *Βίτσα, Τὰ νεκροταφεία μιᾶς μολοσσικῆς κώμης*, Athens 1986, pp. 151-7, pls. 243-245) confirmed its late 9th century date. Kalapodi shows less rich, but similar series of bronzes as Pherai and Philia, though mainly unpublished as yet (cf. esp. R. Felsch, *AA* 1987, 1-99 with bibl.).

For the EIA cemetery on the Mt. Olympus slope near Dion cf. esp. the Bologna exh. cat. *Ἡ Μακεδονία ἀπὸ τὰ μυκηναϊκὰ χρόνια ὡς τὸν Μέγα Ἀλέξανδρο*, Thessaloniki 1988, nos. 15-16. For the necropolis of Torone starting from the Submycenaean times cf. the Bologna catalogue pp. 82-86 nos. 54-60. Together with new excavations at Nea Anchialos and the sherds from Karabournaki published by M. Tiverios (in: *Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη* 1, 1987, 248-260), we have much more evidence now for early Euboean and Attic pottery in the Gulf of Thessaloniki: the Euboean colonies there must have existed much earlier. For other new finds of Macedonian bronzes cf. now also J. Bouzek, *Graecolatina Pragensia* 11, 1987, 77-101.

Η ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΣΤΗΛΗ 5280 ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΤΟΥ ΠΕΙΡΑΙΑ

Ανάμεσα στα νεότερα αποκτήματα του Μουσείου του Πειραιᾶ συγκαταλέγεται και ἡ μεγάλη ἐπιτύμβια στήλη ἀρ. 5280 (εἰκ. 1). Βρέθηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 1986 στὴν ὁδὸ Ἀνδρου, στὴν περιοχὴ «Ἀπόλλων» τοῦ Πειραιᾶ¹.

Εἶναι συγκολλημένη ἀπὸ δύο μεγάλα κομμάτια, ἀλλὰ καὶ πολλὰ μικρότερα, στὴ θέση ποὺ καταλαμβάνει ἡ παράσταση. Ἔχει συγκολληθεῖ καὶ στὸ ἀνώτερο μέρος τοῦ κορμοῦ καὶ στὸ κυμάτιο². Λείπει τὸ κατώτερο μέρος της καὶ ἡ ἐπίστεψή της³. Ἔχει ἀποκρούσεις στὶς ἀκμές, στὴν παράσταση καὶ τὴ λουτροφόρο. Διαστάσεις: μέγ. σωζ. ὕψ. 3.03 μ., πλάτ. κορμοῦ ἐπάνω 0.54 μ., πλάτ. κυματίου 0.625 μ., μέγ. σωζ. πλάτ. κάτω 0.615 μ., πάχ. κορμοῦ ἐπάνω 0.192 μ., πάχ. κάτω 0.217 μ. Τὸ μάρμαρο εἶναι πεντελικὸ μὲ λειασμένη τὴν μπροστινὴ ἐπιφάνεια. Οἱ πλάγιες ἐπιφάνειες ἔχουν δουλευθεῖ μὲ «θραπινάκι», ἐνῶ ἡ πίσω εἶναι ἀδρὰ δουλεμένη, ξεχοντρισμένη μὲ «σόκο».

Κάτω ἀπὸ τὸ κυμάτιο (ὕψ. 0.10 μ.) ὑπάρχουν δύο δεκάφυλλοι διπλοὶ ρόδακες (διάμ. ἀρ. 0.175 μ., διάμ. δεξ. 0.178 μ.). Ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ αὐτοὺς εἶναι χαραγμένη ἡ ἐπιγραφή:

ΠΑΓΧΑΡΟΥΣ

ΛΕΩΧΑΡΟΥΣ

Πιὸ κάτω βρίσκεται ἡ παράσταση (μέγ. ὕψ. 0.453 μ., μέγ. πλάτ. 0.59 μ.), ποὺ ἀπεικονίζει

1. Ἡ στήλη βρέθηκε σπασμένη σὲ δύο μεγάλα κομμάτια, κατὰ τὴν ἐκσκαφὴ γιὰ τὴ διέλευση ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ στὴν ὁδὸ Ἀνδρου. Ἦταν σὲ ἀπόσταση 14.73 μ. ἀπὸ τὴν ὁδὸ Πειραιῶς καὶ βάθος 2.50 μ. ἀπὸ τὸ ὁδόστρωμα. Ὅταν ὁ μηχανικὸς τοῦ ἔργου εἰδοποίησε τὴν ὑπηρεσίᾳ μας, ὁ μηχανικὸς ἐκσκαφῆς εἶχε ἤδη θρυμματίσει μὲ πολλαπλὰ χτυπήματα τὴ μιὰ στενὴ πλευρά (ὅπου ἡ παράσταση) τοῦ ἑνὸς κομματιοῦ τῆς στήλης καὶ εἶχε ἤδη τοποθετηθεῖ ὁ ἀγωγὸς ἀποχετεύσεως ἕως αὐτό. Τὸ δεύτερο κομμάτι τῆς στήλης βρέθηκε σὲ ἀπόσταση 0.20 μ. στὰ ἀνατολικά τοῦ πρώτου. Ἦταν πεσμένο καὶ αὐτὸ μὲ τὴ γλυπτὴ διακόσμηση πρὸς τὰ κάτω. Δυστυχῶς δὲν ὑπῆρχαν περισσότερα περιθώρια ἔρευνας γιὰ τὴν τυχὸν ἀνεύρεση τῆς ἐπιστέψεως ἢ τῆς βάσεως τοῦ ἐπιτυμβίου. Ἡ στήλη ἐφόσον δὲν προήλθε ἀπὸ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ καὶ ἦταν τυχαῖο εὑρημα, δὲν παρέχει στοιχεῖα γιὰ τὸ νεκροταφεῖο τῆς περιοχῆς.

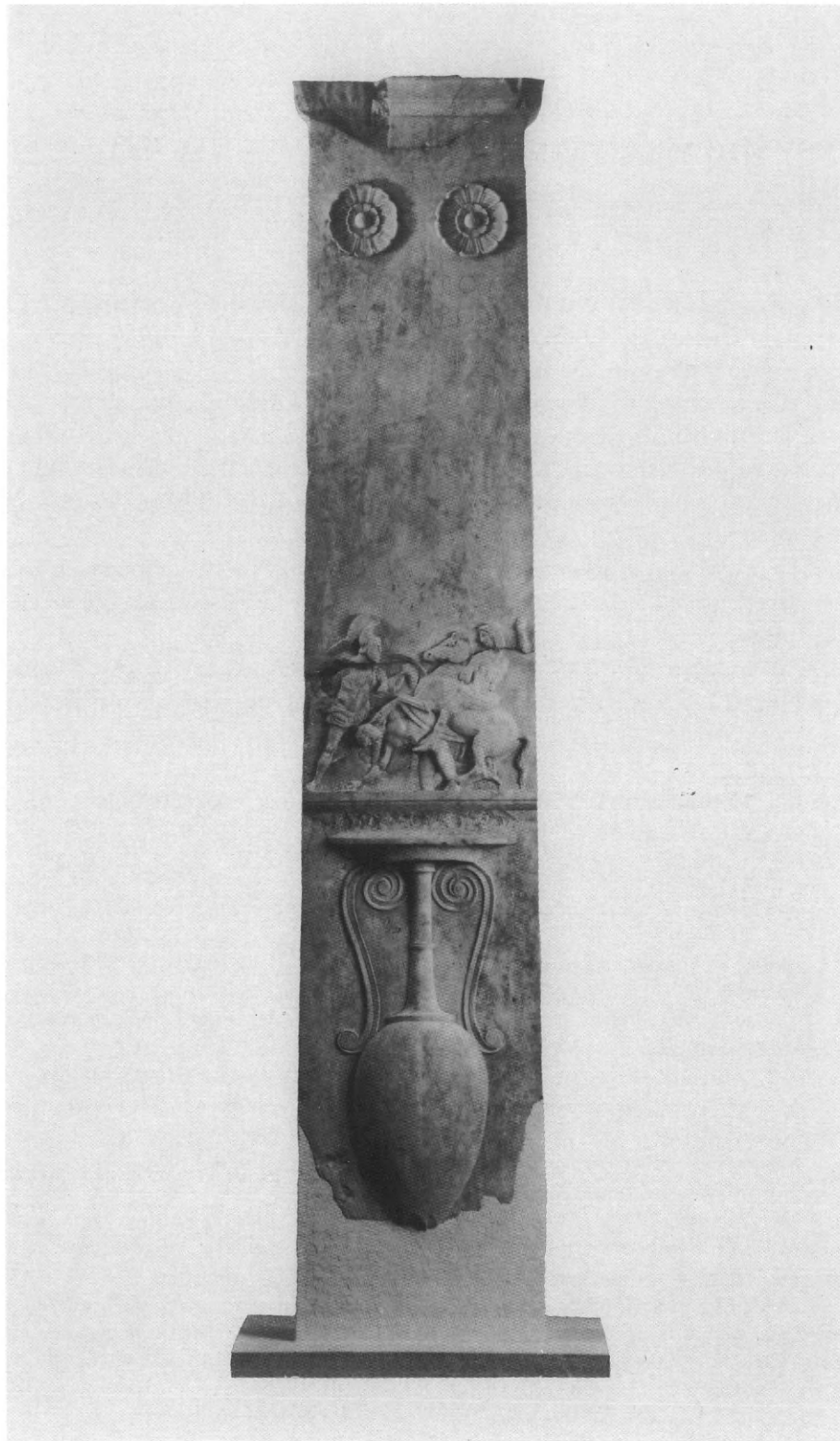
Ἐπὶ τὸν Πausanias (I 2, 2-3) προέρχεται ἡ πληροφορία ὅτι ἀνεβαίνοντας ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ στὴν Ἀθήνα, κοντὰ στὸ βόρειο σκέλος τῶν μακρῶν τειχῶν ὑπῆρχε

δρόμος καὶ κοντὰ του... εἰσὶ δὲ τάφοι κατὰ τὴν ὁδὸν γνωριμώτατοι...

Γιὰ τὴν ἀνεύρεση τοῦ βορείου σκέλους τῶν μακρῶν τειχῶν στὴν ὁδὸ Πειραιῶς βλ. Ἀγ. Λιάγκουρα - Ἰ. Παπαχριστοδούλου, *AAA* 5, 1972, 342-345.

2. Γιὰ τὴ συγκόλληση τῶν δύο τεμαχίων καὶ τὴ στερέωση τῆς στήλης στὴν τιμεντένια βάση της χρησιμοποιοῦντο ὀπλισμὸς τιτανίου, σύμφωνα μὲ τὶς ὁδηγίες τοῦ μηχανικοῦ κ. Κ. Ζάμπα, τὸν ὁποῖο εὐχαριστοῦμε θερμὰ. Οἱ μαρμαροτεχνίτες τοῦ Μ. Πειραιᾶ κ. Ἀρ. Τριγώνης καὶ Ἰ. Σαμαντᾶς συγκόλλησαν καὶ στερέωσαν μὲ μεγάλη ἐπιμέλεια τὴ στήλη.

3. Ἡ ἐπίστεψη πρέπει νὰ ἦταν βαριά. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὶς διαστάσεις τοῦ τόρμου ὑποδοχῆς (0.13×0.22 μ.) καὶ τοῦ σπασμένου ἐμβόλου (0.095×0.20 μ.), ποὺ ἔχει ἀπομείνει στὸν κορμὸ τῆς στήλης. Μεταξὺ τόρμου καὶ ἐμβόλου ἔχουν διασθεθεῖ τμήματα τοῦ μολυβιοῦ ποὺ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴ στερέωση τῶν δύο κομματιῶν. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ἡ ἐπίστεψη ἦταν ἀνθεμωτή.

Εἰκ. 1. Ἡ ἐπιτύμβια στήλη 5280.

σκηνη μάχης ἀνάμεσα σ' ἓναν ἵππέα καὶ δύο ὀπλίτες. Ἀκολουθεῖ κυμάτιο (ῦψ. 0.051 μ.) καὶ ἀνάγλυφο λουτροφόρος (μέγ. σωζ. ῦψ. 0.996 μ., διάμ. χ. 0.481, μέγ. διάμ. σώματος 0.388 μ.).

Οἱ ρόδακες τῆς στήλης συγκαταλέγονται ἀνάμεσα στοὺς πιὸ ὁμορφους καὶ προσεγμένους ρόδακες ποὺ βρίσκονται σὲ ἐπιτύμβιες στήλες αὐτοῦ τοῦ τύπου. Ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἓναν κεντρικὸ ἀνάγλυφο κόμβο μὲ διπλὴ σειρὰ πετάλων γύρω του, ἀνὰ δέκα. Κάθε πέταλο ἀνεμίζεται ἐλαφρά, ἐνῶ στὸ κέντρο καθενὸς ὑποδηλώνεται μ' ἓνα χάραγμα τὸ νεῦρο.

Ἡ λουτροφόρος ἦταν διακοσμημένη μὲ χρῶμα. Διασώθηκαν ἴχνη κόκκινης ταινίας στὸ ἀνώτερο μέρος τῆς κοιλιᾶς, κόκκινη βαφή στὸ κέντρο τῶν ἐλίκων τῶν λαβῶν καὶ στὴν κάτω ἐπιφάνεια τοῦ χεῖλους. Στὸν πλαστικὸ δακτύλιο, στὸ ἀνώτερο μέρος τοῦ λαιμοῦ, κόκκινο ἀκτινωτὸ κόσμημα.

Ἡ λουτροφόρος εἶναι κομψή μὲ σῶμα συμμετρικόν, μὲ τὴ μεγαλύτερη διάμετρο στὴ μέση περίπου τῆς κοιλιᾶς. Οἱ λαβές της εἶναι πλαστικές, λεπτές. Τὸ σχῆμα τους, σὲ συνδυασμὸ μάλιστα μὲ τοὺς δακτυλίους τοῦ λαιμοῦ, προσδίδει στὸ ἀγγεῖο μεγαλύτερη χάρη. Τὸ χεῖλος, παρόλο ποὺ εἶναι μεγάλο καὶ σὲ διάμετρο καὶ σὲ ἀναγλυφικὸ ἔξαρμα (μέγ. ἀναγλ. ἔξαρμα 0.073 μ.), κάθετα ἐπάνω στὸ λαιμὸ καὶ τὶς λαβές χωρὶς νὰ ξενίζει μὲ τὸν ὄγκο του.

Τὸ κυμάτιο, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ ἔδαφος τῆς παραστάσεως καὶ βρίσκεται λίγο πιὸ ψηλὰ ἀπὸ τὸ χεῖλος τῆς λουτροφόρου, τὴ διαχωρίζει ἐντελῶς ἀπὸ τὴν παράσταση.

Τὸ θέμα τῆς παραστάσεως εἶναι ἡ μάχη ἀνάμεσα σ' ἓναν ὀπλίτη καὶ ἓναν ἵππέα γύρω ἀπὸ τὸ σῶμα ἑνὸς δεύτερου ὀπλίτη, ποὺ πέφτει κάτω, θανάσιμα πληγωμένος ἀπὸ τὸν ἵππέα. Τὸ θέμα, γνωστὸ ἀπὸ τὰ Ὀμηρικὰ ἔπη, παριστάνεται σὲ πολλὰ ἔργα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τέχνης, τόσο τῆς μεγάλης πλαστικῆς ὅσο καὶ τῆς ἀγγειογραφίας. Ἀπεικονίζεται μιὰ στιγμή ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἀγώνα, κατὰ τὴν ὁποία τίποτα δὲν ἔχει κριθεῖ. Ἀκόμα καὶ ὁ πληγωμένος δὲν ἔχει σωριαστεῖ. Τὴν αἴσθηση τῆς συνέχειας, τῆς κινήσεως, τῆς ροῆς τὴ δίνει κυρίως ἡ καμπύλη γραμμὴ, ποὺ ξεκινάει ἀπὸ τὸ δεξιὸ χέρι τοῦ ἵππέα, κατεβαίνει σιγὰ-σιγὰ, περνώντας ἀπὸ τὸ κεφάλι του, τὸ κεφάλι τοῦ ἀλόγου, τὰ ἀνορθωμένα μπροστινὰ πόδια του καὶ τὸ κεφάλι τοῦ πληγωμένου ὀπλίτη, γιὰ νὰ καταλήξει στὸ δεξιὸ του χέρι.

Ὁ ὀπλίτης, ποὺ καταλαμβάνει τὸ ἀριστερὸ μέρος τῆς στήλης, παραστάθηκε ὀρθος (κάθετος ἄξονας) μὲ τὸ σῶμα κατὰ τὰ τρία τέταρτα πρὸς τὰ δεξιὰ, ἐνῶ τὸ κεφάλι καὶ τὸ ἓνα σκέλος εἶναι κατὰ τομὴ πρὸς τὰ δεξιὰ. Τὸ ἀριστερὸ πόδι λυγισμένο, πατάει στὸ ἔδαφος, ποὺ δηλώνεται μὲ ἐγχάρακτη γραμμὴ καὶ εἶναι ψηλότερα ἀπὸ τὸ κυμάτιο, ποὺ ἐντελῶς ὀριζόντιο ἀποτελεῖ τὸ ἔδαφος καὶ συγχρόνως τὸ πλαίσιο τῆς παραστάσεως. Φοράει κοντὸ χιτῶνα καὶ θώρακα, καὶ στὸ κεφάλι θρακικὸ κράνος. Στὸ ἀριστερὸ χέρι κρατᾷ στρογγυλὴ ἀσπίδα, ἐνῶ στὸ δεξιὸ ξίφος. Κινεῖται ὀρμητικὰ πρὸς τὰ ἔμπροσς γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει τὸν ἵππέα. Ἡ πρὸς τὰ ἔμπροσς κίνησή του, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὅλη στάση τοῦ σώματος, τῶν χειρῶν καὶ τοῦ κεφαλοῦ, τονίζεται καὶ ἀπὸ τὸ ἀνέμισμα τοῦ λόφου τῆς περικεφαλαίας.

Ὁ δεύτερος ὀπλίτης παραστάθηκε γονατιστός, γυμνός, μὲ μόνο ὄπλο τὴν ἀσπίδα, ποὺ τὴν κρατᾷ μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι, σὲ μιὰ ὕστατη προσπάθεια νὰ προστατέψει τὸ σῶμα του ἀπὸ τὴν ἐπίθεση τοῦ ἵππέα. Τὸ δεξιὸ χέρι ἀκουμπάει στὴ γῆ. Τὸ κεφάλι βαραίνει, ἐγκαταλελειμμένο ἀπὸ τὶς δυνάμεις του. Μὲ τὴ στάση του (τριγωνικὸ σχῆμα) δηλώνεται τὸ κλείσιμο τῆς μορφῆς στὸν ἑαυτὸ της, τὸ πλησίασμα στὸν θάνατο, ποὺ εἶναι πολὺ κοντά.

Ὁ ἵππέας ἔχει ὑποσκελίσει τὸν πεσμένο ὀπλίτη. Φοράει κοντὸ ἀλλὰ χειριδωτὸ χιτῶνα καὶ ἀπὸ πάνω θώρακα. Τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ σώματός του εἰκονίζεται ἀπὸ τὴν πλάτη. Μὲ τὸ λυγισμένο ἀριστερὸ χέρι κρατᾷ τὰ ἡνία, ἐνῶ κάτω ἀπὸ τὴ μασχάλη του περνάει λοξὰ ἡ θήκη τοῦ ξίφους. Μὲ τὸ ἀνυψωμένο δεξιὸ χέρι κρατοῦσε σφιχτὰ τὸ δόρυ, τὸ ὁποῖο θὰ δηλωνόταν μὲ χρῶμα. Τὸ κεφάλι εἰκονίζεται κατὰ τομὴ πρὸς τὰ ἀριστερὰ μὲ ἐλαφρὰ κλίση πρὸς τὰ ἔξω καὶ κάτω. Τὰ μαλλιά εἶναι μακριὰ — δὲν σώζεται ἡ ἀπόληξή τους —, καλύπτουν τὸν αὐχένα καὶ

κατεβαίνουν με παχείς κυματιστούς βοστρύχους, πού καλύπτουν τὸ μέτωπο καὶ τὸ αὐτί. Ἡ ἀπόδοση καὶ ἡ ὅλη λεπτότης τῶν μορφῶν τοῦ σώματος τοῦ ἱπέα σὲ ἀναλογία με τοὺς ἄλλους δύο ἄνδρες δείχνουν ὅτι πρόκειται γιὰ πολὺ νέο ἄτομο.

Παρόλο πού τὸ ἐπιτύμβιο δὲν συγκαταλέγεται ἀνάμεσα στὰ κορυφαῖα ἔργα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τέχνης, ὁ δημιουργὸς του ἔχει λύσει τὸ πρόβλημα τῆς συνθέσεως κατὰ τρόπο θαυμαστό. Σ' ἓναν χώρο μικρὸ ἔχουν τοποθετηθεῖ καὶ ἐξισορροπήσει οἱ τρεῖς μορφές κατὰ τρόπο ἀξιοθαύμαστο. Ἡ ποικιλία τῶν γραμμῶν — τρίγωνα, παράλληλες γραμμές, διαγώνιες —, τὸ πλῆθος τῶν ἐπαλλήλων ἐπιπέδων σὲ πρόστυπο ἀνάγλυφο (μέγ. ἀναγλ. ἔξαρμα 0.03 μ.), πού καταλήγουν σὲ ζωγραφιστὴ γραμμὴ καὶ σὲ ἐγγάραξη, δημιουργοῦν ἓνα ἐξαιρετικὸ ἔργο. Εἶναι φανερὴ ἀκόμη καὶ σήμερα στὸ ἐπιτύμβιο αὐτὸ ἡ ἐπιτυχημένη συνεργασία τῆς πλαστικῆς μετὴ ζωγραφικῆς.

Ἡ παράσταση διαπνέεται ἀπὸ πλῆθος ἀντιθέσεων, τόσο αἰσθητικῶν ὅσο καὶ περιεχομένου. Τὸ ἀνυψωμένο δεξιὸ χέρι τοῦ ἱπέα, πού σφιγμένο σκορπίζει τὸν θάνατο, ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μετὰ τὸ δεξιὸ χέρι τοῦ πληγωμένου καὶ ἐτοιμοθάνατου ὀπλίτη, πού χαλαρωμένο ἀκουμπάει στὴ γῆ. Τὰ λυγισμένα πίσω πόδια τοῦ ἀλόγου, πού δίνουν ὠθησὴ στὴν ἀνόρθωσή του, ἐμπλέκονται μετὰ τὰ λυγισμένα πόδια τοῦ ἐτοιμοθάνατου ὀπλίτη, πού ἐπιβραδύνουν τὴν πτώση του. Ἡ καμπύλη τοῦ δεξιοῦ ὤμου καὶ τοῦ χεριοῦ τοῦ πάνοπλου ὀπλίτη ἐξισορροποεῖ τὴν καμπύλη τοῦ πίσω μέρους τοῦ σώματος τοῦ ἀλόγου. Στὴν κάτω δεξιὰ γωνία, ἡ οὐρὰ τοῦ ἀλόγου εἶναι κάθετη μετὰ τὴν ἄκρη τῆς σταθερῆς στὸ ἔδαφος, ἐνῶ στὴν πάνω ἀριστερὴ γωνία ἀνεμίζει ὁ λόφος τῆς περικεφαλαίας τοῦ ὀπλίτη.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὶς αἰσθητικὲς ἀντιθέσεις, καὶ τὸ θέμα ἐπίσης τοῦ ἐπιτυμβίου, πού εἶναι ἡ μάχη, ὁ ἀγώνας, ἀπὸ μόνου του ἐμπεριέχει τὴν ἀντίθεση. Ἔτσι ὅλα τὰ στοιχεῖα μαζί φέρνουν ἀμέσως στὸν νοῦ ἓνα πλῆθος ἀντιθέτων, ὅπως ἐπίθεση, ἄμυνα, νικητὴς, νικημένος, ζωὴ, θάνατος. Ἀλλὰ ἡ ὁμορφιά τῆς γραμμῆς καὶ τῆς συνθέσεως κάνουν τὸν θεατὴ νὰ ξεχνᾷ τὴ βία τοῦ ἀγώνα καὶ τὴν τραγικότητα τῆς στιγμῆς. Παρόλο πού ἐκτυλίσσεται φονικὴ συμπλοκή, δὲν ὑπάρχει πάθος καὶ ἔνταση, ἀλλὰ ἀπλότητα καὶ ἡρεμία. Δὲν ὑπάρχει σαφὴς ὑπεροχὴ τῆς μιᾶς ἀπὸ τὶς ἀντιμαχόμενες μορφές, καθαρὴ ἐπιβολὴ τῆς μιᾶς μορφῆς πάνω στὴν ἄλλη, ἀλλὰ ἓνα «παίξιμο», ἓνα ζύγισμα ἐπίθεσης καὶ ἄμυνας.

Ὁ ἱπέας ἔχει καταφέρει θανάσιμο χτύπημα στὸν πεσμένο ὀπλίτη, ἀλλὰ εἶναι ἐτοιμος καὶ νὰ ἀποκρούσει τὴν ἐπίθεση τοῦ δευτέρου ὀπλίτη. Ὁ ὀρθὸς ὀπλίτης πάλι ὑπερασπίζεται τὸν συναγωνιστὴ του, ἀλλὰ συγχρόνως ἐπιτίθεται, γιὰ νὰ ὑπερασπιστεῖ τὸν ἑαυτοῦ του.

Εἶναι φανερό — ἀπὸ τὴν παρουσία τῆς λουτροφόρου — ὅτι ἡ στήλη ἀποτελεῖ ἐπιτύμβιο μνημεῖο ἀγάμου⁴, ἐνῶ ἀπὸ τὸ θέμα τῆς παραστάσεως ὅτι ὁ νεκρὸς πέθανε κατὰ τὴ διάρκεια κάποιας μάχης⁵. Ἐπειδὴ στὴ στήλη ἀναγράφονται μόνου δύο κύρια ὀνόματα, δὲν παρέχεται ἡ δυνατότητα ἀναφορᾶς στὴ συγκεκριμένη μάχη κατὰ τὴν ὁποία ἔπεσε ὁ νεκρός. Ἐφόσον ἡ ἐπιγραφή δὲν παρέχει κανένα στοιχεῖο γιὰ νὰ χρονολογηθεῖ ἀκριβῶς τὸ ἐπιτύμβιο, δὲν μένει ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ ἐξετασθοῦν ἓνα πρὸς ἓνα τὰ ἐξωτερικὰ στοιχεῖα, ἐκεῖνα τῆς μορφῆς.

Τὸ ἐπιτύμβιο 5280 ἀνήκει στὸν τύπο τῶν στηλῶν, στὸ κατώτερο μέρος τῶν ὁποίων ὑπάρχει ἀνάγλυφον λουτροφόρος καὶ πιὸ πάνω ἀνάγλυφον παράσταση⁶. Ὡς τὶς μέρες μας δὲν ἔχει δια-

4. Δημοσθ. *Πρὸς Λεωχ.* 18-19 καὶ 30. Πολυδ. *Ὀνομ.* 1975) 64.

VIII 66. J. Beazley, *MJ* 23, 1932, 5.

5. Γιὰ τὰ θέματα στὰ ἐπιτύμβια βλ. Ch. Clairmont, *Gravestone and Epigram* (Mainz 1970) 101 καὶ γιὰ σκη-
νὲς μάχης D. Kurtz, *Athenian White Lekythoi* (Oxford

6. G. Kokula, *Marmorluthophoren* (Köln 1974) 29 κέ.

Luthophorenstelen καὶ εἰδικότερα Figuren über der Luthophore 36-39.

σωθεῖ ἄλλη ἐπιτύμβια στήλη μὲ τὴν ἴδια ἀκριβῶς διάταξη⁷ καὶ ἴδια ἢ ἔστω παρόμοια παράσταση⁸. Ἡ στήλη, ποὺ πλησιάζει περισσότερο στὴ διάταξη τοῦ ἐπιτυμβίου 5280 εἶναι ἡ στήλη τοῦ πολεμιστῆ τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου⁹.

Τὰ ἐπιτύμβια παρόμοιου τύπου χρονολογοῦνται γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (360-330 περ.). Ἐπίσης καὶ τὸ σχῆμα τῆς λουτροφόρου ὁδηγεῖ στὴ χρονολόγηση γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.¹⁰

Παρόλο ποὺ ἡ στήλη 5280 συγκαταλέγεται ἀνάμεσα στὰ ἐπιτύμβια ποὺ ἡ ἐργασία τους εἶναι περισσότερο χειρωνακτική, ὁ καλλιτέχνης ἔχει ἐπιλέξει ἓνα ἀσυνήθιστο καὶ ἀξιοπρόσεκτο θέμα, τὴ σκηνὴ μάχης¹¹. Τὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα στὰ ὁποῖα ἀπεικονίζεται μάχη εἶναι λίγα ἀλλὰ σημαντικὰ ἐξαιτίας τῆς καλλιτεχνικῆς τους ποιότητος¹² καὶ τοῦ γεγονότος ὅτι «ἀποτελοῦν μία ἀπὸ τὶς ἐλάχιστες γνωστὲς στιγμὲς τῆς ἀπεικόνισης ἱστορικῶν γεγονότων στὴν ἑλληνικὴ γλυπτική»¹³. Τὸ θέμα αὐτὸ ἐμφανίζεται στὰ ἐπιτύμβια κατὰ τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ παριστάνεται σ' ὅλον τὸν 4ο αἰ. π.Χ.¹⁴ Στὰ περισσότερα ἐπιτύμβια ποὺ ἔχουν διασωθεῖ οἱ μορφὲς τῶν ἀντιμαχομένων εἶναι δύο¹⁵, τοῦ νικητῆ¹⁶ καὶ τοῦ ἡττημένου.

Στὸ δημόσιο ταφικὸ μνημεῖο γιὰ τοὺς πεσόντες στὴν Κόρινθο καὶ τὴν Κορώνεια τὸ 394 π.Χ. διασώζονται τρεῖς μορφές — ἓνας ἱππέας καὶ δύο ὀπλίτες — ἐνῶ ὑπάρχουν ἔχνη μιᾶς τέταρτης¹⁷. Ἡ σύνθεση στὸ μνημεῖο αὐτὸ εἶναι κάπως παρατακτική, ἀραιή. Στὴ λουτροφόρο τῆς Βουδαπέστης¹⁸, ἐπειδὴ εἶναι ἐλλιπής, δὲν ἔχουμε τὴ δυνατότητα νὰ γνωρίζουμε, ἂν στὸ κατεστραμμένο μέρος ἀπεικονίζονταν ἀνθρώπινη μορφή. Στὴ λήκυθο τοῦ Κηφισοδότου¹⁹ ἀπεικονίζονται τρεῖς μορφές, ἀλλὰ ἡ τρίτη εἶναι ἐντελῶς δευτερεύουσα, συμπληρωματική.

Στὸ ἐπιτύμβιο 5280 ἡ σύνθεση τῶν τριῶν μορφῶν ἔχει συνοχὴ καὶ ὑπάρχει διαφορετικὸς ρυθμὸς ἀπ' ὅ,τι στὰ παραδείγματα ποὺ προαναφέρθηκαν. Τὸ ἐπιτύμβιο αὐτὸ εἰσάγει τὸν θεατὴ σ' ἓνα ἄλλο κλίμα. Τὸ θέμα τῆς μάχης ἀντιμετωπίζεται διαφορετικά, χωρὶς νὰ ὑπερτονίζεται ἡ μία ἀπὸ τὶς ἀντιμαχόμενες μορφές.

Τὸ πνεῦμα, ποὺ διαπνέει τὴν παράσταση τοῦ ἐπιτυμβίου 5280 ἀπέχει πολὺ καὶ ἀπὸ τὴ λουτροφόρο τοῦ Φίλωνος²⁰, ποὺ κι αὐτὴ εἶναι «χειρωνακτικὸ» πολυπρόσωπο ἔργο, τὸ πρωιμό-

7. Δυστυχῶς πολλὲς στήλες αὐτοῦ τοῦ τύπου δὲν διασώθηκαν ὁλόκληρες π.χ. G. Kokula ὅ.π. 36, L 32, σ. 36-37, L 33, σ. 37-38, L36, σ. 38, L 37. Ἐνῶ ἄλλες ποὺ διασώθηκαν ὁλόκληρες ἔχουν κάποιες διαφορὲς στὴ διάταξη π.χ. G. Kokula ὅ.π. 37, L 34, σ. 37, L 35, σ. 38, L 38, σ. 38-39, L 39.

8. F. Langefass - Vuduroglou, *Mensch und Pferd auf griechischen Grab und Votivsteinen* (München 1973) 10-13. R. Stupperich, *Staatsbegräbnis und Privatgrabmal im klassischen Athen* (Münster 1977) 178-179.

9. D. Peppas - Delmusu, *ArchCl* 25/26, 1973/74, 529-538. G. Kokula ὅ.π. 31-32.

10. Ἡ ραδιονότητα τοῦ σώματός της, ἡ μεγαλύτερη διάμετρός της στὴ μέση τοῦ σώματος, ἡ ἀπλὴ μετάβαση τοῦ ἐνὸς μέρους τοῦ ἀγγείου στὸ ἄλλο, χωρὶς τὸν τονισμὸ τῶν μερῶν, ὁδηγοῦν στὴ χρονολόγηση ποὺ προαναφέρθηκε. Βλ. G. Kokula ὅ.π. 11.

11. R. Lullies, M. Hirmer, *Greek Sculpture*² (London 1960) 81, ἀρ. 179-181. Ch. Clairmont ὅ.π. 101. G. Richter, *Catalogue of Greek Sculptures in the Metropolitan Museum of Art* (Harvard 1954) 49.

12. F. Langefass - Vuduroglu ὅ.π. 119. R. Stupperich

ὅ.π. 178 καὶ 179.

13. G. Richter ὅ.π. 49.

14. F. Langefass - Vuduroglu ὅ.π. 13 κέ. καὶ 119.

15. Αὐτόθι 10-11, ἀρ. 10, σ. 11, ἀρ. 12, σ. 11-12, ἀρ. 14, σ. 12, ἀρ. 15. Stupperich ὅ.π. 19-21, 178. D. Woysch-Méautis, *La représentation des animaux et des êtres fabuleux sur les monuments funéraires grecs* (Lausanne 1982) 107, ἀρ. 21, 22, 24, 25, πίν. 6.

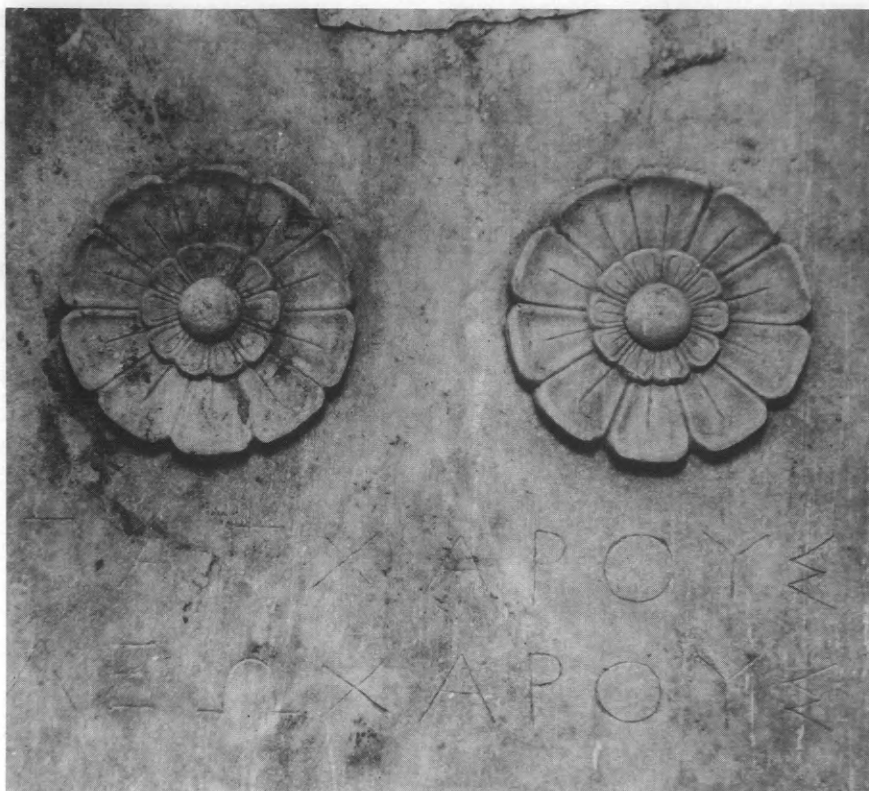
16. F. Langefass - Vuduroglu ὅ.π. 120. D. Woysch-Méautis ὅ.π. 37-39.

17. F. Langefass - Vuduroglu ὅ.π. 11, ἀρ. 13. R. Stupperich ὅ.π. 24. D. Woysch-Méautis ὅ.π. 26 καὶ 107, ἀρ. 23, πίν. 6.

18. F. Langefass - Vuduroglu ὅ.π. 12, ἀρ. 16. R. Stupperich ὅ.π. 178. D. Woysch-Méautis ὅ.π. 107, ἀρ. 26, πίν. 7.

19. A. Prukakis-Christodulopoulos, *AM* 85, 1970, 60, 66 καὶ 68, πίν. 41. R. Stupperich ὅ.π. 178-179. D. Woysch-Méautis ὅ.π. 107, ἀρ. 27, πίν. 7.

20. Ὑβ. Νικοπούλου, *AAA* 2, 1969, 331 κέ., ἀρ. 3. F. Langefass - Vuduroglu ὅ.π. 13, ἀρ. 20. R. Stupperich ὅ.π. 178. D. Woysch-Méautis ὅ.π. 107, ἀρ. 28, πίν. 7.

Εἰκ. 2. Ἡ ἐπιγραφή τῆς στήλης.

τερο στή σειρά τῶν ἐπιτυμβίων μέ μάχη ὡς θέμα. Ἡ σύνθεση στή λουτροφόρο τοῦ Φίλωνος διαπνέεται ἀπό περισσότερο πάθος. Ὁ νεκρὸς ἐξαίρεται πολὺ ἔχοντας κυριολεκτικὰ σκορπίσει τὸν θάνατο γύρω του.

Ἡ παράσταση τοῦ ἐπιτυμβίου 5280 ἔχει ξεφύγει ἀπὸ τὸν καθαρὰ ἀτομικὸ προσωπικὸ χαρακτήρα. Θὰ μπορούσε κάλλιστα νὰ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς παράσταση δημοσίου ταφικοῦ μνημείου καὶ θεωρεῖται πολὺ πιθανὴ μιὰ τέτοια πηγὴ ἐμπνεύσεώς του²¹.

Μὲ τὴ συνοχή πού ὑπάρχει στή σύνθεση, τὴν ἐσωτερικὴ ἐνότητα, τὴν ὁμορφὴ διάταξη καὶ τὸν ρυθμό, τὸ ἐπιτύμβιο θυμίζει τὴ ζωφόρο τοῦ Μουσουλίου²² τῆς Ἀλικαρνασσοῦ, ὅπου οἱ τριπρόσωπες συνθέσεις ἔχουν πολὺ ἐπιτυχημένη δομή. Ἀλλὰ καὶ τὸ ἄλογο τῆς στήλης ἔχει τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ μέ τὰ ἄλογα τοῦ Μουσουλίου, τόσο στή γενικὴ ἐμφάνιση ὅσο καὶ στήν ἐπιμέρους ἀπόδοση τῶν λεπτομερειῶν του²³. Ἐπομένως τὸ ἐπιτύμβιο ἀνήκει στήν ἴδια χρονικὴ περίοδο μέ τὸ Μουσουλίου.

Στὴ στήλῃ ἀναγράφονται μόνο δύο ὀνόματα, τοῦ νεκροῦ (Παγχάρης) καὶ τοῦ πατέρα του

21. Ch. Clairmont ὁ.π. 101-102.

22. R. Lullies, M. Hirmer ὁ.π. 90, 92, ἀρ. 214-217. Βλ. καὶ R. Stupperich ὁ.π. 184-185 γιὰ τὴν ἐξάρτηση τῶν ταφικῶν ἀναγλύφων ἀπὸ τὶς ζωφόρους.

23. Ἄλογο κοντόχοντρο. Ἡ χαίτη ἀποδίδεται μέ μικρὲς ἐπάλλῃλες ἐγχαράξεις. Ἡ κορυφὴ τῆς χαίτης καὶ

τὸ αὐτὶ ἔχουν κλίση πρὸς τὰ πίσω. Τὸ στόμα εἶναι κλειστό. Τὸ ρουθόυνι δηλώνεται ἔντονα. Ἡ περιοχὴ τοῦ ὤμου διαμορφώνεται μέ ἐγχαράξεις καὶ ἐξογκώματα. Ἀπόδοση ὅλων τῶν ἀνατομικῶν λεπτομερειῶν. Βλ. S. D. Markman, *The Horse in Greek Art* (New York 1969) 95 καὶ 125.

(Λεωχάρης), γραμμένα σὲ πτώση γενική²⁴ (εἰκ. 2). Ἡ ἐπιγραφή συμμετρικὰ χαραγμένη καταλαμβάνει ὅλο τὸ πλάτος τῆς στήλης. Τὰ γράμματα εἶναι μεγάλα, στιχιδὸν χαραγμένα, μὲ λεπτή, ἀβαθὴ ἐγχάραξη. Μὲ τὴν ἀναγραφὴ μόνον τῶν δύο ὀνομάτων, χωρὶς νὰ συνοδεύονται ἀπὸ τὸ δημοτικὸ ἢ τῆς καταγωγῆς, πρᾶγμα ποὺ ἀποτελεῖ σχεδὸν κανόνα στὰ ἐπιτύμβια τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., δὲν παρέχονται στοιχεῖα γιὰ τὴν καταγωγὴ τοῦ νεκροῦ.

Ἐνα ἄλλο ὄχι τόσο συνηθισμένο χαρακτηριστικὸ τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι ἡ ἀναγραφὴ τοῦ ὀνόματος τοῦ νεκροῦ σὲ πτώση γενική. Παρόλο ποὺ ἡ γενικὴ πτώση ἀποτελεῖ ἕναν ἀπὸ τοὺς βασικοὺς τύπους²⁵ ἀναγραφῆς τοῦ ὀνόματος τοῦ νεκροῦ στὰ ἐπιτύμβια, δὲν ἀπαντᾶται τόσο συχνά, ὅσο ἡ ὀνομαστικὴ πτώση, στὰ ἐπιτύμβια τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.²⁶

Δεύτερο συνθετικὸ καὶ τῶν δύο ὀνομάτων εἶναι τὸ -χαρης²⁷. Ἡ χρῆσις τοῦ ἴδιου δευτέρου συνθετικοῦ εἶναι συνηθισμένη σὲ ὀνόματα συγγενῶν, καὶ κυρίως πατέρα καὶ γιοῦ²⁸.

Τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ²⁹ δὲν ἔχει ὥς τις μέρες μας διασωθεῖ σὲ πολλὰς ἐπιγραφές, ἐνῶ τὸ ὄνομα τοῦ πατέρα³⁰ εἶναι πολὺ συνηθισμένο, κυρίως κατὰ τὸν 4ο αἰ. π.Χ.

Ἐξαιτίας τῆς δομῆς τῆς συνθέσεως, κατὰ τὴν ὁποία δὲν ἐξαίρεται ὁ νεκρὸς, ἀνακύπτει καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ταυτίσεώς του. Ὁ νεκρὸς πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ ἀνάμεσα στὶς δύο ἀντιμαχόμενες μορφές — τοῦ ὄρθιου ὀπλίτη καὶ τοῦ ἱππέα (εἰκ. 3).

Ὁ ὀπλίτης παριστάνεται νὰ ἀγωνίζεται ἥρωικά, νὰ στέκεται ἀκόμη ὄρθιος καὶ νὰ ἀντιμετωπίζει ἕναν ἀντίπαλο, ποὺ βρίσκεται σὲ θέση ἰσχύος. Ἡ ὅλη του παρουσίαση δείχνει κάποια ὑπεροχή, διότι, ἂν καὶ πεζός, εἶναι κατὰ τι ψηλότερος ἀπὸ τὸν ἱππέα. Τὸ κράνος ποὺ φορεῖ τοῦ προσδίδει μεγαλοπρέπεια. Ἐπίσης, ἡ διάστασις τῶν σκελῶν καὶ τὸ ἄνοιγμα τῶν χειρῶν προσδίδουν μεγαλύτερο εὖρος στὴ μορφή. Μὲ τὴν πρὸς τὰ ἔμπρός — πρὸς τὸν κεντρικὸ ἄξονα — κίνησή του παρέχει τὴν ἐντύπωση τῆς ὀρμῆς³¹. Ὁ ἱππέας, ἀντίθετα, συγκεντρώνει ὀρισμένα χαρακτηριστικὰ ποὺ δὲν συνηγοροῦν στὴν ταύτισή του μὲ τὸν νεκρό. Τὰ μακριὰ του μαλλιά μὲ τοὺς πλούσιους βοστρύχους γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπο καὶ οἱ μακριές χειρίδες τοῦ χιτῶνα δὲν συναντῶνται σὲ Ἀθηναίους πολεμιστές. Φέρνουν στὸν νοῦ εὐκολότερα ἀπεικονίσεις Μακεδόνων πολεμιστῶν³².

24. Ὑψος γραμμάτων 0.041-0.047 μ. Θεωρεῖται βέβαιον ὅτι ἀναγράφεται τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ, ποὺ συνοδεύεται ἀπὸ τὸ πατρώνυμο, καὶ ὅτι δὲν πρόκειται π.χ. γιὰ ὀνόματα δύο ἀδελφῶν ἢ συγγενῶν, ποὺ πέθαναν συγχρόνως. Ἐὰν συνέβαινε αὐτὸ θὰ ὑπῆρχε κάποιος διαχωρισμὸς τῶν ὀνομάτων (π.χ. IG II² 5352) ἢ κάποιοι κενὸς χώρος μεταξὺ τους. Ἐπίσης στὰ πολυπρόσωπα ἐπιτύμβια εἶναι φανερὴ ἡ προσπάθεια ταυτίσεως τῶν προσώπων μὲ τὴν ἀναγραφὴ τῶν ὀνομάτων κοντὰ στὸ κεφάλι τους. Ἐπίσης τὸ πατρώνυμο κατὰ κανόνα συνοδεύει τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ ἄνδρα.

25. G. Klaffenbach, *Griechische Epigraphik* 55.

26. Βλ. μερικὰ παραδείγματα χρησιμοποίησης τῆς γενικῆς πτώσεως κατὰ τὸν 4ο π.Χ. αἰ. IG II² 9069, 10841, 12234, 12249, 12283, 12314.

27. Πολὺ συνηθισμένο τὸ -χαρης ὡς β' συνθετικὸ ὀνομάτων. Βλ. F. Bechtel, *Die Historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit* (Halle 1917) 465.

28. IG II² 5230, 6352, 7020, 5632, 7034 κ.ἄ. J. K. Davies, *Athenian Propertied Families 600-300 B.C.* (Oxford

1971) 242, ἀρ. 7401, σ. 568, ἀρ. 15.292 κ.ἄ.

29. F. Bechtel ὁ.π. 465 *Παγχάρης Πολυχάρους Μεγαρέως*. L. Threatte, *The Grammar of Attic Inscriptions* (Berlin 1980) 589 (assimilation of -v before -χ), 607. *Παγχ-* in a few names, 608 *Παγχάρης*.

30. Δημοσθ. *Πρὸς Λεωχ.* Βλ. EAA IV (1961) λ. Leochares. J. Kirchner, *Prosopographia Attica* II (Berolini 1903) 19 ἀρ. 9165-9176. IG I² 270, στ. 133, 302, στ. 52, 847, στ. 13. O. Reinmuth, *Mnemosyne*, Suppl. 14 (Leiden 1971) 83. J. K. Davies ὁ.π. 160, ἀρ. 4328, σ. 344, ἀρ. 9173-9175. SEG XXX 74, ἀρ. 163. SEG XV 77, ἀρ. 285.

31. Πρβ. ἄλλους Ἀθηναίους πολεμιστές, π.χ. Al. Conze, *Die attischen Grabreliefs* (Berlin 1900) II ἀρ. 1148, πίν. CCXL IV, ἀρ. 1150, πίν. CCXL IV, ἀρ. 1151, πίν. CCXL V κ.ἄ.

32. Πρβ. π.χ. ἀπεικονίσεις M. Ἀλεξάνδρου, M. Bieber, *Alexander the Great in Greek and Roman Art* (Chicago 1964) εἰκ. 19 καὶ σ. 24-27, εἰκ. 23, σ. 37. M. Ἀνδρόνικος κ.ἄ., *Φίλιππος βασιλεὺς Μακεδόνων* (Ἀθήνα 1980) 70, εἰκ. 48.

Εἰκ. 3. Ἡ σκηνὴ μάχης.

Δὲν μένει ἄλλο λοιπὸν ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι ὁ νεκρὸς Παγχάρης ὁ ὀρθίος ὀπλίτης, ποὺ ἀγωνίστηκε ἥρωικά, «ἐν τάξει» πρὶν τὴν τελικὴ του πτώση, ὑπερασπιζόμενος τοὺς συντρόφους του, τὸν ἑαυτὸ του, τὴν πατρίδα.

Πέρα ὅμως ἀπὸ τὸ ποιὸς εἶναι ὁ νεκρὸς καὶ ποιὸς ὁ νικητὴς στὴ μάχη, ἡ σύνθεση τῆς παραστάσεως — κατὰ τὴν ὁποία δὲν ἐξαίρεται ὁ νεκρὸς³³ —, ἡ θέση της πάνω ἀπὸ τὴ λουτροφόρο (εἰκ. 4), ὁ διαχωρισμὸς της ἀπὸ αὐτὴν καὶ συγχρόνως ἡ ὑπογράμμισή της μὲ τὸ κυμάτιο, νομίζουμε ὅτι τονίζουν τὴ μάχη ὡς γεγονός, τὸ συγκλονιστικὸ γεγονὸς ποὺ κατὰ τὴ διεξαγωγή του ἀφανίζεται τὸ ἄνθος τῶν νέων.

Ἀντικρίζοντας τὸ ἐπιτύμβιο εὐκόλα ἔρχονται στὸν νοῦ τὰ λόγια τοῦ ἐπιταφίου τοῦ Δημοσθένους: *Ἐξ ἀνάγκης δὲ συμβαίνει, ὅταν μάχη γίνηται, τοῖς μὲν ἡττᾶσθαι, τοῖς δὲ νικᾶν· οὐκ ἂν ὀκνήσαιμι δ' εἰπεῖν, ὅτι μοι δοκοῦσιν οἱ τελευτῶντες ἑκατέρων ἐν τάξει τῆς μὲν ἡττης οὐ μετέχειν, νικᾶν δ' ὁμοίως ἀμφοτέροι. τὸ μὲν γὰρ κρατεῖν ἐν τοῖς ζῶσιν ὡς ἂν ὁ δαίμων παραδῶ κρίνεται· ὁ δ' εἰς τοῦθ' ἕκαστον ἔδει παρασχέσθαι, πᾶς ὁ μένων ἐν τάξει πεποίηκεν. εἰ δὲ θνητὸς ὢν τὴν εἰμαρμένην ἔσχε, τῇ τύχῃ πέπονθε τὸ συμβαῖνον, οὐχὶ τὴν ψυχὴν ἡττῆται τῶν ἐναντίων...*³⁴

33. Ἐνῶ ἀντίθετα βλ. Ὑβ. Νικοπούλου, AAA 2, 1969, 331 κέ. ἀρ. 3.

34. Δημοσθ. Ἐπιτάφ. 19-20.

Εἰκ. 4. Τὸ κατώτερο τμήμα τῆς στήλης.

Τὸ πιθανότερο λοιπὸν εἶναι ὅτι τὸ ἐπιτύμβιο 5280 στήθηκε πρὸς τιμὴν πολεμιστῆ, ποὺ πέθανε στὴ μάχη τῆς Χαιρώνειας³⁵ καὶ ὅτι πρόκειται γιὰ κενοτάφιο³⁶, ποὺ ἰδρύθηκε ἀπὸ τοὺς συγγενεῖς του. Ἴσως γι' αὐτὸ προτιμήθηκε καὶ ἡ χρῆση τῆς γενικῆς στοῦ ὄνομα τοῦ νεκροῦ.

ΕΛΕΝΗ Γ. ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ

35. Ἡ πόλις εἶχε στήσει μνημεῖο γιὰ τοὺς νεκροὺς ποὺ ἔπεσαν κατὰ τὴ μάχη τῆς Χαιρώνειας στὸν δρόμο πρὸς τὴν Ἀκαδήμεια βλ. Πaus. I 29, 13.

36. Συνηθισμένη ἡ χρῆση τῶν λουτροφόρων σὲ κενοτάφια κατὰ τὴ χρονικὴ περίοδο 390-340 π.Χ. Βλ. R. Stupperich ὁ.π. 197.

ΤΑ ΠΗΛΙΝΑ ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ ΤΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΤΑΦΟΥ ΣΤΗΝ ΠΛΑΤΕΙΑ ΣΥΝΤΡΙΒΑΝΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΜΙΚΡΗ ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι εργασίες στο Μουσείο της Θεσσαλονίκης με άφορμή τις γιορτές για την επέτειο των 2300 χρόνων από την ίδρυση της πόλης έφεραν άλλη μιὰ φορά στο φῶς, ανάμεσα στα ἄλλα, τὰ εὗρηματα μιᾶς παλαιότερης ἀνασκαφῆς¹: πρόκειται γιὰ τὰ κτερίσματα τοῦ μακεδονικοῦ τάφου, ποὺ ἀνασκάφηκε τὸ 1957 κοντὰ στὴν πλατεία Συντριβανίου καὶ ποὺ ἀναφέρεται πολὺ σύντομα στὰ Χρονικά τοῦ *BCH* 82, 1958, 769 με μιὰ φωτογραφία τοῦ τάφου καὶ μιὰ δεύτερη τῶν πήλινων κτερισμάτων. Τὸ ἴδιο τὸ εὗρημα ἀναφέρεται σύντομα στὴν πρόσφατη ἐργασία τοῦ Κ. Σισμανίδη γιὰ τοὺς μακεδονικοὺς τάφους στὴ Θεσσαλονίκη, *Θεσσαλονίκη* 1, 1985, 38 κέ. — κυρίως γιὰ τὸ ἀρχιτεκτονικὸ μέρος². Τέλος στὸν κατάλογο τῆς ἐκθεσης τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης γιὰ τὴν παραπάνω ἐπέτειο ἀπεικονίστηκε ἕνα μικρὸ μέρος τῶν πήλινων ἀγγείων-κτερισμάτων τοῦ τάφου.

Ἡ ἀπόπειρα νὰ συζητηθοῦν καὶ πάλι, ἀλλὰ ὅσο γίνεται πληρέστερα, τὰ πήλινα κτερίσματα τοῦ τάφου τοῦ Συντριβανίου δικαιολογεῖται ἀπὸ ὀρισμένους, ὅχι ἀσήμαντους κατὰ τὴ γνώμη μου λόγους, ὅπως φαίνεται ἀμέσως πιὸ κάτω. Ἡ προσπάθεια αὕτη ἔχει νὰ ἀντιμετωπίσει πραγματικὲς δυσκολίες καὶ ἐλλείψεις, ποὺ ἴσως μειώνουν τὸ μέγεθος τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἐργασίας: πρόκειται κυρίως γιὰ τὴν ἀπουσία ἐπαρκῶν ἀνασκαφικῶν στοιχείων, καθὼς καὶ πληροφοριῶν γιὰ τὶς συνθηκὲς εὗρεσης, πράγμα ποὺ δυσκολεύει κυρίως τὴ συγκρότηση τῶν ἐπιμέρους ταφικῶν συνόλων τοῦ τάφου. Ἐπομένως ἀναγκαστικὰ στὴν ἐργασία αὕτη θὰ ἀναζητηθοῦν, στὰ πλαίσια βέβαια πάντα τοῦ ἴδιου τοῦ μνημείου, ἄλλα στηρίγματα ποὺ βοηθοῦν νὰ ἀποκρυπτογραφηθεῖ τὸ ὀλιγάριθμο ἀλλὰ χρήσιμο αὐτὸ ὑλικό.

1. Ἐπιθυμῶ νὰ εὐχαριστήσω ἐδῶ τοὺς συναδέλφους τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης γιὰ τὴν παραχώρηση τοῦ ὑλικοῦ τῆς μελέτης αὐτῆς. Ἰδιαίτερα εὐχαριστῶ γιὰ τὴν ἄδεια δημοσίευσης τὴ διευθύντρια τοῦ Μουσείου κ. Ἰ. Βοκοτοπούλου καὶ τοὺς ἐπιμελητὲς Κ. Σισμανίδη, Μ. Τσιμπίδου καὶ Ε. Τρακασπούλου γιὰ τὴ βοήθεια καὶ τὶς διευκολύνσεις ποὺ μοῦ παρεῖχαν στὸ Μουσείο. Οἱ φωτογραφίες ἔγιναν ἀπὸ τὸν κ. Μ. Στεφανίδη.

Γιὰ τὶς συντομογραφίες ποὺ χρησιμοποιήθηκαν βλέπε στὸ τέλος τῆς μελέτης.

Εἶχε ἤδη παραδοθεῖ τὸ κείμενο τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ στὴ Σύνταξη τοῦ περιοδικοῦ, ὅταν δημοσιεύθηκε τὸ ἄρ-

θρο τῆς Μ. Τσιμπίδου-Αὐλωνίτη, "Ένας νέος Μακεδονικὸς τάφος στὴ Θεσσαλονίκη, *Μακεδονικά* 25-26, 1968-1969, 117-142, ὅπου περιλαμβάνονται καὶ συζητοῦνται ἀγγεῖα τοῦ α' μισοῦ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., συγγενικὰ πρὸς αὐτὰ τοῦ τάφου τοῦ Συντριβανίου, ἂν καὶ λίγο νεότερα. Ἰδιαίτερα χρήσιμα εἶναι τὰ μυροδοχεῖα ποὺ καλύπτουν τὸ α' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. καὶ ἐπικαλύπτουν κατὰ ἕναν τρόπο τὰ ἀντίστοιχα πρῶιμα τοῦ τάφου τοῦ Συντριβανίου.

2. Ἐπίσης βλ. σχετικὰ Μ. Vickers, *Hellenistic Thessaloniki*, *JHS* 92, 1972, 156 κέ. (κυρίως 498). Β. Gossel, *Makedonische Kammergräber* (δ.δ. 1980) 240 κέ.

Σύμφωνα με τὰ σωζόμενα ανασκαφικά σχέδια, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μοναδικοῦ θαλάμου τοῦ τάφου ὑπῆρχαν στοὺς τρεῖς τυφλοὺς τοίχους ἀπὸ μία σαρκοφάγος-κλίνη καὶ ἀκόμη μία μικρὴ θήκη: τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁ τάφος περιλάμβανε τρεῖς ἢ τέσσερις ταφές, συλημένες σύμφωνα πάντοτε με συντομες πληροφορίες τῆς ανασκαφῆς³. Μὲ βάση τὶς ἴδιες αὐτὲς πληροφορίες δὲν εἶναι δυνατὸ πιά νὰ καθοριστεῖ ποιά ἀπὸ τὰ σωζόμενα ἀγγεῖα ἀνήκουν σὲ κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς ταφές καὶ αὐτὸ τὸ γεγονὸς εἶναι ποὺ δυσχεραίνει τὴ χρονολογικὴ συσχέτιση ἢ διάκριση τῶν ἀγγείων σὲ ομάδες. Τὴ δυσκολία ὥστόσο αὐτὴ τὴν αἶρουν μερικὰ ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ ἀγγεῖα με τὶς μορφολογικὲς τοὺς ἰδιαιτερότητες καὶ τὴν ποιότητά τους⁴. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ προσφέρουν τὴ δυνατότητα νὰ γίνουν ὀρισμένες χρονολογικὲς ἐκτιμήσεις καὶ διαφοροποιήσεις μέσα στὰ κλειστὰ πλαίσια τοῦ συνόλου τοῦ ἴδιου τοῦ τάφου.

Ἡ χρονολόγηση τοῦ συνόλου αὐτοῦ στὸν 3ο αἰ. π.Χ., ὅπως θὰ ἐκτεθεῖ παρακάτω, εἶναι τὸ κυριότερο στοιχεῖο ποὺ δικαιολογεῖ τὴν ἐργασία αὐτή· ἡ περίοδος αὐτή, γιὰ τὴν ἀρχαία Μακεδονία, καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἀντίστοιχη ἐλληνιστικὴ κεραμική⁵, εἶναι σημαντικὰ δύσκολη ἐξ αἰτίας τῶν λιγοστῶν δεδομένων καὶ ἀρχαιολογικῶν πληροφοριῶν. Τὰ γνωστὰ ταφικὰ σύ-

3. BCH 82, 1958, 759.

4. Βλ. πὺδ κάτω.

5. Γενικὰ ἡ κεραμικὴ ποὺ ἐμφανίζεται στὴ Μακεδονία στὰ ὄψιμα κλασικὰ χρόνια, ὅπως καὶ ἡ διαμόρφωση τῆς ἀντίστοιχης ἐλληνιστικῆς τῆς περιοχῆς, μένουν ἓνα μεγάλο κεφάλαιο τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρευνας, ἂν καὶ στὰ τελευταῖα χρόνια ἔχουν αὐξηθεῖ σημαντικὰ τὰ ἀπαραιτήτα ἀνασκαφικὰ εὐρήματα καὶ ἰδιαίτερα ἐκεῖνα ἀπὸ τὸν 4ο καὶ 2ο αἰ. π.Χ., πράγμα ποὺ σημαίνει καὶ τὴν ἐναρξη μιᾶς μεγάλης συζήτησης. Πρβ. Δρούγου-Τουράτσογλου, *Βέροια* 167-168. Γ. Ἀκμάτη, *Πήλινες μῆτρες ἀγγείων ἀπὸ τὴν Πέλλα* (1985) 483 κέ. Ἀξιοσημείωτος ὅμως παραμένει ἀκόμη ὁ μικρὸς ἀριθμὸς τῶν στοιχείων ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. π.Χ. καὶ αὐτὰ ὁμοίως ἀμφιλεγόμενα. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ συνεπῶς εὐρήματα, ὅπως αὐτὸ τοῦ τάφου τοῦ Συντριβανίου καὶ οἱ γνώσεις ποὺ μποροῦν νὰ ἀποκομίζονται, εἶναι χρήσιμα. Γιὰ τὸν 4ο αἰ. π.Χ., μετὰ τὰ παλαιότερα εὐρήματα τοῦ Δερβενίου, Σταυρούπολης κλπ., τοὺς κλασικοὺς τάφους τοῦ νεκροταφείου τῆς Βεργίνας, τὰ νέα εὐρήματα πάλι στὴ Βεργίνα, στὴν Πύδνα, στὴ Βέροια, στὴ Μηχανιώνα καὶ στὴν Ἀγ. Παρασκευῆ τῆς Θεσσαλονίκης (πρβ. Τσιμπίδου-Αὐλωνίτου ὁ.π.), ὅλα πολὺτιμα, θὰ προσφέρουν μετὰ τὴ δημοσίευσή τους σημαντικὴ βοήθεια. Φυσικὰ τὸ σύνολο τῆς κεραμικῆς τῆς Ὀλύνθου, μολονότι χρειάζεται ἀναθεώρηση τῶν χρονολογήσεων κλπ., μετὰ τὴ βοήθεια τῆς νέας ἀνασκαφικῆς ἐρευνας παραμένει κύριο στήριγμα τῆς μελέτης τῆς κεραμικῆς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Τὰ ἀντίστοιχα μεγάλα εὐρήματα πόλεων, ὅπως λ.χ. τῆς Πέλλας, περιμένουν τὴ δημοσίευσή τους. Γιὰ τὸν 2ο αἰ. π.Χ. τὰ δεδομένα εἶναι περισσότερα καὶ ἐπομένως τὰ πορίσματα μποροῦν νὰ εἶναι εὐρύτερα. Μὲ τὸ σύνολο βέβαια τῶν θεμάτων συναφῆ εἶναι καὶ ἄλλα προβλήματα, ὅπως λ.χ. τὰ ὅρια τῆς Μακεδονίας σὲ σχέση μετὰ τὴν κεραμικὴ, θέματα δηλ.

ποὺ ξεφεύγουν ἀπὸ τὸ πλαίσιο τῆς ἐργασίας αὐτῆς. Ὁμοῖα μένουν ἔξω ἀπὸ τοὺς στόχους τῆς καὶ θέματα κεραμικῆς τῶν προηγούμενων αἰώνων, 7ου, 6ου καὶ 5ου, ποὺ θὰ διαφωτιστοῦν βέβαια μετὰ τὴ δημοσίευση τῶν εὐρημάτων τῆς Σίνδου, τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς, τῆς Πύδνας, τῆς Βεργίνας καὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς Παρθένου στὴν Καβάλα.

Ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὰ παραπάνω αὐξάνει μέρα μετὰ τὴ μέρα καὶ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ δοθεῖ πλήρως στὴ θέση αὐτή. Ἐνδεικτικὰ μόνο ἀναφέρονται ὀρισμένα ἔργα. Γιὰ τὸν 4ο αἰ. π.Χ., Χ. Μακαρόνας, *ΑΔ* 18, 1963, Β, 193 κέ. (Δερβένι). Κ. Ρωμιοπούλου, *ΑΔ* 29, 1973, Β, 74. Μ. Σιγανίδου *ΑΔ* 20, 1965, Β, 411 (Σταυρούπολη). Ἀ. Δάφφα-Νικονάνου, *Μακεδονία* 9, 1969, 225-236. Μ. Ἀνδρόνικος, *Οἱ βασιλικοὶ τάφοι τῆς Βεργίνας* (1985) *passim*. Robinson, *Olynthus* V καὶ XIII *passim*. Γ. Τουράτσογλου, *Ἀρχαία Μακεδονία, Δ' Συμπόσιο* (1986) 633 κέ.

Γιὰ τὸν 3ο αἰῶνα πολὺ λίγο ἀρχαιολογικὸ ὕλικὸ εἶναι γνωστὸ, ἂν καὶ αὐξάνει τὸ ἀδημοσίευτο καὶ εἰδικὰ τὰ ταφικὰ σύνολα. Βλ. Μ. Λιλιμπάκη-Ἀκαμάτη, *Λαξευτοὶ τάφοι τῆς Πέλλας* (διατριβὴ 1987) 121 κέ., Ἐπίμετρο (τάφος Μαρίνας). Ἀκόμη ταφές τοῦ τάφου Πίσσα III στὴ Βέροια (ὑπὸ μελέτῃ ἀπὸ Στ. Δρούγου καὶ Γ. Τουράτσογλου).

Ὁ 2ος π.Χ. αἰῶνας εἶναι πλουσιότερος σὲ ἀρχαιολογικὸ ὕλικὸ καὶ πληροφορίες, μολονότι καὶ πάλι τὰ δημοσιευμένα μνημεῖα εἶναι σχετικὰ λίγα. Βλ. Δρούγου-Τουράτσογλου, *Βέροια* *passim*, Λιλιμπάκη ὁ.π. *passim*, Γ. Ἀκαμάτης, *Πήλινες μῆτρες ἀγγείων ἀπὸ τὴν Πέλλα* (1985) *passim*, Κ. Τζαναβάρη, *Μακεδονικά* 23, 1983, 246 κέ. Μ. Λιλιμπάκη-Ἀκαμάτη, *Λαξευτοὶ θαλαμῶται τάφοι τῆς Πέλλας* *passim*, Σ. Κόρτη-Κόντη, Ταφικὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸν Πενταπλάτανο Γιαννιτσῶν, Ἀμητός (1987) 417 κέ.

νολα και πολύ περισσότερο τὰ στρωματογραφημένα σύνολα οἰκισμῶν ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. π.Χ. εἶναι πολὺ λίγα ἢ ἀνύπαρκτα, καὶ δὲν εἶναι ἀκόμη δυνατὸ νὰ δημιουργηθεῖ ἕνας σταθερὸς ἱστός, μιὰ βάση γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς κεραμικῆς, καὶ ὄχι μόνο αὐτῆς, τοῦ 3ου αἰῶνα.

2.1. Μέσα στὴν ὁμάδα τῶν πήλινων κτερισμάτων τοῦ τάφου, ἂν ἐξεταστοῦν ὡς σύνολο, ἐλάχιστα εἶναι τὰ στοιχεῖα ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ στοιχειοθετήσουν μιὰ βάση χρονολόγησης: δὲν ἔχει βρεθεῖ κανένα νόμισμα. Σύμφωνα μὲ τὶς παλιὲς φωτογραφίες καὶ τὶς πληροφορίες τῆς ἀνασκαφῆς εἶχε βρεθεῖ ἕνας ὀξυπύθμενος χιώτικος ἀμφορέας, ποὺ χρονολογεῖται στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.⁶ Ἀνάλογη εἶναι ἡ σημασία τοῦ μελαμβανοῦς λύχνου 2803 (ἀρ. κατ. 19) τῆς ὁμάδας τοῦ τάφου, ποὺ ἀνταποκρίνεται στὸν ἀττικὸ τύπο λύχνων 25B καὶ χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 4ου - ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.⁷

Στὰ ἐλάχιστα χρονολογικὰ στοιχεῖα τῆς ὁμάδας μένει ἀκόμη νὰ προστεθοῦν ὡς μιὰ ἐπόμενη βαθμίδα στὴ διαδικασία τῆς ἐπεξεργασίας τοῦ ὑλικοῦ, ἡ μορφή τῶν ἀγγείων καὶ ἡ συγκριτικὴ τους ἐκτίμηση· στόχος παραμένει νὰ ἐπαληθευτοῦν οἱ παραπάνω γενικὲς χρονολογήσεις καὶ βέβαια νὰ στοιχειοθετηθεῖ ἕνα χρήσιμο δείγμα ἀπὸ τὴν κεραμικὴ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς.

2.2. Τὰ χαρακτηριστικὰ σχήματα τῆς ὁμάδας εἶναι οἱ τέσσερις ὑψίποδες κύλικες-κάνθαροι (2795, 2798, 2796, 2797) μὲ κοσμήματα τῆς κατηγορίας τῆς «Δυτικῆς Κλιτύος» καὶ ἄλλα πλαστικὰ ἀνάλογα πάνω στὶς λαβές. Τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ εἶχαν τοποθετηθεῖ στὸν τάφο κατὰ ζεύγη καὶ προσφέρουν δύο παραλλαγές τοῦ σχήματος, ἐκεῖνη μὲ τὸ σφαιρικὸ καὶ μιὰ δεύτερη μὲ τὸ κωνικὸ σῶμα. Παράλληλα ἕνα παράδειγμα ἀπὸ τὰ δύο ζευγάρια ἔχει ὅμοια γραπτὰ κοσμήματα, ἕνα μικρὸ στεφάνι ἀνάμεσα σὲ δύο μικρὲς κρεμαστὲς ταινίες. Ὅμοιότητες μποροῦν ἀκόμα νὰ σημειωθοῦν στὸ σχῆμα τοῦ ποδιοῦ-βάσης τῶν 2796, 2795 καὶ 2798 (ἀρ. κατ. 3, 1, 2) ἢ καὶ στὶς λαβές τους. Ὅλες αὐτὲς οἱ ὁμοιότητες εἶναι τόσο στενὲς ὥστε γίνεται φανερό ὅτι οἱ κύλικες-κάνθαροι προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐργαστήριο. Αὐτὸ μοῦ ἐπιτρέπει νὰ θεωρήσω τὶς κύλικες σύγχρονες καὶ συνεπῶς κτερίσματα ἴσως μιᾶς ταφῆς.

Τὰ θραύσματα τῶν ἡμιτόμων 2793, 2805 (ἀρ. κατ. 5, 7), μὲ διακόσμηση τῆς κατηγορίας τῆς «Δυτικῆς κλιτύος» ἀντιπροσωπεύουν μὲ τὰ κοσμήματά τους κοινὴ ἀντίληψη διακόσμησης τόσο μεταξύ τους ὅσο καὶ μὲ τὶς κύλικες-κάνθαρους.

Οἱ κύλικες-κάνθαροι μὲ βάση τὰ μορφολογικά τους ὅσο καὶ τὰ διακοσμητικά τους χαρακτηριστικὰ χρονολογοῦνται γύρω στὸ 300 π.Χ. ἢ τὸν πρῶμο 3ο αἰ. π.Χ.⁸ Στὴν ἴδια χρονολογικὴ βαθμίδα καὶ γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν καὶ οἱ ἡμίτομοι 2793, 2794 (ἀρ. κατ. 5, 6)⁹.

Ἡ ὁμάδα τῶν τριῶν μικρῶν μελαμβανῶν πυξίδων ἐμφανίζει ἀνάλογα χαρακτηριστικά: καὶ τὰ τρία δηλ. παραδείγματα εἶναι σχεδὸν ταυτόσημα στὴ μορφή καὶ χρονολογοῦνται μὲ βάση τὰ ὀλιγάριθμα ἀττικὰ παραδείγματα στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Εἶναι λοιπὸν πιθανὸ ὅτι ἀνήκουν καὶ οἱ τρεῖς σὲ μιὰ ταφή καὶ ἴσως μάλιστα στὴν παλαιότερη ταφή τοῦ τάφου τοῦ Συντριβανίου.

Ὁ μελαμβανὸς ἀμφορίσκος 2801 μὲ κοσμήματα τῆς κατηγορίας «Δυτικῆς κλιτύος», πιθα-

6. Δυστυχῶς δὲν στάθηκε δυνατό νὰ βρεθεῖ ὁ ἀμφορέας αὐτὸς καὶ ἀπομένει μόνο ἡ πληροφορία καὶ ἡ φωτογραφία τῆς εὑρεσῆς του.

7. Βλ. πρὸ κάτω.

8. Βλ. πρὸ κάτω. Φαίνεται ὅτι ἡ ἐμφάνιση τοῦ τύπου αὐτοῦ κανθάρου-κύλικας στὴ Μακεδονία ἐκτείνεται

μέσα στὸν 3ο π.Χ. αἰ., ὅπως φανερώνει ὁμοιο παράδειγμα ἀπὸ ταφή τοῦ 3ου αἰ. στὸν τάφο οἰκοπ. Δούμου-Βούλγαρη στὴ Βέροια (Μουσεῖο Βέροιας, ἀδημοσίευτο). Δρούγου-Τουράτσογλου, *Βέροια* 16.

9. Βλ. πρὸ κάτω.

νότατα αττικό έργο, χρονολογείται στο τέλος του 4ου — αρχές 3ου αι. π.Χ. —, και συνεπώς τοποθετείται στη σειρά των πρώιμων αγγείων του τάφου μαζί με τους κανθάρους και τους ήμιτόμους¹⁰. Τα υπόλοιπα τρία ακόσμητα μυροδοχεία είναι πιθανότατα προϊόντα ντόπιου έργαστηρίου. Το σχήμα τους είναι όμοιο με εκείνο του αμφορίσκου, το ίδιο όμως επιβιώνει και εμφανίζεται συχνά έως τα μέσα του 5ου αι. π.Χ.¹¹ Αξίζει να σημειωθεί ότι και ο μελαμβαφής λύχνος 2803 (άρ. κατ. 19) είναι προϊόν ντόπιας παραγωγής που μιμείται τα αττικά πρότυπα.

Με βάση όλες αυτές τις παρατηρήσεις σχηματίζεται μια ομάδα χαρακτηριστικών αγγείων-κτηρισμάτων, που τοποθετούνται στην περίοδο από τον 4ο ως τον 3ο αι. π.Χ. και εκεί πρέπει να χρονολογούνται οι πρώιμες ταφές του τάφου του Συντριβανίου. Στην ομάδα αυτή πρέπει να ένταχθούν και τα χαρακτηριστικά για την εποχή αλάβαστρα. Δύσκολη είναι ή ένταξη της μεγάλης πυξίδας 2766 (άρ. κατ. 9), όπως και των άβαφών αγγείων 2783, 2767, 2771 (άρ. κατ. 21, 22, 23), για τα όποια μένει ή γενική χρονολόγηση στον 3ο αι. π.Χ.¹² Το ίδιο ισχύει και για τον σκύφο 2790 (άρ. κατ. 24) και τα άωτα σκυφίδια 2791 και 2792 (άρ. κατ. 25 και 26), αν και δεν φαίνεται λάθος να χρονολογηθούν στον πρώιμο 3ο αι. π.Χ.¹³

ΤΑ ΠΗΛΙΝΑ ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ

Κύλικες - κάνθαροι

1. 2795. Κύλικα-κάνθαρος, μελαμβαφής. Σώζεται άκέραιη. Εικ. 1α.

Πηλός ώχροκάστανος, γάνωμα μελανό. Κοσμήματα από επίθετο άραιό πηλό της κατηγορίας «Δυτικής κλιτύος».

"Υψ. 0.067 μ., διάμ. 0.12 μ., διάμ. β. 0.037 μ.

Η διπλή βάση και ένα μέτριο ψηλό πόδι στηρίζουν ένα πολύ άνοιχτό, σχεδόν κωνικό σχήμα με λαβές όριζόντιες ταινιωτές· στη ράχη των λαβών υπάρχει από ένα πλαστικό φύλλο κισσοῦ. Το κωνικό σῶμα διακοσμείται άνάμεσα σε δύο κρεμαστές ταινίες. Στον πυθμένα του κύπελλου μια μεγάλη καστανή κηλίδα δηλώνει τη θέση ενός άλλου αγγείου μέσα στην κύλικα κατά τη διάρκεια του ψησίματος.

Βλ. *BCH* 82, 1958, 759, εικ. 8. Σισμανίδης 62, εικ. 3. Πρβ. 2796 (για το κόσμημα), 2798 (για το σχήμα). S. Miller, *Hesperia* 43, 1974, 230 άρ. 15 πίν. 30 (τέλος 4ου αι. π.Χ.). Vatin κ.ά., *Medeon* 88 κέ. πίν. 165-166 (α' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ., Έθνικό Μουσείο Αθηνών από Λειβαδιά). T. L. Shear, Jr., *Hesperia* 42, 1973, 133, σημ. 37, πίν. 28h (325-290 π.Χ.).

2. 2798. Κύλικα-κάνθαρος μελαμβαφής. Σώζεται άκέραιη με πολλά άπολεπίσματα στην επιδερμίδα. Εικ. 1β.

Πηλός ώχροκάστανος, γάνωμα μελανό, χωρίς γραπτά κοσμήματα.

10. Βλ. πιο κάτω.

11. Πρβ. όμοια σχήματα μυροδοχείων που εμφανίζονται στις ταφές του 3ου π.Χ. αι. του τάφου Πίσσα III στη

"Υψ. 0.065 μ., διάμ. 0.12 μ., διάμ. β. 0.053 μ.

"Όμοια με την 2795. Στον όμο των λαβών υπάρχουν πλαστικά φύλλα κισσοῦ. Το κωνικό σχήμα είναι βαθύτερο και κάπως μεγαλύτερο από το προηγούμενο παράδειγμα.

Βλ. *BCH* 82, 1958, 759.

3. 2796. Κύλικα-κάνθαρος μελαμβαφής. Λείπει ή μία λαβή. Εικ. 1γ.

Πηλός ώχροκάστανος, γάνωμα μελανό με μεταλλική ύφή.

"Υψ. 0.077 μ., διάμ. 0.15 μ., διάμ. β. 0.035 μ.

Η διπλή καμπύλη βάση με ένα βραχύ ενδιάμεσο στέλεχος στηρίζει το βαθύ, σχεδόν ήμισφαιρικό σῶμα. Οι πλατιές, ταινιωτές λαβές καμπυλώνονται έντονα και συνδέονται με το σῶμα. Στη ράχη των λαβών υπάρχει από μία μικρή πλαστική μάσκα σατύρου. Τα γραπτά κοσμήματα στην έξωτερική επιφάνεια του σώματος είναι έντελώς όμοια με εκείνα του 2795. Βλ. *BCH* 82, 1958, 759, εικ. 8. Σισμανίδης 60. *Θεσσαλονίκη, έκθεση 2300*, 102 εικ. 90. Πρβ. 2797 (για το σχήμα), 2795 (για το κόσμημα). Βλ. σχετικά στο 2795.

4. 2797. Κύλικα-κάνθαρος μελαμβαφής. Σώζεται άκέραιη. Εικ. 1δ.

Πηλός ώχροκάστανος, γάνωμα μελανό, χωρίς διακόσμηση.

"Υψ. 0.07 μ., διάμ. 0.092 μ., διάμ. β. 0.037 μ.

"Όμοια με την προηγούμενη 2796, αλλά μικρότερη.

Βέροια (βλ. σημ. 5 και 8).

12. Βλ. πιο κάτω.

13. Βλ. πιο κάτω.

Εἰκ. 1. Κύλικες-κάνθαροι 2795 (ἀρ. κατ. 1), 2798 (ἀρ. κατ. 2), 2796 (ἀρ. κατ. 3) καὶ 2797 (ἀρ. κατ. 4).

Τὰ δύο ζευγάρια τῶν κυλίκων-κανθάρων ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ Συντριβανίου ἀντιπροσωπεύουν μιὰ παραλλαγή τῆς μεγάλης κατηγορίας τῶν κυλίκων-κανθάρων τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.¹⁴ Ἡ παραλλαγή αὐτὴ εἶναι γνωστὴ μὲ σχετικὰ λίγα παραδείγματα, τὰ ὁποῖα συγκεντρώνονται ὅλα στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Ἡ ἴδια γενικότερα ἡ κατηγορία τῶν κυλίκων-κανθάρων σταθεροποιεῖται στὸ β' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. ἀλλὰ ἐμφανίζεται συχνότερα κυρίως στὸ β' μισὸ τοῦ ἴδιου αἰῶνα· βασικὰ χαρακτηριστικά της εἶναι τὸ σχεδὸν ἡμισφαιρικὸ κύπελλο καὶ οἱ δύο μεγάλες ἐλεύθερες λαβὲς κανθάρου. Ἡ διακόσμησή τους εἶναι κατὰ κανόνα τῆς κατηγορίας τῆς «Δυτικῆς κλιτύος». Ἀντίθετα ἡ ὀλιγάριθμη παραλλαγή χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὶς λαβὲς ποὺ ἐνώνονται μὲ τὸ χεῖλος τοῦ ἀγγείου καὶ πλαστικὰ κοσμήματα (μάσκες, φύλλα κισσοῦ)¹⁵, καθὼς καὶ τὸ ψηλότερο σχετικὰ πόδι. Τὸ σῶμα τους εἶναι σχεδὸν ἡμισφαιρικὸ μὲ ἐξαίρεση τὰ δύο παραδείγματα 2795 καὶ 2798 τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἐκεῖνο στὸ Μουσεῖο τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Heidelberg (ἀπὸ τὴν Ἀθήνα), ποὺ τὸ κωνικὸ τους κύπελλο παραπέμπει σὲ μεταλλικὰ πρότυπα¹⁶. Ἡ συγγένεια πολλῶν πῆλινων ἀγγείων μὲ ἀνάλογα μεταλλικὰ δὲν εἶναι πρωτοφανὴς στὴν ἀρχαία μικροτεχνία, γιὰτὶ ἔχει παρατηρηθεῖ βέβαια καὶ σὲ προηγούμενες περιόδους. Ἀργότερα ὅμως, στὸν 4ο αἰ. καὶ τὴν ἑλληνιστικὴν περίοδο, ὅπου τὰ σωζόμενα μεταλλικὰ σκεύη εἶναι πολὺ περισσότερα, τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης πρὸς τὴν κεραμικὴ γίνεται ἐμφανέστερο. Ἔτσι γίνεται δυνατό νὰ διαπιστωθεῖ καὶ ἡ βασικὴ ἀλλαγὴ στὸν χαρακτήρα τῆς σχέσης τῶν δύο ομάδων· τὰ πῆλινα τείνουν νὰ μιμηθοῦν ἐπακριβῶς τὰ μεταλλικὰ σχήματα, μὲ πρόθεση τοῦ κατασκευαστῆ νὰ τὰ ὑποκαταστήσει, καὶ ἔτσι παρατηροῦνται πολλὰ κοινὰ στοιχεῖα¹⁷. Ὅπως φανερώνουν τὰ σωζόμενα παραδείγματα, τὰ ὁποῖα σχεδὸν ὅλα προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ἡ παραλλαγή εἶναι δημιουργία τῶν ἀττικῶν ἐργαστηρίων, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ὁλόκληρη ἡ κατηγορία. Οἱ κύλικες-κάνθαροι ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ Συντριβανίου τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι πιθανότατα ἀττικές, ἂν καὶ ἐμφανίζουν κάποιες μικρὲς μορφολογικὲς διαφορὲς, ἰδίως στὴ διαμόρφωση τοῦ ποδιοῦ μὲ τὴν ἀπλούστευση τοῦ σχήματος.

Ἡ παραλλαγή αὐτὴ περιορίζεται, ὅπως φαίνεται, χρονικὰ στὴν περίοδο ποὺ ἀναφέραμε· στὴν ἀττικὴ κεραμικὴ τοῦ προχωρημένου 3ου αἰ. π.Χ. δὲν ἐμφανίζεται πλεόν, καὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει ἀντίστοιχα καὶ γιὰ τὴν ἑλληνιστικὴ κεραμικὴ τῆς Μακεδονίας, ποὺ βαθμιαῖα διαμορφώνει τὸ χαρακτηριστικὸ της ρεπερτόριο καὶ χαρακτήρα. Ἐνα παράδειγμα Βέροια Π 15, ποὺ ἐμφανίζεται στὴν πρωιμότερη ταφὴ τοῦ ἀδημοσίευτου λαξευτοῦ τάφου Βούλγαρη στὴ Βέροια (α' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.) εἶναι ἴσως ἀπὸ τὰ νεότερα δείγματα, χωρὶς ὅμως καμιά μορφολογικὴ ἀλλαγὴ¹⁸.

14. *Athenian Agora* XII 118-121, πίν. 28-29 (χωρὶς κανένα παράδειγμα τῆς μικρῆς παραλλαγῆς μας). Κ. Braun, *AM* 85, 1960, 167, πίν. 34, 56, 79. S. Miller, *Hesperia* 43, 1974, 200-203 ἀρ. 7-15 πίν. 30.

15. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὰ τῆς Θεσσαλονίκης βλ. ἀκόμη: 1) Κεραμεικὸς 9722, Braun ὁ.π. ἀρ. 10 πίν. 54. 2) Ἀγορὰ 27970, Miller ἀρ. 15 πίν. 30. 3) Ἀλεξάνδρεια-Exp. *Sieglin* II, 23 εἰκ. 3B. Breccia, *La necropole di Sciatbi* II πίν. 55, 114. 4) Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο Heidelberg (ἀπὸ Ἀθήνα), C. Watzinger, *AM* 26, 1901, 80 ἀρ. 28 μὲ γραπτὴ διακόσμηση ἐσωτερικά, κωνικὸ σχῆμα καὶ βραχὺ πόδι. 5) Vatin κ.ἄ., *Medeon* 88 πίν. 165, 166 (ἀττικὸ). 6) Ἀπὸ Ἀστυπάλαια.

Ἡ κατάλογος αὐτὸς βέβαια δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ

πλήρης. Ἀδημοσίευτα παραδείγματα σημειώνονται λ.χ. ἀκόμη καὶ στὴν Πέλλα.

16. Κύλικες-κάνθαροι μὲ κωνικὸ σῶμα ἀπὸ μέταλλο δὲν εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὴν περίοδο αὐτή, ὅμως τὸ σχῆμα ἐπιτρέπει μιὰ τέτοια συσχέτιση. Γιὰ ἀνάλογες συγγένειες βλ. πρόσφατα B. Barr-Sharrar, *Macedonia and Greece in Late Classical and Early Hellenistic Times, Studies in the History of Art* 10, 1982, 123 κέ. εἰκ. 2-5. Ἀκόμη M. Pfommer, *Griechische Originale und Kopien, Getty MuJournal* 11, 1983, 135 κέ. (ἰδίως 138).

17. Βέβαια δὲν πρέπει νὰ ἀποσιωπηθεῖ καὶ ἡ ἄλλη πλευρὰ τοῦ ἴδιου προβλήματος, ἡ ἀπόδοση πῆλινων σχημάτων σὲ μέταλλο — καὶ κυρίως σὲ ἀσήμι, πράγμα ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη τάση γιὰ πολυτέλεια

Ἡμίτομοι σκύφοι

5. 2793. Ἡμίτομος σκύφος μελαμβαφής με κοσμήματα της κατηγορίας «Δυτικής κλιτύς». Σώζεται ἀκέραιος. Εἰκ. 2α.
Πηλὸς καστανοκόκκινος, γάνωμα μελανὸ με μεταλλική ὕψη.
Ύψ. 0.059 μ., διάμ. χ. 0.039 μ.
Τὸ κύπελλο εἶναι σχεδὸν ἡμισφαιρικό, χωρὶς βάση· στὴ θέση τῆς βάσης ὑπάρχουν τρεῖς μικρὲς πλαστικές ἀποφύσεις στὸ σχῆμα τοῦ κοχυλιοῦ. Στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια καὶ κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος ὑπάρχουν τρεῖς αὐλακώσεις καὶ στὴ συνέχεια κάτω ἓνα στεφάνι ἀπὸ φύλλα κισσοῦ ἀπὸ ἐπίθετο ὑπόλευκο πηλὸ.
Βλ. BCH 82, 1958, 759 εἰκ. 8. Σισμανίδης 62 εἰκ. 3. Θεσσαλονίκη, ἔκθεση 2300, 104 εἰκ. 90. Πρβ. Ο. Broneer, *Hesperia* 27, 1958, 31-32 πίν. 13d (α' μισὸ 3ου αἰ. π.Χ.). Τοῦ ἴδιου, *Hesperia* 12, 1943, 359 εἰκ. 60. T. L. Shear, *Hesperia* 38, 1969, 392, πίν. 103d (τέλος 5ου αἰ. π.Χ.). Vatin κ.ἀ., *Medeon* 40 εἰκ. 44-45. S. Miller, *Hesperia* 43, 1974, 234, πίν. 32 ἄρ. 34 (μετὴν ἐπιγραφὴ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ, τέλος 4ου-ἄρχες 3ου αἰ. π.Χ.) C. Watzinger, *AM* 26, 1901, 75-76 ἄρ. 20 (ἀπὸ τὴν Κρήτη μετὴν ἐπιγραφὴ ΦΙΛΙΑΣ. Στὴ θέση τῶν κοχυλίων τρία γυναικεῖα κεφάλια).
6. 2794. Ἡμίτομος σκύφος μελαμβαφής, ἀκόσμητος. Ἐκτὸς ἀπὸ μικρὲς κακώσεις στὸ χεῖλος καὶ ἀπολείπματα σώζεται ἀκέραιος. Εἰκ. 2β.
Πηλὸς φαίος, γάνωμα μελανο-φαῖο μεταλλικό. Ύψ. 0.071 μ., διάμ. χ. 0.12 μ.
Ὁμοιο μετὸ 2793, ἀν καὶ τὸ σχῆμα τοῦ εἶναι περισσότερο σφαιρικό καὶ μεγαλύτερο. Τόσο ἡ σύσταση καὶ ἡ μέτρια ποιότητα τοῦ πηλοῦ καὶ τοῦ γανώματος ὅσο καὶ ὁ βαρὺς χαρακτήρας τοῦ σχήματος προδίδουν πιθανότατα ἐντόπια μίμηση τοῦ τύπου. Στὴ θέση τῆς βάσης τρία πλαστικά κοχύλια.
7. 2805. Θραῦσμα ἡμιτόμου σκύφου με διακόσμηση τῆς κατηγορίας «Δυτικῆς κλιτύς». Σώζεται μόνο ἓνα ἀπὸ τὰ τρία κοχύλια στὸ κάτω μέρος τοῦ σκύφου. Εἰκ. 2γ.
Πηλὸς καστανοκόκκινος, γάνωμα μελανό.
Ύψ. 0.10 μ.
Σχῆμα ὅπως τὰ προηγούμενα 2793 καὶ 2794 με ἀξιωματικὴ ποιότητα στὸ γάνωμα καὶ τὴ διακόσμηση: κάτω ἀπὸ τὴ διπλὴ αὐλάκωση τοῦ χεῖλους ὑπάρχει μιὰ ζώνη με ἀραιὰ τοποθετημένα «φυτικά» κοσμήματα, ἓνα τρίφυλλο καὶ ἓνα μόνο φύλλο ἐναλλάξ. Ἡ ζώνη κλείνει κάτω με μιὰ στενότερη σὲ σειρὰ στιγμῶν. Τόσο τὰ γραπτὰ κοσμήματα ὅσο καὶ τὸ πλαστικὸ κοχύλι εἶναι καλῆς ποιότητας.
Βλ. BCH 82, 1958, 758 εἰκ. 8. Σισμανίδης 62, εἰκ. 3. Πρβ. 2793.
8. 2806. Θραῦσμα ἡμιτόμου σκύφου με γραπτὰ κοσμήματα τῆς κατηγορίας «Δυτικῆς κλιτύς». Ἄν καὶ δὲν σώζεται κανένα πλαστικὸ κόσμημα, πιθανότατα ἀνήκει στὴν ὁμάδα τῶν ἡμιτόμων μετὰ τὰ πλαστικά στοιχεῖα στὴ θέση τῆς βάσης. Εἰκ. 2δ.
Πηλὸς καστανοκόκκινος, γάνωμα μελανόφαο.
Σωζ. ὕψ. 0.060 μ.
Σχῆμα ὅμοιο μετὰ 2793, 2805. Ἀξιόπρόσεκτη εἶναι ἡ διακόσμηση: λίγο κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος ὑπάρχει μιὰ ζώνη ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ δύο παράλληλες γραπτὲς γραμμές. Μέσα στὴ ζώνη ἀναπτύσσεται μιὰ γιρλάντα σὲ δύο μέρη ἀπὸ κλαδιὰ μυρτιάς δεμένα με ταινία.
Βλ. Σισμανίδη ὁ.π. Πρβ. γιὰ τὸ σχετικὰ σπάνιο κόσμημα K. Braun, *AM* 85, 1970, πίν. 58 ἄρ. 100. S. Miller, *Hesperia* 43, 1974, 229-30, πίν. 30 ἄρ. 7. S. Rotroff, *Hesperia* 52, 1983, 286, πίν. 53 ἄρ. 25 (περὶ τὸ 300 π.Χ.). J. Schäfer, *Hellenistische Keramik aus Pergamon* (1968) πίν. 14.D59. Δρούγου-Τουράτσογλου, *Βέροια* 161 κέ.

Οἱ τρεῖς ἡμίτομοι σκύφοι 2793, 2794, 2805, καὶ πιθανότατα ὡς τέταρτος ὁ 2806, ἀντιπροσωπεύουν ἓνα χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸν ὄψιμο 4ο καὶ τὸν πρῶιμο 3ο αἰ. π.Χ. σχῆμα μικροῦ ἀγγείου μετὰ πλαστικά καὶ γραπτὰ κοσμήματα¹⁹. Τὸ σχῆμα, ὅπως καὶ οἱ κύλικες-κάνθαροι ἀπὸ

καὶ μάλιστα τῆς καθημερινῆς ζωῆς στὸν 4ο αἰ. π.Χ. Βλ. μόνο π.χ. τὰ ἀσημένια πινάκια ἢ τὶς ἀλατιέρες ποὺ βρέθηκαν στοὺς βασιλικοὺς τάφους τῆς Βεργίνας. Μ. Ἀνδρόνικος, *Οἱ βασιλικοὶ τάφοι τῆς Βεργίνας* (1986) 201, εἰκ. 163. J. McPhee-A.D. Trendall, *Greek Red figured Fish-plates*, AntK. Beih. 14 (1987) 18 κέ. Ἡ. Ζερβουδάκη, *ΑΔ* 27, 1972, πίν. 163. Βλ. ἐπίσης Pfrommer ὁ.π. Ἀκόμη βλ. πιδὸ κάτω, στὸ κεφάλαιο γιὰ τοὺς ἡμιτόμους.
18. Τάφος οἰκ. Βούλγαρη στὴ Βέροια. Δρούγου-Του-

ράτσογλου, *Βέροια* 16, ἄρ. 4. Ἡ κύλικα στὴν πρῶιμη αὐτὴ ταφὴ φαίνεται νὰ εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ παλαιὰ σχήματα τοῦ συνόλου.

19. S. Miller, *Hesperia* 43, 1974, 234 ἄρ. 34 πίν. 32, 49 (late 4th-early 3rd century). R. Smetana-Scherer, *Alt-Ägina II* (1982) 72, 74 ἄρ. 523, πίν. 40 (πρῶιμος 3ος αἰ. π.Χ.), ἄρ. 546 πίν. 41 (ὄψιμος 3ος αἰ. π.Χ.). C. Watzinger, *AM* 26, 1901, 75, ἄρ. 20 (ἀπὸ Κρήτη). U. Sinn κ.ἀ., *Demetrias I* (1974) 122 πίν. XIX 4.

Εικ. 2. Ήμιτομοι σκύφοι 2793 (ἀρ. κατ. 5), 2794 (ἀρ. κατ. 6), 2805 (ἀρ. κατ. 7) καὶ 2806 (ἀρ. κατ. 8).

την ίδια εποχή²⁰, δημιουργείται στον άττικό Κεραμεικό λίγο νωρίτερα, αν και δεν είναι γνωστά παραδείγματα πριν από τα μέσα του 4ου αϊ. π.Χ. Αντίθετα όμως προς τις κύλικες-κανθάρους, το σχήμα αυτό του ήμιτόμου φαίνεται να χρησιμοποιείται στη διάρκεια ολόκληρου του 3ου αϊ. π.Χ.: είναι γνωστοί επίσης οι ήμιτομοι με ανάγλυφα κοσμήματα του τύπου των μεταρικών με τρία πλαστικά κοχύλια στο κάτω μέρος, που χρονολογούνται στο τέλος του 3ου αϊ. π.Χ.²¹ Δεν λείπουν ακόμη και αποδόσεις του σε πολύτιμα μέταλλα, όπως φανερώνει ο άσημένιος σκύφος του Έθν. Μουσείου 13110β²². Το σχήμα εύκολα πολιτογραφείται και σε άλλα τοπικά έργαστήρια και δημιουργούνται ανάλογες απομιμήσεις των άττικών προτύπων, όπως φανερώνει ο 2794 (άρ. κατ. 6) της Θεσσαλονίκης ή τα παραδείγματα από τη Φωκίδα²³.

Τα κύρια χαρακτηριστικά των μικρών αυτών «εκπομάτων» είναι το μικρό ήμισφαιρικό ή ελαφρά κωνικό σχήμα²⁴, χωρίς βάση και λαβές, και κυρίως οι τρεις μικρές πλαστικές αποφύσεις στη θέση της βάσης. Τα πλαστικά αυτά στοιχεία έχουν κατά κανόνα τη μορφή κοχυλίων, ενώ σε πολύ λίγα παραδείγματα παριστάνουν γυναικεία κεφάλια, όπως στον σκύφο του Μουσείου του Βερολίνου από την Κρήτη²⁵. Τα χαρακτηριστικά αυτά πλαστικά στοιχεία θα μπορούσε κανείς να τα θεωρήσει ως ένα φαινόμενο ανάλογο με τις μικρές πλαστικές μάσκες σατύρων ή φύλλων κισσού που κοσμούν τις λαβές κανθάρων και σκύφων. Η άλλη διακόσμηση των ήμιτόμων, όπου υπάρχει, είναι (για την περίοδο αυτή) συνήθως της κατηγορίας της «Δυτικής κλιτύς» (σκύφοι 2805 και 2793)²⁶. Ολιγάριθμα παραδείγματα φέρουν ανάμεσα στα κοσμήματά τους επιγραφή: ο σκύφος του Μουσείου του Βερολίνου από την Κρήτη, που προαναφέρθηκε, με τα τρία πλαστικά γυναικεία κεφάλια, έχει την επιγραφή ΦΙΛΙΑΣ. Ένα δεύτερο παράδειγμα στην αθηναϊκή Αγορά (Ρ 27986), με τρία πλαστικά κοχύλια, φέρει την επιγραφή ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ. Τόσο οι επιγραφές όσο και τα θέματα των πλαστικών στοιχείων εύκολα οδηγούν στον συσχετισμό τους και ακόμη επιτρέπουν μια παραπέρα σκέψη: πιθανότατα όλα αυτά τα στοιχεία υποδηλώνουν για τους ήμιτόμους μια αναφορά στον κόσμο της Αφροδίτης, πράγμα που ίσως όριζει και έναν συγκεκριμένο χαρακτήρα των αγγείων, φαινόμενο δηλ. ανάλογο με εκείνο των «διονυσιακών» κανθάρων²⁷.

Τα κοσμήματα της κατηγορίας «Δυτικής κλιτύς» των ήμιτόμων και των κανθάρων περιλαμβάνουν θέματα όχι τόσο συνηθισμένα στο θεματολόγιο της κατηγορίας αυτής, με εξαίρεση το στεφάνι με τα κισσόφυλλα (2793) και το περιδέραιο (μυροδοχείο 2801)²⁸. Το ιδιαίτερο ωστόσο γνώρισμα δεν είναι τόσο τα επιμέρους κοσμήματα, όσο η σύνθεσή τους και κυρίως η ένταξή τους σε ζώνες, στοιχείο που θα αποτελέσει γνώρισμα της κατηγορίας «Δυτικής κλιτύς» από τον βορειοελληνικό χώρο, καθώς και των μικρασιατικών εργαστηρίων²⁹.

20. Βλ. πιο πάνω, κάνθαροι.

21. S. Rotroff, *Athenian Agora* XXII (1985) 16 αρ. 2 και σημ. 1.

22. Σκύφος από Αιτωλοακαρνανία (β' μισό 4ου αϊ. π.Χ.). *Ταξιδεύοντας με το πλοίο της Κυρήνειας στο χρόνο και στο μύθο* (Αθήνα 1987) 75 εικ. 27.

23. Vatin κ.ά., *Medeon* 40 εικ. 44-45 (άττικό). Οι πρώιμες μιμήσεις άττικών προτύπων είναι πολύ χαρακτηριστικές. Ωστόσο πολύ λίγο είναι γνωστό το θέμα, καθώς πολλά παραδείγματα στη Μακεδονία είναι άδημοσίευτα (από Βέροια, Πέλλα, Αμφίπολη κλπ.).

24. Φαίνεται ίσως πιθανό να υπάρχει κάποια χρονολογική διαφοροποίηση ανάμεσα στα δύο σχήματα και ίσως το κωνικό είναι νεότερο. Πρβ. σημ. 18 και ακόμη

Σ. Δρούγου, 'Ημίτομοι σκύφοι με επίθετες πλαστικές άχιβάδες, *Χαριστήριο Δ. Λαζαρίδη* (1990) 90 κέ.

25. Βλ. σημ. 1.

26. Βλ. πιο κάτω σημ. 27 και 28.

27. Το θέμα των πλαστικών αυτών κεφαλών και γενικά των πλαστικών αυτών διακοσμητικών στοιχείων είναι αντικείμενο προσεχούς μελέτης. Γενικά φαίνεται ότι όλα αυτά τα διακοσμητικά στοιχεία, δεν είναι μόνο διακοσμητικά, αλλά ίσως «λαλούντα», έστω τετριμμένα, σήματα των συγκεκριμένων θεών. Βλ. Σ. Δρούγου, 'Ημίτομοι σκύφοι με επίθετες πλαστικές άχιβάδες, *Χαριστήριο Δ. Λαζαρίδη* 89 κέ.

28. Βλ. κατάλογο, αρ. 2806.

29. Πρβ. Δρούγου-Τουράτσογλου, *Βέροια* 161 κέ.

Εικ. 3. Πυξίδα 2766-2807 (άρ. κατ. 9) και τὸ καπάκι της (2807).

Πυξίδες

9. 2766 και 2807. Πυξίδα με γραπτή διακόσμηση (τῆς κατηγορίας «Δυτικῆς κλιτύος»);. Λείπει τμήμα ἀπὸ τὸ καπάκι 2807. Εἰκ. 3.

Πηλὸς κοκκινωπός, ἀνοιχτόχρωμος, ὄχι πολὺ καθαρός, γάνωμα καστανόφαιο ἀπὸ τὴν κακὴ ὀπτηση καὶ μόνο στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια, ἐνῶ ἡ ἐσωτερικὴ παραμένει στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ.

Διάμ. β. 0.073 μ., ὕψ. β. 0.009 μ., ὕψ. 0.010 μ.

2766. Βάση δακτυλιωτή, ὄχι ψηλὴ, στηρίζει ἕνα πλατὺ κυλινδρικό σῶμα. Στὸ ἄνω μέρος ἀπολήγει στὴ χαρακτηριστικὴ ὑποδοχὴ γιὰ τὸ καπάκι. Στὴ μέση τοῦ κυλινδρικοῦ σώματος εἶναι γραμμένο περιφερειακὰ με πολὺ ἀραιωμένο ἐπίθετο λευκὸ χρῶμα ἕνα στεφάνι με μικρὰ στενόμακρα ἀπλοποιημένα φύλλα· ὁ τρόπος ἀπόδοσης τῶν φύλλων εἶναι ἄγνωστος ἀπὸ ἄλλα παραδείγματα καθὼς σχηματίζουν τὰ φύλλα οὐσιαστικὰ ἕνα «ψαροκόκκαλο».

2807. Τὸ καπάκι εἶναι ἐπίπεδο στὴν ἄνω ἐπιφάνεια, ἐλαφρὰ ὑψωμένο στὸ κέντρο, ἐνῶ στὴν περιφέρεια σχηματίζεται τὸ χαρακτηριστικὸ δόντι γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ στὸ σῶμα. Στὸ ἄνω ἐπίπεδο ὑπάρχει στὸ κέντρο ἕνας κακοσχεδιασμένος ρόδακας, ἕνας κύκλος με τοξωτὰ φύλλα· στὴν περιφέρεια στεφάνι ὅμοιο με ἐκεῖνο τοῦ σώματος.

Βλ. *BCH* 82, 1958, 759 εἰκ. 8. Σισμανίδης 62 εἰκ. 3. Πρβ. (γιὰ τὸ σχῆμα) *AM* 79, 1984, πίν. 9 (360 π.Χ.). G. Korcke, *AM* 79, 1964, 28, πίν. 15. 1-2. K. Scheffold, *UK* ἀρ. 581 πίν. 17 (·).

10. 2784. Πυξίδα μελαμβαφῆς χωρὶς καπάκι. Εἰκ. 4β.

Πηλὸς καστανοκόκκινος, γάνωμα μελανὸ με πολλὰ ἀπολεπίσματα.

Ύψ. 0.068 μ., διάμ. 0.058 μ., διάμ. β. 0.062 μ.

Βάση στενὴ, δακτυλιωτὴ ἀγάνωτη, διαμορφωμένη μόνο στὸ κάτω μέρος. Σῶμα κυλινδρικό, στενὸ, με ἐλαφρὰ κοῖλο περίγραμμα. Στὸ πάνω μέρος διαμορφώνεται ἡ χαρακτηριστικὴ ὑποδοχὴ γιὰ ἕνα βραχὺ καπάκι.

Βλ. *BCH* 82, 1958, 759 εἰκ. 8. Σισμανίδης 62 εἰκ. 3. Πρβ. *AM* 81, 1966, 96 τάφος 170 ἀρ. 1, πίν. 59.1 (τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. *Ten Centuries that Shaped the West* (H. Hoffman, ed., 1970) 434, ἀρ. 196. A. Oliver, Jr., *Silver for Gods* (1977) 53 ἀρ. 21 (ἀσημένια πυξίδα 1971.47 τοῦ Μουσείου Fine Arts, Boston (β' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.).

11. 2785. Πυξίδα μελαμβαφῆς, ἐλάχιστα σπασμένη στὴν ὑποδοχὴ τοῦ καπακιοῦ. Δὲν σώζεται τὸ καπάκι. Εἰκ. 4α.

Πηλὸς καστανοκόκκινος, γάνωμα μελανό.

Ύψ. 0.058 μ., διάμ. 0.044 μ., διάμ. β. 0.054 μ. Ὁμοία με τὶς 2784 καὶ 2789.

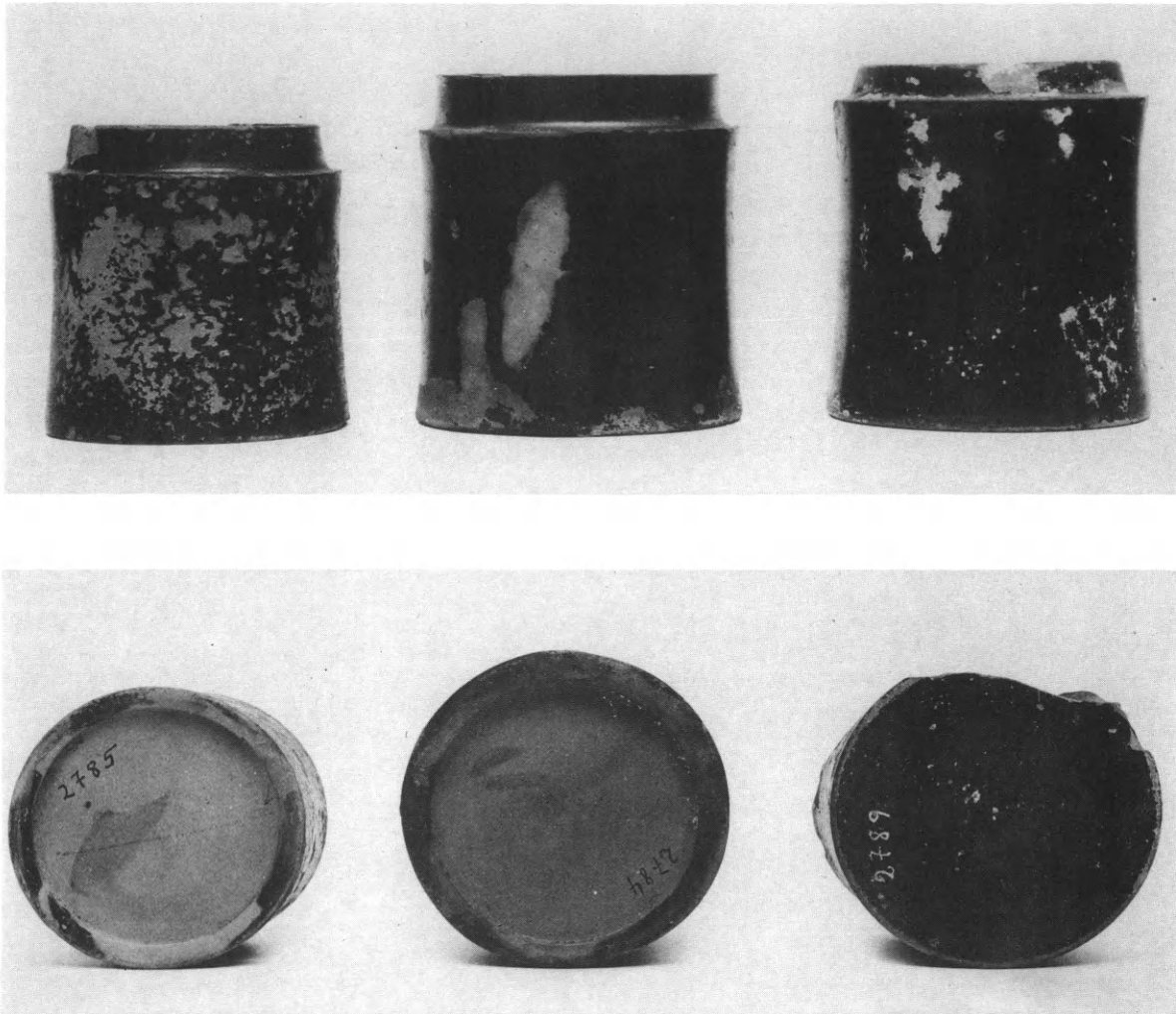
12. 2789. Πυξίδα μελαμβαφῆς. Δὲν σώζεται τὸ καπάκι. Εἰκ. 4γ.

Πηλὸς φαιὸς-γκρίζος. Γάνωμα μελανό, ἀπολεπισμένο.

Ύψ. 0.07 μ., διάμ. 0.06 μ.

Ὁμοία με τὶς προηγούμενες 2784 καὶ 2785 με μόνη διαφορὰ τὴν ἑλλειψὴ βάσης: τὸ κάτω μέρος τοῦ κυλινδρικοῦ σώματος εἶναι ἐπίπεδο καὶ γανωμένο.

Οἱ τρεῖς μικρὲς μελαμβαφεῖς πυξίδες ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ Συντριβανίου μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν στὴν κατηγορία τῶν κλασικῶν πυξίδων με τὸ κυλινδρικό σῶμα, τὴν πολὺ χαμηλὴ βάση

Εικ. 4. Πυξίδες 2785 (ἀρ. κατ. 11), 2784 (ἀρ. κατ. 10) καὶ 2789 (ἀρ. κατ. 12).

καὶ κυρίως τὸ βραχὺ καπάκι, ἂν καὶ στὴν περίπτωση τῶν παραδειγμάτων τῆς Θεσσαλονίκης δὲν σώζονται τὰ καπάκια. Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται καὶ στὶς ἐντελῶς ὅμοιες μικρὲς πυξίδες ἀπὸ τάφο τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. στὸν ἀθηναϊκὸ Κεραμεικό³⁰.

Ἐνῶ γενικὰ τὸ σχῆμα τῶν μικρῶν αὐτῶν πυξίδων μπορεῖ νὰ ἀνταποκρίνεται στὸν κλασικὸ τύπο, μὲ τὴ συγκεκριμένη αὐτὴ μορφή καὶ μέγεθος εἶναι σπάνια παραδείγματα³¹. Μὲ τὶς πυξίδες τῆς Θεσσαλονίκης μόνο εὐρύνονται τὰ γνωστὰ χρονικὰ πλαίσια τοῦ σχήματος πρὸς τὸ τέλος 4ου - ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ὅπου τοποθετεῖται πιθανότατα ἡ πρώτη ταφή τοῦ τάφου.

30. B. Schlörb-Vierneisel, *AM* 81, 1966, 96 τάφος 170 ἀρ. 1, πίν. 59.1.

1964, 27 κέ. (ἰδιαίτερα 28 κέ.) καὶ *Athenian Agora* XII (1970) 173-178 πίν. 43. Γενικὰ γιὰ τὶς κλασικὲς πυξίδες

31. Κυρίως τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. πρβ. G. Kopcke, *AM* 79,

S.R. Roberts, *The Attic Pyxis* (1978) *passim*.

Ἄγνωστη εἶναι ἡ συνέχεια τοῦ σχήματος, ἀφοῦ στοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους ἐπικρατοῦν ἄλλης πιά μορφῆς πυξίδες³².

Ἡ μεγάλη καὶ πλατιά πυξίδα 2766 (ἄρ. κατ. 9) εἶναι ἓνα χαρακτηριστικὸ δείγμα μεγάλης πυξίδας μὲ τὸ κλασικὸ σχῆμα τῶν μεγάλων πυξίδων τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ἀπὸ τὶς τελευταῖες διαφέρει ἡ πυξίδα τῆς Θεσσαλονίκης τόσο στὴ μορφή τοῦ καπακιοῦ μὲ τὸ ἀπλὸ ἐπίπεδο σχῆμα, ὅσο καὶ στὰ γραπτὰ κοσμήματα, ποὺ δύσκολα θὰ τὰ ὀριζε κανεὶς ὡς κοσμήματα «Δυτικῆς κλιτύος»³³. Ἐνῶ ἡ θέση τους πάνω στὸ ἀγγεῖο ἀνταποκρίνεται στὴ γνωστὴ αὐτὴ κατηγορία διακόσμησης³⁴, αὐτὰ τὰ ἴδια τὰ κοσμήματα φαίνονται πολὺ ἀπλουστευμένα καὶ τελικὰ ἄγνωστα στὸ θεματολόγιο γνωστῶν ἐργαστηρίων. Μὲ βάση ὅλα αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ ἴσως θὰ ἦταν δυνατόν νὰ θεωρηθεῖ ἡ πυξίδα 2766 (ἄρ. κατ. 9), προῖον ἐνὸς ντόπιου ἐργαστηρίου, ποὺ ὁπωσδήποτε δὲν γνωρίζουμε ἀκόμη πλήρως τὴν παραγωγή του³⁵.

Μυροδοχεῖα

13. 2801. Μυροδοχεῖο-ἀμφορίσκος μελαμβαφῆς μὲ γραπτὰ κοσμήματα τῆς κατηγορίας «Δυτικῆς κλιτύος». Λεῖπει ὁ λαιμός. Εἰκ. 5.

Πηλὸς καστανοκόκκινος, γάνωμα μελανό, στιλπνὸ μὲ ἄριστη ποιότητα.

Σωζ. ὕψ. 0.118 μ., διάμ. β. 0.035 μ. Ἡ συμπλήρωση τοῦ λαιμοῦ καὶ τοῦ χεῖλους δὲν εἶναι ἀκριβής, διότι τὸ ὕψος πρέπει νὰ εἶναι μικρότερο.

Τὸ γενικὸ σχῆμα εἶναι ἐνιαῖο, ὅπου τὸ σφαιρικὸ σῶμα συνεχίζεται στὸ κοντόχοντρο πόδι μὲ στενὴ κωνικὴ στήν κάτω πλευρά της ἐλαφρὰ κοίλη βάση. Στὸ ὕψος τοῦ ὅμου ὑπάρχουν σύμφυτες δύο ταινιωτὲς ψευδολαβές. Στὴ ρίζα του ὁ λαιμὸς κοσμεῖται μὲ γραπτὸ κόσμημα τοῦ τύπου τοῦ «περιδεραίου» (Bommel) σὲ δύο ἡμικύκλια. Ἀνάμεσα στὶς δύο ψευδολαβὲς ἀναπτύσσεται σὲ δύο μέρη βλαστόσπειρα μὲ φύλλα καὶ καρποὺς κισσοῦ ποὺ δένουν μὲ στενὲς ταινίες. Τὴν κοιλιά τοῦ ἀγγείου, κάτω ἀπὸ τὶς λαβές, περιτρέχει δίδυμη χαρακτὴ γραμμὴ.

Βλ. BCH 82, 1958, 759 εἰκ. 8. Σισμανίδης πίν. 3. Θεσσαλονίκη, ἐκθεσὴ 2300, 104 πίν. 90. Πρβ. M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*² (1972) I 162 πίν. XX (τέλος 4ου αἰ. π.Χ.). U. Knigge, *Kerameikos* IX, 159, 358, πίν. 67,4. Τέλος 4ου αἰ. π.Χ. (ὅμοιο ἀλλὰ ἀκόσμητο). E. Μαστροκόστας, ΑΔ 17, 1961-62, 183 κέ. πίν. 210 (ἀπὸ τὴ Ναύπακτο). Δρούγου-Τουράτσογλου, *Βέροια* 127 (Π 1260) πίν. 16. M. Λιλιμπάκη-Ἀκαμάτη, *Λαξευτοὶ θαλαμῶτοὶ τάφοι τῆς Πέλλας* (1987) ἄρ. 6 πίν. 144.

Εἰκ. 5. Μυροδοχεῖο 2801 (ἄρ. κατ. 13).

32. Γιά τὶς ἐλληνιστικὲς πυξίδες, Δρούγου-Τουράτσογλου, *Βέροια* 140-148 ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

33. Korpcke ὅ.π.

34. Korpcke ὅ.π. Watzinger ὅ.π. Δρούγου-Τουράτσογλου, *Βέροια* 161-163. S. Miller, *Hesperia* 43, 1974, 203,

πίν. 48.

35. Παραδείγματα μὲ παρόμοια ἀπλουστευμένη φυτικὴ διακόσμηση σημειώνονται σὲ διάφορες πρόσφατες ἀνασκαφὲς κυρίως στὸν βόρειο ἐλληνικὸ χῶρο, ἀλλὰ εἶναι ἀδημοσίευτα.

Εικ. 6. Μυροδοχεῖα 2772 (ἀρ. κατ. 17), 2770 (ἀρ. κατ. 16) καὶ 2768 (ἀρ. κατ. 14).

14. 2768. Μυροδοχεῖο με ταινιωτὴ διακόσμηση. Σώζεται ἀκέραιο. Εἰκ. 6γ.
Πηλὸς ὠχροκόκκινος, ἐπίχρισμα ὠχρὸ-φαιό.
Ύψ. 0.141 μ.
Σῶμα με ἐνιαῖο περίγραμμα. Ἀπὸ τὸ κοντόχοντρο πόδι με τὴ στενὴ βάση ἀναπτύσσεται ἡ σφαιρική κοιλία καὶ συνεχίζεται ἀπρόσκοπτα στὸν λαιμό. Τὸ χεῖλος σχηματίζεται ἀπὸ ἓνα πλατὺ δαχτυλίδι. Στὸν λαιμὸ καὶ τὸν ὦμο ὑπάρχουν γραπτὲς παράλληλες στενὲς ταινίες ἀπὸ κόκκινο χρῶμα.
Βλ. *BCH* 82, 1958, 759 εἰκ. 8. Πρβ. Vatin κ.ἄ., *Medeon* 60, εἰκ. 115-116 (περὶ τὸ 300 π.Χ.) B. Schlörb-Vierneisel, *AM* 81, 1966, 177-192, πίν. 60 4-5 (τέλος 4ου αἰ. π.Χ.). L. Forti, *Rendiconti* N.S. 37, 1962, 149-150= τύπος III (310-280 π.Χ.), πίν. XI (Ἰταλία). M. Bucovala, *Necropole elenistice la Tomis* (Costanza 1967) 127 εἰκ. 77d καὶ 78a (=2801) (τέλος 4ου - ἀρχὲς 3ου αἰ. π.Χ.). Scherrer-Smetana, *Altägina* II, 88 ἀρ. 705/6, πίν. 56 (πρώιμος 3ος αἰ. π.Χ.). Δρούγου-Τουράτσογλου, *Βέροια* 123-124, 127. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *Λαξευτοὶ θαλαμῶτοὶ τάφοι τῆς Πέλλας*, ἑπίμετρο ἀρ. 6 22, 7.8, πίν. 141.
15. 2769. Μυροδοχεῖο. Σώζεται ἀκέραιο.
Πηλὸς ὠχροκόκκινος, ἐπίχρισμα ὠχρὸ-φαιό.
Ύψ. 0.139 μ.
Ὅμοιο με τὸ προηγούμενο.
16. 2770. Μυροδοχεῖο. Λεῖπουν ὁ λαιμός, ἡ βάση καὶ τμήμα τῆς κοιλιάς. Εἰκ. 6β.
Πηλὸς κιτρινωπός, ἐπίχρισμα ὠχρὸ-υπόλευκο.
Σωζ. ὕψ. 0.10 μ.
Ὅμοιο στὸ σχῆμα καὶ τὴ διακόσμηση με τὰ προηγούμενα.
17. 2772. Μυροδοχεῖο. Λεῖπει ὁ λαιμός. Πολλὲς κακώσεις στὸ σωζόμενο τμήμα. Εἰκ. 6α.
Πηλὸς καστανοκόκκινος, ἐπίχρισμα υπόλευκο.
Ύψ. 0.09 μ. Σχῆμα καὶ διακόσμηση ὅμοια με τῶν προηγούμενων.
18. 2773. Μυροδοχεῖο. Σώζεται ἀκέραιο.
Πηλὸς φαιός, ἐπίχρισμα υπόλευκο.
Ύψ. 0.095 μ., διάμ. χ. 0.024 μ., διάμ. β. 0.021 μ.
Σῶμα σφαιρικὸ με ἐνιαῖο περίγραμμα.
Ὅμοιο με τὰ προηγούμενα.

Ἀπὸ τὰ μυροδοχεῖα τῆς ομάδας τῶν ἀγγείων ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ Συντριβανίου ξεχωρίζει ὁ ἀμφορίσκος-μυροδοχεῖο 2801 μὲ τὸ πολὺ καλὸ μελανὸ γάνωμα καὶ τὴ διακόσμησή του· τὸ σχῆμα ἀνταποκρίνεται στὸ σχῆμα τῶν ὑπόλοιπων μυροδοχείων ἀλλὰ συγχρόνως διαφοροποιεῖται μὲ τὶς μικρὲς ὀριζόντιες ψευδολαβές. Ἀμφορίσκοι-μυροδοχεῖα μὲ τὶς ὑποτυπώδεις αὐτὲς λαβὲς εἶναι γνωστοὶ κιόλας μὲ τὴν ὀλοκλήρωση καὶ σταθεροποίηση τοῦ σχήματος στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., καὶ βέβαια στὴ διάρκεια τοῦ 3ου αἰ., ὅσο τουλάχιστον διαρκεῖ καὶ ὁ κοντόχοντρος αὐτὸς τύπος τῶν μυροδοχείων³⁶. Μολονότι πολὺ σπανιότερα ἀπὸ τὸν ἀπλὸν τύπο, ἀμφορίσκοι ἐμφανίζονται σὲ πολλὰς περιοχὰς τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, μὲ ἀρκετὰ μεγάλο σχετικὰ ἀριθμὸ ἀπὸ τὴ Μακεδονία³⁷.

Ὁ 2801, τόσο στὸ σχῆμα ὅσο καὶ στὰ κοσμήματα καὶ τὴν ποιότητα τοῦ γανώματος, ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰ ἀττικὰ ἀντίστοιχα παραδείγματα τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Τὸ κόσμημα τοῦ collier καὶ τὸ στεφάνι τοῦ κισσοῦ στὴν κοιλία εἶναι χαρακτηριστικὰ κοσμήματα τῆς κατηγορίας τῆς «Δυτικῆς κλιτύος», τουλάχιστον στὴν πρώιμή της φάση³⁸. Στὸν χῶρο τῆς Μακεδονίας ὁ μελαμβαφὴς ἀμφορίσκος ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ Συντριβανίου φαίνεται νὰ εἶναι, ὅσο γνωρίζω, ἀπὸ τὰ παλαιότερα παραδείγματα τοῦ σχήματος, ποὺ θὰ υἱοθετηθεῖ ὅμως πολὺ γρήγορα.

Τὰ ὑπόλοιπα μυροδοχεῖα τῆς ομάδας ἀποδίδουν τὸν συνηθισμένο κοντόχοντρο τύπο τοῦ τέλους τοῦ 4ου - ἀρχῶν 3ου αἰ., ὅπως προαναφέρθηκε καὶ ὅπως εἶναι γνωστός, τόσο στὴν Ἀττικὴ ὅσο καὶ σὲ ἄλλες περιοχὰς τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου. Τὸ σῶμα εἶναι σφαιρικό καὶ τὸ κοντόχοντρο πόδι, μολονότι εἶναι εὐκρινές, ἀποτελεῖ ἓνα ἐνιαῖο σχῆμα μαζί μὲ τὴν κοιλία (σχῆμα Α κατὰ V. Anderson, *AJA* 91, 1937, 106 κέ.). Ἀντίθετα ὁ λαιμὸς ξεχωρίζει μὲ τὸ σωληνωτὸ σχῆμα καὶ τὸ κοφτὸ χεῖλος. Ἡ διακόσμησή τους εἶναι τυπικὴ γιὰ μεγάλο ἀριθμὸ παραδειγμάτων: περιορίζεται στὶς παράλληλες κοκκινωπὲς γραμμὲς γύρω στὴν κοιλία καὶ τὸν ὦμο. Τὸ σχῆμα καὶ ἡ διακόσμηση ἐπιβιώνουν σ' ὀλόκληρον τὸν 3ο αἰ. π.Χ.³⁹

Λύχνοι

19. 2803. Λύχνος μονόμυξος, μελαμβαφής. Σῶζεται ἀκέ-
ρατος. Εἰκ. 7α.

Πηλὸς κόκκινος-καστανός, γάνωμα μελανό.

Ύψ. 0.053 μ., διάμ. 0.06 μ., μήκ. 0.09 μ.

Σῶμα κυλινδρικό μὲ στενὴ δακτυλιωτὴ βάση. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια καὶ στὴν περιφέρειά της, κυκλικὴ κοιλότητα στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ. Ὁ μυκτήρας εἶναι σχετικὰ βραχὺς μὲ μικρὴ ὀπή «καύσης».

Βλ. *BCH* 82, 1958, 759 εἰκ. 8. Σισμανίδης πίν. 3. *Θεσσαλονίκη, ἔκθεση 2300*, 104, πίν. 90. R. H. Howland, *Athenian Agora* IV (1958) 307, 308, 311, τύπος

25B 75, πίν. 10, 23, 38 (β' μισὸ 4ου αἰ. π.Χ. - α' τέ-
ταρτο 3ου αἰ. π.Χ.). Ὁ τύπος δὲν ἀνταποκρίνεται
πλήρως στὸ παράδειγμα τῆς Θεσσαλονίκης. J. Schei-
bler, *Kerameikos* XI. *Griechische Lampen* (1976) ἀρ.
181, 37f, πίν. 32/33. DSL2 (χωρὶς λαβὴ ἢ ἀπόφυση,
360-260 π.Χ.).

20. 2804. Λύχνος μονόμυξος. Λεῖπει ὁ μυκτήρας καὶ φέ-
ρει πολλὰς κακώσεις στὸ σῶμα. Εἰκ. 7β.

Πηλὸς ἀκάθαρτος, φαιός, γάνωμα καστανό.

Σωζ. μήκ. 0.049 μ., ὕψ. 0.02 μ.

Ὁμοιο μὲ τὸ 2804.

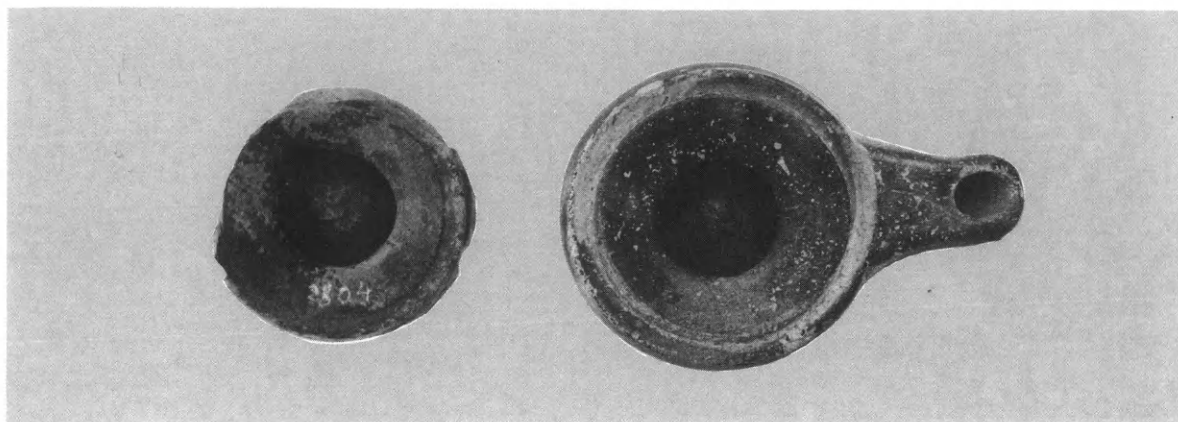
36. Γενικὰ γιὰ τὸ μυροδοχεῖο βλ. κατάλογο καὶ ἀκόμη τὰ νεότερα V. Anderson, *AJA* 91, 1987, 196 κέ. Μ. Λιλιμπάκη-Ἀκαμάτη, *Λαξευτοὶ θαλαμωτοὶ τάφοι τῆς Πέλλας* 346-348, 350-351. Κ. Τζαναβάρη, *Μακεδονικὰ* 23, 1985, 259-260 εἰκ. 14.

37. Βλ. κατάλογο ἀρ. 2801 Λιλιμπάκη-Ἀκαμάτη ὁ.π. 147-8 ἀρ. 4 καὶ 6, πίν. 2α, ἐπίμ. 6, πίν. 141 καὶ 63. Βλ.

ἀκόμη ἀδημοσίευτο παράδειγμα Μουσείου Βέροιας ἀπὸ τὸν λαξευτὸ τάφο Βούλγαρη-Δούμου, Δρούγου-Τουρά-
τσογλου, *Βέροια* 16 ἀρ. 4.

38. Γιὰ τὰ κοσμήματα βλ. G. Korcke, *AM* 79, 1964. S. Miller, *Hesperia* 43, 1974, 200 κέ., πίν. 48.

39. Βλ. πιδὸ πάνω σημ. 1.

Εικ. 7. Λύχνοι 2803 (ἀρ. κατ. 19) και 2804 (ἀρ. κατ. 20).

Ἡ προσγραφή τῶν λύχνων 2803 και 2804 στὸν τύπο Howland 25B τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς (=Scheibler DSL2 τοῦ Κεραμεικοῦ)⁴⁰ εἶναι μιὰ «κατὰ προσέγγιση» προσγραφή. Ἀνταποκρινόταν σὲ μιὰ μορφή λύχνων και ἀκόμη σὲ μιὰ κατηγορία λύχνων, ποὺ βρίσκουν μεγάλη διάδοση στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ποὺ ἐπιβιώνει ἀρκετὰ ἰσχυρὰ στὸν πρῶμο 3ο αἰ. π.Χ. και σὲ μεγάλο τμῆμα τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου⁴¹. Ὁ λύχνος 2803 ἔχει σῶμα κυλινδρικό ποὺ ἀνταποκρίνεται στὸν τύπο «inkwell», δὲν ἔχει ὅμως καμιά λαβὴ ἢ πρόσφυση, ποὺ ἐμφανίζουν συχνὰ τὰ ἀττικὰ παραδείγματα, ἐνῶ ἀκόμη — ἀντίθετα πρὸς τοὺς ἀντίστοιχους ἀττικοὺς λύχνους — ἔχει τὴν ψηλὴ βάση του. Πιθανότατα πρόκειται γιὰ ντόπιο δείγμα τοῦ τύπου ποὺ ἔχει κάνει ἤδη τὴν ἐμφάνισή του στὴ Μακεδονία⁴². Τὸ σχῆμα και ἰδιαίτερα ἡ ψηλὴ του βάση ἐπιτρέπει τὴ χρονολόγησή του ἀκόμη στὸ 300 π.Χ.⁴³ Ἡ χρονολόγησή αὐτὴ συμβαδίζει μὲ τὴ χρονικὴ τοποθέτηση τῶν παλαιότερων ἀγγείων τῆς ὁμάδας ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ Συντριβανίου και στὴν ὁμάδα αὐτὴ πρέπει νὰ προσγραφοῦν και οἱ λύχνοι⁴⁴.

Ἀβαφή - κοινὰ

21. 2783. Ἀμφορέας «μακεδονικός». Σῶζεται ἀκέραιος μὲ μικρὰ μόνο ἀπολεπίσματα στὴν ἐπιδερμίδα. Εἰκ. 8α.

Πηλὸς καστανόφαιος χωρὶς γάνωμα.

Ὑψ. 0.15 μ., διάμ. β. 0.055 μ., διάμ. χ. 0.035 μ.

Σῶμα σχεδὸν σφαιρικό, ποὺ στηρίζεται σὲ δισκὸμορφή κάτω ἐλαφρὰ κοίλῃ βάση. Μονοκόμματα συνεχίζεται στὸν στενὸ λαιμό, ὅπου καταλήγουν οἱ μεγάλες λαβὲς και ἐπιστέφεται μὲ τὸν κάλυκα τοῦ χεῖλους.

40. Βλ. κατάλογο.

41. R. H. Howland, *Athenian Agora* IV (1953) 307, 308. J. Scheibler, *Kerameikos* XI (1976) 35 κέ., 37 κέ. O. Broneer, *Isthmia* III. *Terracotta lamps* (1977) 15, 17 κέ. Fr. Blondé, *Greek Lamps from Thorikos* (1983) 99 κέ. (ἰδιαίτερα 115-132).

42. Ὁ τύπος παρουσιάζεται ἤδη στὸν μακεδονικὸ τάφο II τῆς Μεγάλῃς Τούμπας τῆς Βεργίνας μὲ ἓνα ἀντί-

προσωπευτικὸ παράδειγμα. Γενικὰ γιὰ τοὺς λύχνους στὴν περιοχή τῆς Μακεδονίας βλ. προσεχὴ ἐργασία γιὰ τοὺς λύχνους τῆς Πέλλας. Ἐπίσης στὴν ἴδια ἐργασία βλ. γιὰ τὶς ντόπιες ἀπομιμήσεις και τὶς εἰσαγωγές.

43. Συνήθως οἱ λύχνοι τοῦ τύπου «inkwell» δὲν ἔχουν βάση ἢ ψηλὴ βάση (ὅπως 25A και B).

44. Βλ. πιδό πάνω.

- Βλ. *BCH* 82, 1958, 759 εικ. 8. Πρβ. Δρούγου-Τουράτσογλου, *Βέροια* 117 κέ. Βλ. επίσης τὸ παλαιότερο παράδειγμα, *Athenian Agora* XII 192 καὶ 341 ἀρ. 1499, πίν. 63 (375-350 π.Χ., ὄχι ἀττικό).
22. 2767. Ἀρυτήρας μικρὸς ἀγάνωτος. Σώζεται ἀκέραιος με ἀπολεπίσματα. Εἰκ. 8β.
Πηλὸς κόκκινος-φαιός.
Ψ. 0.083 μ., διάμ. χ. 0.065 μ.
Σῶμα σφαιρικό χωρὶς βάση, μονοκόμματο με χεῖλος πὺ στρέφεται πρὸς τὰ ἔξω. Μικρὴ ταινιωτὴ λαβή. Ὅριζόντια χαρακτὴ γραμμὴ περιτρέχει τὸν ὅμο.
Βλ. *BCH* 82, 1958, 759 εικ. 8. Πρβ. Δρούγου-Τουράτσογλου, *Βέροια* 120 κέ. (κυρίως νεότερα παραδείγματα).
23. 2771. Ἀρυτήρας. Σώζεται ἀκέραιος. Εἰκ. 8γ.
Πηλὸς καστανόκοκκινος.
Ψ. 0.093 μ., διάμ. β. 0.065 μ.
Ὅμοιος με τὸν 2767.
Βλ. *BCH* 82, 1958, 759 εικ. 8.
24. 2790. Σκύφος δίωτος ἀγάνωτος. Λεῖπει τμήμα τῆς μᾶς λαβῆς. Εἰκ. 8δ.
Πηλὸς φαιὸς ἀκάθαρτος, κακοποιημένος.
Ψ. 0.035 μ., διάμ. β. 0.04 μ., διάμ. χ. 0.07 μ.
Βάση δακτυλιωτὴ, σχετικὰ μεγάλη, στηρίζει τὸ χαμηλὸ κυλινδρικό σῶμα με τὸ κατακόρυφο τοίχωμα. Λαβὲς πεταλόσχημες.
Βλ. *BCH* 82, 1958, 759 εικ. 8.
- Ἄωτα σκυφίδια**
25. 2791. Σκυφίδιο ἄωτο μελαμβαφὲς με χεῖλος πὺ στρέφεται πρὸς τὰ ἔξω.
Πηλὸς κόκκινος, γάνωμα μελανό, με μικρὴ μαστοειδὴ ἀπόφυση στὸ κέντρο τοῦ κάτω μέρους. Στὸν πυθμένα διακόσμηση πὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐμπέστα ἀνθήματα.
Βλ. *BCH* 82, 1958, 759 εικ. 8. Πρβ. K. Braun, *AM* 85, 1970, 134, πίν. 54, 11. S. Miller, *Hesperia* 43, 1974, 209-210, 232, πίν. 31. 26 (τέλος 4ου-ἀρχὲς 3ου αἰ. π.Χ.).
26. 2792. Σκυφίδιο ἄωτο μελαμβαφὲς με χεῖλος πὺ στρέφεται πρὸς τὰ ἔξω. Εἰκ. 8στ.
Πηλὸς φαιός, γάνωμα μελανό «μεταλλικό», μόνο στὸ ἐσωτερικό καὶ τὸ χεῖλος.
Ψ. 0.032 μ., διάμ. 0.088 μ., διάμ. β. 0.04 μ.
Βάση δακτυλιωτὴ με μικρὴ μαστοειδὴ ἀπόφυση στὸ κάτω μέρος. Σῶμα ἀνοιχτὸ με πλατὺ χεῖλος. Ὅμοιο με τὸ 2791.
Πρβ. *BCH* 82, 1958, 759 εικ. 8.
27. 2802. Σκυφίδιο ἄωτο μελαμβαφὲς. Σώζεται ἀκέραιο. Εἰκ. 8ε.
Πηλὸς φαιός, γάνωμα καστανόφαιο στὸ ἐσωτερικό καὶ στὸ χεῖλος ἐξωτερικά.
Ψ. 0.07 μ., διάμ. β. 0.037 μ.
Βάση δακτυλιωτὴ, σῶμα καμπύλο με τὴν ἔνταση τῆς καμπύλης ψηλὰ στὸ χεῖλος.
Βλ. *BCH* 82, 1958, 759 εικ. 8.

Τὰ ἀγάνωτα κοινὰ ἀγγεῖα τῆς ὁμάδας εἶναι συνηθισμένα καὶ γνωστὰ σχήματα στὸν ὥρο τῆς Μακεδονίας στὴ διάρκεια ὅλης τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου: ἀκόσμητα κατὰ κανόνα, παρουσιάζουν ἐλάχιστες μορφολογικὲς διαφοροποιήσεις στὴ μακρὰ αὐτὴ περίοδο⁴⁵. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἀπὸ μόνον τοὺς τὰ σχήματα αὐτὰ εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ χρονολογηθοῦν καὶ μόνον τὰ συνευρήματα τοῦ συνόλου τοὺς δίνουν καὶ τὸν χρονολογικὸ τοὺς προσδιορισμό.

Ὁ μικρὸς ἀμφορέας ἔχει τὸ χαρακτηριστικὸ σχῆμα τῶν «Μακεδονικῶν»⁴⁶, σῶμα ἀπίο-σχημο, καλυκωτὸ χεῖλος, ὅπου καταλήγουν οἱ λαβές. Ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς τῶν γνωστῶν παραδειγμάτων συγκεντρώνεται στὸν ὥσιμο 3ο καὶ κυρίως στὸν 2ο αἰ. π.Χ. Ἀντίθετα πρωιμότερα γνωστὰ παραδείγματα εἶναι λίγα: ἓνα θραῦσμα ἀμφορέα τοῦ τύπου ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. στὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν ὡς εἰσαγόμενο προϊόν⁴⁷. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι δὲν ἔχουν βρεθεῖ ἀνάλογα στὴν Ὀλυνθο⁴⁸. Ὁ ἀμφορέας τοῦ τάφου τοῦ Συντριβανίου με τὸ βαρὺ σχῆμα καὶ τὸ καλυκωτὸ χεῖλος στέκει πλησιέστερα στὸ παράδειγμα ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ. Ἀνήκει

45. Ἡ λειτουργικότητα τοῦ ἀγγείου ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπιμονὴ στὸ σχῆμα πὺ προέκυψε ἀπὸ τὴ χρῆση τοῦ εἶναι δύο πρωταρχικοί, ἴσως ὁμως ὄχι καὶ μοναδικοί, λόγοι πὺ ἐρμηνεύουν ἀνάλογα φαινόμενα. Μένουν ἐντελῶς ἀπλησίαστα ἀκόμη ἐρωτήματα, ὅπως ἡ παράδοση τῆς κεραμικῆς στὴν περιοχὴ, τὰ ἐργαστηριακὰ κέντρα ἢ ἡ

προέλευση.

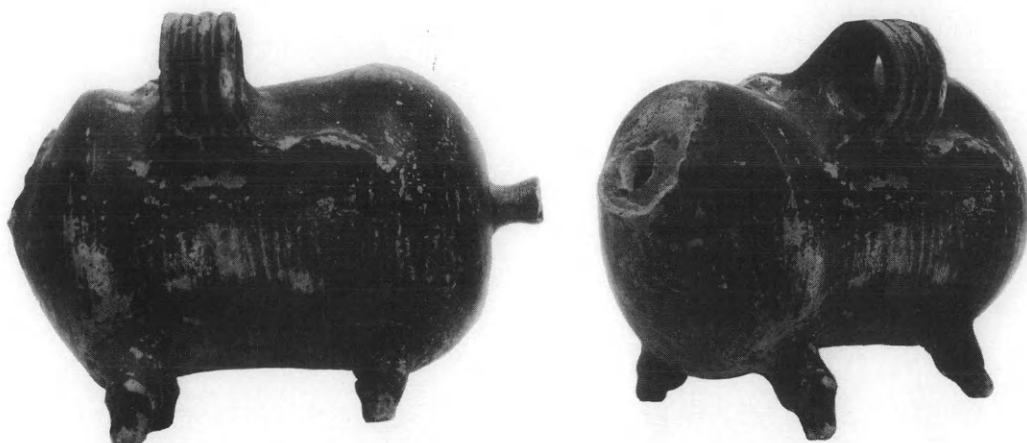
46. Βλ. Δρούγου-Τουράτσογλου, *Βέροια* 117-120.

47. *Athenian Agora* XII 192 ἀρ. 1499.

48. *Olynthus* V πίν. 161 ἀρ. 655. Εἶναι παράδειγμα πὺ μόνον γιὰ γενικὴ σύγκριση μπορεῖ νὰ ἀναφερθεῖ.

Εἰκ. 8. α. Ἀμφορέας 2883 (ἀρ. κατ. 21). β-γ. Ἀρυτῆρες 2667 (ἀρ. κατ. 22) καὶ 2771 (ἀρ. κατ. 23). δ. Σκύφος 2790 (ἀρ. κατ. 24). ε-στ. Ἄωτα σκυφίδια 2802 (ἀρ. κατ. 25) καὶ 2792 (ἀρ. κατ. 26).

Είκ. 9. Ἄθουρμα μετὲ μορφὴ χοίρου 2800 (ἀρ. κατ. 28).

ἴσως, μαζί με τοὺς ἀρυτῆρες, στὰ νεότερα κτερίσματα τοῦ τάφου, στὸν 3ο αἰ., ὅπωςδὴποτε ὄχι στὴν πρώιμη ὁμάδα τῶν κτερισμάτων του.

Ὁμοιο χρονικὸ πλαίσιο ἰσχύει καὶ γιὰ τοὺς ἀρυτῆρες, τὰ μόνωτα, σφαιρικά, χωρὶς βάση ἀγγεῖα, κατὰ κανόνα ἀγάνωτα⁴⁹. Παραδείγματα ἔχουν νὰ δείξουν ἡ κεραμικὴ τῆς Ὀλύνθου⁵⁰, τὰ ταφικὰ σύνολα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ἀλλὰ κυρίως τὰ πολυάριθμα ταφικὰ σύνολα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.⁵¹ Τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ Συντριβανίου εἶναι μετὰ τὰ ὀλυνθιακὰ τὰ παλαιότερα γνωστὰ στὸν 3ο αἰ. (ὅπως καὶ ὁ ἀμφορέας).

Ὁ δίωτος σκύφος 2790 εἶναι ἓνα μικρὸ ἀγγεῖο χωρὶς ἰδιαίτερα καλὰ πλασμένο σχῆμα: ἡ βάση εἶναι ψηλὴ ἐνῶ οἱ πεταλόσχημες λαβὲς εἶναι μεγάλες. Τὰ χαρακτηριστικὰ φανερώνουν μιὰ ἀδέξια ἀπόδοση-μίμηση τοῦ σχήματος τοῦ σκύφου, ὅπως εἶναι γνωστὸς ἤδη μετὰ πολυάριθμα παραδείγματα ἀπὸ τὴν Ὀλυνθο⁵².

28. 2800. Ἄθουρμα - ἀσκὸς στὸ σχῆμα χοίρου. Λεῖπει ἡ κεφαλὴ τοῦ ζώου. Εἰκ. 9.

Πηλὸς γκρίζος, γάνωμα μελανὸ θαμπὸ ἀπὸ τὴν κακὴ ὀπτηση.

Μῆκ. 0.124 μ., ὕψ. 0.009 μ.

Τὸ σῶμα τοῦ ζώου εἶναι κυλινδρικό καὶ στηρίζεται

σὲ τέσσερα πολὺ λεπτὰ καὶ μικρὰ πόδια. Ἀποδίδεται ἡ μικρὴ οὐρὰ τοῦ ζώου μετὰ ἓνα βραχὺ στέλεχος, ἐνῶ στὴ ράχη ὑπάρχει μιὰ μικρὴ δακτυλιωτὴ καὶ πλατιά λαβή. Ἐσωτερικὰ ὑπάρχει λίθος ἢ σφαιρίδιο καὶ αὐτὸ δικαιολογεῖ τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς μορφῆς ὡς ἀθύρματος.

Τὸ πλαστικὸ ἀγγεῖο 2800 εἶναι στὴν πραγματικότητα ἄθουρμα μετὲ μορφὴ ἐνὸς μικροῦ χοίρου⁵³. Λεῖπει τὸ κεφάλι ποὺ ἦταν κολλημένο στὴν πλευρὰ τοῦ σκεύους. Ἡ λαβὴ δικαιολογεῖ τὴν ὀνομασίαν τοῦ ἀσκοῦ⁵⁴. Ὁ γκρίζος πηλὸς καὶ τὸ γάνωμα εἶναι χαρακτηριστικὰ γιὰ μιὰ

49. Δρούγου-Τουράτσογλου, *Βέροια* 120-122.

50. *Olynthus* XIII πίν. 149 ἀρ. 271, 272, 273, 274.

51. Βλ. Δρούγου-Τουράτσογλου, *Βέροια* 120 κέ. Ἀκόμη Τζαναβάρη, *Μακεδονικά* 23, 1983, 265 κέ. (χυτρο-εἰδεῖς οἰνοχόες).

52. Σκύφοι ἀπὸ τὴν Ὀλυνθο - *Olynthus* XIII πίν. 208

ἢ 209 (μόνο ἐνδεικτικά).

53. Ἄθουρμα μετὲ μορφὴ ζώου μοῦ εἶναι ἄγνωστο. Γενικά γιὰ τὰ παιδικὰ παιγνίδια Β. Klein, *Child Life in Greek Art* (1982) 9 κέ.

54. Πρβ. ἐνδεικτικὰ ἀσκοὺς ἀπὸ τὴν Ὀλυνθο, *Olynthus* II πίν. 11,2 καὶ *Olynthus* XIII πίν. 168-169.

μεγάλη κατηγορία αγγείων στη Μακεδονία⁵⁵, ή μορφή όμως και το σχήμα είναι, τουλάχιστον σε μένα, άγνωστα από άλλα παραδείγματα. Ἀνάλογες μορφές πλαστικῶν αγγείων και με λαβές άσκοῦ συναντᾶ κανείς στην κατηγορία τῶν Gnathia, τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται ἐπίσης γύρω στὸ 300 π.Χ.⁵⁶

Ἀλάβαστρα

29. 2774. Ἀλάβαστρο. Λεῖπει μέρος τοῦ χεῖλους. Εἰκ. 10δ.

Ἀλάβαστρο.

Ὕψ. 0.19 μ.

Στὸ κάτω μέρος κοιλότητα.

30. 2775. Ἀλάβαστρο. Λεῖπει μέρος τοῦ χεῖλους, σπασμένο στὸ σῶμα. Εἰκ. 10γ.

Ἀλάβαστρο.

Ὕψ. 0.178 μ., διάμ. χ. 0.036 μ.

Δισκόμορφο χεῖλος. Στὸ ἄνω τμήμα τοῦ κυλινδρικοῦ σώματος δύο μικρὲς ἀποφύσεις-λαβές. Στὸ κάτω μέρος μικρὴ κοιλότητα.

31. 2776. Ἀλάβαστρο. Λεῖπουν τμήματα τοῦ χεῖλους και τοῦ κάτω μέρους.

Ἀλάβαστρο.

Ὕψ. 0.123 μ., διάμ. χ. 0.027 μ.

Ὅμοιο με τὸ 2775.

32. 2777. Ἀλάβαστρο. Λεῖπει τὸ χεῖλος και φέρει κακώσεις στὸ σῶμα. Εἰκ. 10β.

Ἀλάβαστρο.

Ὕψ. 0.12 μ.

33. 2778. Ἀλάβαστρο. Φέρει κακώσεις. Εἰκ. 10α.

Ἀλάβαστρο.

Ὕψ. 0.12 μ.

2779-2782. Τμήματα ἀλαβάστρων.

Ἀλάβαστρο.

Ὕψ. 0.04 μ., 0.15 μ., 0.15 μ., 0.075 μ.

Βλ. BCH 82, 1958, 759 εἰκ. 8.

Τὰ ἀλάβαστρα ἀπὸ ἀλάβαστρο εἶναι συνηθισμένα ταφικὰ κτερίσματα τοῦ 4ου κυρίως και τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. σὲ πολλὲς περιοχὲς τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου και βέβαια γνωστὸ σχῆμα⁵⁷. Ἐχουν τὸ χαρακτηριστικὸ κυλινδρικὸ σῶμα ποὺ στὸ πάνω μέρος κλείνει με τὸν στενὸ λαιμὸ και ἐπιστέφεται με τὸ δισκόμορφο χεῖλος. Ὅρισμένα φέρουν ἀκόμα στὸ πάνω τμήμα τοῦ κυλινδρου μικρὲς ἀποφύσεις-λαβές, ποὺ σὲ καλύτερα παραδείγματα εἶναι διάτρητα, γνώρισμα ποὺ μαζί με ἄλλα μπορεῖ νὰ ὀρίσει παραλλαγές και διαφοροποιήσεις μέσα στὴ γενικὴ κατηγορία⁵⁸.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ σχῆμα και γιὰ τὸν τρόπο κατασκευῆς του. Τὸ αγγεῖο πρέπει νὰ σχηματιζόταν με τὴν τὸρνευση ὅπου ἐξωτερικὰ λειαινόταν ἢ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια, ἐνῶ ἐσωτερικὰ εἶναι ὁρατοὶ ἀκόμη οἱ σπειροειδεῖς κύκλοι τῆς τὸρνευσης. Ἡ μικρὴ τυφλὴ ὅπη στὸ κάτω μέρος θὰ χρησίμευε στὴ στήριξη τοῦ αγγείου γιὰ τὴν τὸρννευσή του.

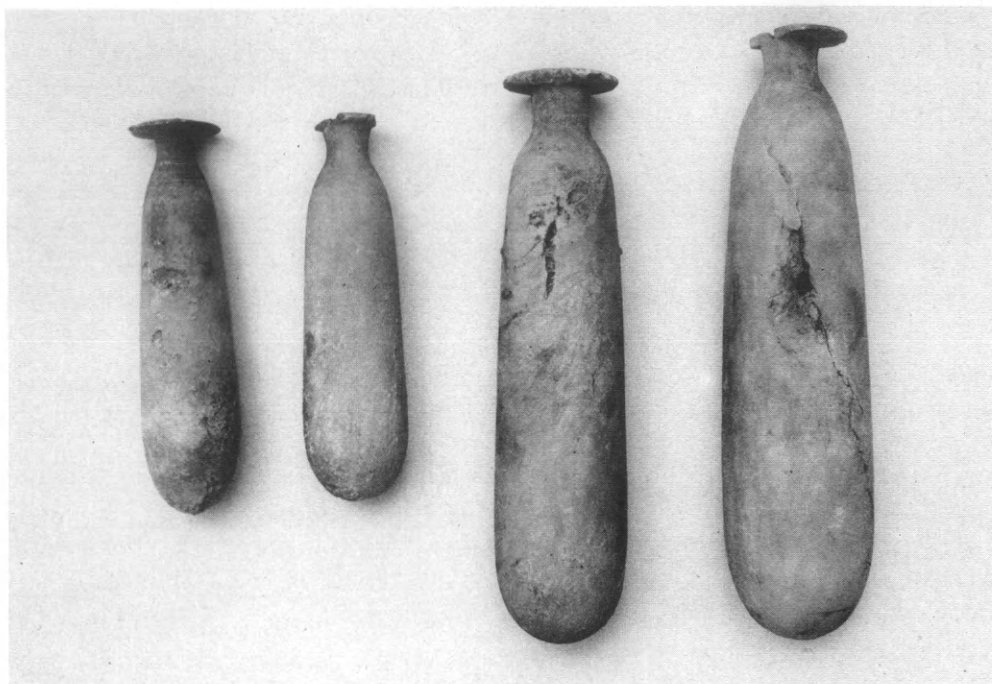
55. Ἐνα θέμα σχεδὸν ἀνεξερευνήτο με ἀρκετὰ μεγάλο ἑλληνιστικὸ ὕλικὸ ἀδημοσίευτο. Γιὰ ὄψιμα ἑλληνιστικὰ παραδείγματα βλ. V. Anderson, *Pottery of the Hellenistic and Early Roman Periods at Stobi* (1977) 58. Τῆς ἴδιας, *The Origins and Chronology of Hellenistic Gray Unguentaria*, *AJA* 88, 1984, 258.

56. *Antiken aus dem Akademischen Kunstmuseum Bonn* (1971) ἀρ. 231, πίν. 109 (Bonn 1548 ἀπὸ Teano. Περί τὸ 300 π.Χ.). *The Art of South Italy, Vases from Magna Graecia* (M.E. Mayo και K. Hamma, ἔκδ., 1982) 279 ἀρ. 142 (330-300 π.Χ.).

57. Εἶναι μακριὰ ἢ σειρά τῶν ταφικῶν συνόλων ποὺ περιλαμβάνουν ἀλαβάστρινα ἀλάβαστρα. Μόνο γιὰ πα-

ράδειγμα βλ. B. Schlörb-Vierneisel, *AM* 81, 1966, πίν. 55 145.1 (ἀπὸ τὴ νεκρόπολη τοῦ Ἡριδανοῦ). Μ. Ἀνδρόνικος, *Βεργίνα, Βασιλικοὶ τάφοι* (1986) 76, 77 εἰκ. 36, 37, 38. Ph. Zaphiropoulou, *Etudes Déliennes* BCH Suppl. 1, 1973, 633-634. Πολλὰ εἶναι ἀκόμη τὰ ἀδημοσίευτα παραδείγματα.

58. Τὰ ἀλαβάστρινα ἀλάβαστρα στὸ σχῆμα και τίς τυχόν διαφοροποιήσεις με τὰ ἰδιαιτέρα χαρακτηριστικὰ κάθε φορὰ δὲν ἔχουν μελετηθεῖ (πρβ. Zaphiropoulou ὁ.π.) σὲ ἀντίθεση με τὰ πήλινα (πρβ. H. E. Augemeier, *Das Alabastron*, 1936). Παραδείγματα ἀκόμη λ.χ. U. Knigge, *Kerameikos IX. Südhügel* (1976) πίν. 19 ἀρ. 23.

Εικ. 10. Ἀλάβαστρα 2778 (ἀρ. κατ. 33), 2777 (ἀρ. κατ. 32), 2775 (ἀρ. κατ. 30) καὶ 2774 (ἀρ. κατ. 29).

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ἡ θεώρηση τῆς ὀλιγάριθμης ομάδας τῶν ἀγγείων-κτηρισμάτων τοῦ τάφου στὸ Συντριβάνι ὁδηγεῖ σὲ χρήσιμες παρατηρήσεις:

Μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἀγγείων τῆς πρώιμης ταφῆς (ἢ τῶν πρώιμων τάφων), ὅσο κι ἂν τὸ δείγμα εἶναι μικρό, ἐπισημαίνονται τὰ κυριότερα χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς πρώιμης ἐλληνιστικῆς κεραμικῆς. Στὴ σειρὰ τῶν ἀγγείων ποὺ ἐξετάστηκαν περιλαμβάνονται ὀρισμένα παραδείγματα τῶν ἀττικῶν κεραμικῶν ἐργαστηρίων ποὺ προφανῶς εἰσήχθησαν στὴ Μακεδονία (ἀρ. κατ. Μουσ. Θεσ. 2801, 2784, 2785, 2789, εἰκ. 5, 4 ἀντίστοιχα).

Πολὺ σημαντικὲς — καὶ ὄχι μόνο ἀριθμητικὰ — φαίνονται οἱ ἀπομιμήσεις σχημάτων, ποὺ δημιουργήθηκαν στὰ ἀττικὰ ἐργαστήρια, θεωροῦμε ὅμως ὅτι κατασκευάστηκαν ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὸν τόπο ὅπου ἀγοράστηκαν καὶ χρησιμοποιήθηκαν, καὶ ποὺ κατὰ κανόνα τὶς ὀνομάζουμε «ντόπιες»⁵⁹. Τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ υἱοθετοῦν γνωστὰ ἀττικὰ σχήματα καὶ μάλιστα ὄχι χωρὶς

59. Πολλὲς φορὲς ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὰ «ντόπια» καὶ τὰ «εἰσαγόμενα» εἶδη κεραμικῆς ἀπὸ ἄλλα κέντρα δὲν εἶναι εὐκόλη καὶ ἀπλή. Στηριζόμαστε σὲ διάφορα στοιχεῖα καὶ κυρίως κατὰ κανόνα στὴν ποιότητα τοῦ πηλοῦ καὶ τὸν τρόπο τοῦ ψησίματος τοῦ ἀγγείου· θὰ ἦταν ὅμως χρήσιμο νὰ προστεθεῖ καὶ ἡ ἀπόδοση ἐνὸς γνωστοῦ σχήματος, ἐνῶ στὸ τέλος χρειάζεται ὁ συνδυασμὸς ὅλων τῶν δεδομένων γιὰ μιὰ σχετικὰ ἀσφαλὴ διά-

κριση. Σημαντικὴ βέβαια εἶναι ἡ συμβολὴ στὸ πρόβλημα τῆς εὐρεσης κεραμικῶν κλιβάνων. Ἐλάχιστα ἔχουν γραφεῖ γιὰ τὸ θέμα μολονότι τὸ ὑλικὸ εἶναι πλούσιο καὶ αὐξάνεται. Ἡ διάκριση τῆς προέλευσης μιᾶς ὀρισμένης κατηγορίας κεραμικῆς ἀποβαίνει σχετικὰ εὐκολότερη μόνο ὅπου ὁ ἰδιαίτερος χαρακτήρας εἶναι σαφὴς καὶ οἱ διαφορὲς φανερέες. Τότε γίνεται δυνατὴ ἡ περιγραφή ἐνὸς ἐργαστηρίου.

έπιτυχία, αλλά οί διαφορές γίνονται φανερές στην ποιότητα τοῦ πηλοῦ ἢ τοῦ γανώματος καί σέ λεπτομέρειες τοῦ σχήματος, πράγμα πού κάνει φανερή τή διαφορετική προέλευση. Ὑπάρχει ἀκόμη παράλληλα ἕνας μικρὸς ἀριθμὸς ὅπου ἡ μίμηση εἶναι πολὺ πιὸ φανερή γιατί ἡ ἀντιγραφή τῶν ξένων σχημάτων εἶναι ἀδέξια⁶⁰ ὅπως λ.χ. ἀρ. κατ. Μουσ. Θεσ. 2793 καὶ 2794 (εἰκ. 3α-β).

Ἡ εἰκόνα τοῦ συνόλου εἶναι χαρακτηριστική γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς μετάβασης ἀπὸ τὸν 4ο στὸν 3ο αἰ. π.Χ., μιὰ περίοδο, ὅπου πλέον γίνονται φανερές πολλὲς ἀλλαγές. Ἐνῶ στὸν 4ο αἰ. π.Χ. τὰ ἀττικὰ ἀγγεῖα εἰσαγωγῆς σὲ ἀνάλογα σύνολα εἶναι πολὺ περισσότερα καὶ οἱ μίμησης λίγες καὶ ἀδέξιες, τώρα μὲ τὴν ἑναρξὴ τοῦ νέου αἰῶνα οἱ ὅροι ἀντιστρέφονται: λιγοστεύουν τὰ ἀττικὰ ἀγγεῖα καὶ τὴ θέση τους παίρνουν ἀγγεῖα πού κατασκευάστηκαν σύμφωνα μὲ σχήματα πού εἶναι πιὰ σχεδὸν πανελλήνια δημοφιλή. Μὲ τὸ πέρασμα τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. παύουν νὰ ἐμφανίζονται γενικὰ στὴν περιφέρεια τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου τὰ ἀττικὰ ἀγγεῖα. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἐνδεικτικὰ ὅτι ἀνάμεσα στὰ νεότερα ἀγγεῖα τοῦ τάφου, ὅσα δηλαδὴ χρονολογοῦνται στὸ β' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., δὲν ὑπάρχει κανένα παράδειγμα ἀττικό, καὶ ἂν ὑπῆρχε, θὰ εἶχε ἀπομείνει βέβαια ἀκόμη μέσα στὸν τάφο μαζί μὲ τὰ ἄλλα ἀγγεῖα· αὐτὰ ὅμως ὅλα δὲν εἶναι παρὰ δείγματα ντόπιας κεραμικῆς, καθιερωμένης πιὰ στὴ Μακεδονία⁶¹. Τὰ γεγονότα αὐτὰ βέβαια δὲν εἶναι τόσο ἀπλά, ὅσο ἀπλουστευμένα ἐκτέθηκαν παραπάνω. Ἡ δημιουργία τῆς ἑλληνιστικῆς κεραμικῆς, ἡ ἐξέλιξή της στὸν εὐρύτατο ἑλληνικὸ χῶρο αὐτῆς τῆς περιόδου εἶναι ἕνα σύνθετο φαινόμενο, πού ἀπλώνεται ἐπίσης σὲ μιὰ μεγάλη χρονικὴ ἔκταση καὶ σὲ πολλὰ ἐπίπεδα παραγόντων. Μὲ βάση τὸ γνωστὸ καὶ δημοσιευμένο ἀρχαιολογικὸ ὕλικὸ παρατηροῦνται σημαντικὲς ἀλλαγές καὶ μετατροπές στὴν ἐξέλιξη, τὴ διακίνηση καὶ τὴ χρῆση διαφόρων κατηγοριῶν κεραμικῆς. Σημειώνονται ἀλλαγές κατεύθυνσης ἐνδιαφέροντος τῆς ἀγορᾶς γενικὰ στὴ Μακεδονία⁶². Πραγματικὰ στὸ α' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. ἐλαττώνονται πολὺ οἱ εἰσαγωγές τῶν κεραμικῶν εἰδῶν ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ καὶ σχεδὸν ἐξαφανίζονται.

Οἱ μίμησης καὶ οἱ ἀναπαραγωγές σχημάτων, πού ἦταν δημοφιλὴ καὶ χρήσιμα, εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἐμφανίζονται στὸν 4ο κιόλας αἰῶνα, ὅπως σημειώνεται καὶ παραπάνω. Στὸν 3ο αἰ. ὅμως γενικεύεται τὸ φαινόμενο, δημιουργοῦνται προφανῶς ἐργαστήρια, ἀλλὰ συγχρόνως ἀρχίζουν ἐπαφές μὲ ἄλλα νέα κέντρα τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, ὅπως ἡ Ρόδος ἢ ἡ Δῆλος ἀργότερα. Σχήματα καὶ κατηγορίες ἀγγείων, ὅπως τὰ μελαμβαφή, πού διαμορφώθηκαν στὸν 4ο αἰ. π.Χ. καὶ μάλιστα πολλὰ μέσα ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμὸ μὲ πολύτιμα μετάλλινα ἀντίστοιχα, χάνουν τὴ σημασία τους. Τὴ θέση τους παίρνουν ἄλλα σχήματα, ὅπως οἱ ἑλληνιστικὲς πυξίδες, τὰ ἀνάγλυφα ἀγγεῖα ἀπὸ μῆτρα, ἂν καὶ γενικὰ φαίνεται ὅτι ἀλλάζει ἡ θέση τῆς κεραμικῆς, τουλάχιστον μέσα στὴν εἰκόνα τῶν ἀρχαιολογικῶν πληροφοριῶν πού διαθέτουμε σήμερα⁶³.

60. Σὲ πολλὰ ἀνασκαφικὰ σύνολα στὴ Μακεδονία παρατηροῦνται ἀνάλογα φαινόμενα, ἀγγεῖα πού συνεχίζουν μιὰ παλαιότερη παράδοση, ὅλα σχεδὸν ἀδημοσίευτα (π.χ. Βέροια, Βεργίνα). Πολὺ χρήσιμες καὶ εὐστοχες οἱ παρατηρήσεις τοῦ Β. Καλλιπολίτη, Κεραμικὴ κλασσικῶν χρόνων ἀπὸ τὴ Δ. Μακεδονία, *Ἀρχαία Μακεδονία, Γ' Συμπόσιο* (1983) 117 κέ., ἂν καὶ ἀφορᾶ παλαιότερη περίοδο (5ο αἰ. π.Χ.).

61. Τὸ ἴδιο θὰ παρατηρήσουμε καὶ σὲ ἄλλα σύνολα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Πρβ. τάφο III τοῦ οἴκ. Πίσσα στὴ Βέροια, βλ. προσεχῶς σχετικὴ μελέτη Σ. Δρούγου-Γ. Τουράτσογλου.

62. Οἱ λόγοι βέβαια πού προκαλοῦν τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἀγορᾶς εἶναι ἱστορικοί, δύσκολα ὅμως μπορῶ νὰ ὑποδείξω μιὰ σχετικὴ ἐργασία γιὰ τὴ Μακεδονία ἀφοῦ μάλιστα δὲν ἔχει ἀκόμη δημοσιευτεῖ τὸ ἀνάλογο χρῆσιμο ἀρχαιολογικὸ ὕλικό. Μένει ἐπομένως πάντοτε σταθερὸ πλαίσιο ὁ Μ. Rostovzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*² (1972) (κυρίως ὁ 1ος τόμος).

63. Τὸ θέμα εἶναι εὐρὺ καὶ ξεφεύγει ἀπὸ τὰ πλαίσια τῆς ἐργασίας αὐτῆς, θὰ ἦταν ὅμως χρήσιμο νὰ γίνεῖ κάποτε μιὰ ἀνάλογη ἀνασκόπηση τῶν φαινομένων.

Οί παραπάνω παρατηρήσεις για τὰ πήλινα κτερίσματα τοῦ τάφου στὸ Συντριβάνι τῆς Θεσσαλονίκης κερδίζουν σὲ σημασία καὶ κάτω ἀπὸ μιὰ ἄλλη ἀκόμη προοπτική. Ὁ τάφος ἀνήκει στὸ ἀνατολικὸ νεκροταφεῖο τῆς πόλης⁶⁴, γνωστὸ περισσότερο ἀπὸ τὰ νεότερα ταφικὰ μνημεῖα τοῦ 3ου καὶ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., καὶ τελικὰ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων. Μαζὶ μὲ δύο (;) τάφους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. στὴν παλαιὰ λεωφόρο Στρατοῦ⁶⁵, σήμερα κατεστραμμένους, ὁ τάφος ποὺ μελετᾶμε ἐδῶ φαίνεται νὰ εἶναι τὸ παλαιότερο δείγμα τῆς κατηγορίας τῶν μακεδονικῶν τάφων στὴ νέα πόλη καὶ παράλληλα ἓνα ἀπὸ τὰ παλαιότερα μνημεῖα στίς πρῶτες δεκαετίες τῆς Κασσάνδρειας πόλης⁶⁶. Ἐνῶ ἡ εἰκόνα τῆς περιοχῆς τοῦ μυχοῦ τοῦ Θερμαϊκοῦ στὸν 6ο καὶ 5ο αἰ. π.Χ. πλουτίζεται μὲ νέα εὐρήματα, παραμένουν τὰ μνημεῖα ἀπὸ τὴν κρίσιμη περίοδο τῆς ἱδρύσεως τῆς Θεσσαλονίκης πολὺ λίγα. Πολὺ κοντὰ στὴ θέση τῆς νέας πόλης περιέσωσαν τὰ λίγα αὐτὰ ἀρχαιολογικὰ λείψανα, ὅπως ὁ τάφος στὸ Συντριβάνι, μιὰ λιγόλογη ἀλλὰ χρήσιμη μαρτυρία: ὅπως καὶ τὰ ἄλλα ἀστικά κέντρα τῆς Μακεδονίας ἔτσι καὶ ἡ νέα πόλη φαίνεται ὅτι ἐνσωματώνει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς τὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ, αὐτὴ ποὺ παγιώθηκε κιόλας στὸν 4ο αἰ. π.Χ. μὲ τὰ γνωστὰ ἐμπορικὰ χαρακτηριστικά (λ.χ. εἰσαγωγὴ κεραμικῆς) καὶ ἀνάλογες κοινωνικὲς συνήθειες (ταφικὰ ἔθιμα). Ἐστὼ καὶ γενικὰ τὰ λιγοστὰ εὐρήματα καὶ οἱ σωζόμενες μικρὲς ἐνδείξεις ἐπιτρέπουν αὐτὴ τὴν εἰκόνα τῆς πόλης. Οἱ πληροφορίες ἀπὸ τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες εἶναι περισσότερες. Ἡ εἰκόνα τῆς ἐλληνιστικῆς Θεσσαλονίκης γίνεται εὐκρινέστερη. Ἡ νέα πόλη ἐξελίσσεται δυναμικά, ἔτσι ὥστε νὰ φαίνεται δικαιολογημένη καὶ φυσικὴ ἡ σημασία της στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια⁶⁷.

ΣΤ. ΔΡΟΥΓΟΥ

64. Τὰ εὐρήματα ἀναφέρονται σποραδικὰ ὡς χρονικὰ τῶν ἐργασιῶν στὴ Θεσσαλονίκη κυρίως στὸ ΑΔ καὶ τὰ Μακεδονικά. Παράλληλα τὰ μνημεῖα ἔχουν ἀυξηθεῖ τὰ τελευταῖα χρόνια (ἀδημοσίευτα). Γιὰ τὸ ἀνατολικὸ νεκροταφεῖο Φ. Πέτσας, *Μακεδονικά* 7, 1966/67, Χρονικά, 297-298. Τοῦ ἴδιου, *Μακεδονικά* 7, 1966/67, Χρονικά, 297-298 (τάφοι λεωφόρου Στρατοῦ Ἐκθεση 1952). Στήλη γραπτὴ τοῦ 3ου αἰῶνα ἀπὸ τὴν Διεθνή Ἐκθεση, τάφος Συντριβανίου). Τοῦ ἴδιου, ΑΔ 25, 1970, Β', 352 (ἐλληνιστικοὶ τάφοι στίς ὁδοὺς Μελενίκου καὶ Ἐγνατίας. Χ. Μακαρόνας, *Μακεδονικά* 2, 1941-52, 601-602 εἰκ. 5-6 (τάφοι τοῦ 4ου-2ου αἰ. π.Χ.). Τσιμπιδου-Αὐλωνίτη ὁ.π. 116 κέ. (ἰδιαίτερα 134 κέ.).

65. Βλ. προηγ. σημ. Φ. Πέτσας, *Μακεδονικά* 7, 1966/67, 297-298.

66. Γιὰ τὴν ἱδρύση τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὴν ἐλλη-

νιστικὴ πόλη: Vickers, *JHS* 92, 1972, 156 κέ. (κυρίως 498 κέ.). Τοῦ ἴδιου, *Therme and Thessaloniki, Studies in Honor of Ch. Edson* (Θεσσαλονίκη 1981). G. Bakalakis, *AntK Beih.* 1 (1963) 30 κέ. Τοῦ ἴδιου, Ἱερὸ Διονύσου καὶ φαλλικά δρώμενα, *Ἀρχαία Μακεδονία, Γ' Συμπόσιο* (1983) 31-34. Βλ. ἐπίσης *Θεσσαλονίκη, ἔκθεση 2300*, γιὰ βιβλιογραφία. Ἐπίσης τὸν τιμητικὸ τόμο γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη, ὅπου βρίσκονται ἀνατυπωμένα τὰ κυριότερα ἄρθρα γιὰ τὴν πόλη, *Θεσσαλονίκη, Φιλίππου Βασίλισσα* (ἐκδ. Μουσείου Θεσσαλονίκης).

67. Βλ. πρὸ πάνω σημ. 64 καὶ 66. Γιὰ τὴν ὀργάνωση στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια Σ. Πελεκίδης, *Ἀπὸ τὴν Πολιτεία καὶ τὴν Κοινωνία τῆς Ἀρχαίας Θεσσαλονίκης* (1934) passim. Ἱ. Τουράτσογλου, *Νομισματοκοπία Θεσσαλονίκης* (δ.δ. 1982), Εἰσαγωγή (ὑπὸ ἐκτύπωση).

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Θεσσαλονίκη, έκθεση 2300: Θεσσαλονίκη. 'Από τὰ προϊστορικά μέχρι τὰ χριστιανικά χρόνια. 'Οδηγός της Έκθεσης τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης γιὰ τὰ 2300 χρόνια τῆς πόλης (1986).

Σισμανίδης: Κ. Σισμανίδης, Μακεδονικοὶ τάφοι στὴν πόλη τῆς Θεσσαλονίκης, *Θεσσαλονίκη* 1, 1985, 35-70.

Δρούγου-Τουράτσογλου, Βέροια: Στ. Δρούγου-Γ. Τουράτσογλου, 'Ελληνιστικοὶ τάφοι Βεροίας (1980).

Athenian Agora XII: B. A. Sparkes - L. Talcott, *Athenian*

Agora XII. *Black and Plain Pottery of the 5th, 4th c. B.C.* (1970).

Vatin κ.ά., *Medeon*: C. Vatin - Ph. Bruneau - Cl. Rolley - T. Hacken, *Medeon de Phocide V., Tombes hellénistiques. Objets de Métal, Monnaies* (1976).

Olynthus V: D. M. Robertson, *Excavations at Olynthus V. Mosaics and Lamps found in 1928 and 1931* (1933).

Olynthus XIII: D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus XIII. Vases found in 1934 and 1938* (1950).

ZUSAMMENFASSUNG

DIE TONBEIGABEN DES MAKEDONISCHEN GRABES AM SYNTRIVANI-PLATZ
THESSALONIKI
KLEINER BEITRAG ZUR FRÜHHELLENISTISCHEN KERAMIK

Das makedonische Grab am Syntrivani-Platz in Thessaloniki wurde im Jahre 1957 ausgeplündert entdeckt und ist seitdem nie vollständig veröffentlicht worden. In dieser Arbeit werden die Grabbeigaben behandelt, mit dem Schwerpunkt auf die Keramik der drei oder vier in diesem Grab enthaltenen Begräbnissen. Auf Grund dieser Gefäßen wird das Grab am Anfang des 3. Jh. v. Chr. datiert, während sein Gebrauch sich bis zum Ende des gleichen Jahrhunderts ausdehnen dürfte.

Nützlich sind, von der Gruppe der keramischen Grabbeigaben, die Gefäße aus der Gründungszeit des Grabes (Anfang des 3. Jh.). Man findet hier: Salbölgefäße, cup-Kantharoi, hemitomoi Skyphoi, kleine Pyxiden, Öllampen, einige schwarzgefirnißt und andere im Westabhang-Stil. Eine chiotische Spitzamphora, die bei der Entdeckung des Grabes erwähnt wird und die Datierung des Grabes unterstützt, konnte nicht wieder gefunden werden. Durch den stilistischen Vergleich mit ähnlichen und entsprechenden attischen Gefäßen werden diese am Ende des 4. - Anfang des 3. Jhs. datiert. Bei manchen handelt es sich um attische Importware, während andere wiederum aus lokalen Werkstätten stammen, aber nach attischen Vorbildern hergestellt sind. Zu bemerken ist hier noch, daß unter den neueren Gefäßen des Grabes (2. Hälfte des 3. Jh.) kein attisches mehr zu finden ist.

Diese an Zahl geringe Gefäßgruppe des Syntrivani-Grabes bietet ein kleines aber bezeichnendes Exemplar der frühen hellenistischen Keramik in einem Gebiet außerhalb Attikas. Man erkennt die Merkmale des Entwicklungsverlaufs der koine hellenistischen Keramik und ihrer Herstellungszentren, außerhalb der entsprechenden alten der klassischen Zeit.

Durch das Syntrivani-Grab und seine Beigaben wird außerdem eine andere wichtige Tatsache markiert, nämlich daß es dabei um eines der ältesten Denkmäler der neugegründeten Stadt Thessaloniki geht. Es grenzt zur Stadt hin die Westseite der östlichen Nekropole ab, die in der hellenistischen und römischen Zeit ausgebaut wird.

IMAGES DU MONDE RURAL ATTIQUE A L'EPOQUE ARCHAÏQUE

TRAVAIL ET SOCIETE: L'OUTIL ET LE GESTE SUR LES VASES*

Depuis la "révolution néolithique" et la première mise en forme des structures sociales qui sont encore largement les nôtres, révolution qui a, certes, demandé deux milliers d'années pour se réaliser, nous savons que dans l'histoire de l'homme l'image dominante a été toujours celle de la terre, source de vie et réceptacle des morts, héritage des groupes humains vivant en symbiose avec le sol qu'ils occupaient. Le fondement de l'économie alimentaire des groupes agricoles fut constitué par le passage d'une économie de cueillette et de chasse à une économie agricole et pastorale, grâce à la présence des céréales sauvages et des animaux susceptibles de domestication. Cela entraîna la sédentarisation — phénomène qu'il convient d'ailleurs de nuancer car il y a eu des chasseurs sédentaires et des agriculteurs nomades — qui se traduisit par une évolution de l'habitat.

Les conditions créées par les ressources agricoles et pastorales furent éminemment aptes à susciter un changement des structures sociales, qui se manifesta pleinement à l'Age du Bronze: les réserves de céréales et les troupeaux ont constitué une richesse qui devint un facteur d'hierarchisation sociale. De la sorte l'échelle des classes sociales s'est formée. Ainsi la terre, depuis la Grèce mycénienne des royaumes centralisateurs et bureaucratiques, modelés sur ceux du Proche-Orient, jusqu'à la Grèce des cités, a joué un rôle primordial dans les groupements agricoles qui furent l'assise de la société. Certes, la mise en place du dispositif agricole s'est faite progressivement, la chasse, la cueillette, la pêche, ont prolongé jusqu'à nos jours les dernières survivances de l'économie de prédation.

Temps: Epoque archaïque

Envisager un tel thème sur une durée de plusieurs siècles ne sera pas notre propos. Pour notre part, nous avons choisi de placer au centre de notre enquête les temps archaïques. Moins fabuleux que les temps d'avant l'histoire dans lesquels plongent les racines profondes de notre humanité, ils sont peut-être les plus importants pour l'histoire de la Grèce, apportant dans tous

* Le point de départ de cette étude fut une communication lors du colloque Francohellénique "Le monde rural dans l'aire méditerranéenne" qui a eu lieu à Athènes en 1985. Malgré l'impossibilité — pour des raisons évidentes — d'ajouter à cette étude tout ce que l'on aurait

souhaité aujourd'hui, nous avons choisi de la présenter tout en continuant notre enquête sur ce terrain et de laisser les conclusions générales auxquelles les images de vases peuvent nous conduire pour la seconde partie.

les domaines des innovations capitales. C'est précisément à cette époque que s'élabore ce cadre original de la civilisation grecque, la cité: communauté humaine inscrite dans un territoire, elle inventera cette pratique jusqu'alors inconnue des hommes, la politique; de même, dans le cadre des institutions, la gestation et la naissance de la démocratie, la codification des lois, le passage du pré-droit au droit, ou encore, les origines de la monnaie et la réapparition de l'écriture. C'est à l'époque archaïque, période de crises et de mutations, que nous assistons à la création, ἐν τῷ γίγνεσθαι, des formes de vie sociale, des modes de pensée où notre civilisation situe son origine, où elle croit pouvoir se reconnaître et qui servent encore de référence et de justification à notre culture. Parmi ces formes de vie la société rurale en est certes une des plus essentielles.

Espace: Attique

L'époque archaïque elle-même est trop longue — quatre siècles — pour qu'on puisse traiter la question du monde rural dans les différentes régions de la Grèce. Ainsi, nous avons choisi de privilégier une seule région, l'Attique, pour de nombreuses raisons: l'Attique peut être considérée comme le type moyen de pays grec, malgré la variété des paysages, qui confèrent à chaque région sa physionomie propre, qui aurait nécessité sans doute une série d'études locales. Selon Thucydide¹, l'Attique était «ἡ Ἑλλάδος παιδευσίς», «Ἑλλάδος Ἑλλάδα» d'Athénée², et cela doit être vrai de l'agriculture comme des autres formes de l'activité humaine. Le paysan athénien avait sans doute l'esprit conservateur et traditionaliste de toutes les populations rurales, mais il n'aurait pas été un Athénien s'il n'avait eu davantage de curiosité et d'initiative que ses voisins. Le même Thucydide³ dit que la plupart de ses habitants, jusqu'à la veille de la guerre du Péloponnèse, étaient nés et avaient vécu à la campagne. Une autre raison est que l'Attique seule offre un exemple que l'on peut suivre avec une certaine continuité; de surcroît, la crise agraire la mieux connue de l'époque archaïque est celle des "hectémores", que Solon a résolue avec ses réformes, ce prodigieux déferlement législatif qui, fait social capital, fut écrit et public.

Dans les limites du temps et de l'espace dans lesquelles nous avons voulu nous cantonner, notre but ne sera pas de traiter les questions théoriques liées au travail de la terre, telles que le travail en tant que concept et l'existence d'une idéologie du travail à cette époque, dont une étude minutieuse des sources littéraires et épigraphiques ou l'analyse sémantique des textes eux-mêmes auraient éventuellement pu laisser apparaître des éléments. L'idée du travail en Grèce a été jugée depuis longtemps suffisamment étrange ou paradoxale pour fournir la matière de nombreux commentaires, même si l'étude des mots fut restée jusqu'à récemment en friche. Les Grecs pourtant nous disent beaucoup avec des mots sur les valeurs et leurs modifications au fil du temps. Comprendre cette modification c'est constater que pour eux il existe des rapports constants entre le monde "idéel" et celui des "réalités" économiques. Or l'économie de l'Attique archaïque, presque exclusivement tributaire de l'agriculture, ne sera pas non plus notre sujet qu'indirectement. Elle a été en général lieu d'affrontements privilégiés dans ce que l'on a appelé le "champ de bataille" de l'économie antique. Aux primitivistes, les modernistes et les marxistes, K. Hopkins a ajouté les apologistes, W. E. Thompson les minimalistes, R. Descat repère en M. H. Jameson les ethnologistes, pour ne pas parler, comme il le dit très justement, "des rostovtzeff-

1. Thuc. II 41, 1.

2. Athén. V 187 d.

3. Thuc. II 14 et 16.

fiens (s'il en reste) ou des finleyiens (s'il y en a qui ne le sont pas)" (sic). Pour ce sujet "rêvé" on renvoie à R. Descat et à ses notes bibliographiques foisonnantes⁴.

Concret archéologique: Images de vases

De même, les rapports sociaux qu'implique le travail de la terre — comme tout travail — devenus une composante nécessaire, avec la part idéelle qu'ils contiennent dès l'origine, ne seront pas en tant que tels notre préoccupation ici. L'accent sera mis sur les composantes purement techniques qui existent dans ces rapports sociaux, lesquelles ont été tenues en dehors de la recherche et des études déjà publiées, sauf quelques mentions, en raison de la difficulté de rattacher la technique "pure" à sa signification sociale. Or, c'est dans ce domaine précisément que l'iconographie est utile puisqu'elle nous montre *les gestes* et *l'outil*.

Nous souhaitons donc, en utilisant comme documents de notre enquête les vases attiques archaïques et leurs images, tenter de jeter simplement quelque lumière sur les conditions matérielles des gens de la terre, cerner de plus près leurs techniques, à l'intérieur de la société rurale qui est la leur, voir si ce que les autres sources nous apprennent peut se confirmer. Tant mieux si des idées plus nettes sur le travail et l'économie peuvent en être dégagées. Car dans le travail en tant que pratique sociale le concret est partout, aussi bien dans les mains du potier et du peintre (ce que nous espérons en tirer du concret archéologique) que dans leurs têtes. Surtout et avant tout, les vases en tant qu'objets-produits contemporains à un ordre culturel donné ont l'avantage précieux d'appartenir à un système signifiant d'une culture déterminée. L'imaginaire ainsi projeté sur leurs représentations figurées a des chances de permettre au mot "travail", appliqué à une même culture et à une même époque, de ne pas mentir, comme il lui arrive lorsqu'il est appliqué à une autre époque; nous permettre de se représenter la manière dont le monde des ruraux vivait le travail (en rejoignant dans cette voie les préoccupations de A. Aymard, voie renouvelée par les études sur le "blocage technique" de l'Antiquité et les travaux de M. I. Finley, problématique à laquelle sont à rattacher les études, enfin, de J. P. Vernant, inspiré de Meyerson). Notre souci sera de mettre aussi l'accent sur les occupations du monde des humbles, ceux que nous voyons vivre, acteurs secondaires et inconnus, à travers une littérature qui ne leur était pas destinée et qui d'ailleurs ne porte nulle trace d'une véritable idéologie du travail, si ce n'est que celle des dominants, comme l'écrivait R. Barthes; ceux qui animent les fresques sur les parois des tombes qui n'ont jamais abrité leur famille ou ceux qui figurent sur les images des vases qui ne leur avaient peut-être jamais appartenu. Car les vrais héros sont ceux qui, labourant la terre, transformant le métal, hissant la voile des navires, ont contribué à faire vivre une élite qui porte souvent seule le témoignage de leur civilisation.

Au delà de l'Acropole, en Attique comme ailleurs, n'oublions pas qu'il a existé tout un passé rural, ainsi qu'un livre récent le rappelle^{4a}.

4. En dernier lieu, R. Descat, *L'art et l'effort, Une idéologie du travail en Grèce ancienne (VIIIe-Ve s. avant J.-Ch.)* (Besançon 1986), où on trouve l'état de la question et toute la bibliographie récente. Id., *L'économie d'une cité grecque au IVe s. avant J.-C.: l'exemple Athénien*, *REA* 89, 1987, 239-252. Voir aussi K. Hopkins,

Trade in the Ancient Economy (London 1983); M. Godelier, *Infrastructures, sociétés, histoire, Dialectiques* 21, 1977, 41-53; S. C. Humphreys, *Anthropology and the Greeks* (London 1978).

4a. T. H. van Andel - C. Runnels, *Beyond the Acropolis: A Rural Greek Past* (Stanford 1987).

Sources

Il convient toutefois de préciser que, si les données iconographiques restent nos documents principaux, les sources écrites, littéraires et épigraphiques ne seront point écartées. Les contraintes imposées par l'état de cette documentation n'ont pas besoin d'être rappelées. Trop fragmentaires pour l'époque archaïque, elles sont pour l'essentiel: Homère (*Iliade* et *Odyssée*), Hésiode (*Les Travaux et les Jours*) et Hérodote. Pour le reste, notre documentation écrite vient des sources classiques, Thucydide, Aristophane et les références que l'on trouve chez les théoriciens du Vème et du IVème siècles, Platon (*Les Lois*), Aristote (*Politique* et *Constitution d'Athènes*), Xénophon (*L'Economique*), ainsi que le traité en trois livres, dû peut-être à des auteurs différents, de l'école aristotélicienne.

Nous avons cherché de privilégier les sources qui nous éclairent sur la signification que les Grecs, les gens de l'Attique en l'occurrence, donnaient aux pratiques relatives au monde rural, la façon dont ils appréhendaient les faits; comment ils pensaient "l'économique" et le "social" dans un cadre politique déterminé, sans passer sous silence, autant que faire se peut, "le politique" dans lequel se fondent les deux premières notions, qui, d'ailleurs, n'ont jamais eu à l'époque le statut qui est aujourd'hui le leur^{4b}.

Poèmes homériques

Dans les poèmes homériques, qui se veulent une évocation du monde mycénien mais qui contiennent des éléments de l'époque contemporaine du ou des poètes et qui décrivent surtout un monde intermédiaire, celui des "âges obscurs"⁵ — terme qu'il convient de nuancer — nous entrevoyons les cultivateurs du sol, le monde des ruraux; en particulier dans l'*Odyssée*, qui donne une image beaucoup plus détaillée de la société et de ce que nous appelons l'économie. Elle fait une part beaucoup plus large à l'individu: les humbles dont le rôle, dans l'*Iliade*, est restreint, figurent ici bien davantage, le poète s'intéresse à leur sort. Autour de la "maison" d'Ulysse, modèle de ces domaines que le poète présente tantôt comme des palais remplis d'or, tantôt comme de simples maisons campagnardes, s'organise une vie essentiellement rurale et pastorale. Mais la société de l'*Iliade* n'est pas celle de l'*Odyssée*. Différence d'âge d'abord: l'*Iliade*, datée vers la fin du IXème et le début du VIIIème siècle, reflète un monde plus archaïque et moins ouvert que celui de l'*Odyssée*, datée du milieu du VIIIème siècle; différence de sujet ensuite⁶.

La première caractéristique essentielle du monde homérique en général est l'absence de la πόλις, au sens classique, et des villages, qui devraient pourtant exister. On trouve bien les termes δῆμος, πόλις, πολῖται, mais leur contenu n'a nullement la plénitude qu'ils acquièrent par la suite. Le sentiment communautaire existe déjà chez Homère mais il est encore fortement concurrencé par la puissance de l'οἶκος aristocratique dont font partie les terres et le bétail. L'οἶκος^{6a}

4b. M. Austin - P. Vidal-Naquet, *Economies et sociétés en Grèce ancienne* (1972); P. Oliva, *The Birth of Greek Civilization* (1981).

5. M. I. Finley, *Le Monde d'Ulysse* (1978); P. Vidal-Naquet, Homère et le Monde mycénien, à propos d'un livre récent et d'une polémique ancienne, *Annales* 18, 1963, 703 sqq.

6. A. Mele, *Società e lavoro nei poemi omerici* (Napoli 1968).

6a. Sur l'οἶκος, sa structure autarcique et son économie, voir R. Descat *op. cit.* 265-279. Sur l'association oikos-autarcie cf. M. Weber, *Economie et Société* (Paris 1971).

est une unité économique en même temps qu'une unité humaine; il est régi par le chef et doit produire tout ce qui est nécessaire à son existence. Son idéal est l'autarcie, idéal qui aura une longue histoire dans le monde grec. La richesse de l'οἶκος est d'abord les terres. Dès Homère, on trouve la conception de l'agriculture comme fondement de la vie civilisée, en liaison étroite avec le sacrifice, la cuisson et la vie de famille⁷. Si la terre est exploitée sous des formes diverses, l'économie pastorale prédomine⁸. Toutefois, le dur travail des champs a été décrit de plusieurs façons⁹: les cultures intensives du sol¹⁰, la moisson, la vendange, la fabrication de la farine—"la moelle des hommes" avec des meules à main en pierre, le ramassage des olives¹¹. Pour cette société de grands propriétaires fonciers, le moyen d'acquisition était la guerre¹² mais aussi les échanges, du don et du contre don, dépourvus de toute notion de profit. Il faut souligner fortement le caractère strictement non commercial de ces échanges, technique qui, modifiée, certes, au fil du temps, va continuer. Plus que l'équivalence, c'est encore la réciprocité qui joue un rôle très important¹³.

Sur le plan social, le critère essentiel selon lequel s'établissait le statut d'un homme dans le monde homérique, était sa distance par rapport à l'οἶκος; son appartenance ou non, ἄοικος, à cette unité de base. Ainsi, la classe inférieure n'était pas celle des esclaves mais celle des thètes, hommes libres pourtant, qui ne possédaient rien et n'avaient aucun lien avec l'οἶκος. S'il est certain que le statut de l'esclave dans la réalité pouvait être très variable, il n'y avait pas de distinction entre libre et esclave dans la nature du travail accompli. Toutefois, l'antithèse entre libres et esclaves était déjà fortement ressentie, ainsi que plusieurs passages de l'*Iliade* et de l'*Odyssée* le montrent¹⁴. Sur les autres membres de la société, on est peu renseigné. On entrevoit l'existence des bergers indépendants sans que l'on sache grand-chose sur leur sort. Il n'y a pas trace de paysans dépendants comme on en connaîtra par la suite à l'époque archaïque, ce qui ne signifie pas qu'ils n'existaient pas à cette époque.

Hésiode

Le prochain témoin du monde rural archaïque, le poète béotien Hésiode, nous renseigne sur

7. L'oikos en tant que fondement de la communauté civique rejoint la conception d'Aristote et devient une véritable institution déjà exprimée dans le *foyer* de Fustel de Coulanges, *La cité antique* (Paris 1864). Cf. M. I. Finley, *The ancient city: from Fustel de Coulanges to Max Weber and beyond*, *Comparative Studies in Soc. and Hist.* 19, 1977, 305-327. Aussi voir P. Vidal-Naquet, Valeurs religieuses et mythiques de la terre et du sacrifice dans l'*Odyssée*, *Annales* 25, 1970, 1278-97.

8. Cf. le passage dans l'*Od.* XIV 96 sq. dans lequel Eumée énumère les richesses en bétail de son maître.

9. *Il.* 13, 703-704 et 18, 482; *Od.* VII 114 et XIII 31-34.

10. *Il.* 18, 541; *Od.* V 127.

11. *Od.* II 290, VII 104, XX 106; *Il.* 12, 161. Cf. aussi H. Blümmel, *Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern*, 1969 (pain 20

sqq., huile 332 sqq). Les données homériques relatives à l'agriculture sont rassemblées par W. Richter, *Die Landwirtschaft im homerischen Zeitalter* (Göttingen 1968) mais elles sont mélangées avec les mycéniennes.

12. A. Aymard, *Le partage des profits de la guerre dans les traités d'alliance antiques*, *Etudes d'histoire ancienne* (Paris 1967); J. P. Vernant, éd., *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne* (Paris-La Haye 1968). Sur l'ambiguïté du rapport guerre-travail M. C. Amouretti, *Dial. d'Hist. anc.* 2, 1976, 25-52.

13. M. Sahlins, *Stone Age Economies* (New York 1974) 191-196, où il discerne différents types de réciprocité; contre, G. McCormack, *Reciprocity*, *Man* 11, 1976, 89-104; pour, E. Schwimmer, *Reciprocity and Structure; A Semiotic Analysis of some Orokaiva Exchange Data*, *Man* 14, 1979, 271-285.

14. *Il.* 6, 450-463; *Od.* XVII 322-23.

la vie du petit paysan, aspect négligé par Homère^{14a}. *Les Travaux et les Jours* sont une longue admonestation qu'Hésiode adresse à son frère Persès pour l'inciter à travailler et à pratiquer la justice. L'activité primordiale restant l'agriculture¹⁵, la plus grande partie du poème est consacrée aux travaux du paysan, énumérés suivant le cycle des saisons, des semailles aux vendanges. Ainsi *Les Travaux*, sans être un traité d'agronomie¹⁶, apportent un témoignage capital sur la vie à la campagne: on voit les grands propriétaires, dont le cœur est rempli par la démesure, s'acharner sur les petites gens, on entrevoit les ouvriers agricoles et les esclaves. Cependant, c'est surtout au petit propriétaire que s'intéresse Hésiode et à sa vie rude, asservie à la loi du labeur sans répit; il fabrique lui-même sa charrue, ses vêtements. Il vit dans la hantise perpétuelle de mourir de faim au cours de l'hiver, dont l'âpreté est peinte de manière saisissante. Il n'est point d'évocation plus forte du monde des humbles.

En ce qui concerne l'idée du travail pendant le haut archaïsme, il faudrait, ainsi qu'on l'a déjà noté, nuancer, ou encore, reconsidérer certaines idées "reçues". Toutefois, d'une manière générale on pense que les Grecs n'ont pas connu le concept du travail en tant que grande fonction humaine, qu'il n'a jamais acquis de valeur positive intrinsèque. Le travail n'est pas bon ou mauvais en soi; ce qui compte, ce sont les conditions dans lesquelles il est effectué et les liens de dépendance qu'il crée, le rapport d'aliénation morale et économique qu'il entraîne: Ulysse peut labourer lui-même, cette occupation qui ne dépend que de son bon vouloir reste noble; se faisant, il cherche à maintenir son autarcie, tout comme le paysan travaillant sur sa terre. Mais lorsqu'Achille au royaume des ombres évoque la pire des conditions sociales, il pense au thète, au salarié agricole, homme libre cependant, engagé par contrat chez un paysan. Hésiode lui-même, contrairement à ce qu'on a pu dire, considère le travail comme une nécessité inéluctable qui n'a pas de valeur en soi.

Le travail manuel, à l'exception de celui des champs, reste l'activité décriée par excellence, le loisir demeure l'idéal naturel de tout homme libre, la guerre et la politique étant les seules activités vraiment nobles. Cet idéal aristocratique s'est transmis jusque dans les cités démocratiques des siècles qui suivront. Et si l'agriculture a échappé partiellement à cette condamnation, c'est qu'elle participait d'un mode de vie moral et religieux et surtout qu'elle permettait de se rapprocher de cet idéal de liberté individuelle sous-jacent: ne dépendre de personne, se suffire à soi-même. Ainsi s'organise une hiérarchie des occupations qui reste profondément ancrée dans la mentalité antique. Elle définit aussi un certain critère de richesse: on est riche si l'on peut vivre sans avoir à travailler, on est pauvre si l'on ne possède pas assez pour vivre sans travail¹⁷.

14a. Certains ont voulu voir à la différence entre Homère et Hésiode celle qui existe entre le travail vu "d'en haut" et le travail vu "d'en bas". Ce n'est pas si simple (cf. sur idéologie des dominants et idéologie des dominés R. Barthes, *Le plaisir du texte* (1973) 53-54). D'ailleurs le propriétaire d'Askra a des esclaves et embauche des thètes. Sa pensée s'inscrit dans le réel et les faits sociaux qu'il rencontre. Dans cette perspective il apparaît comme un tempérament puissant et novateur, le contraire d'un Hésiode "banalisé, diminué", fabricant de "farm almanach".

15. Cependant, la population rurale ne s'adonnait pas uniquement à des besognes agricoles. Par exemple, les rameurs de trières athéniennes se recrutaient en foule

dans la population indigente de l'Attique. Cf. conseils d'Hésiode au marin, *Travaux* 670.

16. Au témoignage de l'agronome latin Columelle, Démocrite aurait le premier rédigé un traité d'agronomie (Columelle, *De agricultura*).

17. Les études essentielles sur le travail sont celles de A. Aymard, *L'idée du travail dans la Grèce archaïque*, *Journal de Psychologie* 41, 1948, 29-45; id., *Hiérarchie du travail et autarcie individuelle dans la Grèce archaïque*. *Etudes d'histoire ancienne* (Paris 1967) 316-333; M. Austin - P. Vidal-Naquet *op. cit.*; J. P. Vernant, *Mythe et pensée chez les Grecs* (1971) II 16-43; Cl. Mossé, *Le travail en Grèce et à Rome*³ (1980).

Mais la diversité des conditions de vie des travailleurs ne correspondait pas toujours à cette hiérarchie inconsciente des valeurs, et le travail de la terre a toujours occupé une place à part au sommet de la hiérarchie, fortement distingué des autres activités.

Si *Les Travaux et les Jours* reflètent la montée du petit paysan grec à l'aube d'une crise sociale qui l'opposera à l'aristocratie, ils sont surtout un témoignage précieux du contenu psychologique de l'activité agricole¹⁸, puisqu'on a pu voir en eux le premier hymne au travail des champs. À l'intérieur de cette vaste formule, l'agriculture d'Hésiode est surtout celle de la "terre des semences" — pour reprendre une distinction de Xénophon entre celle-ci et la "terre des plantations" dont l'opposition chez les Grecs était toujours marquée — combinée avec un peu d'élevage et l'exploitation de quelque taillis de bois¹⁹. Dans ces deux genres d'activité agricole, on remarque deux formes très diverses d'expérience des rapports de l'homme avec la terre. L'arboriculture prolonge l'économie de cueillette: ses produits apparaissent comme des dons de la nature, dispensés par les divinités, suivant le rythme des saisons auquel l'homme participe, moins par son labeur que par le retour périodique de fêtes qui réalisent la communion avec les dieux. Ainsi Aristée est la divinité rurale par excellence, au profil flou, perdu dans les brumes. Il semblerait qu'à l'origine, divinité des populations rurales dont il partageait les préoccupations, il fut au fil du temps déchu au rang des héros.

Certes, chez Hésiode, les dons de la terre doivent être gagnés, sa terre est une terre de labeur. De cette terre cultivée, par opposition à la terre sauvage, Déméter est la divinité. Le travail agricole est pour Hésiode une forme de vie morale, qui s'affirme en opposition avec l'idéal du guerrier, une forme d'expérience religieuse qui, au lieu de s'exalter dans l'éclat des fêtes, pénètre toute la vie par le strict accomplissement des tâches quotidiennes. Dans cette loi des champs, *παιδίων νόμος*, des *Travaux et des Jours*, on ne peut séparer ce qui appartient à la théologie, à l'éthique et au traité d'agriculture. La vie paysanne d'Hésiode suppose un régime de petits paysans pour lesquels la ville est lointaine et dangereuse. En travaillant la terre, ils n'ont jamais le sentiment de transformer la nature mais plutôt de se conformer à elle. Et si les rapports ville-campagne ont changé par la suite, cette dernière conviction n'a presque jamais quitté les Grecs^{19a}.

Sources classiques

Tel est l'état de la Grèce archaïque antérieur à la cité. Cependant, même à l'époque classique, l'économie demeure essentiellement agricole et on ne s'étonnera pas de voir se prolonger à l'égard du travail agricole, chez Aristophane par exemple, des attitudes psychologiques très proches de celles d'Hésiode²⁰. Même chez un Xénophon, quatre siècles plus tard, l'agriculture est d'abord ce qui permet à un certain type d'ἀρετή de s'exercer²¹.

18. J. P. Vernant *op. cit.* 18; cf. aussi M. Détienne, *Crise agraire et attitude religieuse chez Hésiode*, *Latomus* 1963.

19. H. Jeanmaire, *Dionysos* (Paris 1951) 30-33.

19a. Les témoignages épars de l'âge lyrique, d'Archiloque à Théognis, sur l'ἐργον montrent qu'une nouvelle signification se fait jour, sans qu'il y ait disparition complète de l'idéologie fonctionnelle du début de l'archaïsme, qui constitue encore dans les régions rurales du pays grec

et dans les couches de la société rurale le modèle dominant des pratiques. Le lyrisme choral forme une transition évidente entre archaïsme et classicisme.

20. Aristoph. *Acharn.* 35 sq.; cf. aussi dans *Ploutos*, l'éloge à la vie paysanne fait par la Pauvreté.

21. *Economique* I 16; aussi Arist. *Politique* VII 1325 à 1332; IV 24, V 4 et V 13; id. *Economique* de l'école aristotélicienne, I 1343.

Dans l'ouvrage de Xénophon, le thème traité est celui de la gestion, οἰκονομία, du domaine familial et du rôle du chef de l'οἶκος. La partie qui traite l'économie concerne uniquement l'agriculture, qui est ici célébrée et fortement opposée aux autres formes de l'activité économique, comme l'artisanat ou le commerce, presque exclusivement réservés aux étrangers et aux esclaves, indignes d'un honnête homme. On y trouve une discussion sur l'agriculture et des conseils techniques pour la pratiquer. Il en est de même pour les trois livres de l'*Economique* aristotélicienne, qui font d'ailleurs souvent écho à l'ouvrage de Xénophon.

Les historiens grecs ne sont pas très éloquents en matière d'agriculture. Les renseignements qu'ils fournissent concernent surtout les structures sociales et politiques qui servent de cadre à l'évolution du monde rural. Ainsi, Hérodote rapporte sur les réformes du VIème siècle et Thucydide, dans son premier livre, retrace le schéma de l'évolution du monde grec, dès ses origines jusqu'à son époque, dans lequel les facteurs économiques tiennent une large part: "ils tiraient chacun de leur pays juste de quoi vivre"²². Mais, pour Thucydide, la vraie histoire et son analyse se situent à un niveau plus élevé, celui de la politique.

Platon, si différent de lui, ne raisonne pas autrement. Dans *Les Lois*^{22a}, il aborde l'exposé d'un système législatif, sorte de code agraire. Le caractère général de ces Νόμοι γεωργικοί²³ est celui des lois faites pour une société de petits propriétaires ruraux pour qui "le vrai code civil était le code rural", comme disait Girard pour les XII tables²⁴. Platon distingue l'ἄστυ de la χώρα et ἄλλη χώρα²⁵ et ses νόμοι γεωργικοί concernent la χώρα, le territoire cultivé.

Crise agraire

Par ailleurs, les sources qui se réfèrent à l'époque archaïque, qu'elles soient contemporaines ou postérieures, sont peu explicites quant à l'arrière plan socio-économique des grands conflits de ces temps, parmi lesquels se trouve la crise qui a secoué durement le monde rural en Attique. Or, c'est sur fond de crises que les créations majeures de l'archaïsme voient le jour: celle de la cité, πόλις, dont la naissance est obscure et les causes du développement mal définies²⁶; de la codification des lois²⁷ à partir du VIIème siècle pour les soustraire à l'arbitraire de l'interprétation; de l'invention de la monnaie qui s'inscrit dans le même cadre du développement des relations sociales et de la définition des valeurs, tendance fondamentale de l'époque archaïque²⁸.

22. Thuc. I 2, 2.

22a. Plat. *Lois* VIII 843a-846d. Notons toutefois que la leçon de Thucydide, ainsi que celle du théâtre, est qu'il y a désormais un écart entre la singularité de l'expérience individuelle et la réalité.

23. E. Klingenberg, *Platons Νόμοι Γεωργικοί und das positive griechische Recht* (Berlin 1976); important pour l'étude de l'économie du Ve siècle est le groupe d'inscriptions publié dans *Attic Stelai*, en trois parties: part I et II par W. K. Pritchett, *Hesperia* 22, 1953, 225 sqq. et *Hesperia* 25, 1956, 178 sqq.; part III par D. A. Amyx, *Hesperia* 27, 1958, 164 sqq. (descriptions des propriétés agricoles, des produits, des ustensiles et des vases).

24. P. Girard, L'histoire de XII tables, *Nouvel. Rev. Hist. Droit* 26, 1902, 381-436.

25. *Lois* VIII 745-844. Aussi M. Woronoff, Ville, cité, pays dans les *Lois*, *Ktema* 1985, 67-75.

26. V. Ehrenberg, When did the Polis Rise?, *JHS* 57, 1937, 147-159; id., An early Source of Polis Constitution, *CIQ* 37, 1943, 14-18; M. Austin - P. Vidal-Naquet *op. cit.* 63 sqq.

27. L. Gernet, Droit et prédroit en Grèce ancienne, *Année Sociologique* 1951, 51-119; id., *Droit et société dans la Grèce ancienne* (Paris 1955).

28. E. Will, De l'aspect éthique des origines de la monnaie, *RHist* 212, 1954, 209-231 et id., Réflexions et hypothèses sur les origines de la monnaie, *RNum* 17, 1955, 5-23; C. M. Kraay, Hoards, Small Change and the Origins of coinage, *JHS* 84, 1964, 76-91.

Il semble toutefois que les causes économiques des crises de cette époque, quand on peut les entrevoir, se rattachent à la terre. De nombreuses régions du monde grec paraissent avoir souffert, à partir de la seconde moitié du VIIIe siècle, d'un surpeuplement dramatique^{28a}, certes plus relatif qu'absolu; dont les causes font à l'heure actuelle encore l'objet de discussions. Il y a ceux²⁹ qui adoptent une vue malthusienne, d'après laquelle un changement du système agricole provoqua un surpeuplement, ceux³⁰ qui croient le contraire, ou encore ceux³¹ qui soutiennent que d'autres facteurs, le changement des conditions climatiques par exemple^{31a}, peuvent provoquer des changements du système agricole beaucoup plus importants que l'augmentation de la population. En outre, une réponse à la croissance démographique serait l'intensification des cultures ou bien l'extension sur des terres non cultivées auparavant, et qu'on situerait au VIIe siècle. Un accroissement de la production agricole est certain et il a dû résulter, sinon de meilleures techniques, du moins du défrichement des *ἐσχατιαί*, des zones frontières. Ainsi le système agricole "n'a point changé avec une lenteur glaciale", comme on a pu dire³², et les fermiers grecs étaient capables de cultures intensives. Quoi qu'il en soit, les deux solutions nécessitaient des capitaux et des effectifs, *κατασκευαί*³³, dont seule une élite de grands propriétaires fonciers pouvait disposer. C'est ainsi qu'une spirale ascendante a été créée, et cette dichotomie au niveau matériel entre gros fermiers et petits paysans va s'accroître au fil du temps. L'inégalité de la répartition des terres — on ne sait pas exactement comment elle a eu lieu "à l'origine" — et la pratique de la division du patrimoine entre héritiers, attestée dès Homère et Hésiode, défavorisaient les petits possédants qui ne pouvaient indéfiniment diviser leurs terres sans être réduits à une misère les obligeant à se placer sous la dépendance des grands propriétaires pour assurer leur existence. Tout cela et la rapacité, enfin, de ces derniers, ont provoqué la tension sociale et la crise que Solon, le libérateur, a été appelé d'un commun accord à arbitrer (en 594/593?).

Reformes de Solon

Quel était le débat au cœur de la crise agraire, aboutissement dont nous ne connaissons pas les prémices? On suppose d'ordinaire que le problème essentiel était celui de l'endettement: la masse des Athéniens se serait endettée à l'égard des riches et aurait été rabaissée au statut "d'hectémore", c'est à dire de "sizeniers" astreints à verser à leurs créanciers le sixième de leur

28a. Est-ce cet accroissement démographique qui a eu comme conséquence la *sténochôria*, manque de terres, évoquée par les sources anciennes, ou procédait-elle au contraire d'un accaparement du sol par les plus puissants ou par les aînés dans chaque oïkos? Autant de questions auxquelles il est presque impossible de répondre. Certains ont pu voir à cette *sténochôria* une des causes de la colonisation grecque, s'appuyant sur le fait que les premiers établissements, surtout en Italie du Sud et en Sicile, étaient de type agricole. Les dernières études sur le sujet incitent à une plus grande prudence.

29. A. M. Snodgrass, *Archaeology and the Rise of the Greek State, An Inaugural Lecture* (Cambridge 1977); id., *The archaic Greece: The Age of Experiment* (London 1980).

30. E. Boserup, *The Conditions of Agricultural*

Growth (Chicago 1965).

31. T. W. Gallant, *Agricultural Systems, Land Tenure and the Reforms of Solon*, *BSA* 77, 1982, 111-124; O. Murray, *Early Greece* (New-York, Glasgow 1980). H. A. Forbes, *Strategies and Soils* (1982).

31a. L'histoire du climat fait partie intégrante d'une économie tributaire de l'agriculture. Pour le monde égéen la pluviosité est l'élément-clé, cf. G. Panessa, *Oscillazioni e stabilità del clima nella Grecia antica*, *ASNP* 11, 1981, 123-158.

32. C. G. Starr, *The Economic and Social Growth of Early Greece* (New York 1977) 147.

33. M. H. Jameson, *Agriculture and Slaves in Classical Athens*, *CJ* 2/3, 1977/78, 122-146, sur l'extension des cultures à cause du surpeuplement au Ve et IVe siècles.

récolte³⁴. En cas d'insolvabilité à la suite d'une mauvaise récolte, ils pouvaient être rendus sur place à une condition servile ou encore vendus comme esclaves, même en dehors de la Grèce; γλῶσσαν οὐκέτ' Ἀττικὴν ἰέντας, ὥς δὴ πολλαχῇ πλανωμένους³⁵, comme dit Solon lui-même puisque, jusqu'à Solon, les prêts se faisaient sur la caution des personnes. Dans le fragment d'une de ses célèbres élégies, celui-ci se lamente de voir "assassinée la plus antique terre d'Ionie", πρεσβυτάτη γαῖα Ἰαονίας^{35a}. Mais les témoignages ne sont pas clairs; même celui de Solon, lorsque nous avons ses propres vers, ou plutôt des citations qu'Aristote a conservées. Qui étaient ces "hectémores", ces paysans tenus de verser de lourdes redevances aux maîtres du sol? Des tenanciers ou d'anciens propriétaires que la misère avait réduits au servage. Il est probable que la réalité fut plus complexe et c'est à tort, semble-t-il, qu'on a assimilé tous les Athéniens endettés aux hectémores. Ces derniers constituaient un groupe à part, une classe, dont l'origine se perd dans le temps³⁶, et c'étaient eux qui étaient passibles d'être vendus en cas de non paiement des dettes. Or, le témoignage de Solon n'explique pas pourquoi ce qui avait été si longtemps supporté cessa soudain de l'être, et il ne révèle rien des formes que prit la violence des classes en lutte. La condition des petites gens, qu'il peint tremblant devant le maître, étant devenue intenable, les mots d'ordre révolutionnaires étaient, dès cette époque, la suppression des dettes et le partage des terres, que l'aristocratie s'était abusivement appropriées. C'est à cet état de choses que Solon devait mettre fin.

Il n'est pas facile de se faire une idée cohérente de la réforme solonienne. Un fait demeure certain: en "libérant" la terre, Γῆ μέλαινα... ὄρους ἀνεῖλον πολλαχῇ πεπηγότας³⁷, en arrachant les bornes qui "l'asservissaient", Solon supprima les hectémores. Les Anciens nous parlent de la σεισάχθεια, remise du fardeau, mesure révolutionnaire aux détails mal connus, qui a consisté à l'abolition des dettes et Solon parle en termes pathétiques d'une libération des débiteurs, libération qui valait pour l'avenir, puisque l'esclavage pour dettes fut désormais interdit. Tel est le sens fondamental et le double objet de la réforme. Pour Glotz³⁸, une partie essentielle de l'œuvre de Solon réside dans l' "affranchissement de la propriété", la mobilisation du sol, jusqu'alors inaliénable³⁹, la propriété individuelle de la terre étant d'antiquité immémoriale en Grèce. Or, quelle était la terre hypothéquée? La confusion, qui devait se produire dès l'antiquité, transparaît chez Aristote⁴⁰ et Platon, l'un des Athéniens qui a pu avoir le plus de clarté sur ce passé, indique bien, à propos d'une révolution de type solonien, la remise de dettes et l'abandon de terres⁴¹, conçu comme un partage. Plusieurs hypothèses ont été avancées. Selon les uns, il s'agissait de celles des hectémores, existant en tant que classe bien avant Solon⁴². Ce qui explique que la disparition

34. Bien que l'on ait parfois émis l'hypothèse que ce sixième dont ils tiraient leur nom fut la part qui leur revenait, cf. Aristot. *Const. d'Athènes* 2, 2; voir sur le sujet: M. I. Finley, Servitude pour dettes, *Revue hist. de Droit Franç. étrang.* 1965, 159-184; W. G. Forrest, *The Emergence of Greek Democracy* (London 1966); A. Andrewes, *Greek Society* (1968); C. Mossé, Les dépendants paysans dans le monde grec à l'époque archaïque et classique, et M. Sakellariou, Hektemoroi, dans *Terre et paysans dépendants dans les sociétés antiques* 85-108 (Lyon 1979); M. Austin - P. Vidal-Naquet *op. cit.*

35. Aristot. *Const. d'Athènes* 36, 11-12.

35a. *Ibid.* 5,2.

36. *Ibid.* 2, 2.

37. *Ibid.* 12, 4.

38. G. Glotz, *Hist. Grec.* I, 431 sqq.

39. J. P. Vernant, *Mythe et pensée* 20; A. J. V. Fine, *Horoi, Studies in mortgage, real security and land tenure in ancient Greece*, Hesperia Supl. IX (1951); L. Gernet, "Horoi" hypothécaires, dans *Anthropologie de la Grèce antique* 360 sqq. (éd. Maspero, Paris 1976); M. I. Finley, The alienability of Land in Ancient Greece: a point of a view, *Eirene* 7, 1968, 25-32.

40. Aristot. *Const. d'Athènes* 6, 1: καὶ χρηρῶν ἀποκοπὰς ἐποίησε καὶ τῶν ἰδίων καὶ τῶν δημοσίων.

41. *Lois* V 736d.

42. L. Gernet *op. cit.* 363; Aristot. *Const. d'Athènes* 2, 2.

des bornes, plantées sur ces terres précisément, a fait disparaître en même temps le groupe social des hectémores. Selon d'autres, les terres hypothéquées étaient celles auparavant non cultivées, mises en culture par les riches et travaillées par les hectémores⁴³, qui avaient droit seulement au sixième des récoltes. Une sorte de "tenure de serfs" pour reprendre le terme de Fustel de Coulanges, cultivée par la classe paysanne, qui entretenait ainsi les "nobles", transformés par l'évolution économique en *gentlemen farmers*.

Le sort des hectémores reste obscur. On suppose qu'on leur a rendu les terres hypothéquées⁴⁴, ce qui a entraîné l'essor de la petite et moyenne propriété que l'on voit à l'époque classique. Il est significatif que, quand Solon, en 594, voulut établir des classes censitaires pour la répartition du pouvoir politique, le seul critère de richesse qu'il a reconnu fut celui de la production agricole, et par conséquent la propriété foncière. Mais il se garda cependant de répondre à la seconde aspiration des paysans et de redistribuer le sol: pour lui, le partage des terres était une mesure tyrannique, qui fut d'ailleurs attribuée à Pisistrate, quoique cela paraisse peu probable. Pisistrate^{44a}, sans doute, favorisa la paysannerie par des prêts de semences et d'instruments, peut-être aussi par des attributions de terres confisquées à ses adversaires. Dans l'éternel antagonisme entre l'aristocratie et la paysannerie, Clisthène aussi a favorisé la seconde en limitant le pouvoir de la première et en créant la démocratie.

Ainsi lentement s'est constituée la classe politique fondamentale, la seule à posséder la terre, les citoyens. Le citoyen-soldat reste le type social par excellence de l'homme antique. A travers les aléas de l'histoire politique nous voyons s'opposer grands propriétaires fonciers et petits paysans indépendants puis, à la fin de l'époque classique, possédants et non-possédants. L'idéal de l'autarcie intervient toujours, fondement essentiel de la liberté de l'homme antique; les revendications fondamentales, que nous avons vues, ont concerné la terre, jamais les conditions de travail et les salaires. Pourtant, très souvent, au travail, le citoyen côtoie l'étranger et l'esclave. Mais un abîme social les sépare. La définition même du statut du citoyen a rejeté en marge ceux qui n'ont jamais droit au pouvoir politique, tout en participant à la vie économique. Jamais l'alliance ne s'effectuera entre ces différents groupes pour des luttes communes, avec une conscience de classe, puisque la lutte des classes ne pourra s'exprimer qu'entre citoyens⁴⁵.

DOCUMENTS ARCHEOLOGIQUES: ICONOGRAPHIE

En plus de la documentation écrite sur le monde rural, l'archéologie est appelée de plus en plus à l'aide, pour apporter un éclairage supplémentaire, parfois différent, et surtout contemporain aux événements. Nous avons choisi les vases, et ce choix est dû à leur particularité d'être

43. Gallant *op. cit.* 123-124, et dans ce sens il faut comprendre le terme *μισθωσις* dans le passage d'Aristot. *op. cit.* 2, 2.

44. M. Austin - P. Vidal-Naquet *op. cit.* 91; P. Levêque, *L'aventure grecque* (Paris 1964) 187. De mêmes auteurs, *Clisthène l'Athénien* (Paris 1964).

44a. Sur l'image du tyran dans la pensée antique, D. Lanza, *Il Tiranno e il suo Pubblico* (Torino 1977).

45. Sur la question de l'esclavage, cf. J. P. Vernant, Remarques sur la lutte de classes dans la Grèce ancienne, *Eirene* 4, 1965, 5-19; P. Vidal-Naquet, Les esclaves grecs

étaient-ils une classe?, *Raison présente* 6, 1968, 103-112; cf. aussi les articles réunis par M. I. Finley dans *Slavery in Classical Antiquity*² (1968) avec biblio.; N. Himmelmann, *Archaeologisches zum Problem der griechischen Sklaverei*, dans *Actes du colloque d'histoire sociale*, Annales littéraires de Besançon (1972); Y. Garlan, *Les Esclaves en Grèce ancienne* (Paris 1982) et id. éd., *L'Esclavage dans le monde grec*, recueil de textes grecs et latins (Paris 1984). Aussi M. I. Finley, *Ancient Slavery and Modern Ideology* (London 1980).

parmi les documents les plus nombreux à nous avoir livré, phénomène unique dans l'histoire des hommes, des éléments nécessaires pour connaître leurs contemporains. Lire ces histoires précieuses contées sur les parois des vases, signe du génie créateur d'Athènes au même titre que les œuvres de ses poètes, c'est restituer le message que les céramistes, vivant et travaillant dans un contexte historique précis, ont voulu communiquer à ceux qui s'en servaient dans la vie quotidienne et l'enfouissaient jusque dans leurs tombes; "cela implique qu'on se soit fait le regard grec: s'efforcer de pénétrer le code visuel qui conférerait aux multiples figures, pour les yeux contemporains, leur immédiate lisibilité" (J. P. Vernant).

Que signifient les images des outils et des gestes de paysans sur les vases archaïques attiques, au sens qu'Héraclite donnait à ce mot, *σημαίνειν*? Elles ne montrent pas tout, comme nous verrons; elles révèlent des silences, des censures troublantes, parfois très évocatrices. Encore faut-il aller à leur rencontre, essayer de les comprendre à la fois du dedans et du dehors, les regarder avec le double regard de l'indigène et de l'étranger. L'image archaïque est un signe renversé qui se situe à l'intérieur du comportement de l'individu. En la composant son auteur "donne à voir", rend manifeste le sens des actions humaines. C'est ainsi qu'il faut comprendre la célèbre phrase attribuée à Simonide (Fr. 190b Bergk) "la parole est l'image des actions". De même, en la renversant, on pourrait dire que l'image des actions *σημαίνει*, "donne à voir", la parole.

Dans la série des scènes d'occupations rurales, nous avons retenu uniquement celles qui se déroulent à la campagne, aux champs, en dehors de tout contexte urbain ou villageois, et celles dont les personnages sont des hommes; nous avons exclu toutes celles dans lesquelles des satyres s'activent en présence ou non d'un dieu.

D'emblée, leur rareté, par rapport à l'abondance des images mythologiques, nous frappe. Elle s'accorde du reste avec les apparitions si peu fréquentes dans l'art et la littérature d'Aristée, le héros ou semi-dieu rural associé à l'élevage et son produit le fromage, aux olives et à l'huile, aux fruits et à la fabrication du miel^{45a}. Sa figure aux contours vagues trahit peut-être l'état d'esprit de l'époque. Ἀγρεύς et νόμιος, chasseur et berger à la fois, Aristée doit son unicité à l'habileté de se maintenir à distance égale entre deux extrêmes, celui d'Orphée plein de miel et d'Orion plein de violence et de brutalité.

L'iconographie, c'est un fait, a été peu utilisée pour illustrer les réalités rurales. Les exemples non attiques sont encore plus rares à l'époque archaïque. Cela peut-il correspondre à ce que les travaux, ἔργα, représentaient dans la réalité quotidienne des sociétés qui ont produit ces images, et qu'on a essayé d'esquisser plus haut. On observe que le choix des thèmes et le caractère des représentations dépendaient essentiellement du degré de faveur que le travail manuel, celui des champs étant toutefois privilégié, rencontrait au sein d'une société; après avoir oublié l'âge d'or d'une vie primitive, innocemment heureuse, sans travail et sans constitutions⁴⁶, avec des dieux pasteurs aidant les hommes par des dons, cette société ne comptait plus la valeur du travail manuel productif⁴⁷ parmi ses idéaux du noble guerrier ou du citoyen harmonieusement cultivé.

Néanmoins, ces images restent, on ne le répètera jamais assez, une source inestimable pour la

45a. Sur Aristée L. Marangou, *Aristaios*, *AM* 87, 1972, 77-83, et S. Karouzou, *Un Πρωτος εὐρητής*, *ASAtene* N. S. 8-10, 1946-48, 37-46. Pour le catalogue complet des représentations et la bibliographie cf. *LIMC* 2 (1984) 603-607 s. v. *Aristaios* (B. F. Cook).

46. Plat. *Lois* IV; *Politique* 272 a/c; *Critias* 109 b/c.

47. *Die Arbeitswelt der Antike*, ouvrage collectif, Université M. Luther à Halle-Wittenberg, *Arbeitsdarstellungen in der griechischen Kunst* (1984) 76-90.

connaissance du monde rural archaïque. Tout en insistant sur le fait que l'imagerie est une construction, une œuvre de culture, et non un décalque, une reproduction photographique du réel, on peut toutefois suivre sur ces représentations les différentes étapes de l'évolution du monde rural.

Scènes pastorales

C'est ainsi que sur le kyathos (fig. 1a) signé du potier Théozotos, au Musée du Louvre⁴⁸, du milieu du VIe siècle, est représenté le retour du troupeau à la tombée du jour, charmante peinture d'une polychromie et d'une vivacité étonnantes. Le berger, son bâton sur l'épaule, accompagné de ses chiens et suivant son troupeau de chèvres agitées qu'il menace de son fouet, nous fait penser à ces pâtres de Platon, petites étincelles du genre humain conservées sur des sommets après le déluge, ἐν κορυφαῖς που σμικρὰ ζώπυρα τοῦ τῶν ἀνθρώπων διασεσωσμένα γένους⁴⁹. Les chèvres convenaient bien aux pays rocheux de la campagne attique, comme, sans doute, à Ithaque⁵⁰, et ce n'est pas un hasard si elles faisaient partie des animaux épargnés du déluge platonicien. Ces chèvres turbulentes et joueuses du tableau de Théozotos nous rappellent aussi celles que Strepsiades⁵¹ voit en rêve, ramenées par son fils. "Quand les troupeaux reviennent" est utilisé comme indication du temps depuis Homère et les poètes lyriques. Une autre image nous montre le même moment mais dans un tout autre esprit, celui de l'archaïsme finissant. Le très jeune berger, presque un enfant, suit tranquillement, en levant à peine son bâton, son troupeau de moutons qui traverse littéralement l'espace de la lucarne du *tondo* d'une coupe à figures rouges (fig. 1b) du peintre de Panaitios (Onesimos), à Hamburg⁵². Le fait que les moutons sont représentés tondus est ici une seconde indication du temps: le printemps, le moment d'une grande fête paysanne⁵³, les Διονύσια ἐν ἀγροῖς. Ces deux images sont des survivances à l'époque archaïque d'une économie pastorale qui inspire très peu les peintres.

D'une manière générale la poésie grecque, d'Homère à Théocrite, voyait dans les bergers un type d'homme inférieur, primitif. Selon Alcman^{53a} οὐκ εἷς ἀνὴρ ἄγροικος οὐδὲ σκαιός... οὐδὲ ποιμήν... Néanmoins, dans l'Odyssée, l'élément boucolique sort de l'anonymat pour se mettre en rapport avec des hommes et des paysages. B. Schnell^{53b} parle de "traulichen und erfüllten Welt einfachen Hirtentums" qui selon lui trouve son expression à la poésie de Daphnis de Stésichore. L'image splendide du troupeau de bœufs sur la coupe de Douris, de Vatican^{53c} reflète peut-être bien le changement d'esprit en ce qui concerne ces sujets. Une magnifique scène, pleine de tendresse, représentée sur les œnochoés à fond blanc de Bruxelles (fig. 1c) et de Boulogne-sur-Mer⁵⁴ figurant un petit veau tétant sa mère près d'un arbre, qui, évoque, à lui seul, "la forêt immense qui pousse un cri au temps de la tempête" décrite par Hésiode, est due à la même inspiration. Un berger sur l'intérieur d'une coupe à figures noires tardive à Londres⁵⁵, un homme avec un bouc

48. Louvre inv. F 69, ABV 349.

49. Plat. *Lois* III 677b.

50. *Od.* IV 601 sq.; XIII 242, 6; J. Psichari, *La chèvre chez les Grecs*.

51. Aristoph. *Nuées* 70.

52. *Kunst der Antike* - Schätze aus norddeutschen Privatbesitz, No 263, 305 sqq.

53. E. Simon, *AntK* 6, 1963, 6 sqq.

53a. Alcman 2A (éd. Loeb).

53b. *Die Entdeckung des Geistes*² (1948) 272.

53c. Museo Vaticano inv. 16582.

54. Bibl. Royale, 5, de Vulci, peintre de Londres B 620, ABV 434, 4; Boulogne-sur-Mer, Musée archéologique, inv. 476, ABV 377, 245. Sur le motif iconographique cf. AE 1981, 52-73.

55. Brit. Mus. inv. 64. 10-7-1724; ABV 646, 205.

a

b

c

d

e

f

Fig. 1. a. Kyathos, Musée du Louvre F 69. b. Coupe, Hamburg, Coll. privée. c. Oenochoe, Bruxelles, Bibl. Royale 5. d. Lécythe, Musée du Louvre F 184. e. Lécythe, Musée du Louvre F 366. f. Coupe, Brit. Mus. 421.

sur l'épaule d'une hydrie du groupe de Léagros à Londres⁵⁶, quelques représentations de copulations d'animaux, sont les seules évocations du monde des pâturages⁵⁷.

D'ailleurs, le paysage rural, ἡ ἄλλη χώρα, au-delà du territoire cultivé, les ἐσχατιαί^{57a}, où paissaient les troupeaux, est rarement représenté, et toujours d'une manière allusive. Un exemple parmi d'autres: l'arbre signifiant la forêt dense dans laquelle se cachent le sanglier féroce et le lion rugissant sur le lecythe à figures noires (fig. 1d) du Louvre⁵⁸. La meilleure version du motif est l'image presque miniaturiste sur l'œnochoé à fond blanc de New York^{58a}, due à un léagréen, le peintre de Londres B 620; l'homme (Pelée) est figuré tout petit et grimpe tremblant de peur sur l'arbre haut mais frêle, au pied duquel s'affrontent deux sangliers féroces. Mais si le paysage en tant que tel⁵⁹ est quasiment inconnu et si mers, plaines et montagnes n'ont d'existence que comme cadre aux activités humaines — comme l'avait déjà observé R. M. Rilke (*Von der Landschaft*) — toutes ses composantes s'y retrouvent: ainsi grottes montagneuses habitées par des êtres étranges (Cyclopes, centaures) ou, tout simplement, lieu de repos ombragé des bergers et de Dionysos, rivières aux eaux gonflées, ondulantes, collines, rochers au bord de chemins sur lesquels se posent des aigles, s'assoient des satyres ou des sirènes musiciennes tentatrices des voyageurs, et derrière lesquels se cachent des boucs, animaux ambigus, compagnons de Dionysos et d'Hermès, ou encore fontaines champêtres, sculptées dans le rocher^{59a} (fig. 1e). Leur insertion dans un contexte narratif précis ne les empêche pas d'être parfois des vrais "Daseinbildern".

Scènes de chasse

C'est dans ces paysages que le chasseur poursuit son gibier. Parmi les images de la vie à la campagne, celles de la chasse sont les plus nombreuses, du VIe jusqu'à la fin du Ve siècle. Est-ce parce que la chasse des bêtes par les hommes est au plan anthropologique le garant de l'identité humaine, fondatrice de la politique et de la vie des hommes en société, en leur permettant de s'affranchir de la menace des animaux⁶⁰? Si l'on considère que les scènes de chasse initiatiques des éphèbes, liées à leur univers religieux et social, ainsi que celles auxquelles des citoyens participent, sont hors de notre sujet, il reste, néanmoins, des images du retour de chasse, thème familier des imagiers archaïques.

Sur le médaillon d'une coupe du peintre de Tleson à Londres⁶¹ (fig. 1f) un chasseur accompagné de son chien court, un bâton suspendu sur l'épaule, d'où pendent un lièvre et un renard.

56. Brit. Mus. inv. B 328; ABV 363, 42.

57. A ces images, on ajoute celle sur une pelike à figures rouges à Cambridge, Fitzwilliam Museum, inv. Gr. 9. 1917, du "Big painter", figurant des paysans menant des porcs au marché; le berger et son troupeau sur l'œnochoé du Louvre, inv. MNB 501, signée du potier Gamèdes, est le parallèle béotien de Théozotos, antérieur d'un siècle, d'inspiration hésiodique. Sur les images de cette inspiration, N. Kontoleon, AE 1952, 57 sqq. Aussi N. Himmelman, *Über Hirten Genre in der antiken Kunst* (1980).

57a. Sur l'Eschatia cf. D. M. Lewis dans *Problèmes de la terre en Grèce Ancienne* (1973) 210-212 et M. H. Jameson, *Agriculture and Slavery in Classical Athens*, CIJ 73,

1978, 128.

58. Louvre, inv. F 184. Cf. aussi la série des skyphoi de l'atelier du peintre du Krokotos, de celui du Héron blanc et du peintre de Thésée, ainsi que les lécythes du peintre d'Athéna.

58a. New York, Met. Mus. inv. 46.11.7, ABV 434, 3.

59. M. Heinemann, *Landschaftliche Elemente in der griechischen Kunst* (Bonn 1910).

59a. Louvre F 366.

60. Plat. *Protagoras* 322b; aussi A. Schnapp, *Les représentations de la chasse en Grèce ancienne* (thèse, Paris 1987).

61. Brit. Mus. inv. B 421, ABV 181, 1.

Sur une œnochoé à figures noires à Paris⁶², un homme attaque un sanglier. Il faut admettre que si rien ne permet souvent de distinguer un citadin d'un paysan rentrant de la chasse, on peut toutefois supposer, sans trop de risques, que la chasse a existé en milieu rural, puisqu'elle fournissait d'appréciables ressources de nourriture^{62a}.

Chasse aux oiseaux

En effet les textes nous informent de certaines chasses, celles aux oiseaux par exemple, dont le champ d'action était justement le milieu rural, défini d'ailleurs avec précision par Platon⁶³: τὸν ὀρνιθευτὴν δὲ ἐν ἀγροῖς μὲν καὶ ὄρεσιν μὴ κωλυέτω... "quant à l'oiseleur, on ne lui interdira ni les champs en friche, ni les montagnes". Les procédés utilisés néanmoins font que le même Platon condamne ce genre de chasse, qui se fait de nuit, à l'aide de filets et de pièges ou aux gluaux; il ne lui reconnaît pas de valeur éducative et, encore moins, de vertu civique. En revanche, il la considère comme une passion astucieuse peu digne d'un homme libre⁶⁴. Et si le tir au pigeon captif est donné comme l'une des épreuves les plus difficiles pendant les ἄθλα ἐπὶ Πατρόκλῳ, jeux célébrés aux funérailles de Patrocle⁶⁵, il s'agissait d'un ἄθλος, épreuve sportive plutôt que d'une chasse.

Ainsi, les paysans grecs, grands consommateurs d'oiseaux et passionnés par la chasse, l'ὀρνιθευτικὴ ou ἰξευμα — aucupium chez les Romains — n'ont pas tardé à abandonner arc et fronde, insuffisants pour la chasse aux oiseaux sauvages, et inventer toutes genres d'engins et pièges; ainsi l'oiseleur aurait dès lors à sa disposition tous les moyens qui sont restés en usage. Dans l'épigramme d'Antipatros⁶⁶ est dressée la liste de divers systèmes que l'on ne peut certes identifier toujours facilement mais qu'on retrouve les mêmes de nos jours⁶⁷. On connaît l'utilisation des *grands filets* que l'on tend de nuit pour attraper toutes sortes de petits oiseaux, *filets* parfois disposés *en cône*⁶⁸, semblables à ceux utilisés encore aujourd'hui pour attraper les cailles; des divers types de *lacets* appelés βρόχοι par les auteurs anciens⁶⁹ ou νεφέλαι⁷⁰; des *pièges à détente* faites de branches ou de roseaux⁷¹, parfois munies d'appâts; d'*appeaux*, joncs taillés en sifflets avec lesquels on attire certains oiseaux en imitant leurs cris⁷²; des *pipeaux*, variété d'*appeaux*; des *oiseaux captifs* χειροήθεις ὀρνιθες, soit attachés par des ficelles, soit enfermés dans des cages, soit simplement apprivoisés, destinés à attirer leurs congénères; des *gluaux*, baguettes enduites de glu, κάλαμοι ἰξευταί⁷³, placées dans les champs ou attachées sur les branches des

62. Bibl. Nat. inv. 274, CVA 2, pl. 84; cf. liste de scènes de chasse dans Webster, *Potter and Patron in Classical Athens* 246.

62a. D'ailleurs, la même divinité rurale, Aristée, fut en même temps un chasseur éminent, inventeur de pièges divers et utilisateur de chiens de chasse. C'est lui le responsable de l'arrivée annuelle des vents, Ἐτήσια, apportant les pluies bénéfiques à la terre brûlée par l'étoile τοῦ κυνός.

63. *Lois* VII 824a, 15-17.

64. *Op. cit.* 823e, 6-7.

65. *Hom. Il.* XXIII 850.

66. *Anth. Pal.* VI 109.

67. Cf. K. Lindner, *Beiträge zu Vogelfang und Falk-*

nerei in Altertum (1973); J. Pollard, *Birds in Greek Life and Myth* (1977) 1-24, 39, 104-109.

68. Ce sont peut-être ceux auxquels se réfère Pollux V 28 quand il parle de βρόχος ῥομβοειδής.

69. Xénoph. *Cyn.* 2,5; Aristoph. *Oiseaux* 527; Plat. *Soph.* 220.

70. Ps. *Opp. Ixeut.* III 9; *Anth. Pal.* VI 11, 109.

71. Cf. Daremberg-Saglio s. v. Venatio, 694, note 4 et aussi s. v. Pedica, Transenna.

72. Certains oiseleurs savaient imiter eux-mêmes les cris des oiseaux cf. Ps. *Opp. Ixeut.* III 1.

73. *Anth. Pal.* VI 109, 152; *Opp. Hal.* I 32, aussi K. Lindner *op. cit.* 15-28.

arbres, vers lesquelles on faisait venir les petits oiseaux à l'aide d'un appelant, un pigeon ou une chouette, surtout de nuit, à la pipée, sorte de *tuyau d'osier troué*, λαθοροβόλος δόναξ, dans lequel en sifflant on faisait partir des projectiles en argile ou en plomb⁷⁴; ou encore des *longs roseaux englués à l'extrémité*, dont on touchait les oiseaux au nid. Cependant, la chasse aux gluaux était la plus connue et la plus répandue au point que le nom ἰξευτήρ, chasseur à la glu, a été utilisé pour désigner le chasseur d'oiseaux en général⁷⁵. De même que les *Ornithiaca* de Dionysios, poète tardif, nous sont parvenus sous le nom d'Ἰξευτικά⁷⁶.

Or, si les témoignages littéraires, même tardifs, sont relativement abondants, les représentations de la chasse aux oiseaux en général sont rarissimes dans l'art grec. Dans la céramique attique en particulier, qui pourtant fourmille d'images inspirées d'autres chasses, individuelles ou collectives, on ne connaît jusqu'à ce jour que quatre représentations de la chasse aux gluaux. L'oiseleur lui-même n'était pas un personnage qui inspirait les peintres. La seule image censée le représenter sur le tondo de la fameuse coupe ionienne du Louvre⁷⁷ voit son interprétation contestée⁷⁸ et rien ne permet a priori de voir en lui un dénicheur d'oiseaux dans leurs nids. Ne faut-il pas chercher les raisons du silence des imagiers concernant ce sujet au manque de considération que les divers procédés utilisés étaient tenus dans l'opinion des Athéniens, ce dont on a des échos chez Platon? Quoi qu'il en soit, les rares images dont nous disposons ont le mérite de rendre avec un réalisme stupéfiant un de ces procédés, la chasse aux gluaux, confirmant ainsi les descriptions des textes. La plus ancienne représentation, datée du quatrième quart du VIe siècle, est figurée sur l'une des faces d'une amphore à col (fig. 2) dans le commerce à Londres, attribuée au peintre de Bucci, son chef d'œuvre peut-être⁷⁹. Le centre de l'image est occupé par un arbre à plusieurs branches, sans feuilles, sur lesquelles on distingue, peintes en vernis dilué, des baguettes alignées. Il s'agit sans aucun doute des gluaux. D'ailleurs, la foule des petits oiseaux qui entourent l'arbre le confirme; certains volent autour, d'autres sont déjà pris entre les gluaux sur les branches; d'autres encore sont touchés par les rameaux insidieux qui leur collent dessus en se détachant des branches et ils se précipitent vers le sol la tête la première. Sous l'arbre, à droite, une superbe chouette, la tête, de face, dominée par des énormes yeux, est attachée à un fil; elle sert manifestement d'appât et ses yeux brillant dans la nuit attirent par leur force magnétique les oiseaux qui viennent vers elle. Le tableau est complété, de part et d'autre de l'arbre, de deux figures hautes de couleur: deux oiseleurs qui se tiennent en embuscade, accroupis sous l'ombre d'une fleur de lotus posée sur une longue tige sinueuse terminée en volutes. Celui de gauche siffle à l'aide de deux doigts en imitant peut-être les cris des oiseaux. Tout y est! On croit lire Aristote τὴν γλαῦκα περιπέταται... ὃ καλεῖται θαυμάζειν... διὸ οἱ ὀρνιθοθήραι θηρεύουσιν αὐτῇ παντοδαπὰ ὀρνίθια... "volent autour de la chouette... on appelle cela "venir admirer"... c'est pourquoi les oiseleurs se servent d'elle pour attraper toute sorte de petits oiseaux"⁸⁰. La scène est char-

74. *Anth. Pal.* IX 824; Daremberg-Saglio s. v. harundo.

75. Cf. *Opp. Cyn.* I 62, 76. L'auteur de *Ixeutica* ne distingue pas souvent le θηρατής de ἰξευτής.

76. Les *Ἰξευτικά* en trois livres, publiés avec les œuvres d'Oppien, sont la paraphrase en prose byzantine de l'œuvre de Διονύσιος, de Philadelphie selon Eustathe, cf. *RE*, s.v. Dionysios 96; Daremberg-Saglio *loc. cit.* 694, note 16.

77. F 68, CVA 8 pl. 78, 3, 5, 8.

78. Cf. A. Lembessi, *Τὸ ἔργον τοῦ Ἐρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου* (Athènes 1985) 170.

79. *Cat. Sotheby's*, Londres, 9 Dec. 1985, n° 132.

80. *Hist. des Animaux* IX 1 (éd. Budé, 1969); *Dionys.* III 17; sur l'utilisation de la chouette comme appât cf. W. d'Arcy Thomson, *Glossary of Greek Birds* (Oxford 1895) 78-79 et J. Pollard *op. cit.* 104-105.

Fig. 2. Amphore, Coll privée, New York.

Fig. 3. Amphore, Tarente, Mus. Arch. 114326.

mante dans sa simplicité bucolique et sa vivacité; les figures des oiseleurs étonnent par leur force expressive.

Une scène semblable est figurée sur le col d'une amphore à figures noires de Tarente (fig. 3), datée de 520 environ⁸¹. Sur l'une des faces, un arbre au tronc noueux, aux multiples branches, dont trois seulement portent des feuilles, occupe entouré d'une flopée d'oiseaux toute la surface du col. Sur les branches non feuillues, des bâtonnets gravés, les gluaux, se dressent alignés verticalement. A droite, sous l'arbre, la chouette se tient sur un perchoir orné en haut d'une série d'incisions parallèles suggérant peut-être les liens par lesquels elle était attachée; de même que sur l'amphore du peintre de Bucci, sa tête, de face, est occupée presque entièrement par les grands yeux ronds peints en rouge-pourpre et son corps est couvert de taches blanches. Attirés par les yeux fascinants de la chouette de nombreux oiseaux volent tout autour; certains se retirent indemnes entre les branches, tandis que d'autres touchés par les gluaux et alertés probablement par la sensation visqueuse, essaient de voler à travers les bâtonnets mais pris entre eux ils se précipitent au sol. Ici aussi on remarque la même précision que sur l'amphore de Londres, quant au procédé utilisé, le même dépouillement qui fait que le peintre se limite à l'essentiel, ce qui se voit la nuit. L'absence de l'homme dans ce paysage n'est qu'une impression trompeuse, qui accentue peut-être encore plus les artifices qu'on utilise pour cette chasse. En effet, sur l'autre face du col se cachent les oiseleurs. Le premier, un jeune, caché derrière une plante aux branches feuillues, recourbées, souffle entre ses doigts — le pouce et l'index de la main droite — imitant ainsi le chant des oiseaux, en posant l'autre main sur le genou gauche pour se tenir en équilibre. Il porte sur la tête un pilos de laine attaché par un lien passant sous le menton et il est vêtu d'un himation et, par dessus, d'une peau de chèvre, dont on discerne la tête derrière son dos. Le second, un homme barbu, drapé, se tient debout derrière son compagnon, un bâton noueux ressemblant à un *λαγωβόλον* à la main et semble scruter le ciel. Un palmier élané complète à droite ce paysage rural.

Ce type de chasse aux oiseaux reste de toute évidence rarissime dans l'iconographie attique et on ne le trouve que deux fois, sur deux skyphoi de type glaux, à figures rouges, datés du milieu du Ve siècle environ, l'un au Musée de Newcastle upon Tyne et l'autre à Bruxelles. Ils sont presque des répliques et sont dûs selon B. B. Shefton au même peintre⁸². Sur l'une des faces, des oiseaux sont perchés sur les branches d'un arbre; certains picotent les feuilles, d'autres sont déjà pris aux gluaux. L'appât, la chouette, figure ici perchée sur une branche parmi les autres oiseaux (et elle ne fait pas partie des victimes comme l'interprète l'auteur du CVA de Bruxelles). L'oiseleur, dans les deux cas, est représenté sur l'autre face du vase caché entre les arbrisseaux, se préparant à siffler, si l'on en juge par le mouvement de l'index levé de sa main droite. Sur le skyphos de Bruxelles il a les traits d'un satyre; et peut-être était-ce le cas aussi sur le skyphos de Newcastle, mais l'état de conservation de ce dernier ne permet pas de l'affirmer.

Si les représentations de la chasse aux gluaux demeurent rares par la suite, dans l'art romain⁸³, elles prouvent néanmoins la persistance des techniques. Un fragment de mosaïque d'Oderzo (Trévise) par exemple⁸⁴, qui conserve quelques oiseaux pris aux gluaux et surtout l'image

81. Inv. 114326, Lo Porto, *BdA* 48, 1963, 18 sqq. fig. 1-3; K. Schauenburg, *Jagddarstellungen* (1969) 21-23, pl. 22-23.

82. *JHS* 1970, 59-60, fig. 14-15 et Bruxelles inv. R 413,

CVA 2, pl. 20, 2; *ARV*² 984, 2.

83. Sur les textes et les documents d'époque romaine cf. Lo Porto *loc. cit.* 20-22, fig. 5-6.

84. *Ibid.* fig. 6.

fascinante de la chouette sur son perchoir, étonne par son réalisme et renvoie directement aux peintures des vases archaïques.

Scènes de pêche

Une autre série d'images reflète, au même titre que les scènes de chasse, une économie archaïque: celle de la pêche. Les riches, qui dédaignaient le poisson aux temps homériques, le recherchaient à l'époque archaïque. Toutefois, les scènes de la pêche sont très rares et les exemples sont tous de la fin de l'archaïsme. Est-ce la particularité du sujet qui fait que ces peintures sont d'une extraordinaire vivacité et originalité? Un exemple pertinent est offert par celles qui se déroulent tout autour de la panse d'un psykter de Smicros du Musée Paul Getty (fig. 4)⁸⁵. Des hommes barbus, vêtus seulement de pagnes, des jeunes gens nus, peut-être un garçon, s'activent parmi des filets et des paniers: des pêcheurs sans doute. Leurs gestes vifs, l'attention qu'ils accordent à une occupation, que l'état fragmentaire du vase ne laisse pas définir tout à fait clairement, ont fait J. Frel écrire qu'il s'agirait de pêcheurs jouant à un jeu; il considère que plaident en ce sens les inscriptions, "trois, trois" que l'un d'entre eux répète ou "j'ai cinq" que clame le garçon assis sur le sommet d'un tas de filets. Ne serait-il pas plus simple — et l'image garderait toute sa saveur — de voir ici des pêcheurs une fois installés sur le rivage comptant le fruit de leur pêche, c'est-à-dire leurs poissons? Nous verrons plus loin des vigneronns compter de la même façon leurs paniers de raisins. Certaines attitudes du corps des pêcheurs penché vers le bas seraient ainsi mieux comprises. Il ne peut pas s'agir des jeux comme ceux, bien connus par la littérature et l'art, auxquels jouent Achille et Ajax — parallèle que cite J. Frel — car il n'y a aucune trace de tels jeux des pêcheurs ni dans la littérature, ni dans l'art grec. Un médaillon de coupe du peintre d'Ambrosios à Boston⁸⁶ (fig. 5a) montre cependant un intérêt certain pour la mer et la nature environnante ainsi que pour le pittoresque d'une situation pourtant banale. Le jeune homme qui pêche accroupi sur un rocher du littoral, tenant une canne à pêche et un panier, témoigne d'une sensibilité qui s'exprimera surtout plus tard. Un casier à poissons, ὁ κύρτος (κιοῦρτος en grec moderne), repose sur le fond marin au milieu des poissons dont un est déjà au bout de l'hameçon; blotti dans une anfruosité sous-marine, un poulpe guette peut-être quelque proie, à moins qu'il ne s'y soit réfugié en attendant que le calme revienne. La même scène se répète sur une pelike du peintre de Pan à Vienne⁸⁷ (fig. 5b): le jeune homme admire la prise de son camarade accroupi sur le rocher. Quelques images de pêcheurs portant un bâton sur les épaules, aux extrémités duquel des poissons et des paniers à poissons sont suspendus, complètent la série. Parmi ces images nous ne connaissons qu'une seule à figures noires: sur l'amphore de Berlin (fig. 6) où, sur la face A, le pêcheur transporte deux gros poissons, sur la face B, deux paniers pleins de poissons⁸⁸.

85. J. Paul Getty Museum, anonymous loan, J. Frel, Euphronios and His Fellows, dans: *Ancient Greek Art and Iconography* (éd. W. Moon, Wisconsin 1983) 147, fig. 10.1 a-c. Sur la pêche en général cf. W. Radcliffe, *Fishing from the Earliest Times*; et du point de vue économique D. Bohlen, *Die Bedeutung der Fischerei für die antike Wirtschaft* (Hamburg 1937, Diss.).

86. Mus. of Fine Arts, inv. 01.8024; ARV² 173, 9. Pour la figure rouge cf. K. Schauenburg, *Jagddarstellungen*, note 127. Sur le pêcheur dans l'art préhistorique

égéen cf. J. Sakellarakis, AAA 7, 1974, 388.

87. Kunsthistorisches Museum, Antike Sammlung, inv. IV 3727, ARV² 555, 88.

88. Amphore à figures noires de l'"Hypobibazon class" à Berlin, Staatliche Museen, Antike Sammlung, inv. 4860, Para. 150, 4; cf. liste dans Webster *op. cit.* 247 (f), fig. 7a; aussi Boardman, *ABFV* fig. 216. Tondo de coupe à figures rouges d'Onésimos à Copenhague, Thorvaldsen Museum 105.

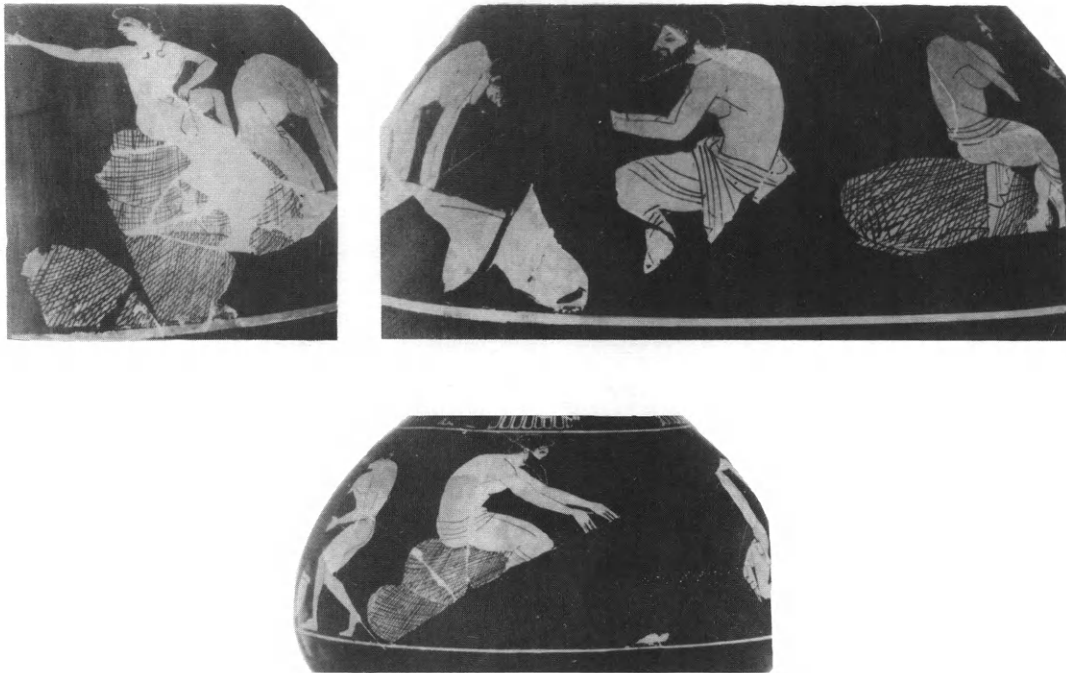

Fig. 4. Psykter, Malibu, J. P. Getty Museum.

Fig. 5. a. Coupe, Boston, Mus. of Fine Arts 01.8024. b. Pelike, Vienne, Kunsthistorisches Museum.

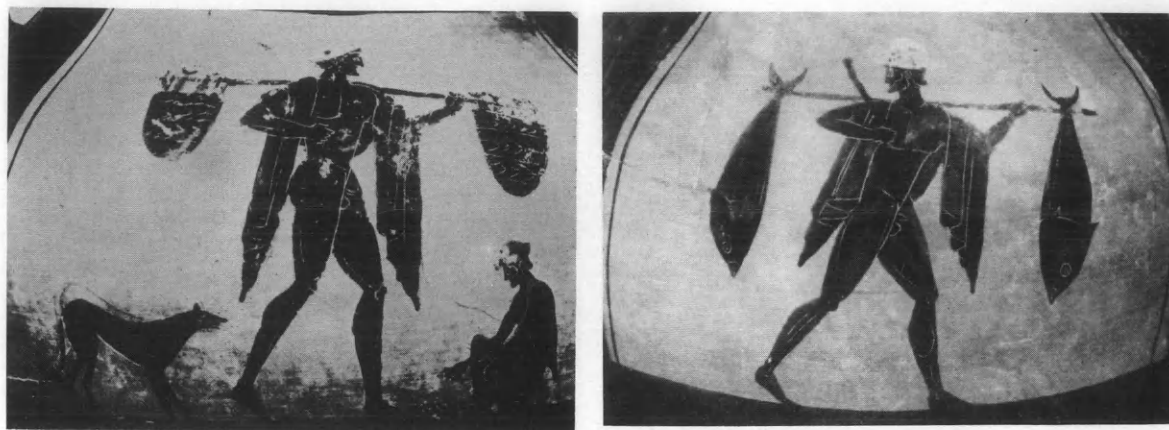

Fig. 6. Amphore, Berlin, Staatl. Mus., Antike Sammlung 4860.

Scènes de labourage et des semailles

De ces représentations, réminiscences d'économies anciennes, nous passons à celles qui correspondent à une économie purement agricole, à la "terre des semences", γῆ πρὸς τὸν σπόρον⁸⁹ de Xénophon et à la culture de céréales, blé et orge, pratiquée en Attique depuis des temps très anciens⁹⁰. Sur les coupes des petits maîtres au Louvre (fig. 7)⁹¹, et au British Museum (fig. 8a)⁹², ainsi qu'à l'intérieur d'une coupe de Nikosthénès à Berlin (fig. 8b)⁹³, nous pouvons suivre les travaux du labourage et des semailles, véritables illustrations hésiodiques. Sur la coupe du Louvre (fig. 7) le lanceur de graines précède le laboureur et son attelage en se tournant vers lui, tandis que l'homme qui recouvre la semence avec un instrument le suit en lui tournant le dos. En revanche sur la coupe de Londres (fig. 8a) le semeur vient après le laboureur en lui tournant le dos. Faut-il croire que les images notent ainsi, avec les moyens qui leur sont propres, que le parcours du champ se fait en va-et-vient? Les trois laboureurs avec leur semeur sur la coupe de Berlin (fig. 8b) suggèrent-ils le caractère social par excellence du labour dont l'activité ne peut s'exercer qu'en gagnant le sol cultivé sur l'espace sauvage qui l'entoure, signifié ici par la zone des chasseurs? L'ensemble de ces actions, labour-ensemencement, que l'on voit sur les images des coupes est indiqué en grec par un mot unique: ἄροτος; il est celui que l'on effectue à l'automne et qu'Hésiode et Théophraste fixaient "au coucher des Pléiades"⁹⁴. Les semailles supposent une terre déjà prête par le labour de l'été, celui des Bouphonia, où le travail de l'araire a pour but de préparer la terre mais où l'on ne sème pas. C'est donc un labour semblable à celui de jachère au

89. *Economique* XX 12.

90. Aristée fut surtout le premier fermier, γεωργικό-
τατος, selon Aristote, si toutefois il est l'auteur de *De mi-
rabilibus auscultationibus* 828b. Sur la question, cf. A.
Jardé, *Les céréales dans l'antiquité grecque* (Paris 1925);
B. Bravo, Le commerce des céréales chez les Grecs de l'é-
poque archaïque, dans *Trade and Famine in Classical
Antiquity*, The Cambridge Phil. Society, 1983. En dernier
lieu: M. C. Amouretti, *Le pain et l'huile dans la Grèce*

antique (Besançon 1986).

91. Louvre inv. F 77, CVA 9 III He, pl. 82, 4, 6-10.

92. Brit. Mus. inv. 1906, CVA 2, pl. 10, 6b, Peintre de
"Burgon Sianas", atelier du peintre C.

93. Antike Sammlung, inv. 1806, ABV 223, 66.

94. *Travaux* 483; *Hist. Nat.* XVIII 48. Sur cette date
cf. L. Deubner, *Attische Feste* (Berlin 1932) 250. Sur l'ἄ-
ροτος cf. M. Hofinger, *Hesiodea*, le sens d'ἄροτος et du
verbe veāv, *AntCl* 36, 1967, 5-20.

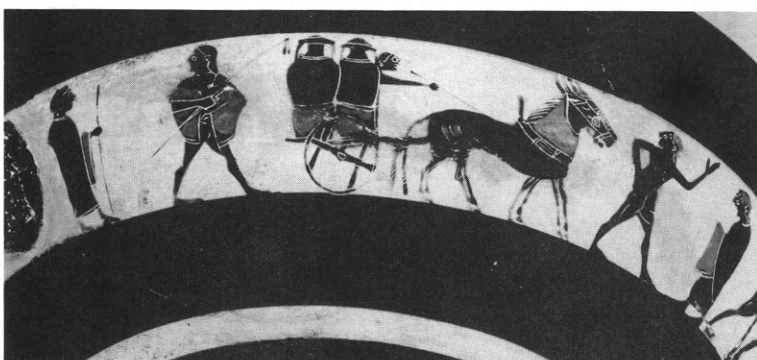

Fig. 7. Coupe, Musée du Louvre F 77.

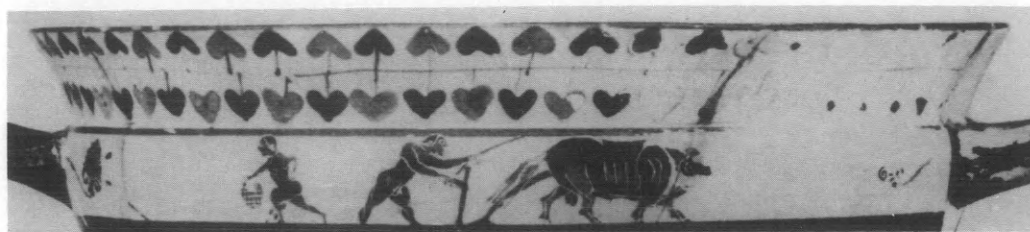

Fig. 8. a. Coupe, Brit. Mus. 1906. b. Coupe, Berlin 1806.

cours duquel les hommes défrichent le sol que l'on a laissé un an au repos et qui se situe au printemps selon Hésiode⁹⁵.

Ainsi il semble bien que, si les Anciens n'ont pas ignoré le principe de la rotation des cultures, l'assolement biennal, la jachère une année sur deux ou sur trois reste générale jusqu'à la fin de l'Antiquité. Il y avait donc trois labours: printemps, été, automne. Les travailleurs chargés du labourage et des semailles étaient ou bien des esclaves et des étrangers libres, ou bien des citoyens qu'on louait à la journée ou encore des paysans propriétaires des terres, suivant les cas. Les documents figurés ne distinguent pas les uns des autres⁹⁶. L'analogie qui règne quant à

95. Travaux 462-463; Xénoph. *Economique* XVI 13-15. Sur le labour de jachère en été et son caractère pénible cf. Callimaque, *Hymne à Artémis* 175-182.

96. Wielowiejski, Le problème de l'identification des esclaves dans l'art grec, *Archeologia* 8, 1956, 1, 266 sqq.

l'apparence des travailleurs de toute origine est expliquée peut-être par les idées sur le travail que l'on a exposées plus haut. Sur les images des coupes, les cultivateurs sont nus, comme le recommande Hésiode, et accomplissent leur tâche sous la surveillance de personnages vêtus, qui représentent peut-être le maître ou l'intendant. La charrue employée ici est le *πηκτὸν ἄροτρον* d'Hésiode⁹⁷, faite de plusieurs pièces attachées, dont il signale plusieurs éléments: le timon, *ἵστοβοεύς*, en bois de laurier ou d'orme, le sep, *ἔλυμα*, en bois de chêne, la haye ou l'âge, *γύης*, en bois de chêne vert. Les différentes pièces s'attachaient entre elles à l'aide de bandages ou de clous. La haye, pièce de bois recourbée dont Hésiode conseille au laboureur de se saisir dès qu'il découvre un arbre qui en présente la conformation naturelle, c'est "l'endroit où la charrue est coudée... le bois qui va du sep vers les bœufs". Enfin, à l'extrémité du sep se trouvait le soc, *ὕννῃ* ou *ὕννίς*, dont la pointe s'appelait *νύμφη*. Tous ces détails sont bien visibles sur les tableaux miniaturistes des coupes. Avec la charrue grecque, les labours étaient peu profonds, ce qui convenait aux sols superficiels et rocaillieux de ce pays. Pour les préparer on utilisait différents outils: *skapane*, *dikela*, *thrinax* (fourche à trois dents), *sphyra*, avec lesquels on remuait la terre. Pour tirer la charrue, on employait des bœufs de labour, tandis que les mulets tiraient les chariots de transports chargés d'amphores remplies de grains. Néanmoins, cette tâche n'était peut-être pas exclusivement confiée aux bovidés. Les images de vases montrent au moins deux possibilités différentes⁹⁸. Quant aux semailles, le grain était semé à la volée, puis on le recouvrait de terre pour le protéger des oiseaux qu'un petit esclave, *τυτθὸς δμῶος*, tentait de chasser avec un hoyau, fidèlement à la description hésiodique; fidélité qui montre la persistance des techniques et, peut-être, l'impact des poèmes d'Hésiode sur les hommes du VIe siècle. Il convient toutefois de souligner que toutes ces images du labour, en plus des informations techniques dont elles sont une source précieuse, elles montrent surtout que les hommes ne vivent plus isolés, *σποράδην*⁹⁹, mais en société fondée sur des pratiques d'échanges. L'homme est lié au bœuf, animal domestique et social par excellence à cette époque là, qui le lie à son tour à la terre; le bœuf ainsi fait du labour le fondement de la société. Par le travail agraire qu'il effectue, il est *κοινωνός*, en communauté avec l'homme, lui aussi *γεωργός*, agriculteur¹⁰⁰. Que cette activité est si fortement humaine et sociale les images le prouvent en ne représentant presque jamais le laboureur seul, sans l'associer, dans l'*ἄροτρος* au moins, avec le semeur. C'est pourquoi seuls deux vases à figures noires, des hapax dans l'iconographie attique, figurent un laboureur isolé: un skyphos hermogénien de la Haye¹⁰¹ et l'amphore à col dans le commerce à Londres dont on a déjà parlé¹⁰².

97. Travaux 102, 433. La forme plus ancienne le *αὐτόγυον ἄροτρον* était composée d'une seule pièce; P. Cloché, *Les chasses, les métiers, le trafic* (1931). Sur les termes désignant les pièces de l'*ἄροτρον*, cf. M. C. Amouretti, Les instruments aratoires dans la Grèce archaïque, *Dial. d'Hist. anc.* 2, 1976, 25-52, fig. 1.

98. Sur la coupe du Louvre on voit au revers côte à côte le chariot chargé d'amphores et l'araire tirés tous les deux par des mulets. Il s'agit peut-être d'un labour d'été suggéré par la rentrée des récoltes. Une autre solution montre un skyphos de la Haye que nous verrons. Une explication intéressante de la préférence pour les bœufs

est présentée par J. L. Durand, *Sacrifice et labour en Grèce ancienne* (Paris 1986) 189. Sur la place du bœuf dans les techniques du monde grec cf. H. Kraemer, *RE*, Suppl. VIII, s.v. Rind.

99. Philochore, *FGrHist.* 328 a-b.

100. Cf. J. L. Durand *op. cit.*; dans le même ouvrage voir les labours sacrés pratiqués sur les pentes de l'Acropole par les Buzyges.

101. La Haye, Gemeentemuseum, inv. 1973; *Para* 87, 23.

102. Cf. note 79.

Le premier cas, le skyphos du type d'Hermogènes de la Haye (fig. 9a-b), présente plus d'une anomalie. Sur l'une des faces un homme nu, conduit l'araire tiré par un attelage de bœufs tourné vers la droite. On observera que le caractère exceptionnel du laboureur isolé est accentué par l'attelage étrange figuré sur l'autre face où à la place des bœufs des chiens sont attelés. Le cas est unique et difficile à interpréter. J. L. Durand, dans son ouvrage déjà cité, évite de faire des commentaires concernant ces "animaux de trait" tout en réfutant les remarques de L. Kampmann-Platt¹⁰³ et de G. van Hoorn¹⁰⁴. En outre, Carla Mainoldi dans un ouvrage récent¹⁰⁵ en essayant de trouver une explication pense que la scène est peut-être tirée du sujet d'une fable, puisque ce genre littéraire, certes très ancien, s'est développé précisément à cette époque. Néanmoins, elle admet plus loin¹⁰⁶ que de l'ensemble des fables, qui décrivent le comportement du chien par rapport à l'homme, on retire, à travers les oscillations de son caractère, tantôt ami, tantôt traître et ennemi, l'impression d'une ambiguïté de fond dans sa personnalité; ambiguïté qui est en contradiction avec l'esprit des images du skyphos, que l'on ne peut certes séparer et dont l'association n'est pas fortuite.

En partant du principe que cette association de deux images sur le même vase a une signification, on pense qu'elle pourrait être celle des animaux-symboles de la condition domestique et de la civilisation, association par ailleurs fixée aux yeux des Grecs depuis les temps très anciens. Dans les textes littéraires, d'Homère à Platon, on observe que pendant le haut archaïsme le chien représente le modèle domestique, même si dans le monde homérique il ne semble pas avoir atteint la pleine domesticité. Déjà chez Hésiode nous constatons une évolution vers une condition purement domestique, évolution qui continue dans le monde archaïque jusqu'à l'époque de la cité qui fait du chien l'animal domestique par excellence en rejoignant en cela le bœuf. D'ailleurs on trouve, au moins une fois, les deux animaux associés chez Hésiode¹⁰⁷ lorsque le jour particulièrement propice à l'apaisement des animaux par l'imposition de la main il les met côte à côte, εἰλίποδας βοῦς καὶ κύνα καρχαρόδοντα, "le bœuf aux cornes recourbées, le chien aux dents aiguës". Ainsi que chez Aristote μέγιστοι δ' οἱ βόες καὶ οἱ κύνες en Epire^{107a}.

Néanmoins, le caractère du chien n'est pas univoque et il se trouve toujours en équilibre entre une alliance totale avec l'homme et un refus de ses normes civilisatrices. Dans cette ambiguïté foncière réside peut-être l'intérêt de l'image du skyphos. Est-ce pour montrer le changement de la mentalité pendant les dernières décennies du VIe siècle? Dans la polis qui émerge ce sont les modèles plus proches de la domestication qui sont mis en valeur avec insistance. Ainsi les énormes chiens (molosses?) tirant la charrue pourraient signifier la condition domestique de l'animal, collaborateur fidèle de l'homme, au même titre que le bœuf figuré sur l'autre face, dans son action civilisatrice, celle du labour. Quant au sens chthonien, celui du revenant des profondeurs de la terre en particulier, que les mythes et rites autour du chien font apparaître, il pourrait s'entrevoir sur le plan symbolique, si l'on pense à la graine qui va émerger sous forme de plante des profondeurs de la terre labourée. De même que le sens apotropaïque, éloignant les puis-

103. REG 52, 1939, 415-418.

104. "Kynika", *Studies presented to D. M. Robinson* (1951-1953) 106-110, pl. 34 a-b.

105. *L'image du loup et du chien dans la Grèce ancienne d'Homère à Platon* (Paris 1984) 208, note 64.

106. *Ibid.* 202.

107. *Travaux* 794-797.

107a. *Hist. des Animaux* III 21. Soulignons que O. Keller, *Das Tier in der Antike* (1909) 104, en commentant cette phrase d'Aristote dit que l'auteur en mettant ensemble les deux animaux il voulait montrer peut-être qu'ils avaient la même mission principale au pays et que l'élevage de ces molosses particuliers devait son origine à cette association.

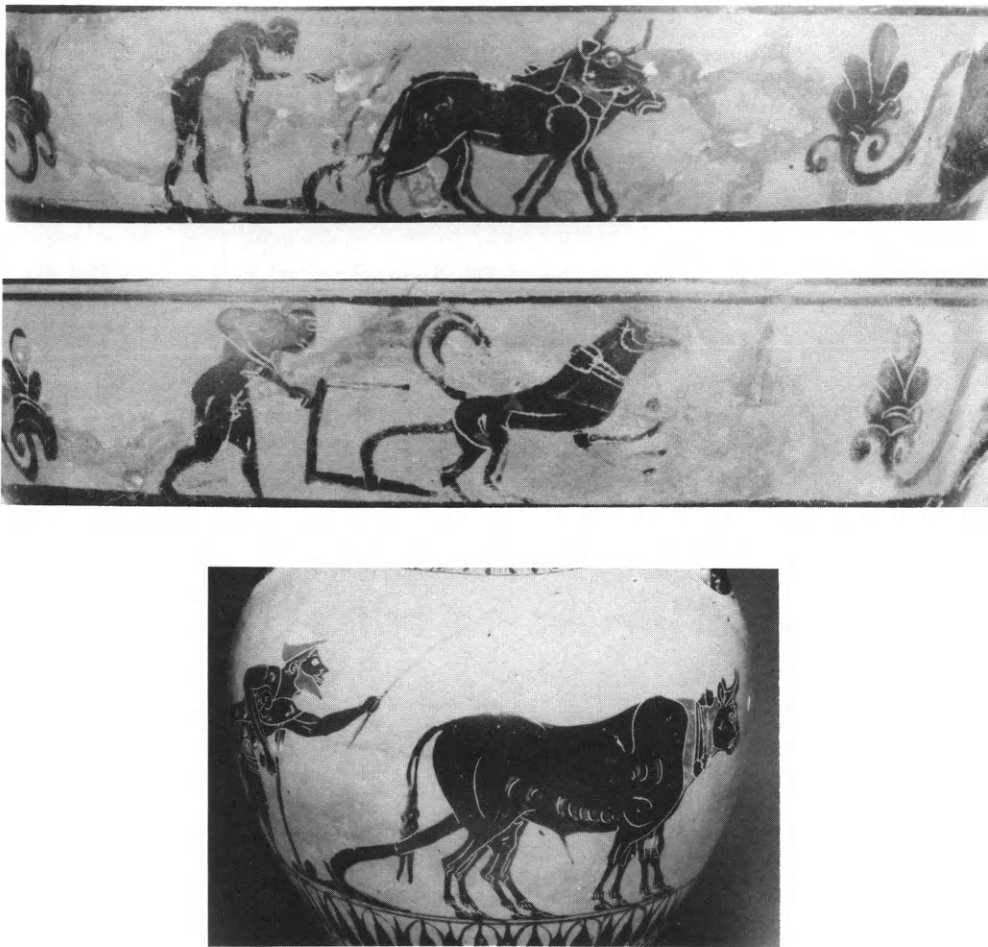

Fig. 9. a-b. Skyphos, la Haye, Gemeentemuseum 1973. c. Amphore (cf. fig. 2).

sances du mal pour protéger les semailles et obtenir une bonne récolte, pourrait ne pas être également exclu de cette image.

Le second exemple est l'amphore de Londres (fig. 9c), attribuée au peintre de Bucci. On a déjà remarqué avec quelle maîtrise il a su faire d'un sujet cruel, la chasse aux gluaux, un tableau charmant, plein de grâce. Comment il a pu transformer des oiseleurs impitoyables en figures agiles, si expressives, et des oiseaux, victimes innocentes, en volatiles gracieux s'émouvant avec légèreté dans le calme et la fraîcheur de cette heure délicieuse, l'heure bleu, *περὶ ὄρθρου*¹⁰⁸, qui précède l'aube. Ces peintures se déploient tout autour de la panse de son vase sans séparation, au mépris complet de la forme arrondie du champ pictural disponible, comme si la mobilité du spectateur était d'une évidente nécessité. Orienté vers la droite, un laboureur barbu est, à l'opposé de ses confrères nus sur les coupes, vêtu d'une sorte de pagne sous une peau de bête en guise

108. Athén. 353A.

de cape et porte sur la tête un pilos de laine, couvre-chef caractéristique des paysans. Il dirige par la poignée, χειρολαβίς, un araire attelé à un couple de superbes bœufs, brandissant de la main gauche le fouet, κέντρον¹⁰⁹. La beauté de l'image c'est surtout la force qui émane du contraste entre la mobilité impatiente du laboureur et la lourdeur tranquille des bœufs, force que certains peintres du dernier quart du VIe siècle ont réussi à rendre à travers leurs images. On a ici l'impression d'assister au parcours de ce laboureur, de voir creuser le sillon unique d'un seul mouvement ininterrompu sur la surface du champ, en faisant tourner les bœufs βουστροφηδόν¹¹⁰ — d'un sillon à l'autre. Ce même terme ne désigne-t-il la manière d'écrire en traçant les lettres du même mouvement?

En choisissant des sujets si rares pour les images qui ornent son amphore, le peintre de Bucci chante tel un poète bucolique l'hymne à la vie de la χώρα, la campagne attique, tout en faisant peut-être allusion à des croyances populaires, beaucoup plus profondément enracinées.

Toutes ces opérations sont illustrées d'une manière admirable et nous pouvons considérer, comme Beazley, que ces images reflètent leur temps, de la même manière que les miniatures gothiques le leur.

Fabrication de la farine et du pain

De la fabrication de la farine pour le pain, nous n'avons que cinq images^{110a}, dont deux seulement sont attiques: l'une est représentée sur l'amphore de l'Ermitage¹¹¹ du peintre de la Balançoire, et l'autre sur un fragment à figures noires trouvé à Eleusis^{111a}. Sur l'une des faces de l'amphore de l'Ermitage (fig. 10a) sont figurées deux femmes en train de piler le grain dans un mortier à pied haut, conique. La scène pourrait reproduire celle représentée sur le coffre de Kypselos, décrite par Pausanias¹¹², indépendamment de l'interprétation faite par ce dernier quant à l'identité des femmes, le contenu broyé et le but de l'opération. Fut-elle mythologique, cette scène n'en montre pas moins certainement le procédé que le commun des mortels utilisait dans la vie de tous les jours pour préparer la farine indispensable à la fabrication de son pain. L'invention de moudre est assignée à Déméter¹¹³ et sa place parmi les occupations de la maison est attestée chez Homère¹¹⁴. Si le mortier, δοῖδουξ ou ἀλετριβανός¹¹⁵ et θυνεία ou ἰγδῖς¹¹⁶ ou ὄλμος et le pilon, ὑπερόν¹¹⁷, précèdent dans la pratique l'emploi du moulin, ils continuent toutefois à être utilisés pour piler le grain¹¹⁸ bien après que l'usage des moulins ait été généralisé à

109. La Grèce ne connaît que l'attelage double comme le souligne Amouretti *loc. cit.* 29.

110. Hesych s. v. βουστροφηδόν.

110a. Les trois autres sont: — dinos ionien, à figures noires, de Boston, Museum of Fine Arts, inv. 13205 (A. Fairbanks, *AJA* 23, 1919, 279, fig. 1 et E. Böhr, *Der Schaukelmaler* (1982) 73, not. 528), — lécythe béotien à figures noires, Collection Serpieri (B. A. Sparkes, *The Greek kitchen*, *JHS* 82, 1962, pl. VII, 2, et E. Böhr *op. cit.* 73, not. 531), où sont représentées tout autour de la panse les trois étapes de la fabrication du pain: le broyage du grain, la préparation de la pâte et la cuisson au four, — cratère en cloche corinthien à figures rouges d'Athènes, Mus. Nat. inv. 5815, où l'opération est effectuée

par des acteurs comiques (*AM* 19 1894, 346, *JHS* 82, 1962, 122, not. 5).

111. Leningrad, Musée de l'Ermitage inv. 2065, *ABV*, 309, 95, E. Böhr *op. cit.* 51, n° 113 et pl. 116A.

111a. Eleusis inv. 1055, von Massow *AM* 41, 1916, 58, fig. 13.

112. V 18, 2.

113. Plin. *N.H.* VII 191.

114. *Od.* II 355, VII 104, XX 106.

115. Aristoph. *Caval.* 984; *Plout.* 710; *Paix* 259, 265, 269.

116. Harpocr. 635, 34, *Geop.* 9, 26, 4.

117. Hes. *Travaux* 239-241; Herod. I, 200.

118. Serv. ad. Virg. *En.* I, 179. Pour le status quae-

Athènes¹¹⁹, pour des raisons sans doute rituelles¹²⁰. Le matériel, dont ces outils ont été faits, était probablement le bois, quoique d'autres matières sont attestées, comme par exemple la pierre¹²¹. La forme, aussi bien du mortier que du pilon, est représentée avec précision sur les images des vases, ainsi que leur mode d'emploi. En effet, toutes les représentations suggèrent nettement le rythme du mouvement alternatif des femmes enfonçant verticalement le pilon dans le mortier. Bien que sur les images rituelles des hommes puissent être représentés s'occupant de cette fonction, la majorité des documents montre qu'elle était certainement celle des femmes et le peintre de la Balançoire fut le premier peintre athénien à représenter ce motif.

Cultures arbustives

Nous sommes moins informés sur les techniques de la culture de l'olivier et de la vigne^{121a}, bien que les cultures arbustives aient tenu une place dominante dans l'agriculture du monde grec. On a souvent évoqué, notamment à propos de l'Athènes solonienne, le lien entre les importations de blé et l'orientation de l'agriculture vers ces cultures plus rentables, mais surtout plus adaptées au climat. Il est difficile de se prononcer sur ce point, encore plus d'imaginer un choix conscient et délibéré. Le passage a dû se faire difficilement, les soins que les cultures arbustives nécessitaient étant coûteux et délicats, et le temps d'attente jusqu'au moment du rendement très long pour les petits paysans.

Cueillette des olives

Une idée de ce qu'étaient les oliveraies d'Attique nous est donnée par les images sur deux amphores du peintre d'Antimenes à Londres¹²² (fig. 10b) et à Berlin¹²³ (fig. 10c), figurant la cueillette des olives, base avec le pain de l'alimentation grecque. Sur la première, un homme et un vieillard, vêtus d'un pagne, debout parmi trois oliviers, battent les branches de celui du milieu à l'aide de longs roseaux souples pour ne pas abîmer le précieux fruit, tandis que deux jeunes hommes, nus, s'occupent des besognes plus fatigantes: l'un grimpé sur l'arbre pour mieux secouer les branches, l'autre accroupi pour ramasser dans un panier les olives tombées. Sur la seconde, plus abrégée, deux hommes vêtus de peaux de bêtes battent les branches d'un olivier et un jeune homme nu, accroupi derrière le tronc épais de l'arbre, ramasse les olives dans un

stionis, cf. E. Battaglia, "Artos", *Il lessico della panificazione nei papiri greci* (1989) 137 sqq. moulins etc.

119. Aristoph. *Guêp.* 238.

120. Sur l'utilisation de ces outils pour la préparation des mixtures magiques, p. ex. le *κυκεών*, cf. A. Fairbanks, *AJA* 23, 1919, 238, not. 3. Sur les problèmes liés à la préparation de la farine et aux objets utilisés, cf. L. A. Moritz, *Grain, Mills and Flour in Classical Antiquity* (1958); aussi Amyx, *Hesperia* 27, 1958, 163-307 et Sparkes, *JHS* 82, 1962, 125-126.

121. Amyx *loc. cit.* 239 pierre pour *ὑπερον*; Hes. *Travaux* 423, bois pour *ὄλμος*. Sur les mortiers cf. *Délos* XVIII (1958) 103-107; *Olynth.* VIII (1938) 335-336, pl. 79;

Amyx *loc. cit.* 235-238; Moritz *op. cit.* chap. IX.

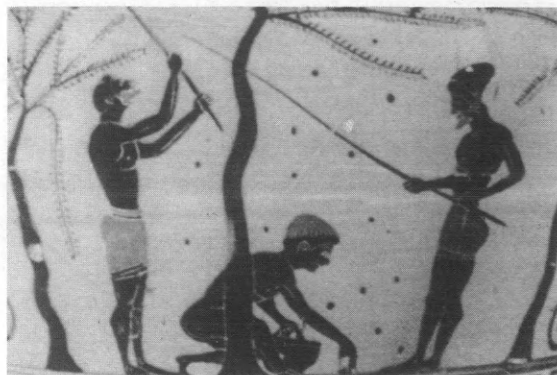
121a. Sur ce sujet voir M. C. Amouretti *op. cit.* 153 sqq. Aussi J. Boardman, The olive in the Mediterranean: its culture and use, in: *The Early History of Agriculture* (Oxford 1977). En dernier lieu L. Melena, Olive oil and other sorts of oil in the Mycenaean tablets, *Minos* 18, 1983, 89-123. En outre, à la production de l'huile était lié — ainsi qu'à l'apiculture — Zeus Agreus ou *Ἄριστος*, protecteur aussi des troupeaux, dont le culte est attesté à Corfu, cf. Π. Καλλιγᾶς, *ΑΔ* 24, 1969, A, 57.

122. Brit. Mus. inv. B 226, *ABV* 273, 116, de Vulci.

123. Antike Sammlung Inv. 1855, *ABV* 270, 50, d'Italie.

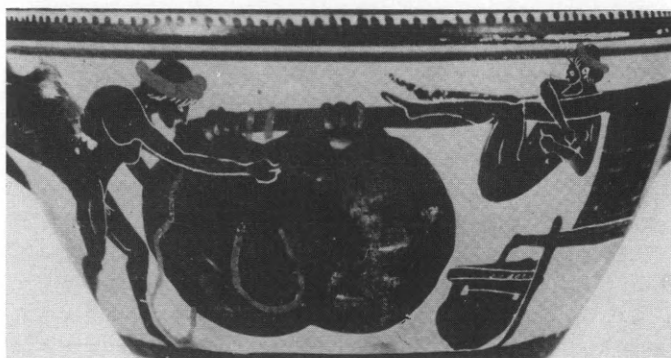
a

b

c

d

Fig. 10. a. Amphore, Leningrad, Musée de l'Ermitage 2065. b. Amphore, Brit. Mus. B 226. c. Amphore, Berlin, Antike Sammlung 1855. d. Skyphos, Boston, Mus. of Fine Arts 99.525.

panier. Sur les deux images, les olives sont représentées en train de tomber, allusion à l'importance et l'efficacité du travail effectué.

Fabrication de l'huile

Une autre image, très rare, sur un skyphos du peintre de Thésée à Boston¹²⁴ (fig. 10d) montre un pressoir à olives, ληνός, πιεστήριον, au moyen duquel on extrayait l'huile de la pulpe d'olive. C'était dans le pressoir, masse quadrangulaire que des lignes parallèles divisent en compartiments correspondants à des tamis superposés, qu'on enfermait les fruits; l'huile s'écoulait par un tuyau dans un vase posé sur le sol, que Pollux¹²⁵ appelle τριπτήρ, ὁ κρατὴρ εἰς ὃν ἀπορρεῖ τοῦλαιον; au-dessus, se trouvait l'une des extrémités d'une longue poutre, à l'autre extrémité de laquelle on accrochait, à l'aide de cordes, deux énormes poids; dans l'intervalle se suspendait un ouvrier pour renforcer la pression. Le réalisme de l'opération figurée est étonnant. Des débris d'un pressoir analogue à celui-ci ont été trouvés à Praesos¹²⁶ en Crète, datés du IIe siècle av. J.-C., preuve de la persistance de l'ancien procédé.

L'huile ainsi obtenue se vendait parfois sur place, près de l'olivier, comme le montre la scène figurée sur une pelike à figures noires du Vatican¹²⁷, d'un peintre de tradition Léagréenne.

Ce n'est peut-être pas un hasard si ces peintures naturalistes, dont les personnages ont été souvent comparés à ceux des comédies d'Aristophane, sont des œuvres issues de deux grandes traditions: celle des Antiménéens et celle des Léagréens, qui ont travaillé pendant les dernières décennies du VIe siècle. Les images, surtout du peintre d'Antimenes, élève de Lydos et "frère" de Psiach", datées de 530-520, reflètent peut-être une certaine sympathie pour les Pisistratides et leur politique agricole.

Scènes des vendanges et de foulage des raisins

La culture de la vigne et la fabrication du vin étaient parmi les occupations les plus populaires de la campagne attique et Aristophane dépeint, au Ve siècle, en termes savoureux l'attachement du paysan athénien pour ses vignes, ainsi que pour ses oliviers et figuiers. Les vases attiques ornés de scènes de vendanges et de foulage des raisins¹²⁸ couvrent plus qu'un siècle, de 560 à 430. Les versions non attiques sont très rares¹²⁹. Toutes les phases des opérations ne sont pas représentées; les peintres ont été sélectifs. Le processus est souvent télescopé dans le temps, les différentes étapes se juxtaposent, s'interpénètrent et certes, nous ne voyons rien de ce que décrit Hésiode ou Homère¹³⁰. Les opérations complètes étaient sans doute plus complexes que

124. Mus. of Fine Arts inv. 99.525: P. Cloché *op. cit.* pl. X; H. Blümmel, *Technologie und Terminologie* fig. 124; un skyphos inédit de Thèbes (*Olynth.* VIII 341, not. 14) montre un pressoir à olives. Rappelons qu'Aristée fut selon la tradition l'inventeur du pressoir à olives.

125. Pollux VII 150 sq.

126. R. C. Bosanquet, *Excav. at Praesos*, *BSA* 8, 1901-2, 264 sq., pl. XI et fig. 31-34. Cf. aussi le pressoir trouvé à Siphnos, *AJA* 60, 1956, 51-54.

127. Museo Vaticano, 413, Boardman, *Athenian Black*

Figure Vases fig. 212.

128. B. A. Sparkes, *Illustrating Aristophane*, *JHS* 95, 1975; id., *Treading the Grapes*, *BABesch.* 51, 1976, 47-64, avec bibliographie récente. En dernier lieu, M. C. Amouretti, *La Viticulture antique: contraintes et choix techniques*, *REA* 90, 1988, 5-19.

129. Parmi celles-ci, la plus ancienne représentation du foulage des raisins se trouve sur la plaquette de l'anse d'un cratère du corinthien moyen au Louvre, inv. E 634.

130. *Travaux* 612-614; *Od.* VII 123-125.

celles représentées. Toutefois, les images montrent l'équipement des vendanges et un certain nombre de récipients utilisés qui correspondent à ceux décrits par les textes ou les inscriptions¹³¹.

L'exemple le plus ancien dans la céramique attique est celui — remarquable — qui a donné le nom au peintre des Vendanges, proche du peintre C. Il s'agit d'une coupe de Siana à Bochum¹³² (fig. 11a-d), récemment publiée, qui porte dans la zone des anses, en frise continue, la représentation des différentes phases de la fabrication du vin, accomplies par des hommes nus, dans un style miniaturiste d'une grande vivacité; à gauche, un jeune homme aux cheveux longs s'active auprès de deux couffins, que l'on appelait φορμὸς ou κόφινος ou ἄρριχος¹³³, remplis de grappes et posés par terre. Il est le seul jeune personnage de l'image, peut-être un esclave, aide, βοηθός. Plus loin, un homme porte sur l'épaule un panier plein et marche en direction du pressoir où son compagnon est en train de fouler les grappes, ληνοπατεῖν, en tenant de deux mains une des trois anses du panier placé sur une table à bec verseur et à pieds de lion (habituels aux tables de cette époque) qu'on appelait ληνός¹³⁴. Ces deux derniers éléments composaient généralement le pressoir à vin, souvent portatif, installé dans un coin du vignoble. Le panier, τρύγοιπος¹³⁵, retenait le marc et permettait d'en extraire le moût qui s'écoulait dans un grand récipient, ὑπολήνιον¹³⁶ ou τριπτήρ, posé au-dessous et enterré ici jusqu'à l'épaule, d'où on puisait le vin à l'aide d'une hydrie. Plus loin, à droite, un autre homme verse le vin contenu dans une hydrie, posée sur son épaule, dans un énorme pithos à demi-enterré. La scène se termine par un homme vêtu du chiton et de l'himation, assis sur un diphros, qui observe les opérations: peut-être le propriétaire du vignoble ou l'épistate, l'intendant.

Cette image rare précède de deux décennies celles du peintre d'Amasis qui est le premier à représenter à Athènes ce thème à plusieurs reprises; mais, ses vigneron étant toujours des satyres, comme c'est le cas dans la quasi-totalité des images, nous ne retiendrons qu'une de ses peintures pour mieux montrer l'équipement. Sur une amphore à figures noires du Louvre¹³⁷, un autre peintre (fig. 11e) rompt avec la tradition d'Amasis, omet Dionysos, et peuple son image avec des hommes et des garçons nus, qui vendangent sous un énorme pied de vigne arbustive. Les garçons grimpent dans les branches, comme sur les images de la cueillette des olives, et cueillent de superbes grappes: deux couffins profonds sont déjà remplis. Un des hommes, à gauche, tient un outil incurvé, sorte de couteau, δρέπανον ou ἄρπη¹³⁸. On notera que des échelles, χάρακες¹³⁹, soutiennent les branches et conduisent les rameaux pour former une sorte de treille. Cette scène, sans doute réaliste, compte tenu des conventions du dessin et des contraintes techniques, témoigne en même temps d'une situation culturelle aujourd'hui disparue, qui peut être comparée à d'autres scènes de récolte analogues, comme le gaulage des olives ou la cueillette des figues.

La même activité, accomplie par des hommes, est représentée sur une plaque votive¹⁴⁰ à

131. Cf. les noms des récipients ayant une relation avec la fabrication du pain, du vin, et de l'huile, ainsi que leur prix au temps d'Alcibiade, dans D. A. Amyx, *Attic Stelai*, *Hesperia* 27, 1958, 164 sqq.

132. Bochum, Ruhr Universität, inv. S 1075; Schauenburg, *Kleinmeisterschale in Privatbesitz* n° 12; Brijder, *Siana Cups I and Komast Cups* 188, 260, n° 255, pl. 48 c-e.

133. *Hesperia* 27, 1958, 274-275; Aristoph. *Oiseaux* 1310.

134. Pollux *op. cit.* X 130; *Hesperia* 27, 1958, 241-246.

135. Pollux *op. cit.* VI 19 et X 75; Aristoph. *Paix* 535;

Plout. 1085.

136. Pollux *op. cit.* X 130; *Hesperia* 27, 1958, 247-249; Aristoph. *Acharn.* 937.

137. Louvre inv. AM 1008, CVA 4 III He, pl. 29,3 et 30,3.

138. Plat. *République* 333d; Soph. fr. 534 et fr. 424.

139. Aristoph. *Acharn.* 986; *Paix* 1263; *Hesperia* 25, 1956, 305-306.

140. Mus. Nat. inv. 2560 a-b; Graef - Langlotz pl. 107; Beazley, *AJA* 39, 1935, 477-478, fig. 3; *ABV* 337, 32.

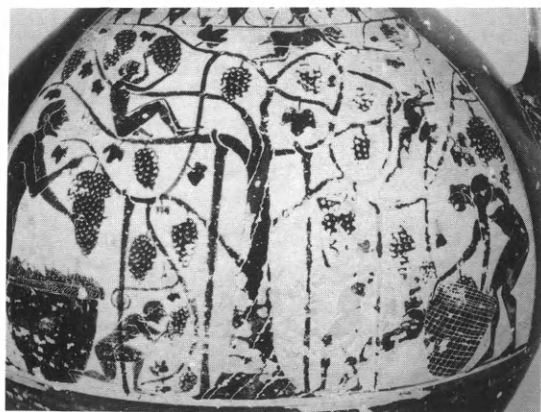
a

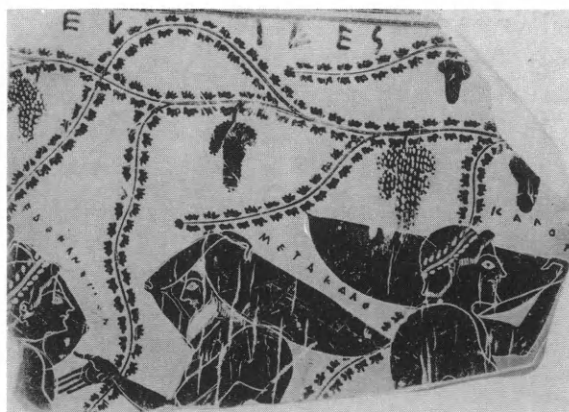
b

c

d

e

Fig. 11. a-c. Coupe, Bochum, Ruhr Universität S1075. d. Amphore, Mus. du Louvre AM 1008. e. Plaque votive, Coll. d'Acropole 2650, Mus. Nat.

figures noires, du peintre de Rycroft (fig. 11f), trouvée sur l'Acropole d'Athènes. Des hommes, imberbes et barbus, s'activent dans un vignoble, portant sur les épaules des paniers plats, tandis que des inscriptions montrent ce qu'ils disent ou ce qu'ils pensent: *εδεκανεπλεα*= *ἤδη κανῆ πλέα*, les paniers sont déjà pleins; *μετακαγο*= *μέτα κάγω* moi aussi après; *καγοτ...*, *εκφερορ...* = *κάγω ἐκπεφόρηκα*, je les ai transporté dehors; *καγοτ [ρυγεσο]*= *κάγω τρυγήσω* ou *κάγω τι πίομαι*, moi aussi je vendengerai ou moi aussi je boirai un peu.

D'après Beazley, le même sujet est représenté sur une autre plaque votive à Berlin¹⁴¹, de la même période, trouvée également sur l'Acropole, et dont il manque la partie supérieure. Six personnages robustes, nus, sont conservés en partie; ils portaient, haut sur les épaules, les mêmes paniers plats que l'on voit souvent dans les scènes de vendanges. "Barging into one another purposely is part of the fun", écrit Beazley. Deux inscriptions verticales sur le fond de la scène disent: *Ἀττικὰ δὴ πίομεθα*, nous allons boire du vin attique, et *φιλοπινιν φιλῶ πίνειν*, j'aime boire. Ces deux dernières images sur des plaques consacrées dans le sanctuaire *ἱερώτατον* d'Athènes, en l'honneur d'Athéna, déesse d'Athènes par excellence, peintes par un peintre, encore, du cercle des Léagréens, confirment l'idée que ces peintres étaient sensibles à la politique de leur temps, ou du moins, que ceux qui ont commandé les images l'étaient sûrement.

Pour le foulage des raisins, nous n'avons pas pu trouver dans la figure noire des exemples avec des vigneron humains autres que la coupe du peintre des Vendanges, qui est d'ailleurs le seul à avoir représenté cette scène sur une coupe. Le caractère rituel de la situation, ses liens étroits avec la religion et le dionysisme font que, du moins à cette époque, l'opération est toujours accomplie par des satyres. Pour mieux voir le réalisme des instruments utilisés, ainsi que la correspondance frappante avec ceux sur la coupe, nous présentons exceptionnellement l'image de l'amphore d'Amasis à Würzburg¹⁴² (fig. 12a), vers 530, qui est la plus riche de toutes. Sous une vigne, dont le cep figure à droite, et qui est soutenue par deux échalas, un satyre est occupé à fouler, *ληνοπατεῖν*, les raisins qu'un autre cueille derrière lui et qu'un troisième jette d'un panier plat ou d'une bassine en bois, *σκάφη*¹⁴³ dans le grand panier à deux anses, *τρύγοιπος*, posé sur une table à bec verseur et à pieds incurvés, probablement en bois, le *ληνός*, installé dans un coin du vignoble comme le suggère l'image. Du *τρύγοιπος*, le moût s'écoulait dans un grand récipient, le *ὑπολήνιον* ou *τριπτήρ*, posé au-dessous, d'où on puisait le vin à l'aide d'une hydrie ou d'une *œnochoé*. Les ouvriers foulant les raisins se retenaient souvent à une barre ou à des cordes, ou encore aux branches de la vigne elle-même (comme fait le satyre), rythmés par la musique de l'*aulos* jouant l'*ἐπιλήνιον μέλος* dont l'usage s'est maintenu jusqu'à une date récente. A gauche, un cinquième satyre verse l'eau ou le jus de raisins, *τὸ γλεῦκος*, d'une hydrie dans une grande jarre, *πίθος*¹⁴⁴, pour la mélanger avec le marc.

La seule représentation de cette opération dans la figure rouge où les vigneron soient des hommes, se trouve sur un cratère de Ferrare¹⁴⁵, du peintre d'Orchard, vers 460, dans la tradition des peintres de Kléophrades et de Pan, d'esprit donc encore archaïque (fig. 12b). L'extraction du moût se fait là au moyen d'une sorte d'étamine à poignées, posée sur le fouloir, *ληνός*, à la place de *τρύγοιπος*. Sur l'*ὑπολήνιον*, nous voyons parfois posé un grand plat qui sert à filtrer.

141. Musée de la Préhistoire, Coll. Schliemann, n° 11187; Beazley *op. cit.* 476-478, fig. 2.

142. Martin von Wagner Museum inv. 265 et 282; *ABV* 151, 22; *Para* 63.

143. Pollux *Onom.* X 103; Aristoph. *Ecc.* 742; *Hespe-*

ria 27, 1958, 231-232.

144. *Hesperia* 27, 1958, 168-170.

145. Museo Nazionale inv. T 254; *ARV*² 524, 26; *Para* 383, 26.

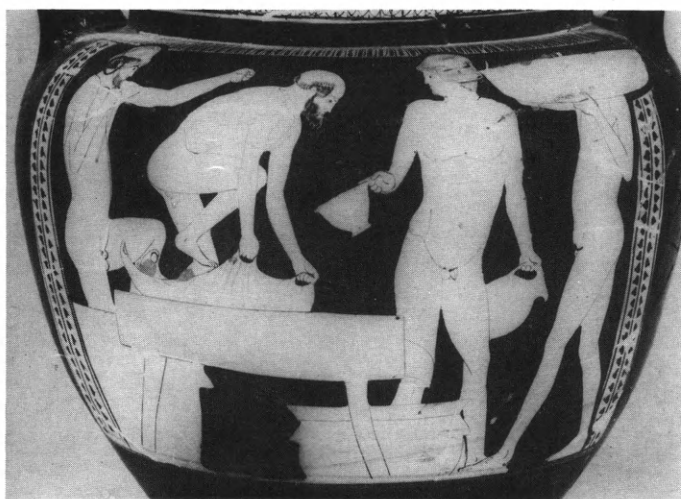
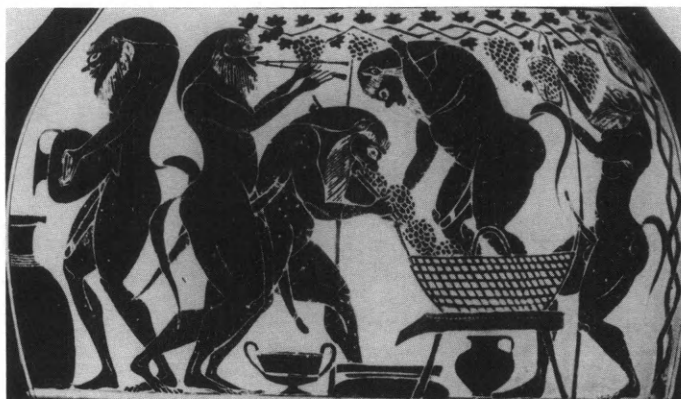

Fig. 12. a. Amphore, Würzburg, Martin von Wagner Mus. 265. b. Cratère, Ferrara, Mus. Naz. T 254.

L'homme à droite porte la σκάφη pleine de raisins. L'originalité de cette image est d'illustrer la seconde méthode de foulage des raisins: dans une cuve, sans enlever le moût. L'homme dans la cuve s'accroche pour mieux fouler à des cordes pendantes, élément iconographique qu'on retrouve dans la figure noire¹⁴⁶. Alfieri¹⁴⁷, qui a publié ce vase, croit, à cause de la présence des cordes, que la scène se passe dans un hangar; en effet, rien n'exclut qu'un hangar se soit dressé occasionnellement dans un coin du vignoble.

146. Exemple: Amsterdam, Allard Pierson Mus. inv. mica Greca, *Miscel. di Studi ded. E. Varady* (1966) 8-12, 3742; Para 216 du peintre de Gela. n° 17, pl. I.

147. Alfieri, *Scene di Pigiatura dell' Uva nella Cera-*

Cueillette de fruits

Une dernière série de vases concerne la récolte des fruits, thème très fréquent sur des lécythes et des mastoïdes de la fin du VIe siècle et du début du Ve siècle. En général, il s'agit de femmes debout ou assises près d'un arbre fruitier, en train de cueillir des fruits dans des paniers. Très rarement on voit représentés des hommes, comme par exemple sur la klepsydre de la collection Robinson (fig. 13a)¹⁴⁸. Le jeune homme, nu, grimpé dans l'arbre rappelle des souvenirs plus anciens. L'intérêt d'une scène de cueillette sur une hydrie à figures noires du peintre A. D. à Munich¹⁴⁹ (fig. 13b) réside dans le fait que toutes les femmes portent de beaux noms, donnés par des inscriptions. Sur un mastoïde du peintre de Haimon et sur un lécythe à fond blanc, on voit des femmes assises ou debout près d'un arbre, et des paniers¹⁵⁰.

Scènes d'apiculture

A la série des images de récolte on ajoute deux: celles qui décorent le revers de deux amphores, l'une du cercle des peintres de Princeton et de Berlin 1686 à Londres¹⁵¹ (fig. 13c), l'autre du peintre de la Balançoire à Bâle¹⁵² (fig. 13d). Elles représentent, selon nous, une récolte bien particulière: celle du miel. L'art d'élever les abeilles devait être très ancien puisqu'il est antérieur à l'enfance de Zeus. En effet, selon les mythes, les nymphes crétoises, Amalthée et Melissa, filles du roi Melissos, ont nourri le divin enfant caché dans la grotte de Dictys, la première de lait, la seconde de miel. A Melissa, selon certains mythes, on doit la découverte de l'utilisation du miel qu'elle obtenait de ses abeilles. Selon d'autres versions Melissa, mère d'Aristée que l'on a vu vénéré comme un dieu dans des temps très anciens, l'a nourri de nectar et d'ambrosie, dont le miel était un des ingrédients. C'est à Aristée, fils d'Apollon et de la nymphe Cyrène, que les nymphes avaient appris l'art d'élever les abeilles, art qu'il a introduit en Arcadie¹⁵³. C'est pourquoi dans cette région on lui rendait des honneurs particuliers. Il est sans doute un des personnages les plus énigmatiques de la religion populaire grecque.

Quant à l'origine exacte de l'apiculture, on remarque seulement que tous les mots relatifs à cette pratique sont de racine crétoise: *cerinthos* pour élevage des abeilles, *cerion* pour rayon de miel etc., pour ne citer que quelques uns, et suggèrent peut-être le premier endroit où elle fut découverte.

Parmi les auteurs la relatant, le plus important et le plus ancien est Aristote¹⁵⁴. On constate alors qu'il connaissait parfaitement la vie des ruches puisqu'il a consacré plusieurs pages aux abeilles, leur formation, leurs variétés et le miel¹⁵⁵. Il a donné de nombreuses informations sur le moment de la récolte du miel par exemple: Βλίττεται δὲ τὰ σμήνη ὅταν ἐρίνεδον σῦκον φανῇ,

148. Col. Robinson, CVA, Baltimore, 3, pl. 3, 1-3.

149. ABV 334, 6. Attribuée au peintre de Priam par W. Moon, *Greek Art and Iconography*, voir not. 85.

150. Louvre inv. F 427 et CA 2913; cf. liste des scènes de récolte, Webster *op. cit.* 246, b.

151. Brit. Mus. B 177; CVA 3, pl. 32, 1 a-c.

152. Basel inv. Züst 364; CVA 1, pl. 30, 2 et 4; E. Böhr, *Der Schaukelmaler* (1982) 46, pl. 199a.

153. Sur les versions et leurs sources cf. P. Grimal,

Dict. de la Myth. Grecque (1969) 51-52. Voir supra not. 45a, 62a, 90 et 124.

154. Il n'était certainement pas un pionnier. Les philosophes ioniens Hécatee et Anaxagoras avaient écrit, semble-t-il, sur ce sujet deux siècles avant lui, cf. Klek-Armbruster, *Bienenkunde des Altertums* I, 3-10 pour les auteurs anciens.

155. *Histoire des Animaux* V 21-22.

a

b

c

d

Fig. 13. Klepsydra, Baltimore, Coll. Robinson. b. Hydrie, Munich 1712A. c. Amphore, Brit. Mus. B 177. d. Amphore, Bâle, Antikenmuseum und Sammlung Ludwig Züst 364.

“on retire le miel des ruches quand paraît la figue sauvage”¹⁵⁶. Il nous renseigne sur les différentes qualités de miel, sur le nombre des récoltes et sur la forme et l'emplacement du gîte. Ainsi les abeilles blanches du Pont font du miel deux fois par mois; celles de Themiscyra¹⁵⁷, près du fleuve Thermodon le font dans la terre et dans les ruches des rayons, κηρία, qui ne contiennent pas beaucoup de cire mais dont le miel est épais et le gâteau lisse et uni; le miel d'Amisos, que les abeilles font sur les arbres, est épais aussi et blanc, sans rayon de cire¹⁵⁸, ἄνευ κηρίων πρὸς τοῖς δένδροισιν. Les images sur les amphores de Londres et de Bâle, seules représentations connues de ce sujet, sont à cet égard précieuses pour notre connaissance. Même si l'on accepte l'interprétation mythologique, le vol du miel, destiné à Zeus enfant, par les Crétois Céléos, Laios Cerberos et Aegolios¹⁵⁹, elles restent toujours des représentations d'une récolte, indépendamment des intentions des hommes qui la font. D'ailleurs, si c'était le cas, on explique mal l'ab-

156. *Op. cit.* V 22, 554 a 15.

157. La ville des Amazones, cf. Esch. *Prométhée* 724.

158. *Op. cit.* V 22, 554, b 9-20; dans les livres VIII 27 et IX 39-40, il parle des maladies et des mœurs des abeilles. Sur les abeilles voir aussi H. M. Praser, *Bee-*

*keeping in Antiquity*² (1951); E. Crane, *The Hive and the Honey Bee* (1963), 1-18; R. J. Forbes, *Studies in Ancient Technology*² V (1966) 80-111.

159. Cf. Roscher, *ML* I 154, s. v. Aigolios; A. B. Cook, *Zeus*² II (1965) 928 sqq.

sence d'un des quatre voleurs sur l'amphore du peintre de la Balançoire¹⁶⁰.

Deux éléments nous paraissent très importants: tout d'abord la taille des abeilles, qui sont représentées sur les deux images dans des proportions géantes et parfois elles ressemblent à des guêpes¹⁶¹. Cela pourrait s'expliquer par la volonté des peintres de souligner surtout la tâche difficile des apiculteurs — que l'on voit clairement — (ou bien déjà leur punition, dans le cas des voleurs). Il n'est pas difficile d'imaginer la peine que les paysans, voleurs ou pas, devaient se donner pour ramasser le miel avec les moyens dont ils disposaient à cette époque. Quant à la présence des guêpes, cela n'est pas impossible si l'on en juge par Aristote qui décrivant les variétés des abeilles énumère en réalité des différents insectes que l'on trouve autour d'une ruche¹⁶².

Le second élément concerne l'action de l'homme à droite sur les deux images. E. Böhr voit sur l'amphore de Bâle l'homme regardant avide le miel que contient l'hydrie à demi visible dans une position horizontale. S'agit-il du miel déjà volé et mis dans une hydrie? Dans ce cas la position du vase paraît étrange. L'hydrie ferait usage de ruche? Si les textes ne nous aident pas sur ce point¹⁶³, heureusement les trouvailles des fouilles comblent cette lacune. Ainsi des ruches en forme des vases, posées horizontalement, ont été trouvées dans de nombreux endroits en Attique, à Trachones sur les pentes de l'Hymette, à Sounion, près de Lavrion, et surtout à Vari près de la grotte de Pan^{163a}. La maison de Vari (3e quart IVe-1er quart IIIe s.) était une ferme isolée, propriété d'une seule famille. Les ruches en terre cuite, trouvées en grand nombre, suggèrent une activité d'apiculture considérable. Quant à l'explication que donne E. Böhr à l'occupation de l'homme qui se trouve à la même place sur l'amphore de Londres, elle nous paraît peu convaincante. Au lieu de voir un homme léchant le miel sur la pierre, ne faudrait-il voir ici l'homme essayant de décoller le gâteau "lisse et uni" attaché ici sur le rocher — comme il pouvait l'être sur les arbres ou dans la terre, ce qui correspondrait à la description d'Aristote¹⁶⁴? Ainsi ces images ne seraient point une illustration humoristique d'un épisode mythologique (selon E. Böhr), mais elles témoigneraient de la vie dure et des peines de la population rurale attique.

Sur toutes ces images, si l'illustration des outils ne vise pas à la rigueur technique absolue — ce n'est pas toujours son propos —, elle nous frappe néanmoins par quelques précisions étonnantes. La permanence des techniques traditionnelles est telle que l'iconographie aurait pu illustrer des scènes de labour, de récolte ou des vendanges, indifféremment de l'époque. Toutes les représentations que nous avons couvert une période qui s'étend du milieu du VIe siècle jusqu'à la fin de l'archaïsme, et montrent qu'à cette époque existait encore une certaine fierté pour la peine des hommes. Les scènes de travail, aussi bien à la campagne qu'à la ville, ont été mises à l'honneur au temps où Pisistrate et ses fils voyaient dans le peuple au travail une garantie de paix sociale¹⁶⁵. On retrouve chez le dessinateur grec d'alors, aussi bien que chez les poètes bucoliques, la même fraîcheur, parfois la même élégance, et toujours la même surprise devant les gestes des

160. Cf. E. Böhr *op. cit.* 46, notes 469 à 471.

161. D'ailleurs, sur l'amphore de Londres, O. Keller, *Die Antike Tierwelt* (1909) 434, voit des guêpes.

162. *Op. cit.* V 21, éd. Budé 46, not. 1.

163. Même si plus tard Varro (*RR* III 16, 15) et Columelle (*IX* 6, 1-2) condamnent les ruches en forme de vases. Toutefois, l'apiculture semble bien établie déjà au temps d'Hésiode (cf. Klek-Armbruster *op. cit.* 3-10) et de

Solon (Plut. *Solon* XXIII 6).

163a. J. E. Jones, A. J. Graham, L. H. Sackett, *An Attic Country House below the Cave of Pan at Vari*, *BSA* 68, 1973, Excursus on the combed Ware: Evidence for Beekeeping, 397-412; Trachones *loc. cit.* 443-448; Sounion-Laurion 448-452.

164. *Op. cit.* V 22.

165. Aristot. *Const. d'Athènes* XVI.

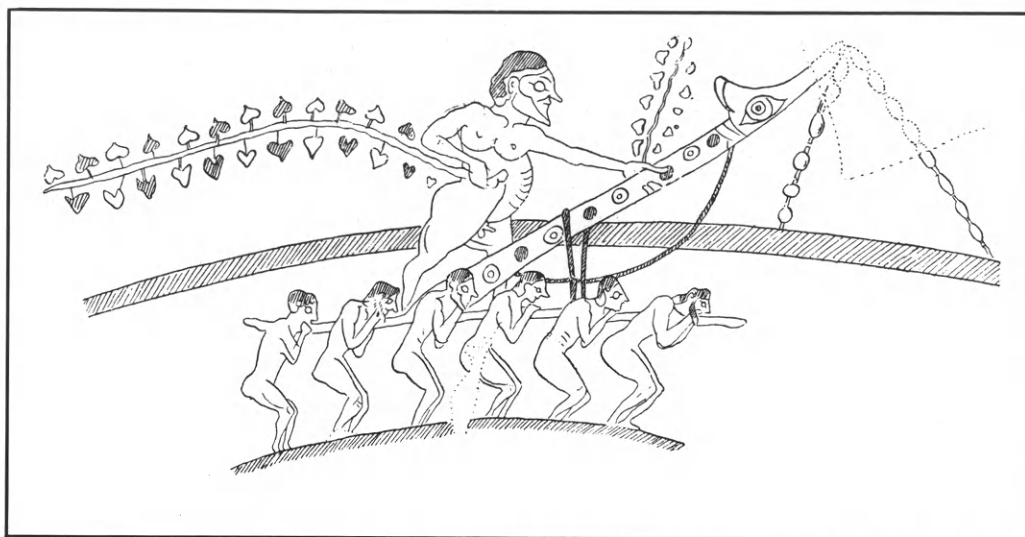

Fig. 14. Coupe, Florence, Mus. Arch. 3897.

personnages qui peuplent ses images, reflétant la vie des communautés paysannes.

Et si la vie des communautés paysannes archaïques a de quoi retenir l'intérêt, ce n'est pas seulement parce qu'elles ont été le point de départ pour des évolutions singulières: dans le brassage qu'a produit les sociétés grecques que nous connaissons mieux, l'élément paysan a dû conserver quelque chose de sa valeur originale. Nous en avons un témoignage symbolique dans l'histoire de la religion, et les fêtes les plus anciennes étaient celles célébrées en pleine campagne¹⁶⁶. Mais le secret de la Grèce, n'est-ce pas qu'elle a laissé perdre le moins possible de ses héritages, comme disait L. Gernet?

En effet, l'idée d'une participation de la nature, de la terre, aux usages religieux des Grecs est une des plus vivaces et des plus apparentes dans les cultes agraires; elle est prouvée par l'existence des fêtes athéniennes aussi importantes que les Διονύσια ἐν ἀγροῖς, les Anthésteries, les Pyanepsies, les Oschophories, parmi d'autres. Ainsi, l'image sur une coupe de Florence¹⁶⁷ (fig. 14) "parle" de la même procession qu'Aristophane¹⁶⁸ décrivant Dikaiopolis chantant le φαλλικὸν ᾄσμα, derrière sa fille portant le kanoun et l'esclave l'énorme phallos. Ailleurs, sur des skyphoi du peintre de Thésée¹⁶⁹ à Londres, à Bologne (fig. 15a), à Baltimore (fig. 15b) et à Athènes le *carrus navalis* de Dionysos fait partie de la même fête. Et lorsqu'Alcée évoquait l'épiphanie d'Apollon revenant tous les ans du pays des Hyperboréens parmi les fêtes de la nature, un peu d'âme primitive chantait encore dans son poème¹⁷⁰.

Ainsi, loin de nous renvoyer à un passé poussiéreux, l'étude de ces sociétés anciennes reste reliée aux recherches du monde actuel. La complexité des rapports sociaux doit nous inciter à une réflexion rigoureuse et critique sur notre société à nous. Ce déploiement d'un imaginaire où

166. L. Gernet, *Anthropologie* 60 sq.

167. Museo Archeol. inv. 3897; A. Deubner, *Attische Feste* pl. 22, 1. En dernier lieu cf. Paul Veyne, Une inscription dionysiaque peu connue, *BCH* 109, 1985, 621-624.

168. Aristoph. *Acharn.* 247 sqq.

169. *Para* 255, 35 et 31. *ABL* 250, 29 et 30.

170. *Himerios* XIV.

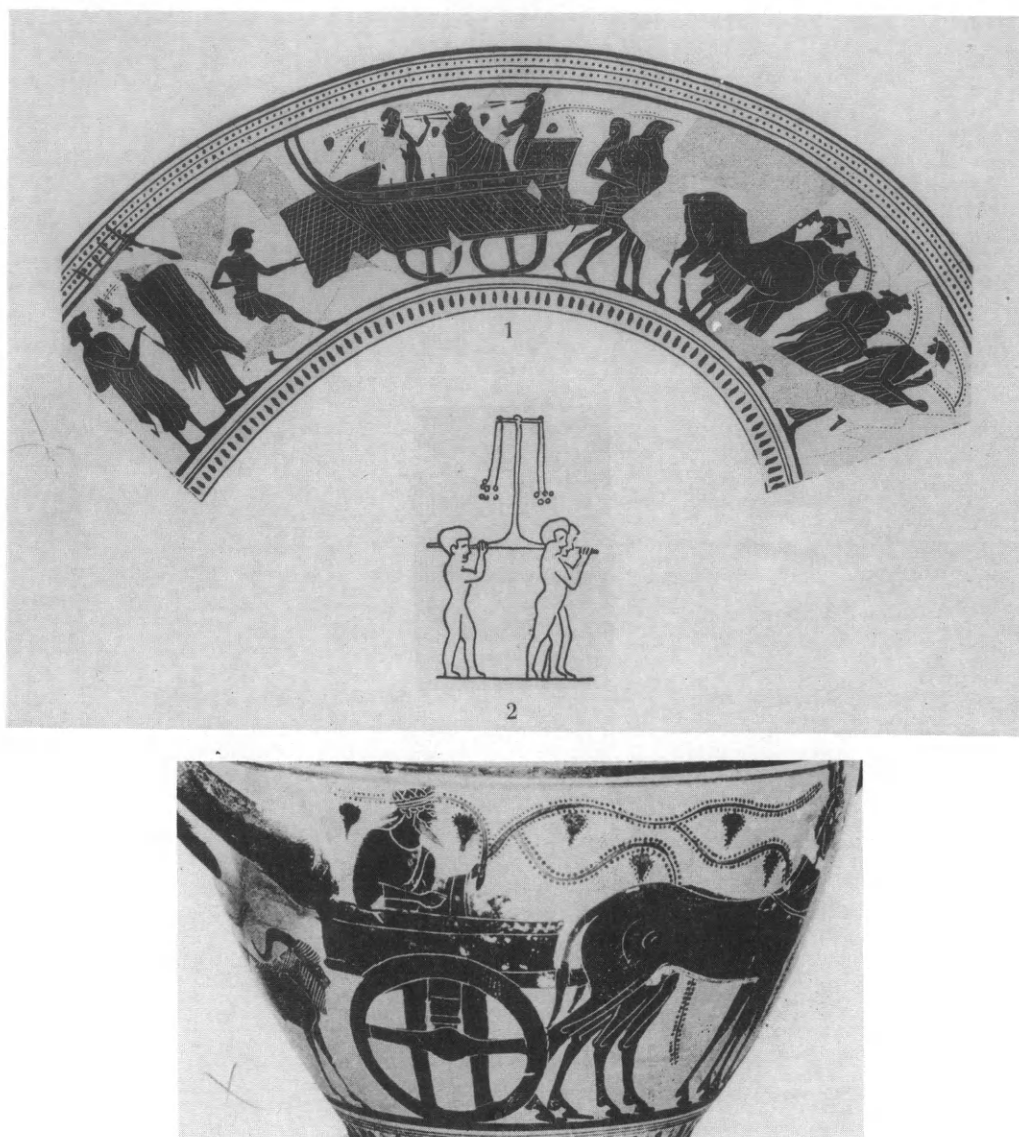

Fig. 15. a. Skyphos, Bologne, Mus. Civ. 129. b. Skyphos, Baltimore, Coll. Robinson.

apparaissent les peines et les joies, les obsessions et les contradictions d'une société rurale composée d'hommes simples, nous rend peut-être le paysan archaïque grec plus proche et encore plus humain que nous ne le pensions. De nos jours, où l'on a pu écrire, comme Michel Foucault¹⁷¹ "qu'on ne peut plus penser que dans le vide de l'homme disparu", toute recherche qui touche l'homme dans sa réalité "première" acquiert à nos yeux une raison profonde et une valeur exemplaire.

NASSI MALAGARDIS

171. Michel Foucault, *Les mots et les choses* (Paris 1966) 353.

Η ΑΠΟΔΟΣΗ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΜΟΡΦΗΣ ΣΤΙΣ ΘΗΡΑΪΚΕΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ

Οί ανασκαφές στο Ἀκρωτήρι τῆς Θήρας, οἱ ὁποῖες ἄρχισαν ἀπὸ τὸν Σπ. Μαρινάτο τὸ 1967 καὶ συνεχίζονται μέχρι σήμερα, ἔφεραν στὸ φῶς μιὰ σειρά σημαντικώτατων τοιχογραφιῶν, ποὺ ἀνοιξαν μαζί μὲ τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα ἓνα νέο κεφάλαιο γιὰ τὴν προϊστορία τοῦ Αἰγαίου κατὰ τὴ δεύτερη χιλιετία π.Χ. Ἐξαιτίας τῆς ιδιόρρυθμης ἡφαιστειακῆς καταστροφῆς ποὺ ἔπληξε τὸ νησί καὶ κατέστρεψε τὴν πόλη, οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς βρίσκονται σὲ ἐξαιρετικὰ καλὴ κατάσταση. Στὶς περισσότερες σώζεται ὁλόκληρη ἡ παράσταση ἢ μεγάλα τμήματά της, ἔτσι ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ συμπλήρωση καὶ ἀποκατάστασή της, φαινόμενο σπάνιο ἂν ἀναλογισθοῦμε τὴν ἀποσπασματικότητα τῶν μινωικῶν καὶ μυκηναϊκῶν τοιχογραφιῶν. Φυσικὰ ὑπάρχουν καὶ οἱ περιπτώσεις ὅπου ἡ ἀποσπασματικὴ διατήρηση δημιουργεῖ σοβαρὰ προβλήματα στὸν μελετητὴ. Ἐπίσης γιὰ πρώτη φορὰ εἶναι δυνατὴ σὲ μεγάλη ἔκταση ἡ βέβαιη ἀπόδοση ὁλοκληρωμένων τοιχογραφικῶν συνόλων σὲ συγκεκριμένους χώρους τῶν οἰκοδομημάτων, πράγμα ποὺ δημιουργεῖ τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴ διερεύνηση μιᾶς ἐνδεχόμενης σχέσης ἀνάμεσα στὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα. Τὰ παραπάνω σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν αὐστηρὴ χρονολόγησή τους μέσα στὰ πλαίσια τῆς ΥΚ Ι/ΥΜ ΙΑ ἐποχῆς καθιστοῦν τὶς θηραϊκὲς τοιχογραφίες μοναδικὸ καὶ ἀνεκτίμητο ὑλικό, ποὺ ἀποτελεῖ πλέον σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ χρονολογικὲς, τεχνολογικὲς καὶ αἰσθητικὲς συγκρίσεις καὶ ἀναλύσεις ὅλης τῆς αἰγαιακῆς ζωγραφικῆς.

Ἡ μελέτη αὐτὴ ἀναφέρεται ἀποκλειστικὰ στὴν ἀπόδοση τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς στὶς θηραϊκὲς τοιχογραφίες. Θεωροῦμε ὅτι μέσα ἀπὸ μιὰ τέτοια ἀνάλυση εἶναι δυνατό νὰ ἐντοπισθοῦν κοινὰ ἢ διαφορετικὰ στοιχεῖα, ἀνάμεσα στὶς θηραϊκὲς καὶ τὶς ἄλλες αἰγαιακὲς τοιχογραφίες, καθὼς ἐπίσης νὰ διακριθεῖ ἡ ἀντίληψη τῶν διαφόρων Θηραίων ζωγράφων πάνω στὸ θέμα αὐτό.

Ἀπὸ πολὺ ἐνωρὶς ὁ ἄνθρωπος ἐξέφρασε μέσα ἀπὸ τὶς διάφορες μορφὲς τῆς τέχνης τὴ βαθιὰ ἀνάγκη του νὰ ἀπεικονίσει τὴν ἀνθρώπινη μορφή, εἴτε αὐτὴ παρίστανε τὸν ἴδιο εἴτε κάποιον ἀνθρωπόμορφο θεῖο ὄν. Ἡ νεολιθικὴ εἰδωλοπλαστικὴ καὶ τὰ πρωτοκυκλαδικὰ μαρμά-

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς καθιερωμένες συντομογραφίες χρησιμοποιοῦνται καὶ οἱ ἑξῆς:

Ἡμερίδα Θήρας: Χρ. Ντούμας, Ἡμερίδα: Ἀκρωτήρι Θήρας 1967-1987, Εἴκοσι χρόνια ἔρευνας: Συμπεράσματα-Προβλήματα-Προοπτικές.

ΙΕΕ: Ἱστορία Ἑλληνικοῦ ἔθνους, Α' (Ἐκδ. Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1971).

Ιc. Min.: *L'Iconographie Minoenne*, BCH Suppl. XI (1985).

Kreta-Thera: S. Marinatos, *Kreta-Thera und das Mykenische Hellas* (1973).

Πολύχρυσοι Μυκηναῖ: Γ. Μυλωνᾶς, *Πολύχρυσοι Μυκηναῖ* (Ἀθήνα 1983).

TAW I-II: *Thera and the Aegean World*, I (1979), II (1980) (ed. Ch. Doumas).

ρινα είδωλια αποτελούν τὰ πρωιμότερα δείγματα αὐτῆς τῆς ἔκφρασης στὸν αἰγαιακὸ χῶρο¹, τὰ ὁποῖα συνεχίζονται μὲ μεγαλύτερη συχνότητα στὴ σφραγιδογλυφία², τὴν εἰδωλοπλαστική³ καὶ τὴ ζωγραφικὴ κατὰ τὴ Μέση καὶ Ὑστερὴ ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ.

Στὴ ζωγραφικὴ καὶ συγκεκριμένα στὴν τοιχογραφία, δηλαδὴ τὸν ἀντιπροσωπευτικότερο κλάδο τῆς αὐτῆς ἐποχῆς⁴, ἡ ἀνθρώπινη μορφή ἀποτελέσει σχετικὰ ἐνωρὶς ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα εἰκονιστικὰ στοιχεῖα, ἀφοῦ ἕνας μεγάλος κύκλος θεμάτων ἀφορᾷ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὶς δραστηριότητές του.

Οἱ παλαιότερες τοιχογραφίες μὲ ἀνθρώπινη μορφή ποὺ διασώθηκαν ἀνήκουν στὴ ΜΜ ΙΙΒ ἐποχὴ, κατὰ τὴν ὁποία τὰ θέματα ποὺ ἀπεικονίζουν τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴ δραστηριότητά του⁵ εἶναι ἐξίσου συνήθη, ἂν ὅχι συνηθέστερα, ἀπὸ ἐκεῖνα τῶν φυσικῶν τοπίων ἢ τῶν κῆπων μὲ ζῶα⁶. Ἀπὸ μιὰ παρόμοια ἀναλογία χαρακτηρίζεται καὶ τὸ θεματολόγιο τῶν θηραϊκῶν τοιχογραφιῶν. Ἀπὸ τὰ ὀκτὼ τοιχογραφικὰ σύνολα ποὺ βρέθηκαν σὲ ἀντίστοιχα οἰκοδομήματα τοῦ οἰκισμοῦ (Τομέας Α, Β, Γ, Δ, Οἰκία Γυναικῶν, Δυτικὴ Οἰκία, Ξεστὴ 3, Ξεστὴ 4), μόνο σὲ δύο περιπτώσεις (Συγκροτήματα Γ καὶ Δ) λείπει ἡ ἀνθρώπινη μορφή, ἐνῶ στὰ ὑπόλοιπα τὸ κεντρικὸ θέμα εἶναι ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ δραστηριότητά του. Τὰ τελευταῖα συνδυάζονται καὶ μὲ τοιχογραφίες χωρὶς τὴν ἀνθρώπινη μορφή, ὅπως εἶναι ἡ τοιχογραφία τῶν παπύρων στὴν Οἰκία Γυναικῶν⁷, τῶν Ἀντιλοπῶν⁸ καὶ τῶν Πιθήκων⁹ στὸν Τομέα Β, τῶν θαλαμίσκων πλοίου καὶ τῶν ἀγγείων μὲ τὰ κρίνα στὴ Δυτικὴ Οἰκία¹⁰.

Στὶς θηραϊκὲς τοιχογραφίες εἰκονίζονται τουλάχιστον εἰκοσιτέσσερις ἀνθρώπινες μορφές σὲ μεγάλῃ κλίμακα, δεκατέσσερις γυναικεῖς, ὀκτὼ ἀνδρικές καὶ τρεῖς παιδικές, ἐνῶ στὴ μικρογραφικὴ ζωφόρο ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Οἰκία παριστάνονται 319 μορφές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες μόνο οἱ

1. S. Saul Weinberg, *Anthropomorphic Stone Figures from Neolithic Greece* στὸ *Art and Culture of the Cyclades* 52-58, ὅπου σχετικὴ βιβλιογραφία. *PM* I 45-47, εἰκ. 12-13. C. Renfrew, *The Development and Chronology of the Early Cycladic Figurines*, *AJA* 73, 1969, I κέ. Ἐγγράφακες ἀνθρώπινες καὶ ζωικὲς μορφές σὲ πῆλινα πλακίδια, ποὺ χρονολογοῦνται στὴ μεταβατικὴ περίοδο ἀπὸ τὴν παλαιολιθικὴ στὴ νεολιθικὴ ἐποχὴ, βρέθηκαν κάτω ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ βουνοῦ Σαρακηνοῦ κοντὰ στὴ Μακρυνίτσα Βόλου, Δ. Θεοχάρης, *Ἡ αὐγὴ τῆς Θεσσαλικῆς προϊστορίας* (Βόλος 1967) 50-61, εἰκ. 26-27, 29-31, 33. Ἐπίσης ἔκκρουστες παραστάσεις ἀνθρώπων σὲ πέτρα (ΠΚ ἐποχὴ) Χρ. Ντούμας, Κορφὴ τ' Ἀρωνιοῦ, *ΑΔ* 20, 1965, Α, 41 κέ.

2. Ἐνδεικτικὰ *PM* I εἰκ. 201a-b, 206, 312a-b. G. Walberg, *Tradition and Innovation. Essays in Minoan Art* (1986) 30, 32, 36, εἰκ. 33, 36, 48.

3. Ἐνδεικτικὰ, *PM Index*, στὴ λέξη *Figurines*.

4. Στὴν ἀγγειογραφία ἡ ἀνθρώπινη μορφή σπάνια ἀπεικονίζεται, βλ. *PM Index*, *Human figures*, Walberg ὁ.π. 25-26, 29, εἰκ. 1, 24, 26.

5. Τμήματα ἀνάγλυφης τοιχογραφίας μὲ παράσταση ταυρομαχίας χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν Α. Evans στὴν ΜΜ ΙΙΑ ἐποχὴ, *PM* I 375-6, εἰκ. 273. Ἀπὸ τὴ ΜΜ ΙΙΒ ἐποχὴ ἀναφέρονται ἐνδεικτικὰ: ἡ τοιχογραφία μὲ τὶς «Γαλανὲς Κυρίες», ΜΜ ΙΙΒ, *PM* I 544-7, εἰκ. 397-98.

PM III 485, εἰκ. 341A. Τοιχογραφίες μὲ παράσταση ταυρομαχίας, ΜΜ ΙΙΒ: *PM* III 207-8, εἰκ. 143 σ. 207, εἰκ. 141-2 σ. 167-796, εἰκ. 109B-13, 115-20. *Kreta-Thera* πίν. XIV. *PM* I 525, εἰκ. 383.

6. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται: κροκοσυλλέκτης πίθηκος, ΜΜ ΙΙΒ, *PM* I 265-6, πίν. IV. *PM* III 21. Ν. Πλάτων, Ὁ κροκοσυλλέκτης πίθηκος, *ΚρητΧρον* I, 1947, 505-24, πίν. Θ. Τοιχογραφία μὲ πιθήκους καὶ περιστέρια ἀπὸ τὸ «Σπίτι τῶν Τοιχογραφιῶν» στὴν Κνωσό, ΜΜ ΙΙΒ-ΥΜ ΙΑ, *PM* II 2, 431 κέ., εἰκ. 251. Μ.Α.Σ. Cameron, *Unpublished Paintings from the House of the Frescoes at Knossos*, *BSA* 63, 1968, 1-32. Διάζωμα μὲ πέρδικες ἀπὸ τὸ Καραβάν-Σεράι, ΜΜ ΙΙΒ-ΥΜ ΙΑ, *PM* III, 109 κέ., εἰκ. 51-3, προμετωπίδα.

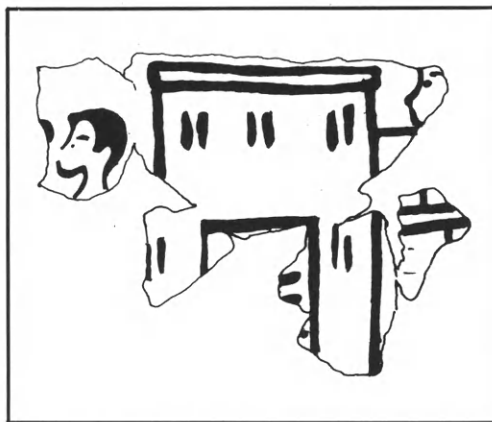
7. *Thera* V 38-9, πίν. Ε, F. TAW I πίν. Μ. Σπ. Μαρινᾶτος, *ΠΑΕ* 1971, 215, πίν. 309. *Kreta-Thera* πίν. 150.

8. *Thera* IV 28, 46-7, εἰκ. 2, πίν. 117-8, D, F. Σπ. Μαρινᾶτος, *ΠΑΕ* 1970, 182 κέ., 197-9, πίν. 315-6. TAW I πίν. Ε. *Kreta-Thera* πίν. 149.

9. *Thera* III 35-6, εἰκ. 19, πίν. Β1. *Thera* IV 45, πίν. 114-5. TAW I πίν. Η. Σπ. Μαρινᾶτος, *ΠΑΕ* 1970, 195-7, πίν. 312-3. *ΠΑΕ* 1971, πίν. 306α-β, 307β, 308.

10. Θαλαμίσκοι: *Thera* V 41, εἰκ. 6, πίν. Ι. *Thera* VI 25, 35, πίν. 56-7, ἔγχ. πίν. 4, σχ. 4. TAW I πίν. Ι. Σπ. Μαρινᾶτος, *ΠΑΕ* 1971, 218 κέ., εἰκ. 6, πίν. 313. Ἀνθοδοχεῖα: *Thera* VI 25, πίν. 48-51, ἔγχ. πίν. 3.

δεκαοκτὼ εἶναι γυναικεῖες¹¹ (εἰκ. 1-3). Στὸν παρακάτω κατάλογο περιλαμβάνονται οἱ μορφὲς μεγάλης κλίμακας κατὰ φύλο, οἰκοδόμημα καὶ τοιχογραφία.

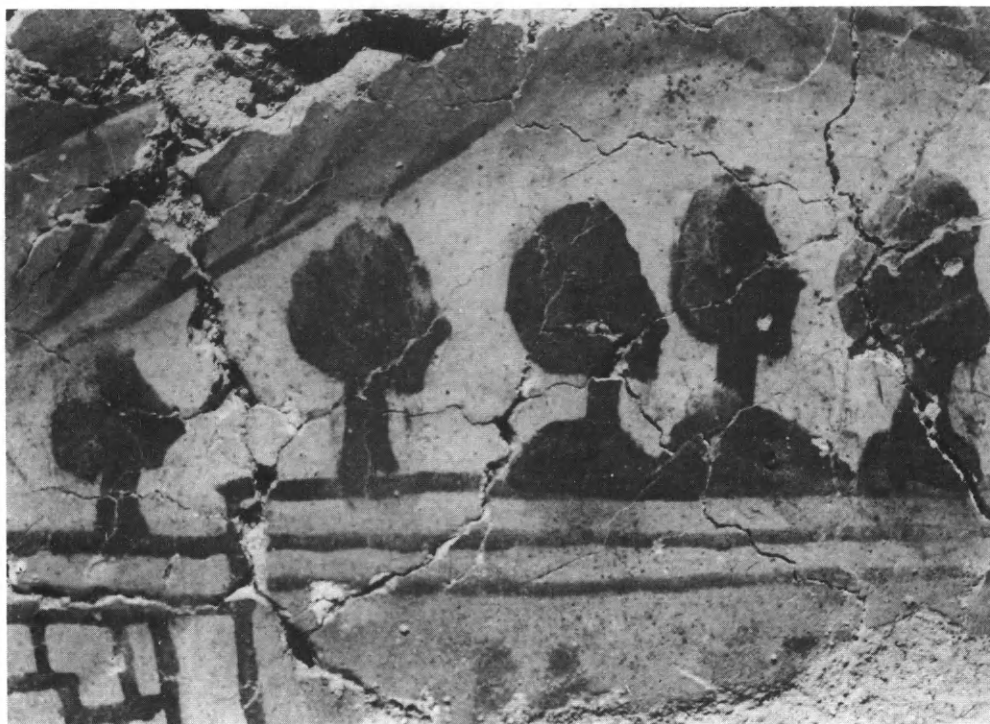
Εἰκ. 1. Βόρεια μικρογραφικὴ ζωφόρος.
α. Νεκροὶ στὴ θάλασσα. β. Πόλη II.

11. Ἡ ἀποκατάσταση τοῦ τοιχογραφικοῦ διακόσμου τῆς Δυτικῆς Οἰκίας (Χρ. Τελεβάντου, *Ἀκρωτήρι Θήρας: Οἱ τοιχογραφίες τῆς Δυτικῆς Οἰκίας*, δ.δ. ἀδημοσίευτη, Ἀθήνα) ἔδειξε ὅτι στὴ μικρογραφικὴ ζωφόρο, ἡ ὁποία διέτρεχε καὶ τοὺς τέσσερις τοίχους τοῦ δωματίου 5, ἀπεικονίζονταν πέντε πόλεις (I-VI), ἀπὸ μία στὸ δυτικό (I), βόρειο (II) καὶ ἀνατολικό (III) τμήμα καὶ δύο (IV-V) στὸ νότιο τμήμα. Διασώζονται μόνο οἱ ἀνθρώπινες μορφὲς ποὺ παριστάνονταν στὸ βόρειο καὶ νότιο

τμήμα τῆς μικρογραφίας. Βόρειο τμήμα μὲ τὴ «Συνέλευση στὸν λόφο», τὴ σκηνὴ ναυμαχίας, τὸ ποιμενικὸ τοπίο καὶ μέρος τῆς Πόλης II, *Thera* VI 40-1, πίν. 42a, 93, 96a, 97, 11a, ἔγχ. πίν. 7. *TAWI* πίν. K. *Kreta-Thera* πίν. XLII. Νότιο τμήμα μὲ τὴν «πομπὴ τοῦ στόλου» καὶ τὶς Πόλεις IV καὶ V. *Thera* VI 42-57, πίν. 91a-b, 92, 94, 98-100, 102c, 103a-b, 104-5, 107-8, 112, ἔγχ. πίν. 9. *Kreta-Thera* πίν. XL, XLI, *TAWI* πίν. J, K. *IEE* πίν. σ. 220-1. Σπ. Μαρινᾶτος, *ΠΑΕ* 1971, πίν. 321β.

Είκ. 2. α. Βόρεια μικρογραφική ζωφόρος. Στρατιώτης. β. Νότια μικρογραφική ζωφόρος.
Καθιστή ανδρική μορφή (πόλη IV).

Εἰκ. 3. Νότια μικρογραφικὴ ζωφόρος. α. Ἀνδρικές μορφές προβάλλουν πάνω ἀπὸ τὰ κτίσματα τῆς πόλης IV. β. Τὸ πρῶτο (ἀπὸ ἀριστ.) πλοῖο τοῦ στόλου μὲ τὸν πηδαλιούχο καὶ τὸν κελευστή.

Είκ. 4. Ξεστή 3, δωμάτιο 3, άδυτο: τοιχογραφία δ, μορφές 5-7.

Κατάλογος

Γυναικείες μορφές

Οικία Γυναικῶν

Δωμάτιο 2-δροφος

α. Τοιχογραφία με δύο γυναικείες μορφές.

Μορφή 1. Σκυφτή γυναικεία μορφή¹².

Μορφή 2. Καθιστή γυναικεία μορφή¹³.

β. Τοιχογραφία με μία ὀρθια γυναικεία μορφή: Μορφή 3¹⁴.

Δυτική Οικία

γ. «Ιέρεια»: Μορφή 4. Ἐνῆκε στὴν ἀνατολική παραστάδα τῆς εἰσόδου ἀνάμεσα στὰ δωμάτια 4 καὶ 5 τοῦ ὀρόφου τῆς οἰκίας¹⁵.

Ξεστή 3

Δωμάτιο 3-άδυτο

δ. Τοιχογραφία με τρεῖς γυναικείες μορφές. Ἐνῆκε στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ἀδύτου (εἰκ. 4).

Μορφή 5. Ὀρθια μορφή κρατάει περιδέραιο¹⁶ (εἰκ. 4).

Μορφή 6. Καθιστή πληγωμένη γυναικεία μορφή¹⁷ (εἰκ. 5α).

Μορφή 7. Πεπλοφόρος «χορεύτρια»¹⁸ (εἰκ. 4, 5β).

Δωμάτιο 3-δροφος

ε. Τοιχογραφία με τρεῖς γυναικείες μορφές. Στὸ κέντρο παριστάνεται ἔνθρονη «πότνια θηρῶν», ἐνῶ ἀριστερά (ἀρ. 9) καὶ δεξιά (ἀρ. 10) ὑπάρχει ἀπὸ μιὰ νεαρή κροκοσυλλέκτρια. Ἐνῆκε στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ δωματίου¹⁹ (εἰκ. 6).

Μορφή 8. Καθιστή γυναικεία μορφή πλασιωμένη ἀπὸ κυανοπίθηκο καὶ γρύπα στὸ σχῆμα τῆς «πότνιας θηρῶν»²⁰ (εἰκ. 6).

Μορφή 9. Ὀρθια κροκοσυλλέκτρια σκύβει ἀδειάζοντας τὸ γεμάτο κρόκους καλάθι τῆς σὲ πανέρι²¹ (εἰκ. 6).

Μορφή 10. Ὀρθια κοκκινομάλλα καὶ γαλανομάτα νεαρή κροκοσυλλέκτρια μεταφέρει καλάθι με κρόκους στὸν ὦμο τῆς²² (εἰκ. 6-7).

ζ. Τοιχογραφία με δύο νεαρὲς κροκοσυλλέκτριες.

12. *Thera* V 11-15, 38-41, πίν. G. *Kreta-Thera* πίν. 151. *TAW* II πίν. N. Σπ. Μαρινᾶτος, *ΠΑΕ* 1971, 185-9, 215.

13. *TAW* I πίν. N.

14. *Thera* V πίν. F, H. *Kreta-Thera* πίν. 152, XXXIX.

15. *Thera* V 43, πίν. 100-1, J-K. Σπ. Μαρινᾶτος, *ΠΑΕ* 1971, 220, πίν. 315-6. *Kreta-Thera* πίν. 153. *TAW* I πίν. Γ. *ΙΕΕ* πίν. σ. 216.

16. *Thera* VII 34-5, πίν. 62-3, F, G, H.

17. Αὐτόθι πίν. 64, I, J.

18. Αὐτόθι πίν. 58, A.

19. Χρ. Τελεβάντου, Οἱ ζωγράφοι, *Ἡμερίδα Θήρας* 57-67.

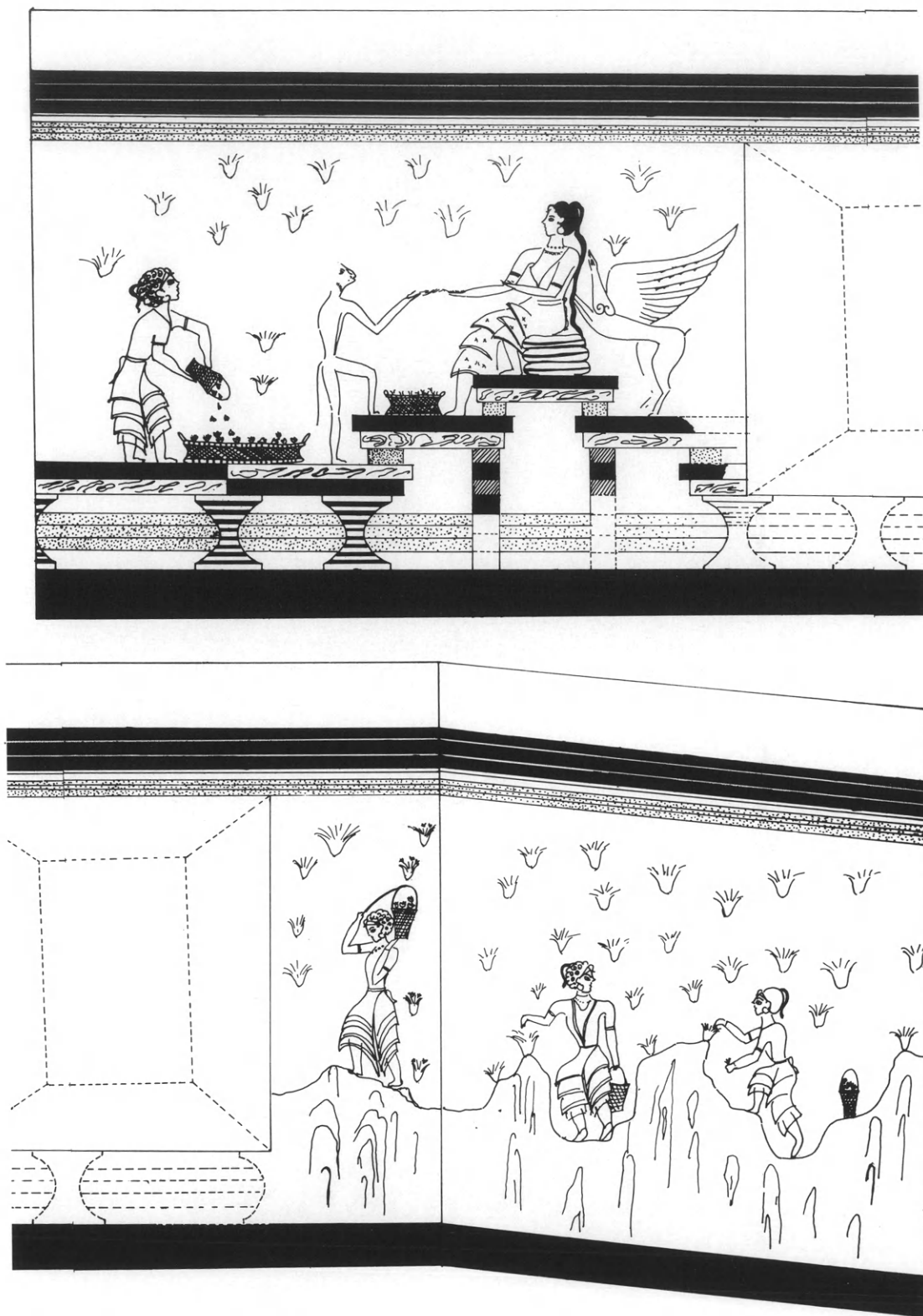
20. *Thera* VII 32-38.

21. Αὐτόθι πίν. ΙΑ.

22. Βλ. σημ. 20.

Εἰκ. 5. Ξεστή 3, δωμ. 3, ἄδυτο: Τοιχογραφία δ. α. Ἡ πληγωμένη γυναίκα ἀρ. 6.
β. Ἡ πεπλοφόρος χορεύτρια ἀρ. 7.

Είκ. 6. Ἀναπαράσταση τοῦ τοιχογραφικοῦ συνόλου τῶν κροκοσυλλεκτριῶν (Ξεστή 3). α. Τοιχ. ε, μορφές ἀρ. 8-10. β. Τοιχ. ζ, μορφές ἀρ. 11-12.

Εἰκ. 7. Ξεστὴ 3, δωμ. 3, ὄροφος. Ἡ κοκκινομάλλα κοπέλα ἀρ. 10.

Ἀνῆκε στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ δωματίου καὶ ἐνώνεται μὲ τὴν τοιχογραφία ε (εἰκ. 6).

Μορφὴ 11. Μισοκαθισμένη νεαρὴ κροκοσυλλέκτρια στρέφει τὴν κεφαλὴ πρὸς τὰ πίσω ἀντικρίζοντας τὴ μορφὴ 12²³ (εἰκ. 6, 8-9).

Μορφὴ 12. Μισοκαθισμένη νεαρὴ κροκοσυλλέκτρια²⁴ (εἰκ. 6, 9).

Δωμάτιο 3β-ὄροφος

η. Μορφὴ 13. Γυναικεία μορφὴ μὲ ἀνθοδέσμη²⁵.

θ. Μορφὴ 14. Γυναικεία μορφὴ μὲ ἀνθοδέσμη²⁶.

23. *Thera* VII 34-6, πίν. Β, C59, 60.

24. Αὐτόθι πίν. C, D, E, 61.

25. *Thera* VII 17, 36, πίν. 65.

26. Αὐτόθι πίν. 66.

Εικ. 8. 'Η μορφή αρ. 11.

Ἀνδρικές μορφές**Δυτική Οἰκία****Δωμάτιο 5-δρόφος**

ι. Μορφή 15. Ἐφηβος γυμνός ψαρὰς με ἀνοιχτὰ τὰ χέρια κρατάει μιὰ ἀρμαθιὰ ψάρια στὸ καθένα²⁷. Ἀνῆκε στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ βόρειου τοίχου (εἰκ. 10α).

κ. Μορφή 16. Ἐφηβος γυμνός ψαρὰς κρατάει μιὰ ἀρμαθιὰ ψάρια²⁸. Ἀνῆκε στὸ νότιο τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ δωματίου.

Τομέας Α

λ. Μορφή 17. «Ἀφρικανός». Ἡ μορφή παριστάνεται νὰ κλίνει τὸ κεφάλι ἐμπρός. Ἡ τοιχογραφία, ποὺ βρέθηκε στὸν τομέα Α (ἄμαγειρεῖον), διασώζει μόνο τὸ κεφάλι²⁹.

Τομέας Β**Δωμάτιο Β1-δρόφος**

μ. Τοιχογραφία τῶν πυγμάχων. Ἀνῆκε στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ νότιου τοίχου.

Μορφή 18. Μικρὸς πυγμάχος με κοσμήματα³⁰.

Μορφή 19. Μικρὸς πυγμάχος³¹.

Ξεστὴ 3**Δωμάτιο 3β-ἰσόγειο**

ν. Μορφή 20. Σκυφτὴ ἀνδρική μορφή κρατάει πρό-χου³² (εἰκ. 10β).

ξ. Μορφή 21. Γυμνὸς ἔφηβος κρατάει σκεῦος³³.

ο. Τοιχογραφία με δύο ἀνδρικές μορφές.

Μορφή 22. Γυμνὴ παιδική μορφή³⁴ (εἰκ. 10δ).

Μορφή 23. Γυμνὸς ἔφηβος κρατάει μεγάλο ὕφασμα καὶ στρέφει τὸ κεφάλι πρὸς τὰ πίσω³⁵ (εἰκ. 10γ).

Ξεστὴ 4

π. Τοιχογραφία με πομπὴ δωροφόρων ἀνδρῶν σὲ κλιμακοστάσιο. Βρέθηκε στὴ Ξεστὴ 4. Διασώζονται τουλάχιστον τρεῖς ἀνδρικές μορφές σὲ φυσικὸ μέγεθος³⁶.

27. *Thera* VI 35-7, πίν. 85, 88, ἐξώφυλλο. *Kreta-Thera* πίν. XXXIV. *TAWI* πίν. G. *IEE* πίν. σ. 219.

28. *Thera* VI 37, πίν. 90.

29. *Thera* II 28, πίν. B3-4. Σπ. Μαρινᾶτος, *ΠΑΕ* 1968, 113, 127.

30. *Thera* IV 31-2, 47-9, εἰκ. 3, πίν. 57b, D, E, Fa. Σπ. Μαρινᾶτος, *ΠΑΕ* 1970, 182 κέ., 197-9, εἰκ. 3, πίν. 315, 317-8. *Kreta-Thera* πίν. XXXVIII. *TAWI* πίν. E, F. *IEE* πίν. σ. 218.

31. Αὐτόθι.

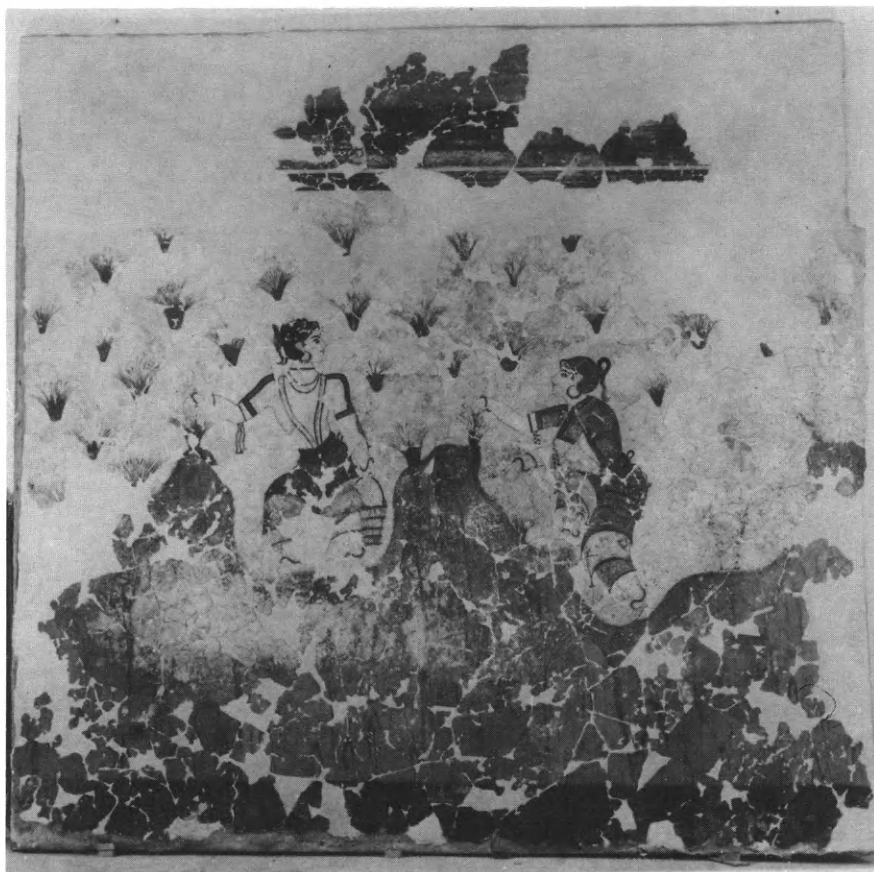
32. Χρ. Ντούμας, Ἡ Ξεστὴ 3 καὶ οἱ κυανοκέφαλοι στὴν τέχνη τῆς Θήρας, *ΕΙΛΑΠΙΝΗ*, τόμος τιμητικὸς γιὰ τὸν καθηγητὴ Ν. Πλάτωνα, 152, εἰκ. 4.

33. Αὐτόθι εἰκ. 4.

34. Αὐτόθι εἰκ. 3.

35. Αὐτόθι.

36. *Thera* VII 21, πίν. 31a-b. Χρ. Ντούμας, *ΠΑΕ* 1975, 227-9, εἰκ. 3. *ΠΑΕ* 1978, 223. Ἡ ἀποσπασματικότητα τῶν μορφῶν ὀφείλεται κυρίως στὸ γεγονός ὅτι τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ κτιρίου δὲν ἔχει ἀνασκαφεί.

Εἰκ. 9. Ξεστή 3, δωμ. 3, ὄροφος, τοιχογραφία ζ: οἱ κροκοσυλλέτριες ἀρ. 11 καὶ 12.

Ι. Τὸ φύλο τῶν μορφῶν

Στὶς θηραϊκὲς μορφές τὸ φύλο διακρίνεται πρωτίστως ἀπὸ τὴ διαφοροποίηση τοῦ χρώματος τῆς ἐπιδερμίδας, καστανοκόκκινο γιὰ τοὺς ἄνδρες καὶ ἄσπρο γιὰ τὶς γυναῖκες. Τὸ βάθος τῆς παράστασης εἶναι πάντα λευκό, γι' αὐτὸ οἱ γυναικεῖες μορφές ἀποδίδονται μόνο μὲ μαῦρο περίγραμμα, ὅπως στὶς τοιχογραφίες τῆς Μήλου³⁷, καθὼς καὶ σὲ ὀρισμένες τῆς Κρήτης³⁸ καὶ τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας³⁹. Ἀντίθετα οἱ ἄνδρες δηλώνονται μὲ σκιαγραφία, ὅπως συνηθίζεται καὶ στὴν ὑπόλοιπη αἰγαιακὴ ζωγραφικὴ.

37. Καθιστὴ μορφή: T. D. Atkinson, *The Excavations at Phylakopi in Melos*, JHS Suppl. Paper (London 1904) 74 κέ., εἰκ. 62. PM I 544, εἰκ. 396.

38. «Γαλανὲς Κυρίες», βλ. σημ. 5. Οἱ καθιστὲς γυναικεῖες μορφές στὴ μικρογραφία τοῦ τριμεροῦς ἱεροῦ, PM III 31-29-37, 61, εἰκ. 28-34, πίν. XVIIA-C. Ἡ «χορεύτρια» στὴν ὁμώνυμη κνωσιακὴ τοιχογραφία, YM IA, PM III 369-71, εἰκ. 246, πίν. XXVI. Kreta-Thera πίν. 38.

39. Ἡ γυναικεῖα μορφή σὲ τοιχογραφία τῶν Μυκη-

νῶν, IEE πίν. σ. 316. Πολύχρυσοι Μυκῆναι πίν. 113. Μικρογραφικὴ μορφή ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ ναῖσκου Γάμμα τοῦ θρησκευτικοῦ κέντρου τῶν Μυκηνῶν, αὐτόθι πίν. 164. Γυναικεῖα μορφή καὶ εἰδώλιο γυναίκας σὲ τοιχογραφία ἀπὸ τὴν «οἰκία τοῦ Ἀρχιερέως» στὶς Μυκῆνες αὐτόθι πίν. 165. M. Lang, *The Palace of Nestor in Western Messenia*, II, *The Frescoes* (Princeton 1969) 56, 86-91 (ἀρ. 51-53 Hnws), πίν. 34-40, E, O.

Ἡ χρωματική αὐτὴ σύμβαση στὴν ἀπόδοση τοῦ φύλου ἀποτελεῖ γενικὸ κανόνα τῆς μινωικῆς τέχνης⁴⁰, ποὺ ἀπαντᾶται ἀπὸ τὴ ΜΜ ἐποχὴ στὰ εἰδώλια⁴¹ καὶ χρησιμοποιοῦντο μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις⁴² μέχρι τὸ τέλος τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Ἡ χρωματικὴ αὐτὴ διαφοροποίηση τῶν δύο φύλων τονίστηκε ὑπερβολικὰ καὶ ἀποτέλεσε ἓνα πρῶμο καλλιτεχνικὸ εὑρημα γιὰ τὴ δῆλωση τοῦ φύλου, ἴσως δάνειο ἀπὸ ἄλλες περιοχὲς τῶν ὁποίων ἡ ζωγραφικὴ βρισκόταν σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο. Κατὰ τὸν S. Hood, ὁ ὁποῖος στηρίχτηκε σὲ ἀπεικονίσεις τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς σὲ νεολιθικὲς τοιχογραφίες ἀπὸ τὸ Catal Hüyük, ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ πρωτόγονα στοιχεῖα σύμβασης ποὺ διατήρησε ἡ μινωικὴ ζωγραφικὴ, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ ζωγραφικὴ τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Συροπαλαιστίνης, ὅπου δὲν τηρεῖται αὐτὴ ἡ σύμβαση ἀλλὰ οἱ μορφὲς ἀποδίδονται μὲ ποικίλες ἀποχρώσεις τοῦ κόκκινου⁴³. Γεγονὸς παραμένει ὅτι χρησιμοποιοῦντο καὶ ἀργότερα, ἀκόμα καὶ ὅταν ἀποδίδονται μὲ ἀκρίβεια τὰ ἰδιαίτερα ἀνατομικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ κάθε φύλου. Ὅπως δὲ ἀποδείχτηκε ἰδιαίτερα χρήσιμο σὲ περιπτώσεις ποὺ εἰκονίζονταν ἄνδρες σὲ θηλυστολία, ὅπως στὴν τοιχογραφία τῆς ἀναφορᾶς ἀπὸ τὴν Κνωσὸ⁴⁴ ἢ τὴ σαρκοφάγο τῆς Ἀγ. Τριάδας⁴⁵. Στὴ Θήρα ἀποτελεῖ τὸ κύριο στοιχεῖο ἀναγνώρισης τοῦ φύλου τῆς «Ἰέρειας» (ἀρ. 4), ὅπου τὸ βαρὺ ποδῆρες ἔνδυμα δὲν ἀφήνει περιθώρια νὰ δηλωθοῦν ἄλλα χαρακτηριστικὰ τοῦ γυναικεῖου φύλου, π.χ. τὸ στῆθος, ἐνῶ ἐξίσου χρήσιμο εἶναι γιὰ τὴν ἀναγνώριση τῶν γυναικείων μορφῶν τῆς Πόλης II τῆς βόρειας μικρογραφικῆς ζωφόρου, ὅπου εἰκονίζονται μόνο τὰ κοντοκουρεμένα κεφάλια τῶν μορφῶν (εἰκ. 1β).

Ἡ σχεδὸν χιλιετὴς ἐπιμονὴ τῶν ζωγράφων στὴ διαφοροποίηση αὐτὴ ὅπως δὲ ποτε προβληματίζει καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀντανakλοῦσε, τουλάχιστον στὴν ἀρχή, κάποια πραγματικὴ κατάσταση τῆς κοινωνίας ὡς πρὸς τὴ διαφορετικὴ θέση τῶν δύο φύλων μέσα σ' αὐτήν. Οἱ ἄνδρες ἀσχολούμενοι κυρίως μὲ ἐργασίες στὸ ὑπαιθρο (ἀγρότες, ναυτικοί) θὰ εἶχαν σκοτεινότερη ἐπιδερμίδα ἀπὸ τὶς γυναῖκες ἐκεῖνες ποὺ θὰ ἔμεναν στὸ σπῖτι ἀσχολούμενες κυρίως μὲ οἰκιακὲς ἐργασίες (π.χ. ὑφαντικὴ). Ὅμως εἶναι ἀρκετὰ δύσκολο νὰ δεχτοῦμε ὅτι οἱ γυναῖκες δὲν ἀσχολοῦνταν καθόλου μὲ ἐργασίες στὸ ὑπαιθρο, πράγμα ἄλλωστε ποὺ δείχνουν οἱ τοιχογραφίες μὲ τὶς κροκοσυλλέκτριες ἀπὸ τὴν Ξεστὴ 3 (βλ. τοιχ. ε, ζ). Ἴσως ἡ διαφοροποίηση αὐτὴ στὸ χρῶμα τῆς ἐπιδερμίδας νὰ ἀφορᾷ μόνο ὀρισμένες γυναῖκες οἱ ὁποῖες θὰ ἔμεναν κυρίως μέσα στὸ σπῖτι καὶ οἱ ὁποῖες πιθανὸν νὰ προέρχονταν ἀπὸ ἀνώτερη κοινωνικὴ τάξη, ποὺ θὰ ἀπασχολοῦσε γιὰ τὶς ἐργασίες στὸ ὑπαιθρο γυναῖκες ἀπὸ κατώτερη τάξη. Αὐτὲς οἱ γυναῖκες μὲ τὴ λευκὴ ἐπιδερμίδα, τὸ γυμνὸ ἢ ἡμίγυμνο στῆθος, τὰ πολυποικίλτα φορέματα καὶ τὰ πλούσια κοσμήματα δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀποτελοῦσαν τὸ ἰδανικὸ πρότυπο τῆς γυναικας κατὰ τὴ Μέση ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ στὸ Αἰγαῖο, τὸ ὁποῖο ἀπεικόνιζαν καὶ οἱ ζωγράφοι.

Ἀπὸ τὶς τρεῖς παιδικὲς θηραϊκὲς μορφές (ἀρ. 17, 18, 22) ἡ μιά (ἀρ. 17) ἔχει ἐπιδερμίδα σὲ καστανοκόκκινο χρῶμα, ὅπως οἱ ἀνδρικές μορφές, ἐνῶ οἱ ἄλλες δύο (ἀρ. 18, 22) σὲ καστανὸ ἔως πορτοκαλὶ χρῶμα, πράγμα ποὺ στὴν περίπτωσιν τοῦ πυγμάχου συνδυασμένο μὲ τὰ κοσμή-

40. Ἀντίθετα βλ. S. Damiani Indelicato, *Were Cretan Girls playing at bull-leaping?*, *Πρακτικὰ ΣΤ' Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Χανιά 1986* (ὕπο ἐκδοσιν).

41. *PM I* 153· IV εἰκ. 141. Ἰ. Χατζιδάκης, *Τύλισσος Μινωικὴ*, *ΑΕ* 1912, εἰκ. 37. Ν. Πλάτων δ.π. 508-9.

42. Λευκὴ μορφή σὲ μικρογραφικὸ σπάραγμα τοιχογραφίας ἀπὸ τὴ Θήβα ἐρμηνεύθηκε ὡς ἀνδρική, *ΑΔ* 26, 1971, πίν. 25α. F. Schachermeyr, *Die ägäische Frühzeit*, II, *Die mykenische Zeit und die Gesilung von Thera* (1976) πίν. 45c.

43. S. Hood, *The Primitive Aspects of Minoan Artistic Convention*, *Ic. Min.* 25.

44. *PM IV* 2, 379 κέ., εἰκ. 318-9, πίν. XXXI. Ν. Πλάτων, Ἡ τοιχογραφία τῆς προσφορᾶς σπονδῶν, *Κρητ-Χρον* 13, 1959, 319-45, εἰκ. 1-2. M.A.S. Cameron, *An addition to La Parisienne*, *ΚρητΧρον* 18, 1964, 38-53.

45. Paribeni, *Il Sarcophago dipinto di Hagia Triada*, *MonAnt* 19, 1908, 1 κέ., εἰκ. 5, πίν. I-II. *PM Index* στὴ λέξη *Burials*. M. Nilsson, *Minoan-Mycenaean Religion* (Lund 1950) 426, ὅλη ἡ βιβλιογραφία μέχρι τὸ 1950.

ματα ποὺ φορᾷ, ὁδήγησε τὸν Μαρινᾶτο νὰ διατυπώσῃ τὴν ἄποψη ὅτι ἴσως πρόκειται γιὰ κορίτσι⁴⁶. Νομίζουμε ὅτι αὐτὴ ἡ διαφοροποίηση τοῦ χρώματος, ἡ ὁποία ἄς σημειωθεῖ εἶναι μικρὴ, μᾶλλον χρησίμευε γιὰ τὴ δήλωση τῆς παιδικότητος τῶν μορφῶν ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ φύλο τους.

Τὸ χρῶμα τῆς ἐπιδερμίδας δὲν ἀποτελεῖ τὸ μόνον στοιχεῖο διάκρισης τοῦ φύλου τῶν μορφῶν. Σ' αὐτὸ συμβάλλουν, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, ἡ σωματικὴ διάπλαση, ἡ ἐνδυμασία⁴⁷ ἢ ἡ γυμνότης, καὶ ἡ κόμμωση τῶν μορφῶν.

II. Ἡ ἡλικία

Στὶς θηραϊκὲς τοιχογραφίες εἰκονίζονται ἕξι γυναῖκες, τέσσερις ἄνδρες, δέκα ἔφηβοι καὶ τῶν δύο φύλων, καὶ τρία παιδιά.

Στὶς ἐνήλικες γυναικεῖες μορφές (ἀρ. 1, 5, 6, 8, 13, 14, εἰκ. 4, 5α) τὸ στήθος ἀποδίδεται ἀνεπτυγμένο, ἐνῶ τὰ μαλλιά εἶναι μακριά, λυμένα στοὺς ὤμους (ἀρ. 1, 3), δεμένα μὲ κορδέλες (5, 6, 8) ἢ μαζεμένα σὲ κότσο (13, 14). Ἀντίθετα στὶς ἐφήβους τὸ στήθος δηλώνεται μὲ ἀπαλὴ καμπυλότητα (ἀρ. 7, 9-12), ποὺ φανερώνει τὴ μικρὴ τους ἡλικία. Ἀπὸ τίς μορφές αὐτὲς ἡ πεπλοφόρος «χορεύτρια» (ἀρ. 7, εἰκ. 4, 5β) καὶ ἡ κροκοσυλλέκτρια ἀρ. 12 (εἰκ. 9) ἔχουν τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ τριχωτοῦ τῆς κεφαλῆς κουρεμένο, ποὺ δηλώνεται μὲ γαλανὸ χρῶμα μὲ ἢ χωρὶς μικρὲς μαῦρες γραμμές (ἀρ. 12), οἱ ὁποῖες προφανῶς εἶναι μικρὲς τρίχες. Μικρὲς μποῦκλες πέφτουν ἐμπρὸς στὸ πρόσωπο καὶ ἕνας ἢ περισσότεροι μεγάλοι βόστρυχοι ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῆς κεφαλῆς καὶ πέφτουν πίσω. Ἡ «Ἰέρεια» (ἀρ. 4) ἔχει παρόμοια κόμμωση, ἡ ὁποία σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀπουσία ἀνεπτυγμένου στήθους τὴν ἐντάσσει μᾶλλον στὶς ἐφηβικὲς μορφές. Οἱ ἄλλες τρεῖς μορφές (ἀρ. 9-11, εἰκ. 6-7, 9) φαίνεται νὰ εἰκονίζονται μὲ τὸ ἐπόμενο στάδιο τῆς ἴδιας κόμμωσης, ὅταν τὰ κουρεμένα μαλλιά ἔχουν φυτρώσει σχηματίζοντας μικρὲς μποῦκλες. Μᾶλλον πρόκειται γιὰ μορφές μεγαλύτερες στὴν ἡλικία ἀπὸ τίς προηγούμενες.

Οἱ ἐνήλικες ἀνδρικὲς μορφές (ἀρ. 17, 20, εἰκ. 10β) ἔχουν στιβαρὴ σωματικὴ διάπλαση, πράγμα ποὺ φαίνεται στὴ μορφή ἀρ. 20, ὅπου δηλώνεται ἡ κοιλία. Ἐπίσης δὲν ἔχουν κουρεμένο μαλλιά. Ἀντίθετα τὸ σῶμα τῶν ἐφήβων (ἀρ. 15, 16, 21, 23, εἰκ. 10α, 10γ) χαρακτηρίζεται ἀπὸ εὐλυγισία καὶ χάρη, ἐνῶ τῶν παιδιῶν ἀπὸ τίς ἀναλογίες τῆς ἡλικίας τους (πυγμάχοι ἀρ. 18, 19, 22, εἰκ. 10δ). Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι εἶναι ἐμφανὲς ἡ τάση γιὰ φυσιοκρατικὴ ἀπόδοση.

Οἱ ἔφηβοι καὶ τὰ παιδιά ἀνδρικοῦ γένους χαρακτηρίζονται ἐπίσης ἀπὸ τὸ κουρεμένο σύριζα μεγάλο τμῆμα τῆς κόμης καὶ τὴ γυμνότης. Τὸ εἶδος τῆς κόμμωσης αὐτῆς, ποὺ ἀπαντᾶται στὰ παιδιά καὶ στοὺς ἐφήβους τῶν δύο φύλων, σχετίσθηκε μὲ τὴ μύηση τοῦ ἀτόμου γιὰ τὴν τελικὴ ἐνταξὴ του στὴν κοινωνία⁴⁸.

Ἡ γυμνότης ἐμφανίζεται ἰδιαίτερα σπάνια στὴν προϊστορικὴ τέχνη τοῦ Αἰγαίου, ἐνῶ στὶς τοιχογραφίες ἐκτὸς Θήρας βρίσκεται μόνον σὲ ἕνα κνωσιακὸ μικρογραφικὸ σπάραγμα τοιχογραφίας μὲ ἀπεικόνιση παιδιῶν⁴⁹. Οἱ γυμνὲς μορφές συνήθως θεωροῦνται ἱερατικὲς ἢ

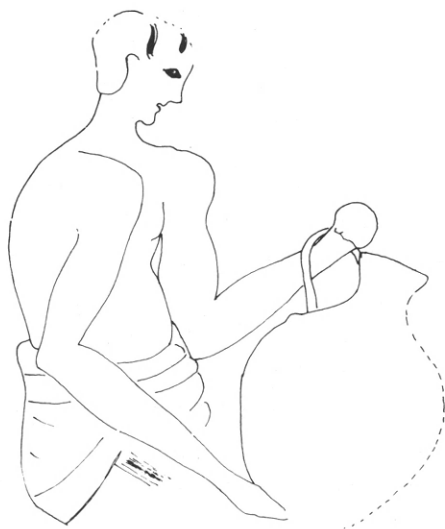
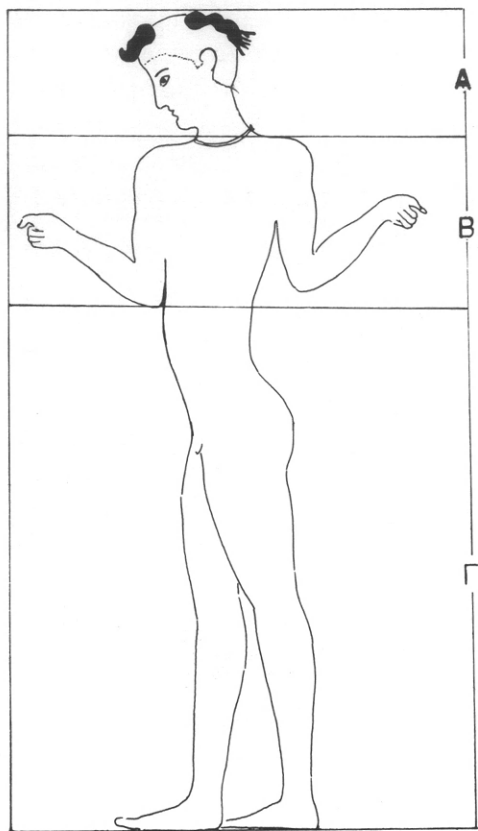
46. S. Marinatos, *Divine children?*, AAA 1971, 407-12.

47. Χρ. Τελεβάντου, Ἡ γυναικεῖα ἐνδυμασία στὴν προϊστορικὴ Θήρα, ΑΕ 1982, 113-35.

48. El. N. Davis, *Youth and Age in the Thera Frescoes*, AJA 90, 1986, 399-406. R. Koehl, *The Chiftain Cup and a Minoan Rite of Passage*, JHS 106, 1986, 99-110. Χρ. Ντούμας δ.π. G. Säfllund, *The Age of the Minoan*

Youths as Reflected by Palatial Iconography, Function of the Minoan Palaces, *Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June 1984* (ed. R. Hägg - N. Marinatos, Stockholm 1987).

49. PM III 396, πίν. XXV.

Είκ. 10. α. Ὁ ψαράς ἀρ. 15, τοιχ. ι. β. Ἡ μορφή ἀρ. 20, τοιχ. ν. γ. Ἡ μορφή ἀρ. 23, τοιχ. ο.
δ. Ἡ μορφή ἀρ. 22, τοιχ. ο.

θεοποιημένες⁵⁰, πράγμα ὅμως ποὺ μᾶλλον δὲν φαίνεται νὰ ἰσχύει γιὰ τὶς θηραϊκὲς μορφές. Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τοὺς δείχνει ὅτι θὰ ὑπῆρχε διαφορετικὴ ἀντιμετώπιση τῆς θηραϊκῆς κοινωνίας πάνω στὸ θέμα. Τὰ παιδιὰ καὶ οἱ ἔφηβοι θὰ ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ περάσουν δοκιμασίες κατὰ τὰ διάφορα στάδια τῆς μύησής τοὺς μέχρι τὴν ἐνηλικίωσή τοὺς. Ὅρισμένες ἀπὸ αὐτὲς πιθανότατα σχετίζονταν μὲ τὸ ὕπαιθρο (ψάρεμα, τοιχ. ι, κ) ἢ τὴν ἄθληση (πυγμαχία, τοιχ. μ), δηλαδὴ ἐπρόκειτο γιὰ δραστηριότητες ποὺ ἀπαιτοῦσαν ἐλευθερία κινήσεων, τὴν ὁποία διευκόλυνε ἡ γυμνότητα. Δὲν ἀποκλείεται λοιπὸν νὰ εἶναι αὐτὸς ὁ λόγος ποὺ οἱ Θηραῖοι ζωγράφοι ἀπεικονίζουν γυμνὲς τὶς μορφές αὐτὲς ὅταν παριστάνονται σὲ τέτοιες δοκιμασίες ἢ ἄλλες τελετὲς μύησης. Μὲ τὸ ἴδιο σκεπτικὸ ἀπεικονίζονται ντυμένα τὰ κορίτσια ἀφοῦ οἱ ἐνδεχόμενες δοκιμασίες τῆς δικῆς τοὺς μύησης θὰ σχετίζονταν κυρίως μὲ τὰ τοῦ οἴκου.

Στὴ μικρογραφία, στὴ σκηνὴ τῆς ναυμαχίας, εἰκονίζονται γυμνοὶ οἱ νεκροὶ ἄνδρες, μᾶλλον πολεμιστὲς, ποὺ ἐπιπλέουν στὴ θάλασσα (εἰκ. 1). Ἔτσι ἀποδίδονται συνήθως οἱ ἡττημένοι ἢ οἱ νεκροὶ στὴν τέχνη τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Μεσοποταμίας⁵¹ ἀλλὰ καὶ στὸ Αἶγαῖο, ὅπως δείχνουν ἐκτὸς ἀπὸ τὶς παραπάνω καὶ οἱ μορφές στὸ ἀργυρὸ ρυτὸ τῶν Μυκηνῶν⁵² καὶ στὸ «Μωσαϊκὸ τῆς Πόλης» ἀπὸ τὴν Κνωσό⁵³.

III. Τὸ μέγεθος τῶν μορφῶν

Μικρογραφικὲς μορφές

Μικρογραφικὲς μορφές εἰκονίζονται μόνο στὴ μικρογραφικὴ ζωφόρο τῆς Δυτικῆς οἰκίας. Ἀπὸ τὶς 319 μορφές μόνο οἱ 18 εἶναι γυναικεῖς. Ἡ μορφή ποὺ στέκεται πίσω ἀπὸ τὴ γυναικεῖα μορφή, ποὺ χαιρετᾷ τὸν στόλο προβάλλοντας πάνω ἀπὸ κτίσμα τῆς Πόλης V, θεωρήθηκε ὡς παιδική⁵⁴, ἀλλὰ τὸ μέγεθός της, ποὺ εἶναι ἀνάλογο τῶν ἄλλων μορφῶν τῆς ζωφόρου, δὲν συνηγορεῖ σὲ αὐτό.

Τὸ μέγεθός τοὺς ποικίλλει ἀνάλογα μὲ τὴ στάση τῆς μορφῆς. Στὶς ὀρθιες μορφές κυμαίνεται ἀπὸ 0.053 ἕως 0.075 μ., στὶς καθιστὲς ἀπὸ 0.028 ἕως 0.036 μ. καὶ στοὺς νεκροὺς πολεμιστὲς, οἱ ὅποιοι εἰκονίζονται καὶ μὲ τὰ χέρια σὲ ἀνάταση, ἀπὸ 0.081-0.114 μ. Στὶς μορφές τῶν ὁποίων εἰκονίζεται μόνο τὸ κεφάλι ἢ τὸ μπουστο τὸ ὕψος εἶναι 0.007-0.0215 μ. Τὸ ὕψος τῆς κεφαλῆς, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ στάση τῆς μορφῆς, εἶναι 0.007-0.014 μ., ἐνῶ ἡ ἀναλογία κεφαλῆς καὶ σώματος εἶναι 1/7 ἕως 1/6. Τὸ μέγεθος τῶν μορφῶν αὐτῶν ἀντιστοιχεῖ μὲ ἐκεῖνο τῶν μορφῶν στὴ μικρογραφία τῆς Τυλίσσου (0.062 μ.) καὶ τῆς Κέας (0.059-0.087 μ., ἀναλογία 1/6) καθὼς καὶ μὲ ὁρισμένων μορφῶν στὶς μικρογραφίες τῆς Κνωσοῦ, ὅπως τοῦ «ἱεροῦ ἄλσους καὶ χοροῦ» καὶ τῆς «πολιορκίας»⁵⁵.

50. W. Müller, *Nacktheit und Entblossung* (Leipzig 1906) 6-7. *PM* IV2, 954-55.

51. Αὐτόθι. Ch. Doumas, *Conventions artistiques à Thera et dans la Méditerranée orientale à l'époque préhistorique*, *Id. Min.* 33.

52. G. Karo, *Die Schachtgräber von Mykenae* (München 1933) 106 κέ., εἰκ. 83-85, πίν. 122. *PM* I 308, 668, 698. *PM* II πίν. 24, εἰκ. 129, 501. *PM* III 81, εἰκ. 50-6, E. Vermeule, *Greek in the Bronze Age* (1964) 100-5, πίν. XIV, ὅπου ὑπάρχει ἐκτεταμένη βιβλιογραφία.

53. *PM* I 301-14, εἰκ. 228.

54. *Thera* VI 53.

55. Τυλίσσου: M. C. Shaw, *Miniature frescoes of Ty-lissos*, *AA* 1972, 187, ὕψ. ἀνδρικῶν μορφῶν: 0.062 μ. Κέας: K. Abramovitz, *Frescoes from Ayia Irini, Keos, II-IV, Hesperia* 49, 1980, 58, ὕψ. μορφῶν: 0.059-0.087 μ., ὕψ. κεφαλῆς: 0.01-0.014 μ., ἀναλογία κεφαλῆς-σώματος: 1/6. Ἐπίσης στὸ κομμάτι τοιχογραφίας ἀρ. 133 (πίν. 7d) εἰκονίζεται ἀνδρική μορφή 1/2 τοῦ φυσικοῦ μεγέθους, ἐνῶ σὲ ἄλλο (πίν. 7c) μορφὲς μὲ ὕψος 0.12-0.16 μ. Μικρογραφία «ἱεροῦ ἄλσους καὶ χοροῦ»: *PM* III 66-9, πίν. XVIII. Τοιχογράφημα: *PM* III 81-83, εἰκ. 45a-b, 46. Γιὰ

Οι μικρογραφικές μορφές αποδίδονται με δύο τρόπους, τόν «στενογραφικό», όπως τόν χαρακτήρισε ο Α. Evans⁵⁶, και τόν περιγραφικό.

Με τόν πρώτο τρόπο οι μορφές ζωγραφίζονται με μαύρο περίγραμμα πάνω σε μεγάλες επιφάνειες καστανού ή άσπρου χρώματος, που αντιστοιχεί στο χρώμα της ανδρικής και γυναικείας επιδερμίδας. Βρίσκεται στις μικρογραφίες του τριμερούς ιεροῦ και του «ιερού άλλους και χορού», έργα πιθανότατα του ίδιου ζωγράφου. Πρόκειται για σπουδαίο καλλιτεχνικό εύρημα, που όμως δεν χρησιμοποιήθηκε εύρυστα. Μοναδικό ίσως παράδειγμα αποτελεί ή θηραϊκή μικρογραφία⁵⁷, όπου ή «στενογραφία» χρησιμοποιήθηκε μόνο για τούς κωπηλάτες τών μεγάλων πλοίων. Έδω τὰ σώματα αποδίδονται με μιὰ καστανή ταινία με κυματοειδές τὸ πάνω ὄριο, πάνω στὴν ὁποία ζωγραφίστηκαν κατὰ τόπους μαύρες επιφάνειες, μᾶλλον τὰ μαλλιά τών μορφών. Οι μορφές δὲν ξεχωρίζουν μεταξύ τούς καθώς δὲν ὀρίστηκε τὸ περίγραμμα τοῦ σώματός τούς.

Με τόν περιγραφικό τρόπο ἀπόδοσης ή κάθε μορφή ζωγραφίζεται ξεχωριστὰ και τονίζονται τὰ ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ χρώμα τοῦ βάθους. Ὁ τρόπος αὐτὸς ἐπικρατεῖ τόσο στὴν Κνωσό, ὅπου συνυπάρχει με τόν «στενογραφικό», ὅσο και στὰ ἄλλα μέρη (Τύλισσο, Θήρα, Κέα), γιατί με αὐτὸν ἀποδίδονται καλύτερα οἱ παραστάσεις με διηγηματικό χαρακτήρα, ὅπου ή κάθε μορφή ἔχει τὴ σημασία της, μικρή ή μεγάλη. Αὐτὸ φαίνεται νὰ ἐνισχύεται και ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Μικρογράφος τῆς Κνωσοῦ χρησιμοποίησε τὴ «στενογραφική» μέθοδο στὴν ἀπεικόνιση τοῦ ἀνώνυμου πλήθους, ἐνῶ περιγραφικὰ ἀποδόθηκαν οἱ μορφές που εἶχαν κάποιο ιδιαίτερο χαρακτήρα ή σημαντικὸ ρόλο στὴν παράσταση, π.χ. οἱ χορεύτριες ή οἱ καθιστὲς και ὄρθιες γυναικεῖες μορφές στο ἱερό. Ἀνάλογα ἐφάρμοσε τὶς δύο τεχνικές και ὁ Μικρογράφος τῆς Δυτικῆς Οἰκίας.

Μορφές σε μεγάλη κλίμακα

Στὶς θηραϊκὲς τοιχογραφίες εἰκονίζονται τουλάχιστον 26 ἀνθρώπινες μορφές σε μεγάλη κλίμακα (βλ. κατάλογο)⁵⁸. Οἱ περισσότερες παριστάνονται σε κλίμακα 2/3 τοῦ φυσικοῦ μεγέθους περίπου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ὕψος τούς, τὸ ὁποῖο κυμαίνεται ἀπὸ 0.78 (μισοκαθισμένες μορφές, ἀρ. 11, 12) ἕως 1.20 μ. Τὰ παιδιά (ἀρ. 18, 19, 22), οἱ ἔφηβοι (ἀρ. 22-23), καθώς και οἱ ἄνδρες τῆς πομπῆς τοῦ κλιμακοστασίου τῆς Ξεστῆς 4 (ἀρ. 24) εἰκονίζονται μᾶλλον σε φυσικὸ μέγεθος⁵⁹. Τέλος ὁ «Ἀφρικανός», τοῦ ὁποῖου τὸ ὕψος τῆς κεφαλῆς εἶναι 0.09 μ., φαίνεται ὅτι εἰκονιζόταν με ἀναλογία 1/3 τοῦ φυσικοῦ μεγέθους.

Ἀπὸ τὶς διαστάσεις τών διαφόρων τμημάτων τοῦ σώματος τών ἀκέραιων θηραϊκῶν μορφῶν διαπιστώνεται ὅτι στὶς περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς τὸ μήκος τοῦ πέλματος τοῦ ποδιοῦ ἰσοῦ-

ἀναλογίες τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς στὴ μινωικὴ μικρογραφικὴ ζωγραφικὴ, Μ.Α.Σ. Cameron, *ΚρητΧρον* 18, 1964, 47, σημ. 31, ἀναφέρει 1/5. Μικρογραφικὲς μορφές εἰκονίζονται ἐπίσης στὴν τοιχογραφία τοῦ τριμεροῦς ιεροῦ (βλ. σημ. 38) καθώς και σε μυκηναϊκὰ τοιχογραφήματα, Lang ὁ.π. 36 (ὕψ. 0.10-0.40 μ.). G. Rodenwald, *Fragmente mykenischer Wandgemälde*, AM 36, 1911, πίν. IX. PM I 444, εἰκ. 320. PM II 601, εἰκ. 373c. Ἰ. Κριτσέλη-Προβίδη, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ θρησκευτικοῦ κέντρου τών Μυκηναίων* (Ἀθήνα 1980) 28-33 (ἀρ. Α6), πίν. Βα, 2α.

56. PM III 48.

57. Ἡ Shaw ὁ.π. ἀναφέρει ὅτι ὁ «στενογραφικός» τρόπος χρησιμοποιήθηκε και στὴ μικρογραφία τῆς Τυλίσου.

58. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς μορφές τοῦ καταλόγου ὑπάρχουν ἀπὸ τὴν Ξεστὴ 3 ἄλλες τρεῖς γυναικεῖες μορφές, που ἀνῆκαν μᾶλλον στο τοιχογραφικὸ σύνολο τών κροκοσυλλεκτριῶν και μιὰ ἀνδρική, που βρέθηκε κατὰ χώραν στὸν προθάλαμο: *Thera* VII εἰκ. 39a. Ἡ συντήρηση βρίσκει σε στάδιο που ἀκόμα δὲν ἐπιτρέπει τὴ μελέτη τούς.

59. Οἱ ἄνδρες τῆς πομπῆς φαίνεται ὅτι ἦταν σε μέγεθος μεγαλύτερο τοῦ φυσικοῦ.

ται μὲ τὸ ὕψος τῆς κεφαλῆς (μέχρι τὸ πηγούνι), ἐνῶ ἡ ἴδια σχέση ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ μήκος τοῦ πήχη καὶ τοῦ βραχίονα. Ἡ ἀναλογία κεφαλῆς-σώματος εἶναι συνήθως 1/8, σπανιότερα 1/7, ἐνῶ στὶς μορφὲς ποὺ εἰκονίζονται σκυφτές, γονατιστές κλπ., ἡ ἀναλογία κυμαίνεται ἀπὸ 1/5 ἕως 1/6, πράγμα ποὺ δείχνει τὴν πρόθεση νὰ ἀποδοθεῖ σωστὰ ἡ πραγματικὴ εἰκόνα. Ἐπίσης παρατηρεῖται ὅτι τὴν ἴδια ἀναλογία ἔχουν καὶ οἱ παιδικὲς μορφές⁶⁰.

IV. Οἱ στάσεις τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς

Ἡ ὁλόκληρη μορφή

Οἱ ὁλόκληρες μορφὲς παριστάνονται σὲ μιὰ μεγάλη ποικιλία στάσεων, οἱ ὁποῖες δηλώνονται κυρίως ἀπὸ τὴν ὄψη τοῦ πάνω κορμοῦ καὶ τὴ θέση τῶν χειρῶν.

α. Ἡ ὀρθία μορφή σὲ στάση προσοχῆς μὲ ὅλο τὸ σῶμα σὲ κατατομή. Μὲ τὴ στάση αὕτη παριστάνονται τέσσερις μορφὲς στὴ μικρογραφικὴ ζωφόρο⁶¹ (εἰκ. 3β) καὶ ὁ ἕνας ψαράς (ἀρ. 16), στὸν ὁποῖο ὅμως φαίνεται καὶ τὸ πόδι τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς, ἐνῶ τὰ κάτω ἄκρα ἐνώνονται ἐν μέρει. Καὶ οἱ τέσσερις μορφὲς φέρουν τὰ χέρια ἐμπρός.

β. Ἡ ὀρθία μορφή μὲ μεγάλο ἢ μικρὸ διασκελισμὸ σὲ τρεῖς διαφορετικοὺς συνδυασμοὺς τοῦ πάνω κορμοῦ:

β.1. Μὲ τὸν πάνω κορμὸ μετωπικὰ καὶ τὰ χέρια ἀνοικτὰ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ σῶμα. Ἔτσι παριστάνονται σὲ μιὰ γυναικεία καὶ δύο ἀνδρικές μορφὲς στὴ μικρογραφικὴ ζωφόρο⁶², στὴν κροκοσυλλέκτρια ἀρ. 11 (εἰκ. 9), ἡ ὁποία ὅμως εἰκονίζεται σὲ συνθετότερη στάση καὶ θὰ ἐξετασθεῖ ἀναλυτικὰ παρακάτω, καὶ στὸν ψαρά ἀρ. 15. Οἱ μορφὲς αὗτὲς ἀντιστοιχοῦν μὲ πολλὰς μορφὲς σὲ κνωσιακὲς τοιχογραφίες, ὅπως οἱ «Γαλανὲς Κυρίες» — παρόλο ποὺ ἡ ἀποσπασματικὴ διατήρησή τους δὲν δίνει στοιχεῖα γιὰ τὴ συνολικὴ στάση τους —, μὲ τὸν «Πρίγκιπα-Ἱερέα», τὴν ἀθλήτρια καὶ τὸν ἀθλητὴ ταυρομάχο ἀπὸ τὴν Κνωσό⁶³.

β.2. Μὲ τὸν πάνω κορμὸ σὲ ὄψη 3/4, ποὺ ἀποτελεῖ τὸν συνηθέστερο τρόπο ἀπόδοσης τοῦ πάνω κορμοῦ τόσο στὶς θηραϊκὲς (ἀρ. 4, 5, 8, 13, 14, 19, 23, εἰκ. 4, 10γ) ὅσο καὶ στὶς κρητικὲς μορφὲς. Ἡ στάση ποικίλλει ἀνάλογα μὲ τὴ θέση τῶν χειρῶν, τοῦ πάνω κορμοῦ καὶ τὸ ἄνοιγμα τοῦ διασκελισμοῦ. Ἔτσι ἔχουμε τὶς μορφὲς μὲ μικρὸ διασκελισμὸ, τὸν πάνω κορμὸ γερμένο πίσω καὶ τὰ χέρια ἀνοικτὰ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ σῶμα. Σ' αὗτὲς ἀνήκουν οἱ νέοι ποὺ παριστάνονται παρατεταγμένοι ἐμπρός ἀπὸ τὴν Πόλη V τῆς μικρογραφίας καὶ οἱ ὁποῖοι ἀντιστοιχοῦν μὲ τὶς ἀνδρικές μορφὲς στὴ μικρογραφία τοῦ «ἱεροῦ ἄλσους» καὶ σὲ τοιχογράφημα ἀπὸ τὴν Κνωσό⁶⁴, καθὼς καὶ μὲ τὴν ἀθλήτρια ταυρομάχο⁶⁵.

60. Γιὰ τὸ θέμα τῆς χρήσης κανόνα γιὰ τὶς ἀναλογίες τῶν μορφῶν στὶς κρητικὲς τοιχογραφίες M.A.S. Cameron, *On Theoretical Principles in Aegean Bronze Age Mural Restoration*, *TUAS* 30, 1976, 53, εἰκ. 2. Γιὰ τὶς θηραϊκὲς μορφὲς γίνεται εἰδικὴ μελέτη ἀπὸ τὴ γράφουσα.

61. *PM* III εἰκ. 46. Τρεῖς μορφὲς στὴ σκηνὴ τῆς «Συνέλευσης στὸν λόφο», *Thera* VI εἰκ. 101 καὶ ὁ κελευστής ἐνὸς πλοίου στὴν «πομπὴ τοῦ στόλου», αὐτόθι εἰκ. 100.

62. Ἡ γυναίκα καὶ ἕνας ἀπὸ τοὺς νεκροὺς στὴ βόρεια μικρογραφικὴ ζωφόρο, *Thera* VI, *Atlas*, πίν. 7 (ἀρ.), ὁ πηδαλιούχος τοῦ πρώτου ἀπὸ ἀρ. πλοίου τῆς πάνω

σειρᾶς στὴ νότια μικρογραφικὴ ζωφόρο (εἰκ. 3β), αὐτόθι πίν. 100. Ἀντίθετα στὶς μυκηναϊκὲς τοιχογραφίες οἱ μορφὲς τῶν πομπῶν ἔχουν τὸν πάνω κορμὸ συνήθως μετωπικὰ (π.χ. ἡ «Μυκηναία», βλ. σημ. 80), ἢ σὲ κατατομή (π.χ. ἡ γυναίκα μὲ τὴν πυξίδα ἀπὸ τὴν Τίρυνθα, *IEE* εἰκ. σ. 317).

63. Βλ. σημ. 5, 42. *PM* III 215, εἰκ. 146, σ. 216, εἰκ. 148.

64. Βλ. σημ. 56. *PM* III 83, εἰκ. 46.

65. *PM* III πίν. XXI. Στὴ μορφή αὕτη ὑπάρχει μεγαλύτερη ἔνταση ποὺ δηλώνεται μὲ τὴ μεγάλη κλίση τοῦ κορμοῦ πίσω καὶ τὰ τετωμένα χέρια.

Υπάρχουν επίσης οί μορφές με τὸν πάνω κορμὸ σὲ κατακόρυφη θέση, τὸ ἓνα χέρι νὰ προβάλλει ὁλόκληρο ἢ νὰ ἀποδίδεται λυγισμένο σὲ σύντμηση καὶ τὸ ἄλλο νὰ διασταυρώνει τὸ σῶμα κρατώντας κάτι. Στὴν κατηγορία αὕτῃ ἀνήκουν οἱ πηδαλιούχοι τῶν πλοίων στὴ μικρογραφία (εἰκ. 3β), ἢ «*Ιέρεια*» (ἀρ. 4, τὸ ἀριστερὸ χέρι εἶναι λυγισμένο σὲ ὀρθή γωνία καὶ ὁ πήχης διασταυρώνει τὸ σῶμα, τὸ δεξι λυγισμένο σὲ σύντμηση) καὶ ὁ ἔφηβος ἀρ. 23 (τὸ δεξι χέρι λυγισμένο ὅπως τὸ ἀριστερὸ τῆς «*Ιέρειας*», τὸ ἀριστερὸ τεντωμένο λοξὰ πρὸς τὰ κάτω, εἰκ. 10γ). Στὴν «*Ιέρεια*» ἀπαντᾶται γιὰ πρώτη φορὰ ἡ χαρακτηριστικὴ στάση τῶν δωροφόρων μορφῶν, οἱ ὁποῖες συμμετέχουν σὲ πομπή, ὅπως ὁ Ρυτοφόρος τῆς Κνωσοῦ⁶⁶.

Ἐπίσης στὴ μικρογραφία παριστάνονται ὀρισμένες μορφές νὰ τρέχουν. Ἀποδίδονται μὲ τὸν πάνω κορμὸ ἔντονα γερμένο πρὸς τὰ πίσω, τὰ πόδια σὲ μεγάλο διασκελισμὸ καὶ τὰ χέρια τραβηγμένα πίσω καὶ διπλωμένα ὅπως στοὺς δρομεῖς⁶⁷.

β.3. Μὲ τὸν πάνω κορμὸ σὲ κατατομή καὶ τὰ χέρια ἔμπρὸς συνήθως κρατώντας κάποιο ἀντικείμενο. Ἐτσι παριστάνονται τέσσερις μορφές στὴ μικρογραφία, ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ δύο ἔχουν τεντωμένα τὰ χέρια κρατώντας δόρυ ἢ ραβδί⁶⁸, καθὼς καὶ ἀρκετὲς ἀπὸ τίς μεγάλες μορφές (ἀρ. 3, 10, 18, 21, 22).

Σὲ μιὰ παραλλαγή τῆς στάσης αὕτης παριστάνεται ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς πηδαλιούχους τῆς «*Πελειάδας*» στὴ μικρογραφία. Ἐδῶ ὑπάρχει μεγάλῃ ἔνταση στὴν κίνηση, ποὺ δηλώνεται μὲ τὸ τράβηγμα τοῦ ἑνὸς ποδιοῦ τεντωμένου πίσω καὶ τὴν προβολὴ τοῦ ἄλλου ἔντονα λυγισμένου. Μὲ τὴ στάση αὕτῃ, συνδυασμένη ὅμως πάντα μὲ τὸν πάνω κορμὸ μετωπικά, ἀπεικονίζονται συχνὰ στὴ μινωικὴ καὶ μυκηναϊκὴ τέχνη οἱ μορφές σὲ παραστάσεις κυνηγιοῦ ἢ μάχης⁶⁹.

γ. *Ἡ καθιστὴ μορφή*. Καθιστοὶ εἰκονίζονται οἱ «ἐπιβάτες» τῶν πλοίων τοῦ βόρειου καὶ νότιου τμήματος τῆς μικρογραφίας, καθὼς ἐπίσης καὶ μιὰ ἀνδρική μορφή κοντὰ στοῦ ποτάμι τῆς Πόλης IV στὴν «πομπὴ τοῦ στόλου» (εἰκ. 2β). Ὅλες αὐτὲς οἱ μορφές εἰκονίζονται σὲ κατατομή, τὸ ἔνδυμα φαίνεται ἀπὸ τὸ πλάι, ἐνῶ δὲν δηλώνονται τὰ χέρια, προφανῶς γιὰτὶ σκεπάζονται ἀπὸ τὸ ἔνδυμα.

Ἀνάμεσα στὶς μεγάλες μορφές ὑπάρχουν δύο καθιστές, ἡ πληγωμένη γυναίκα (ἀρ. 6, εἰκ. 5α) καὶ ἡ «πότνια θηρῶν» (ἀρ. 8, εἰκ. 6), ἐνῶ ἔτσι μᾶλλον εἰκονιζόταν καὶ ἡ γυναίκα ἀρ. 2 ἀπὸ τὴν Οἰκίαν Γυναικῶν. Ἀντίθετα ἡ ἀνδρική μορφή ἀρ. 20 (εἰκ. 10β) φαίνεται μᾶλλον νὰ λυγίζει τὰ πόδια καθὼς σκύβει παρὰ νὰ κάθεται. Ἡ πληγωμένη γυναίκα, ἡ ὁποία κάθεται σὲ χαμηλὸ βράχο στοῦ ὑπαιθρου, ἀποδίδεται ὁλόκληρη σὲ κατατομή, ἐνῶ ἡ ἔνθρονη «πότνια θηρῶν», ποὺ κάθεται σὲ μαλακὸ μαξιλάρι, ἔχει τὸν πάνω κορμὸ στὴν ὄψη τῶν 3/4.

Οἱ καθιστὲς μορφές εἶναι σχετικὰ συχνές στὴ μινωικὴ ζωγραφικὴ. Πολὺ κοντὰ στὶς δύο θηραϊκὲς μορφές βρίσκονται ἡ γυναικεία μορφή σὲ τοιχογραφία τῆς Φυλακωπῆς καὶ οἱ μορ-

66. PM II 2, 704 κέ., εἰκ. 443, πίν. XII. IEE πίν. σ. 180. *Kreta-Thera* πίν. XV. Ἡ «χορεύτρια» στὴν ὁμώνυμη κνωσιακὴ τοιχογραφία εἰκονίζεται σὲ παρόμοια στάση μὲ τὴ διαφορά ὅτι τὸ δεξι χέρι εἶναι τεντωμένο ἔμπρὸς, βλ. σημ. 38. Ἀντίθετα στὶς μυκηναϊκὲς τοιχογραφίες οἱ μορφές τῶν πομπῶν ἔχουν τὸν πάνω κορμὸ συνήθως μετωπικά ἢ σὲ κατατομή.

67. Ἀντιστοιχοῦν μὲ τὸν «ἀρχηγὸ τῶν μαῦρων» στὴν κνωσιακὴ τοιχογραφία ἀπὸ τὸ «Σπίτι τῶν Τοιχογραφιῶν», YM II, PM II 2, 755-7, πίν. XIII.

68. Ἀντιστοιχοῦν μὲ τὴ δεξιὰ καὶ ἀριστερὴ μορφή

στὴν τοιχογραφία μὲ τὴν παράσταση ταυρομαχίας τριῶν ἀθλητῶν (PM III 212, εἰκ. 144-145) καὶ μὲ τίς μορφές στὴ σαρκοφάγο τῆς Ἀγ. Τριάδας, βλ. σημ. 45.

69. Ἐγχειρίδιο μὲ παράσταση κυνηγιοῦ λεονταριῶν ἀρ. 394 ἀπὸ τὸν τάφο IV τοῦ ταφικοῦ Κύκλου Α' τῶν Μυκηνῶν, Karo ὅ.π. 95-7, εἰκ. 26-7, πίν. XCIV. Ρυτὸ ἀθλητῶν ἀπὸ τὴν Ἀγ. Τριάδα, IEE πίν. σ. 198. Χρυσὴ σφραγιστικὴ ψῆφος ἀπὸ τὸν ταφικὸ κύκλο Α' τῶν Μυκηνῶν αὐτόθι πίν. σ. 244 κάτω. Χρυσὴ σφραγίδα ἀπὸ τὸν ἴδιο κύκλο αὐτόθι πίν. σ. 255.

φές στὴν κνωσιακὴ τοιχογραφία τῆς ἀναφορᾶς⁷⁰, ὅπου ὅμως χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴν ἀκαμψία πὺ κυριαρχεῖ στὴ ζωγραφικὴ κατὰ τὴν ΥΜ ΙΙ/ΙΙΙ ἐποχὴ. Ἐπίσης ἀνάλογη στάση φαίνεται νὰ ἔχει καὶ ἡ καθιστὴ γυναίκα σὲ τοιχογραφία ἀπὸ τὴν ἔπαυλη τῆς Ἀγ. Τριάδας⁷¹. Ἀντίθετα οἱ γυναῖκες στὴ μικρογραφία τοῦ τριμεροῦς ἱεροῦ εἰκονίζονται νὰ κάθονται στὸ δάπεδο ἔχοντας τὰ πόδια τους μαζεμένα καὶ διπλωμένα στὸ πλάι⁷².

δ. *Σκυφτὲς μορφές*. Σκυφτὲς εἰκονίζονται δυὸ γυναικεῖες μορφές (ἀρ. 1, 9) καὶ μιὰ ἀνδρική (ἀρ. 20). Ἴσως ἔτσι παριστανόταν καὶ ὁ «Ἀφρικανός», ἂν λάβουμε ὑπόψη τὴν κλίση τῆς κεφαλῆς σὲ σχέση μὲ τὴ θέση τοῦ φοινικόδεντρου πὺ βρίσκεται ἔμπρὸς του. Καὶ οἱ δυὸ γυναικεῖες μορφές ἀποδίδονται σὲ κατατομή. Ὁ διασκελισμός τους εἶναι μεγάλος, μὲ ἔντονα λυγισμένο τὸ προβαλλόμενο πόδι καὶ τεντωμένο τὸ πίσω. Ὁ πάνω κορμός τους εἶναι λυγισμένος σχεδὸν σὲ ὀρθή (ἀρ. 1) ἢ ἀμβλεία γωνία, ἐνῶ τὸ κεφάλι εἶναι ἀνασηκωμένο προσβλέποντας τὴ γυναικεία μορφή πὺ καθόταν ἔμπρὸς τους, ἡ ὁποία στὴν πρώτη περίπτωση σώζεται ἰδιαίτερα ἀποσπασματικά (ἀρ. 2), ἀλλὰ στὴ δευτέρη πρόκειται γιὰ τὴν «πότνια θηρῶν» (ἀρ. 8). Ἀντίθετα οἱ δύο ἀνδρικές μορφές παριστάνονται μὲ ἐλαφριά κλίση τῆς κεφαλῆς ἔμπρὸς, ἐνῶ ἡ ἀρ. 20, πὺ σώζεται καλύτερα, ἔχει τὰ πόδια λυγισμένα στηρίζοντας πάνω τους τὸ ἄγγειο πὺ κρατᾷ. Ἡ μοναδικὴ σκυφτὴ μορφή πὺ εἰκονίζεται σὲ τοιχογραφίες ἐκτὸς Θήρας προέρχεται ἀπὸ τὴ Μῆλο καὶ ἡ ὁποία, ἂν συνδυαστεῖ μὲ τὴν καθιστὴ μορφή πὺ παριστάνεται σὲ ἄλλο κομμάτι τοιχογραφίας ἀπὸ τὸν ἴδιο χῶρο⁷³, δίνει τὸ θηραϊκὸ σχῆμα τοῦ συμπλέγματος προσφορᾶς, ὅπου γυναικεία μορφή σκύβει ἐνώπιον ἄλλης καθιστῆς.

ε. *Σύνθετες στάσεις*. Στὴν κατηγορία αὕτῃ συμπεριλαμβάνονται οἱ τέσσερις νεκροὶ πολεμιστὲς τῆς σκηνῆς τῆς «ναυμαχίας» στὴ μικρογραφία (εἰκ. 1α) γιὰτὶ ἡ στάση τους εἶναι πὺ σύνθετη ἀπὸ τῶν περισσότερων μορφῶν τῶν προηγούμενων ομάδων (ἐκτὸς ἀπὸ τὶς μορφές ἀρ. 6, 7, 23, πὺ ἐξετάζονται παρακάτω: ζωγράφος τῶν κροκοσυλλεκτριῶν), οἱ ὁποῖες ἐντάσσονται μέσα σὲ παραδοσιακὰ πλαίσια. Οἱ τρεῖς ἀπὸ αὐτοὺς εἰκονίζονται μὲ τὸν πάνω κορμὸ μετωπικὰ καὶ τὰ πόδια λυγισμένα καὶ τραβηγμένα πρὸς τὰ πάνω ἢ μόνο τὸ ἓνα λυγισμένο καὶ τὸ ἄλλο ἐλαφρὰ καμπτόμενο, εἴτε πρὸς τὴν πλευρὰ πὺ κοιτάζει ἡ μορφή εἴτε ἀντίθετα. Τὰ χέρια εἶναι ἀνοιχτὰ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ σῶμα, ἄτονα λυγισμένα καὶ μὲ τὶς παλάμες νὰ κρέμονται μὲ τὰ δάχτυλα κυρτωμένα. Τὸ κεφάλι εἰκονίζεται νὰ ἀκουμπᾷ ἢ νὰ γέρνει στὸν ὦμο. Ἀντίθετα ἡ τέταρτη μορφή παριστάνεται ὁλόκληρη σὲ κατατομή μὲ τὸ κεφάλι νὰ κρέμεται πίσω καὶ τὰ χέρια στὴν ἔκταση μὲ τὰ δάχτυλα κυρτωμένα ὅπως στὶς ἄλλες μορφές. Δὲν θὰ ἦταν ὑπερβολὴ ἂν χαρακτηρίζαμε αὐτὲς τὶς μορφές ὡς ἀριστουργήματα τοῦ Μικρογράφου τῆς Δυτικῆς Οἰκίας, ὁ ὁποῖος, ἔχοντας στὴ διάθεσή του μεγαλύτερη ἐλεύθερη ἐπιφάνεια ἀπὸ ὅ,τι γιὰ τὶς ἄλλες μορφές, τὶς ἀποδίδει μὲ φυσικότητα καὶ ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴν ἀνατομία τοῦ σώματος. Ἡ μεγέθυνσή τους ἀποδεικνύει ὅτι δὲν ὑπολείπονται σὲ τίποτα τῶν μεγάλων μορφῶν, π.χ. τῶν ψαράδων (ἀρ. 15, 16), ὡς πρὸς τὴν τελειότητα τῆς τεχνικῆς, τὴν ὀριμότητα καὶ τὴν ἐκφραστικότητα τοῦ σχεδίου.

Ἀντίστοιχες μορφές εἶναι λίγες στὴν αἰγαιακὴ τέχνη. Στὸ ἐγχειρίδιο μὲ τὸ κυνήγι λεονταριῶν ἀπὸ τὸν Ταφικὸ Κύκλο Α τῶν Μυκηνῶν⁷⁴ ἡ χτυπημένη ἀπὸ τὸ ἀκριανὸ λεοντάρι καὶ

70. Βλ. σημ. 37, 44. Ἀντίστοιχα ἀναπαραστάθηκε καὶ ἡ γυναικεία μορφή σὲ τοιχογραφία ἀπὸ τὴν Ψείρα, R. B. Seager, *Excavations on the Island of Pseira, Crete* (Philadelphia) 32-4, πίν. V.

71. F. Halbherr, *Resti dell'età Micenea*, Scoperti ad

Hagia Triada presso Phaestos, *MonAnt* 13, 1903, 55, πίν. X.

72. Βλ. σημ. 38.

73. Βλ. σημ. 37.

74. Βλ. σημ. 69.

πεςμένη στο έδαφος ανδρική μορφή αποδίδεται περίπου όπως οι νεκροί της μικρογραφίας, ενώ ή ίδια αντίληψη βρίσκεται και στις μορφές του έγχειριδίου από το Βαφειό⁷⁵. Το γεγονός ότι στο πρώτο έγχειρίδιο ή στάση αυτή χρησιμοποιείται για να δηλώσει μιὰ πληγωμένη ή πιθανότατα νεκρή μορφή ενισχύει την υπόθεση ότι και οι θηραϊκές μορφές είναι νεκροί που επιπλέουν στη θάλασσα, πράγμα που γίνεται εμφανέστερο με τη γυμνότητά τους (βλ. παραπάνω). Έτσι θα πρέπει να έρμηνευθούν ως νεκροί ή ναυαγοί και οι επίσης γυμνές μορφές του δεύτερου έγχειριδίου.

Μερικά απεικονιζόμενες μορφές

Το πάνω μέρος του σώματος, το μπουστο, το κεφάλι με τον λαιμό ή μόνο το κεφάλι απεικονίζεται στις περιπτώσεις που ή μορφή προβάλλει μέσα ή πάνω από κτίσμα ή άλλη κατασκευή, τις όποιες βρίσκουμε μόνο στη μικρογραφική ζωφόρο. Στις μορφές που φαίνεται μόνο το μπουστο τους, ό πάνω κορμός αποδίδεται σε κατατομή ή σε όψη 3/4.

Διακρίνονται σε τρεις κατηγορίες:

α. Οι μορφές που εικονίζονται να προβάλλουν πάνω από την όροφή κάποιου κτίσματος. Συνήθως πρόκειται για γυναικείες μορφές (Πόλη II, IV, V), ενώ δεν λείπουν και οι ανδρικές (Πόλη IV, V). Στις μορφές των Πόλεων II και IV φαίνεται μόνο το κεφάλι με τον λαιμό (εϊκ. 1β, 3α), ενώ στις μορφές της Πόλης V εικονίζεται συνήθως το μπουστο. Στην Πόλη V παριστάνονται δύο γυναικείες μορφές να χαιρετούν άνασηκώνοντας το ένα χέρι τον στόλο που πλησιάζει στο λιμάνι της πόλης. Αντίστοιχες είναι οι μορφές στο άργυρό ρυτό των Μυκηνών⁷⁶, όπου όμως οι κινήσεις των χεριών είναι πιο έντονες, εξαιτίας φυσικά του θέματος.

β. Οι μορφές που εικονίζονται να προβάλλουν μέσα από παράθυρο ή κάποιο άλλο άνοιγμα. Υπάρχουν τρία τέτοια παραδείγματα στην Πόλη V. Στα δύο από αυτά πρόκειται για μεγάλα ανοίγματα που εκτείνονται σε όλο το πλάτος του κτίσματος ή μιās πτέρυγας του και μέσα από αυτά προβάλλουν μόνο ανδρικές μορφές, σε αντίθεση με τα ως τώρα γνωστά παραδείγματα από την Κνωσό, την Κέα και τις Μυκήνες, όπου εικονίζονται μόνο γυναίκες⁷⁷. Στο τρίτο παράδειγμα έχουμε ένα μεγάλο όρθογώνιο άνοιγμα πάνω από το μεγάλο γαλανό οικοδόμημα που περιβάλλει την πόλη στα άριστερά, προφανώς κάποιο υπαίθριο χώρο, ίσως μιὰ πλατεία, από όπου προβάλλουν ανδρικές και γυναικείες μορφές. Οι μορφές της ομάδας αυτής είναι στατικές και μικρότερες από εκείνες της προηγούμενης, ίσως επειδή ό χώρος είναι περιορισμένος.

Από τις μικρογραφίες της Θήρας και της Κέας επιβεβαιώνεται ότι αρχικά οι σκηνές των δύο παραπάνω ομάδων αποτελούσαν τμήμα κάποιας μεγαλύτερης παράστασης που εϊκόνιζε διάφορα δρώμενα στο ύπαιθρο, τα όποια παρακολουθούσαν οι άνθρωποι των πόλεων, γυναίκες και άντρες, προβάλλοντας στους έξωστες και στα παράθυρα ή συγκεντρωμένοι σε υπαίθριους χώρους. Ο γιορταστικός χαρακτήρας φαίνεται τόσο στη θηραϊκή μικρογραφία όσο και στο στιγμιότυπο των Μυκηνών, όπου τα παράθυρα είναι στολισμένα με γιρλάντες. Σταδιακά απομονώθηκε το θέμα της μορφής που προβάλλει σε άρχιτεκτονικό άνοιγμα και χρησιμοποιή-

75. S. Marinatos, The swimmers dagger from the Tholos Tomb at Vaphio στα *Essays in Aegean Archaeology Presented to Sir Arthur Evans in Honour of his 75th Birthday* (Oxford 1927) 63-71.

76. Βλ. σημ. 52.

77. Κνωσός: α) *PM* II 603, εϊκ. 375. β) *PM* II2, εϊκ. 376. Κέα: Abramovitz δ.π. 60-1, πίν. 3.ε. Μυκήνες: *PM* I 444, εϊκ. 320. *PM* II 601, εϊκ. 373c. Rodenwaldt, *AM* 36, 1911, πίν. IX.

θηκε ἀργότερα στὴ διακόσμηση σαρκοφάγων καὶ κρατήρων⁷⁸.

γ. Στὴν ὁμάδα αὐτὴ συγκαταλέγονται οἱ μορφές ποὺ εἰκονίζονται νὰ προβάλλουν πάνω ἀπὸ τὸ δερμάτινο τοίχωμα τοῦ θαλαμίσκου στὰ πλοῖα, πάνω ἀπὸ τὸ φυλλόσχημο παραπέτασμα τῶν πλοιαρίων καὶ τῶν μικρῶν σκαφῶν, καὶ πάνω ἀπὸ τὸ παραπέτασμα τῆς «Πελειάδας» στὴ Μικρογραφία, προφανῶς οἱ καπετάνιοι καὶ τὸ πλήρωμα τῶν σκαφῶν. Οἱ μορφές αὐτὲς ἀντιστοιχοῦν ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοση μὲ τὶς μορφές τῶν ὁμάδων α καὶ β.

V. Τὰ τμήματα τοῦ ἀνθρώπινου σώματος

Ὅλες οἱ στάσεις τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς στὶς θηραϊκὲς τοιχογραφίες ποὺ ἀναφέρθηκαν παραπάνω ἀποδίδονται συμβατικὰ μὲ τὸν κατάλληλο συνδυασμὸ τῶν διαφόρων ὤψεων, συνήθως τυποποιημένων, τῶν παρακάτω τμημάτων τοῦ ἀνθρώπινου σώματος: α) τῆς κεφαλῆς μὲ τὸν λαιμὸ, β) τοῦ πάνω κορμοῦ μὲ τὰ χέρια καὶ γ) τοῦ κάτω κορμοῦ μὲ τὰ πόδια, ἀπὸ τὸ ὕψος περίπου τῆς κοιλιᾶς (εἰκ. 10α). Ἡ τυποποίηση τῶν τμημάτων αὐτῶν ὡς πρὸς τὶς γενικὲς τῆς γραμμὲς προέρχεται ἀπὸ τὴ μινωικὴ ζωγραφικὴ, ἐνῶ δὲν λείπουν πρωτοποριακὲς ἀποδόσεις καὶ τολμηροὶ συνδυασμοί.

A. Τὸ κεφάλι μὲ τὸν λαιμὸ

Τὸ κεφάλι μὲ τὸν λαιμὸ ἀποδίδεται πάντα σὲ κατατομή, σύμφωνα μὲ τὴ μινωικὴ παράδοση⁷⁹, χωρὶς νὰ ὑπάρχουν σκιές ἢ προσπάθεια νὰ ἀποδοθεῖ κάποιο βάθος στὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου. Ἀντίθετα εἶναι ὅλα ἐπίπεδα, ἔτσι ὥστε νὰ σχεδιάζεται ὁλοκάθαρα καὶ ὁλόκληρο μόνο τὸ ἓνα μάτι, στοιχεῖο ποὺ παραλείπεται συχνὰ στὶς μικρογραφικὲς μορφές. Ἡ κλίση τῆς κεφαλῆς ρυθμίζεται μὲ τὴν ἀνάλογη θέση τοῦ λαιμοῦ.

Συνήθως τὸ κεφάλι εἰκονίζεται κάθετο σὲ σχέση μὲ τὸ σῶμα (ἀρ. 3, 4, 5, 7, 8, 13, 14, 16, 18, 21, 22), ἔτσι ὥστε ἡ μορφή νὰ κοιτάζει σχεδὸν κατ' εὐθείαν ἐμπρὸς τῆς. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ οἱ μορφές ποὺ κλίνουν ἐλαφρὰ τὸ κεφάλι, ὅπως ὁ ἓνας ψαράς (ἀρ. 15), ὁ «Ἀφρικανός» (ἀρ. 17), ὁ πυγμάχος (ἀρ. 18) καὶ ἡ ἀνδρική μορφή ἀρ. 20. Ἀνάλογα ἀπεικονίζονται ὁρισμένους ἀπὸ τὶς καθιστὲς γυναικεῖες μορφές στὴν κνωσιακὴ μικρογραφία τοῦ τριμεροῦς ἱεροῦ, ποὺ δείχνει καὶ τὸ παραδοσιακὸ τοῦ σχήματος, ἡ σκυφτὴ μορφή ἀπὸ τὴ Φυλακωπὴ καὶ ἡ γνωστὴ «Μυκηναία»⁸⁰. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο οἱ μορφές ἀποκοτῶν χάρι καὶ πνευματικότητα.

Ἐπίσης, ὑπάρχουν καὶ ἄλλες τρεῖς μορφές (ἀρ. 1, 9, 12) ποὺ παριστάνονται μὲ τὸ κεφάλι ἀνασηκωμένο κοιτάζοντας λοξὰ πρὸς τὰ πάνω. Ἡ θέση αὐτὴ τῆς κεφαλῆς, ποὺ ἀπαντᾶται μόνο στὴ Θήρα, χρησιμοποιεῖται ὅταν ἡ μορφή εἶναι σκυφτὴ (ἀρ. 1, 9) ἢ βρίσκεται σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τὴ μορφή τὴν ὁποία κοιτάζει (ἀρ. 12). Ἡ ἀπόδοση ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴ μεγάλη λοξὴ γραμμὴ τοῦ λαιμοῦ καὶ τὴ σχεδὸν ἀνύπαρκτη τοῦ αὐχένα.

Τρεῖς ἀπὸ τὶς μορφές τοῦ τοιχογραφικοῦ συνόλου τῆς Ξεστῆς 3, ἡ πεπλοφόρος «χορεύτρια» (ἀρ. 7), ἡ κροκοσυλλέκτρια ἀρ. 11 καὶ ὁ ἔφηβος ἀρ. 23, ἔργα τοῦ ζωγράφου τῶν κροκοσυλλεκτριῶν (βλ. παρακάτω), παριστάνονται νὰ στρέφουν τὸ κεφάλι πρὸς τὰ πίσω καὶ

78. PM II2, 602, εἰκ. 374. Θ. Σπυρόπουλος, AAA 1970, 194, εἰκ. 13. V. Karageorgis, The Mycenaean Window Crater in the British Museum, JHS 77, 1957, 269-71, εἰκ. 1-4.

79. Στὴν «τοιχογραφία τοῦ κοσμήματος», οἱ ἀνθρώποι-

μορφές ψῆφοι τοῦ περιδέραιου παριστάνονται μετωπικά, PM I 525, εἰκ. 383.

80. Βλ. σημ. 37, 38. Μυκηναία, IEE πίν. σ. 315. Πολύχρυσοι Μυκῆναι πίν. 116.

ἀποτελοῦν σπάνια δείγματα τῆς στάσης αὐτῆς στὴν αἰγαιακὴ ζωγραφικὴ. Ὁ ζωγράφος ἀποδίδει τὴ στροφή αὐτὴ μὲ τὴν ἀπλὴ ἀναστροφή τῆς κεφαλῆς. Ἄν τυχὸν εἶχε βρεθεῖ μόνο τὸ κεφάλι τῶν μορφῶν ἢ μόνο τὸ σῶμα, δὲν θὰ ἦταν δυνατόν νὰ διαπιστωθεῖ μὲ ἀσφάλεια αὐτὴ ἡ στροφή τῆς κεφαλῆς πρὸς τὰ πίσω. Ἔτσι παριστάνεται ἐπίσης μιὰ ἀνδρική μορφή στὴ «Συνέλευση τοῦ λόφου» στὴ μικρογραφικὴ ζωφόρο. Στὴν Κρήτη εἶναι μοναδικὴ ἡ περίπτωση τῆς παιδικῆς μᾶλλον μορφῆς στὴν παλαιότερη κνωσιακὴ τοιχογραφία τῆς πομπῆς⁸¹.

Β. Ὁ πάνω κορμὸς μὲ τὰ χέρια

Ὁ πάνω κορμός, ὡς τὸ ὕψος τῆς κοιλιᾶς περίπου, ἀποδίδεται μὲ τρεῖς διαφορετικοὺς τρόπους ἀνάλογα μὲ τὴ στάση στὴν ὁποία θέλει ὁ ζωγράφος νὰ ἀπεικονίσει τὴ μορφή: σὲ κατατομή, μετωπικὰ καὶ στὴν ὄψη τῶν 3/4.

α. Πάνω κορμὸς — Κατατομή

Ὁ πάνω κορμός εἰκονίζεται σὲ κατατομή στὶς περισσότερες θηραϊκὲς μορφές (1, 3, 6, 7, 9, 10, 12, 16, 18, 20, 21, 22) καὶ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τοὺς ζωγράφους ὅταν θέλουν νὰ δηλώσουν ὅτι ἡ μορφή εἰκονίζεται ἀπὸ τὰ πλάγια.

Στὶς γυναικεῖες μορφές τὸ στήθος δηλώνεται ἀνεπτυγμένο μὲ θηλὴ ἢ μὲ ἀπαλὴ καμπύλη.

Διαπιστώνεται μιὰ γενικὴ ἀδυναμία τῶν ζωγράφων νὰ ἀποδώσουν σωστὰ τὴν πλάτη, ἡ ὁποία, σχηματίζεται μὲ μιὰ ἔντονα καμπύλη γραμμὴ, μὲ ἀποτέλεσμα οἱ μορφές νὰ ἐμφανίζονται μὲ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη καμπούρα.

Στὸν ψαρὰ ἀρ. 16 τὸ δεξιὸ χέρι φαίνεται νὰ φυτρώνει σχεδὸν ἀτροφικὰ ἀπὸ τὸ πάνω τμήμα τοῦ κορμοῦ χωρὶς νὰ ἐνώνεται μὲ τὴ γραμμὴ τῆς ὠμοπλάτης, δίνοντας μιὰ ὄχι καὶ τόσο ἐπιτυχημένη εἰκόνα τοῦ σώματος ἀπὸ τὰ πλάγια. Ἀντίθετα στὶς γυναικεῖες μορφές (ἀρ. 1, 3) ἀπὸ τὴν Οἰκίαν Γυναικῶν, καθὼς καὶ στὸν ἕναν πυγμάχο (ἀρ. 18), ἡ ἐξωτερικὴ γραμμὴ τοῦ χεριοῦ σχηματίζει μὲ τὴ γραμμὴ τῆς ὠμοπλάτης ἐνιαίαν κλειστὴ καμπύλη, κάνοντας πιὸ φυσιολογικὴ τὴν ἀπόδοση τοῦ πάνω κορμοῦ. Ὁ κορμός φαίνεται ἀπὸ τὰ πλάγια, ἀλλὰ λίγο λοξὰ ἀπὸ πίσω, ἔτσι ὥστε νὰ φαίνεται καὶ τμήμα τῆς πλάτης.

Μιὰ πιὸ πρωτοποριακὴ ἀπόδοση βρίσκουμε στὶς μορφές ἀπὸ τὴν Ξεστὴ 3 (ἀρ. 6, 7, 9, 10, 12, 21, 23), ὅπου ὁ ζωγράφος στὴν ἀναζήτησιν μιᾶς προοπτικῆς δήλωσης τοῦ πάνω κορμοῦ, δὲν χρησιμοποιεῖ τὴν ἐνιαίαν καμπύλη γραμμὴ ἀλλὰ τρεῖς ξεχωριστές. Ἡ μιὰ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ περίγραμμα τῆς πλάτης, ἡ δευτέρη μὲ τὸ περίγραμμα τῆς ὠμοπλάτης καὶ ἡ τρίτη μὲ τοῦ βραχίονα. Οἱ δύο τελευταῖες προβάλλουν στὸν πάνω κορμό. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι νὰ δίνεται ἡ εἰκόνα τοῦ πάνω κορμοῦ ὅπως περίπου θὰ φαινόταν ἀπὸ λοξὰ καὶ πίσω, μὲ ὁρατὴ τὴ μιὰ ὠμοπλάτη καὶ τὴ μισὴ πλάτη. Ἡ ἐπιτυχία τῆς ἀπόδοσης αὐτῆς φαίνεται πολὺ πιὸ καλὰ στὶς γυναικεῖες μορφές, γιατί βοηθάει ἡ παρουσία τοῦ ἐνδύματος, ἐνῶ στοὺς ἄνδρες δὲν εἶναι τόσο αἰσθητὸ τὸ ἀποτέλεσμα, γιατί τὰ ἐπικαλυπτόμενα μέρη δηλώνονται ἀπλῶς μὲ μαῦρο περίγραμμα. Ἴσως αὐτὸ νὰ ἐξηγεῖ τὴν ἐπικράτηση τοῦ σχήματος μόνο στὶς γυναικεῖες μορφές ἢ στὶς ἀνδρικές σὲ θηλυστολία, ὅπως στὶς μορφές στὴ σαρκοφάγο τῆς Ἀγ. Τριάδας⁸² ἢ στὴ γυναικεία μορφή ἀπὸ τὴν πομπὴ τῆς Τίρυνθας⁸³.

81. M.A.S. Cameron, Thera, Cretan and Mainland frescoes, TAW I 588, εἰκ. 4.

82. Βλ. σημ. 46.

83. IEE εἰκ. σ. 317, δεξιὰ.

β. Πάνω κορμός — Μετωπικά

Ἡ μετωπικὴ ἀπόδοση τοῦ πάνω κορμοῦ χρησιμοποιεῖται στὶς περιπτώσεις ὅπου ἡ πρόθεση τοῦ ζωγράφου εἶναι νὰ παραστήσει τὴ μορφή μετωπικά. Ὑποπαρασπόμενοι ἐλάχιστες μορφές στὶς θηραϊκὲς τοιχογραφίες, ἡ κροκοσυλλέκτρια ἀρ. 11 καὶ ὁ ψαράς ἀρ. 15, ἐνῶ σχεδὸν μετωπικὰ ἀποδίδεται καὶ ὁ πάνω κορμός στὸν ἔφηβο ἀρ. 23. Ὁ κορμός ἔχει τὸ σχῆμα ἰσοσκελοῦς ἀνάποδου τριγώνου, τοῦ ὁποῖου ἡ ὑποτείνουσα ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸν κεντρικὸ ἄξονα τοῦ στέρνου. Στὴν κροκοσυλλέκτρια τὸ στήθος δηλώνεται μὲ δύο καμπύλες δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοῦ κορμοῦ, οἱ θηλές σημειώνονται μὲ ρόδινη στιγμὴ, ἐνῶ ὁμοιόχρωμη πεταλόσχημη γραμμὴ σημειώνει τὸ χώρισμα τῶν μαστῶν. Παρόμοια ἀποδίδεται ὁ πάνω κορμός στὶς «Γαλανὲς Κυρίες», στὶς καθιστὲς γυναικεῖες μορφές στὴ μικρογραφία τοῦ τριμεροῦς ἱεροῦ, ὅπου ἐπίσης δηλώνονται οἱ θηλές, καὶ σὲ μιὰ περίπτωση τὸ σχῆμα τῶν μαστῶν⁸⁴.

γ. Πάνω κορμός — Ὅψη 3/4

Ὁ πάνω κορμός στὴν ὄψη τῶν 3/4 ἐπιλέγεται ὅταν ἡ μορφή κάνει κάποια κίνηση ἢ κρατᾷ κάποιο ἀντικείμενο. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ὁ κορμός ἔχει τὸ σχῆμα ἰσοσκελοῦς τριγώνου μὲ τὴν ὀρθὴ γωνία στὸν ὦμο τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς. Ἀνάλογα μὲ τὴν κλίση καὶ τὴ θέση τῶν χειρῶν ἐκφράζεται καὶ ἡ ἔνταση στὴν κίνηση τῆς μορφῆς. Ὑποπαρασπόμενοι οἱ πηδαλιόχοι τῶν πλοίων, οἱ δρομεῖς καὶ οἱ νέοι τῆς Πόλης V στὴ μικρογραφία, ἡ «Ἱέρεια» (ἀρ. 4), ἡ γυναικεῖα μορφή ποὺ κρατᾷ περιδέριο (ἀρ. 5), ἡ «πότνια θηρῶν», οἱ γυναῖκες μὲ τὶς ἀνθοδέσμες (ἀρ. 13, 14) καὶ ὁ πυγμάχος ἀρ. 18⁸⁵. Στὶς γυναικεῖες μορφές δηλώνεται τὸ περίγραμμα τοῦ στήθους τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς, ἐνῶ ἀπὸ τὸ ἄλλο δηλώνεται μόνο ἡ θηλή. Ἀντίστοιχα ἀποδίδονται ἡ «χορεύτρια» στὴν τοιχογραφία τῆς Κνωσοῦ καὶ οἱ ὀρθιες γυναικεῖες μορφές στὶς μικρογραφίες τοῦ τριμεροῦς ἱεροῦ καὶ τοῦ «ἱεροῦ ἄλσους καὶ χοροῦ»⁸⁶.

Τὰ χέρια

Τὰ χέρια τῶν θηραϊκῶν μορφῶν ἀποδίδονται ἄρκετὰ φυσιοκρατικὰ καὶ τὸ μέγεθός τους συνήθως εἶναι ἀνάλογο μὲ τὸ σῶμα (ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πληγωμένη μορφή ἀρ. 6). Κοινὸ χαρακτηριστικὸ εἶναι ἡ δήλωση τοῦ φουσκώματος τῶν μυῶν στὸν βραχίονα καὶ στὸν πήχη. Τὶς περισσότερες φορές φαίνονται ὁλόκληρα, σὲ διάφορες θέσεις καὶ τὰ δύο χέρια, ἐνῶ σὲ μερικές περιπτώσεις («Ἱέρεια»: ἀρ. 4, ὁ ἔφηβος ἀρ. 21, οἱ πηδαλιόχοι καὶ οἱ δρομεῖς στὴ μικρογραφία) τὸ χέρι τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς εἶναι λυγισμένο καὶ φαίνεται μόνο τμῆμα του, δίνοντας μιὰ προοπτικὴ ὄψη τῆς μορφῆς. Τὸν τρόπο αὐτὸ βρῖσκουμε ἀργότερα στὸν Ρυτοφόρο τῆς Κνωσοῦ, στὸν «ἀρχηγὸ τῶν μαύρων» ἀπὸ τὸ «Σπίτι τῶν Τοιχογραφιῶν» καὶ σὲ μορφές σὲ μυκηναϊκὲς τοιχογραφίες⁸⁷.

Τὸ μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον τῶν Θηραϊκῶν ζωγράφων συγκεντρώνει τὸ κάτω τμῆμα τοῦ χειροῦ, τὸ ὁποῖο ἀποδίδεται μὲ δύο διαφορετικοὺς τρόπους:

α. Ἀποδίδεται ἡ ράχη ἢ ἡ παλάμη τοῦ χειροῦ μὲ διπλωμένα τὰ δάχτυλα ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἀντίχειρα. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς τὸ χέρι ἔχει τετράγωνο ἢ ὀρθογώνιο σχῆμα, ἐνῶ ὅταν φαί-

84. Βλ. σημ. 5, 38. Ὑποπαρασπόμενοι οἱ «Μυκηναῖα», βλ. σημ. 80.

85. Ἀντιστοιχοῦν μὲ τὸν Ρυτοφόρο, βλ. σημ. 66.

86. Βλ. σημ. 37, 55.

87. Βλ. σημ. 66, 67.

νεται ή παλάμη τὰ δάχτυλα ἔχουν ὅλα τὸ ἴδιο μῆκος⁸⁸. Τὰ νύχια τονίζονται μὲ ἄσπρο χρῶμα στὶς ἀνδρικές καὶ ρόδινο στὶς γυναικείες μορφές. Ἔτσι ἀποδίδονται τὸ δεξιὸ χέρι τῆς μορφῆς ἄρ. 3 (εἶναι κλειστὸς καὶ ὁ ἀντίχειρας), τὸ δεξιὸ χέρι τῆς πεπλοφόρου «χορεύτριας» (ἄρ. 7), ὅπου ὅμως ἀποδίδεται λανθασμένα ὡς ἄριστερό χέρι, τὸ ἄριστερό χέρι τῶν κροκοσυλλεκτριῶν ἄρ. 9 καὶ ἄρ. 12, τὸ δεξιὸ χέρι τῆς κροκοσυλλέκτριας ἄρ. 10 (μὲ κλειστὸ τὸν ἀντίχειρα), τὰ χέρια τῶν ψαράδων ἄρ. 15 καὶ 16 καὶ τὸ δεξιὸ χέρι τοῦ ἐφήβου ἄρ. 23. Στὶς μορφές τῆς Ξεστῆς 3 βρίσκονται ὀρισμένες παραλλαγές τοῦ παραπάνω τρόπου, σὲ μιὰ προσπάθεια τοῦ ζωγράφου νὰ ἀποδώσει μὲ μεγαλύτερη φυσικότητα τὸ χέρι. Ἔτσι σὲ ὀρισμένες μορφές τὸ χέρι εἶναι σχεδὸν τριγωνικόν, δίνοντας τὸ διαφορετικὸ μέγεθος τῶν δαχτύλων (τὸ δεξιὸ χέρι τῆς μορφῆς ἄρ. 20, τὸ ἄριστερό τοῦ ἐφήβου ἄρ. 23). Στὴν κροκοσυλλέκτρια ἄρ. 11 βρίσκουμε μιὰ διαφορετικὴ ἀπόδοση, ὅπου φαίνεται ἡ παλάμη τοῦ ἁριστεροῦ χεριοῦ μὲ τὸν ἀντίχειρα ὅμως διπλωμένο νὰ σκεπάζει τὰ δύο δάχτυλα, ἔτσι ὥστε νὰ φαίνονται μόνο ὁ παράμεσος καὶ τὸ μικρὸ δάχτυλο. Ἐπίσης στὶς μορφές ἄρ. 20 (ἄριστερό χέρι) καὶ 21 (δεξιὸ χέρι) ὁ τρόπος αὐτὸς συνδυάζεται μὲ τὸ ἔντονο λύγισμα τοῦ καρποῦ, ἔτσι ὥστε τὸ ἄκρο τοῦ χεριοῦ νὰ ἔχει σχῆμα περίπου δισκοειδές.

β. Ἀποδίδεται σὲ τομὴ ἡ ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ χεριοῦ, ἔτσι ὥστε νὰ φαίνεται ὁ ἀντίχειρας καὶ ὁ δείκτης ἢ ὁ δείκτης μὲ τὸν παράμεσο⁸⁹. Ἔτσι ἀποδίδονται τὰ χέρια τῆς σκυφτῆς γυναικείας μορφῆς ἄρ. 1, τῆς «Ἰέρειας» (ἄρ. 4) καὶ τῶν μορφῶν ἄρ. 5-12, 21, 22. Τὸ χέρι ἔχει ὀριζόντια ἢ ἐλαφρὰ λοξὴ κλίση σὲ σχέση μὲ τὸν πήχη (ἄρ. 1, 4) ἢ εἶναι ἔντονα λυγισμένο πρὸς τὰ κάτω (ἄρ. 4, 5, 7, 11, 12), ἀκόμα καὶ πρὸς τὰ πίσω, ὅπως στὴν κροκοσυλλέκτρια ἄρ. 10, ἡ ὁποία στηρίζει τὸ καλάθι στὴν παλάμη της. Πιο σπάνια εἰκονίζεται ἡ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ χεριοῦ, ἔτσι ὥστε νὰ φαίνεται τὸ μικρὸ δάχτυλο καὶ ὁ μέσος. Τὴν ἀπόδοση αὐτὴ, ποὺ εἶναι μοναδικὴ στὴν αἰγαιακὴ ζωγραφικὴ⁹⁰, βρίσκουμε μόνο σὲ τρεῖς μορφές ἀπὸ τὴν Ξεστὴ 3, στὴν πληγωμένη γυναῖκα (ἄρ. 6, ἄριστερό χέρι, ἐνῶ τὸ δεξιὸ ἀποδίδεται λανθασμένα ὡς ἄριστερό), στὴν πεπλοφόρο «χορεύτρια» (ἄρ. 7, ἄριστερό χέρι) καὶ σὲ μιὰ κροκοσυλλέκτρια (ἄρ. 10, ἄριστερό χέρι).

Οἱ νέες καὶ τολμηρὲς αὐτὲς ἀποδόσεις τοῦ χεριοῦ, ποὺ βρίσκουμε μόνο στὶς μορφές τῆς Ξεστῆς 3 καὶ εἶναι ὅλες ἔργα τοῦ ζωγράφου τῶν κροκοσυλλεκτριῶν (βλ. παρακάτω), ἀποτελοῦν μιὰ πραγματικὴ σπουδὴ πάνω στὸ θέμα αὐτό, ποὺ εἶχε ὡς βασικὸ σκοπὸ τὴν προοπτικὴ καὶ πραγματικὴ ἀπόδοσή τους, πράγμα τὸ ὁποῖο ἐπιτεύχθηκε ἱκανοποιητικά, παρὰ τὰ λάθη ποὺ διαπιστώνονται.

Γ. Κάτω κορμὸς — Πόδια

Ὁ κάτω κορμὸς, ἀπὸ τὸ ὕψος περίπου τῆς κοιλιᾶς, καθὼς καὶ τὰ πόδια ἀποδίδονται σὲ

88. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται ἀντίστοιχες ἀποδόσεις χεριῶν σὲ μορφές τῶν κρητικῶν τοιχογραφιῶν: στή «χορεύτρια» (βλ. σημ. 38), στὸν «Πρίγκιπα-Ἱερέα», ἀνάγλυφη τοιχογραφία, ΥΜ Ι, ΡΜ ΙΙ2, 774 κέ., πίν. 504, 508, 510-11, 513-14, XIV, προμετωπίδα. ΡΜ ΙV 400. Στ. Ἀλεξίου, Ἐν παράλληλον διὰ τὸν Βασιλέα-Ἱερέα τῆς Κνωσοῦ, ΑΑΑ 1969, 429-434. Ἐφ. Σαπουνᾶ-Σακελλάρη, Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τοῦ μινωικοῦ ἀναγλύφου, ΑΑΑ 1962, 403, εἰκ. 4, στὸν Ρυτοφόρο (βλ. σημ.

66).

89. Ἀντίστοιχα ἀποδίδονται τὰ χέρια στὶς «Γαλανὲς κυρίες» (βλ. σημ. 6), στὶς γυναικείες μορφές στὶς μικρογραφίες τῆς Κνωσοῦ (βλ. σημ. 38, 55), στή «Μυκηναία» (βλ. σημ. 80).

90. Στὴ «Μυκηναία» τὸ ἄριστερό χέρι, ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποδοθεῖ μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, ἀποδίδεται λανθασμένα ὡς δεξιὸ χέρι, βλ. σημ. 80.

ὅλες τὶς θηραϊκὲς μορφὲς σὲ κατατομὴ σύμφωνα μὲ τὸν κανόνα τῆς μινωικῆς ζωγραφικῆς. Ἀνάλογα μὲ τὸ ἄνοιγμα τοῦ διασκελισμοῦ καὶ τὸ λύγισμα τῶν ποδιῶν δηλώνεται ἂν οἱ μορφὲς εἶναι στατικὲς ἢ κινημένες, καθὼς καὶ ἡ ἔνταση τῆς κίνησης.

Στὶς στατικὲς μορφὲς τὰ πόδια εἶναι ἐνωμένα, ἔτσι ὥστε νὰ φαίνεται μόνο ἡ ἐξωτερικὴ πλευρά (μορφὲς στὴ «Συνέλευση στὸν λόφο») ἢ νὰ φαίνεται ὁλόκληρο τὸ πόδι τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς καὶ τμῆμα τῆς ἐσωτερικῆς, ἐνῶ τὰ κάτω ἄκρα ἀλληλοεπικαλύπτονται μερικὰ (ἀρ. 15) ἢ βρίσκονται τὸ ἓνα πίσω ἀπὸ τὸ ἄλλο (ἀρ. 16).

Στὶς μορφὲς ποὺ εἰκονίζονται νὰ περπατοῦν (ἀρ. 3, 5, 7, 9, 10, 22, 23) τὸ προβαλλόμενο πόδι εἶναι λυγισμένο, ἐνῶ τὸ ἄλλο εἶναι τεντωμένο πρὸς τὰ πίσω. Τὴν ἴδια θέση, ἀλλὰ μὲ μεγαλύτερο τὸ ἄνοιγμα τοῦ διασκελισμοῦ, ἔχουν τὰ πόδια τῶν δύο σκυφτῶν μορφῶν (ἀρ. 1, 9) καὶ τῶν πυγμάχων (ἀρ. 17, 18).

Στὶς μισοκαθισμένες μορφὲς καὶ τὰ δύο πόδια εἶναι ἔντονα λυγισμένα, ὅπως φαίνεται στὶς μορφὲς ἀρ. 11, 12 καὶ 20, ἐνῶ στὶς καθιστὲς εἶναι λυγισμένα σὲ ὀρθή γωνία (στὴ μορφὴ ἀρ. 6 μόνο τὸ δεξιὸ πόδι).

Ὅλες οἱ μορφὲς παριστάνονται ἀνυπόδητες, ὅπως γίνεται συνήθως καὶ στὶς ἄλλες αἰγαιακὲς τοιχογραφίες⁹¹. Τὸ κάτω τμῆμα τῶν ποδιῶν ἐνδιαφέρει λιγότερο τοὺς Θηραίους ζωγράφους ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο τμῆμα τῶν χειρῶν. Ὡστόσο συχνὰ δίνεται προσοχὴ στὴ σωστὴ ὀπτικὴ ἀπόδοσή τους. Διακρίνονται τρεῖς τρόποι ἀπόδοσης τοῦ ποδιοῦ:

1. Καὶ τὰ δύο πόδια ἀποδίδονται ὅμοια, σχεδιάζονται γενικὰ χωρὶς νὰ δηλώνονται τὰ δάχτυλα μὲ μοναδικὴ λεπτομέρεια τὸ νύχι τοῦ μεγάλου δαχτύλου. Ἔτσι ἀποδίδονται τὰ πόδια τῆς «Ἱέρειας» (ἀρ. 4), ὅπου ὅμως διαπιστώνεται μιὰ γενικότερη ἀδυναμία στὴν ἀπόδοση τοῦ ποδιοῦ, καθὼς καὶ τὰ πόδια τῶν μορφῶν στὴ μικρογραφικὴ ζωφόρο.

2. Τὰ δύο πόδια ἀποδίδονται μὲ παρόμοιο τρόπο ἀλλὰ δηλώνεται τὸ μεγάλο δάχτυλο (πυγμάχοι ἀρ. 17, 18).

3. Στὴν περίπτωσι αὐτῇ, ποὺ εἶναι καὶ ἡ συνηθέστερη, τὸ κάθε πόδι ἀποδίδεται διαφορετικὰ, ἀνάλογα μὲ τὴν πλευρὰ ποὺ φαίνεται. Ἔτσι ὅταν πρόκειται γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ποδιοῦ φαίνεται τὸ μικρὸ δάχτυλο καὶ ὅλα ἢ μερικὰ ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα δάχτυλα πάνω ἀπὸ αὐτό, ἐνῶ στὴν ἀντίθετη περίπτωσι φαίνεται μόνο τὸ μεγάλο δάχτυλο. Ἔτσι ἀποδίδονται τὰ πόδια στὶς μορφὲς ἀρ. 1, 3, 6, 7, 15, 16⁹², ἐνῶ στὶς ὑπόλοιπες τὰ πόδια λείπουν ἢ εἶναι πολὺ φθαρμένα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ νύχια δηλώνεται καὶ ὁ ἀστράγαλος μὲ πεταλόσχημη γραμμὴ καὶ στὰ δύο πόδια (ἀρ. 6, 7, 9, 10-12)⁹³.

VI. Ἡ διάταξη τῶν μορφῶν στὴ σύνθεσις

Οἱ μορφὲς μεγάλης κλίμακας εἰκονίζονται πάντοτε νὰ πατοῦν σὲ κάποιο συγκεκριμένο στοιχεῖο, τὸ ὁποῖο εἶναι συνήθως τὸ κάτω περιθώριο τῆς τοιχογραφίας. Τὸ περιθώριο αὐτὸ εἶναι εἴτε διακοσμητικὸ εἴτε παραστατικόν. Τὸ πρῶτο ἀποτελεῖται ἀπὸ μιὰ ἢ περισσότερες ταινίες, οἱ ὁποῖες σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις (Οἶκ. Γυναικῶν, Δυτικὴ Οἰκία) συνδυάζονται μὲ ἀπομίμησις ὀρθομαρμάρωσης⁹⁴. Τὸ δεύτερο, ποὺ εἶναι σπανιότερο⁹⁵, παριστάνει φυσικὸ ἔδα-

91. Μορφὲς μὲ ὑποδήματα, ἐνδεικτικὰ βλ. σημ. 65, PM III εἰκ. 144. Lang ὁ.π. 68 (ἀρ. 16H43), πίν. 12, 15, 121, B.

92. Τοιχ. πομπῆς Κνωσοῦ: PM II2, 717 κέ., εἰκ. 450, 454, πίν. XXVI-VII.

93. Κριτσέλη-Προβίδη ὁ.π. 42, 43 (ἀρ. B-3), πίν. 6β.

94. Ἐνδεικτικὰ βλ. σημ. 65, 92.

95. Λυρωδός: Lang ὁ.π. 79-80 (ἀρ. 43H6), πίν. 12,

125. Βλ. σημ. 71.

φος (Ξεστή 3, σύνολο κροκοσυλλεκτριών). Μόνο σε μιὰ περίπτωση (τοιχ. ε) οί μορφές πατοῦν σὲ μιὰ μεγάλη, προφανῶς λίθινη κατασκευή.

Στὴ Θήρα οί μορφές τοποθετοῦνται, ὅπως συνηθίζεται στὴν αἰγαιακὴ ζωγραφικὴ, πάντοτε σὲ μιὰ σειρά, παρατακτικὰ χωρὶς νὰ συμπλέκονται μεταξύ τους μὲ ἐξαίρεση τὴν τοιχογραφία τῶν πυγμάχων (τοιχ. μ), ὅπου ἡ ἐπικάλυψη ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὸ θέμα⁹⁶. Ἡ συσχέτιση τῶν μορφῶν μεταξύ τους ἢ πρὸς κάποιο κεντρικὸ πρόσωπο δηλώνεται μὲ ἐξωτερικὰ στοιχεῖα, ὅπως γίνεται συνήθως στὴν αἰγαιακὴ ζωγραφικὴ, δηλαδή μὲ τὴν κατεύθυνση πρὸς τὴν ὁποία κινοῦνται οί μορφές, τὴ στάση τοῦ σώματος καὶ τὴ θέση τῆς κεφαλῆς. Ἐπίσης ἡ πράξη συνήθως δὲν ἀπεικονίζεται κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐξέλιξής της, π.χ. οί δύο ψαράδες (ἀρ. 15, 16)⁹⁷. Ξεχωρίζει ὁ ζωγράφος τῶν κροκοσυλλεκτριῶν, ὁ ὁποῖος προσπαθεῖ νὰ συνδέσει τίς μορφές του ὄχι μόνο ὡς πρὸς τὸ κεντρικὸ πρόσωπο τῆς σύνθεσης («πότνια θηρῶν») ἀλλὰ καὶ μεταξύ τους, ὅπως τίς δύο κροκοσυλλέκτριες (ἀρ. 11, 12, εἰκ. 6β), καθὼς καὶ τὸν ἔφηβο μὲ τὸ παιδί (ἀρ. 22, 23), οί ὁποῖες, ἂν καὶ εἰκονίζονται νὰ ἐκτελοῦν κάποια πράξη, φαίνονται ὥστόσο νὰ στρέφουν καὶ τὴν προσοχή τους ἢ μιὰ πρὸς τὴν ἄλλη. Τὸ σχῆμα αὐτὸ ἀσφαλῶς προσδίδει ξεχωριστὴ κίνηση καὶ ζωντάνια στὴ σύνθεση, στοιχεῖα ποὺ ἐπιτείνονται καθὼς ὀρισμένες ἀπὸ τίς μορφές παριστάνονται κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐξέλιξής κάποιας πράξης. Ἔτσι τὸ στιγμιαῖο ἀποδίδεται στὴν κροκοσυλλέκτρια (ἀρ. 9) ποὺ ἀδειάζει τὸ καλάθι της σὲ ἄλλο, στίς δύο κροκοσυλλέκτριες (ἀρ. 11, 12) καθὼς κόβουν τὸ ἄνθος τοῦ κρόκου, στὴν «πότνια θηρῶν» (ἀρ. 8) τὴ στιγμὴ ποὺ παίρνει ἀπὸ τὸν πίθηκο τοὺς στήμονες τῶν κρόκων, στὴν πληγωμένη γυναῖκα (ἀρ. 6, εἰκ. 5α) ἐνόσω ἡ πληγὴ της αἱμορραγεῖ καὶ ἡ ἴδια ὑποφέρει. Ὅπως ἀναφέραμε ὅμως, τὰ παραπάνω ἀποτελοῦν σπάνιο φαινόμενο στὴν αἰγαιακὴ ζωγραφικὴ.

Ἡ ἰσοκεφαλία⁹⁸ εἶναι ἓνα στοιχεῖο ποὺ δὲν ἐνδιαφέρει τοὺς Θηραίους ἀλλὰ καὶ τοὺς ἄλλους Αἰγαιοὺς ζωγράφους, οί ὁποῖοι προτιμοῦν νὰ ἀπεικονίζουν τίς μορφές σύμφωνα μὲ τίς φυσικὲς ἀναλογίες ποὺ ἔχουν μεταξύ τους. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ τοιχογραφία μὲ τὸν ἔφηβο καὶ τὸ παιδί ἀπὸ τὴν Ξεστή 3 (τοιχ. ο).

Γενικὰ διαπιστώνεται ὅτι ἡ κάθε μορφή εἶναι καλλιτεχνικὰ αὐθύπαρκτη, ἐνῶ πολλὲς χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἰδιαιτερότητες ποὺ τοὺς προσδίδουν ὄντοτητα, π.χ. ἡ «πότνια θηρῶν» (ἀρ. 8), ἡ «χορεύτρια» (ἀρ. 7), ἡ πληγωμένη γυναῖκα (ἀρ. 6).

Στὴ Θήρα, ὅπως στὸ ὑπόλοιπο Αἶγαῖο, ἡ μικρογραφικὴ ζωγραφικὴ διαπνέεται ἀπὸ περισσότερη ἐλευθερία ὡς πρὸς τὴ διευθέτηση τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων ζωγραφικῶν στοιχείων μέσα στὴν παράσταση, ἔτσι ὥστε νὰ ἐξυπηρετεῖται ὁ συχνὰ διηγηματικὸς χαρακτήρας της. Ἔτσι στὴ μικρογραφικὴ ζωφόρο οί μορφές δὲν πατοῦν ἀπαραίτητα σὲ κάποιο σχηματικὰ δοσμένο ἔδαφος ἀλλὰ σὲ πολλὲς περιπτώσεις ὑπονοεῖται τὸ φυσικὸ ἔδαφος⁹⁹. Ἐπίσης ἡ παρατακτικὴ διευθέτηση ἐφαρμόζεται μόνο στίς περιπτώσεις ποὺ ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῆς σκηνῆς, π.χ. στοὺς στρατιῶτες τοῦ βόρειου τμήματος ἢ στοὺς νέους ποὺ βρίσκονται παρατεταγμένοι μπροστὰ ἀπὸ τὴν Πόλη V τοῦ νότιου τμήματος¹⁰⁰. Ἀντίθετα οί μορφές παριστάνονται σκόρπιες στὴ σύνθεση, ἐνῶ πολλὲς ἀλληλοεπικαλύπτονται (π.χ. οί ἐπιβάτες τῶν πλοίων). Παρόλο ποὺ ἡ κάθε μορφή ἀποδίδεται ξεχωριστά (περιγραφικά, βλ. παραπάνω) οί περισσότερες χαρακτηρίζονται ἀπὸ μιὰ «ἀνωνυμία», ὑποτασσόμενες στὴ συνολικὴ εἰκόνα. Ὡς πρὸς τὴ δράση τῶν μορφῶν, ἰσχύουν τὰ ἴδια μὲ τὴ ζωγραφικὴ

96. Ἡ ἀλληλοεπικάλυψη μορφῶν πρωτοεμφανίζεται στὴ μινωικὴ σφραγιδογλυφία, Walberg ὁ.π. 124 κέ. Στίς μινωικὲς τοιχογραφίες εἶναι συνήθης ἤδη ἀπὸ τὴ MM IIIB ἐποχὴ, βλ. σημ. 6, 44, 92. PM III, 770 κέ., εἰκ. 502.

97. Walberg ὁ.π.

98. Πλάτων, *ΚρητΧρον* 13, 1959, 326.

99. Βλ. σημ. 55.

100. Βλ. σημ. 38. PM III εἰκ. 28.

μεγάλης κλίμακας. Ὡστόσο μερικὲς σκηνὲς φαίνονται νὰ ἀποτελοῦν στιγμιότυπα, ποὺ σκοπὸ ἔχουν νὰ ζωντανέψουν τὴν παράσταση καὶ ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ παραλειφθοῦν χωρὶς νὰ ἀλλάξει οὐσιαστικὰ τὸ περιεχόμενό της, τουλάχιστον ἔτσι ὅπως τὸ ἀντιλαμβανόμαστε σήμερα, π.χ. οἱ δύο συνομιλοῦντες ἄνδρες στὴν Πόλη IV (εἰκ. 2β).

VII. Οἱ ζωγράφοι

Τὸ ὑψηλὸ ἐπίπεδο ἀπὸ ἄποψη καλλιτεχνικῆς ποιότητος τῶν θηραϊκῶν τοιχογραφιῶν, καθὼς καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὅλα τὰ μέχρι σήμερα ἀνασκαμμένα κτίσματα τοῦ Ἀκρωτηρίου ἦταν τοιχογραφημένα, δείχνουν ὅτι ὑπῆρχαν ἐπαγγελματίες ζωγράφοι ποὺ ἐργάζονταν μὲ βάση τὶς παραγγελίες τῶν ιδιοκτητῶν τῶν οἰκοδομημάτων. Ἡ τοιχογράφηση ὀρισμένων καὶ μόνο χώρων σὲ κάθε κτίσμα δείχνει ὅτι ἦταν ἓνα εἶδος πολυτελείας, ποὺ προοριζόταν μᾶλλον γιὰ τοὺς ἐπίσημους χώρους τοῦ σπιτιοῦ. Οἱ ζωγράφοι αὐτοὶ διατηροῦσαν πιθανότατα εἰδικευμένα συνεργεῖα ἀπὸ μαθητευόμενους καὶ βοηθοὺς¹⁰¹. Παρακάτω θὰ δοῦμε τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα ποὺ χαρακτηρίζουν ὀρισμένους ἀπὸ τοὺς Θηραίους ζωγράφους ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοση τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς.

Ἡ Μικρογράφος τῆς Δυτικῆς Οἰκίας¹⁰²

Ἡ Μικρογράφος τῆς Δυτικῆς Οἰκίας ἀποδίδει τὶς ἀνθρώπινες μορφὲς σύμφωνα μὲ τὴ μινωικὴ παράδοση. Δὲν δίνει ἰδιαίτερη σημασία στὶς ἀνατομικὲς λεπτομέρειες τῶν μορφῶν, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς νεκροὺς πολεμιστὲς (βλ. παραπάνω), ὅπου φαίνεται ὅλη τοῦ ἡ δεξιότητά, καὶ τὶς γυναικεῖες μορφές, ὅπως γίνεται καὶ στὴν κνωσιακὴ μικρογραφία τοῦ τριμεροῦς ἱεροῦ. Ἔτσι τὸ κάτω ἄκρο τῶν χειρῶν τοὺς ἀποδίδεται σὲ τομή, ἐνῶ σὲ μιὰ περίπτωση δηλώνεται μὲ σαφήνεια καὶ τὸ κάτω ἄκρο τῶν ποδιῶν, σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ἀνδρικὲς μορφές, ὅπου τὰ τμήματα αὐτὰ ἀποδίδονται γενικά. Ἡ κατατομή τοῦ προσώπου ἀποδίδεται γενικά χωρὶς νὰ διαφοροποιοῦνται οὐσιαστικὰ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου. Ὁ τρόπος γραφῆς τόσο τοῦ προσώπου ὅσο καὶ τῶν ποδιῶν εἶναι ἐντελῶς ὅμοιος σὲ ὅλες τὶς μορφές, πράγμα ποὺ ἐπιβεβαιώνει ὅτι ἓνας ζωγράφος ἦταν ὁ ἐκτελεστὴς τοῦ ἔργου. Ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου συνήθως δηλώνεται τὸ μάτι ὡς μαύρη στιγμή, ἂν καὶ σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις φαίνεται νὰ ἔχει παραλειφθεῖ (ἢ ἔχει ἀπολεπισθεῖ).

Ἡ ζωγράφος τῶν ψαράδων

Στὸν ζωγράφο αὐτὸν ἀποδίδονται οἱ δύο ψαράδες (ἀρ. 15, 16) ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Οἰκία¹⁰³.

Οἱ μορφές αὐτὲς δείχνουν ὅτι ὁ ζωγράφος χρησιμοποιεῖ μὲ ἄνεση τὰ παραδοσιακὰ σχήματα καὶ δὲν ἐνδιαφέρεται σχεδὸν καθόλου γιὰ τὴν προοπτικὴ ἀπόδοση τοῦ σώματος. Οἱ σωστὲς ἀναλογίες, ἡ ἄρμονία στὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου, ἡ σωστὴ ὀπτικὴ ἀπόδοση τῶν ἄκρων μελῶν φανερώουν τὴν ὠριμότητα τοῦ ζωγράφου. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ καθόλου δὲν προσδίδουν στὶς μορφές ἀκαμψία, στεγνότητα ἢ ἑλλειψὴ ἑκφρασεως. Ἀντίθετα ἡ συμβατικότητα συνδυασμένη μὲ τὴ λιτότητα, τὶς ἀπαλὲς καμπύλες καὶ τὴ συνεχὴ ροὴ τοῦ περιγράμματος, δίνουν στὶς μορφές χάρη καὶ πνευματικότητα, πιὸ φανερὴ στὸν ψαρά ἀρ. 15 (εἰκ. 10α).

101. Χρ. Τελεβάντου, *Ἡμερίδα Θήρας* 57 κέ.

102. Αὐτόθι.

103. Αὐτόθι ἔχουμε ἐκφράσει τὴν ἄποψη ὅτι πιθανὸν

ὁ ζωγράφος τῶν ψαράδων εἶναι ὁ ἴδιος μὲ τὸν Μικρογράφου τῆς Δυτικῆς Οἰκίας.

· Ο ζωγράφος τῶν κροκοσυλλεκτριῶν

Στὸν ζωγράφο τῶν κροκοσυλλεκτριῶν ἀποδίδονται οἱ γυναικεῖες μορφές ἀρ. 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, ἡ ἀνδρική μορφή ἀρ. 20, οἱ ἐφηβικὲς ἀρ. 22 καὶ ἀρ. 23, καθὼς καὶ τὸ παιδί ἀρ. 22, οἱ ὁποῖες παριστάνονται σὲ τοιχογραφίες τῆς Ξεστῆς 3¹⁰⁴. Ὁ ζωγράφος αὐτὸς ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοση τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὰ ἑξῆς στοιχεῖα:

1. Τὴν ἐντονη τάση γιὰ προοπτική ἀπόδοση τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς, κυρίως ὅταν αὐτὴ παριστάνεται σὲ σύνθετες στάσεις. Αὐτὴ φαίνεται στὸν τρόπο ἀπόδοσης τοῦ πάνω κορμοῦ σὲ κατατομή μὲ ὄψη λοξὰ ἀπὸ πίσω, καθὼς καὶ στὶς πρωτοποριακὲς ἀποδόσεις τοῦ κάτω ἄκρου χειροῦ, τόσο ὅταν εἰκονίζεται σὲ τομὴ ὅσο καὶ ὅταν φαίνεται ἡ ράχη ἢ ἡ παλάμη τοῦ χειροῦ (βλ. παραπάνω, εἰκ. 10β).

2. Τὶς σύνθετες στάσεις τῶν μορφῶν. Ἀπὸ τὰ καλύτερα παραδείγματα εἶναι οἱ τρεῖς μορφές ποὺ παριστάνονται νὰ στρέφουν τὸ κεφάλι πρὸς τὰ πίσω (ἀρ. 7, 11, 23), στάση ἰδιαίτερα σπάνια στὴν αἰγαιακὴ ζωγραφικὴ (βλ. παραπάνω).

Στὴν πεπλοφόρο «χορεύτρια» (ἀρ. 7) ἡ στροφή τῆς κεφαλῆς συνδυασμένη μὲ τὸν τρόπο ποὺ κρατᾷ ἡ μορφή τὸ πέπλο γύρω ἀπὸ τὸ σῶμα τῆς (τὸ ἀριστερὸ χέρι εἶναι τεντωμένο πρὸς τὰ κάτω διασταυρώνοντας λοξὰ τὸ σῶμα καὶ κρατᾷ τὴ μιὰ ἄκρη τοῦ πέπλου — τὸ ἄλλο χέρι, ποὺ εἶναι λυγισμένο καὶ ἀνυψωμένο ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ πρόσωπο, φέρει τὸ πέπλο πίσω ἀπὸ τὴν κεφαλὴ) καὶ τὸ ἀνάλαφρο περπάτημα στὰ ἀκροδάχτυλα (πετυχαίνεται μὲ τὴν ἀνύψωση τῶν πελμάτων) δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ μορφή περιστρέφεται χορεύοντας, δικαιώνοντας τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς ὡς χορεύτριας. Συγκρινόμενη μὲ τὶς ἀντίστοιχες μορφές στὴ μινωικὴ ζωγραφικὴ, τὴ χορεύτρια ἀπὸ τὴν ὁμώνυμη τοιχογραφία τῆς Κνωσοῦ καὶ τὶς χορεύτριες ἀπὸ τὴ μικρογραφία τοῦ «ἱεροῦ ἄλσους», ὅπου ἡ περιστροφικὴ κίνηση τῶν μορφῶν ἀποδόθηκε μὲ τὴν κίνηση τῶν χειρῶν ἢ τὴ θέση τῶν μαλλιῶν, φανερώνει τὴν πραγματικὰ τολμηρὴ προσπάθεια τοῦ Θηραίου ζωγράφου. Τὴν ἐντύπωση τῆς περιστροφῆς δίνει καὶ ὁ ἐφηβος ἀρ. 23, ὁ ὁποῖος παριστάνεται κρατώντας μεγάλο ὕφασμα νὰ φέρνει τὸ δεξιὸ χέρι ἐμπρὸς, λυγισμένο σὲ ὀρθή γωνία καὶ τὸ ἄλλο λοξὰ πρὸς τὰ κάτω, τεντωμένο. Ἀντίθετα στὴν κροκοσυλλέκτρια ἀρ. 11 ἡ στροφή τῆς κεφαλῆς προσδίδει ζωντάνια σὲ ὅλη τὴν παράσταση καὶ συνδέει τὶς δύο μορφές (ἀρ. 11, 12) μεταξύ τους, δίνοντας ἀκόμα καὶ τὴν ἐντύπωση τῆς συνομιλίας.

Ἡ καθιστὴ πληγωμένη γυναίκα (ἀρ. 6, εἰκ. 5α) ἀποτελεῖ ἀκόμα ἓνα δεῖγμα σύνθετης στάσης τοῦ ἀνθρώπινου σώματος, ὅπου τὸ βάρος δίνεται κυρίως στὸν τρόπο ἀπόδοσης τῶν ἄκρων. Τὸ πόδι τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς εἶναι λυγισμένο σὲ ὀρθή γωνία καὶ τὸ ἄλλο, τὸ πληγωμένο, παριστάνεται τεντωμένο. Ἡ μορφή μὲ μιὰ ἐλαφρὰ κλίση τοῦ σώματος πρὸς τὰ ἐμπρὸς τεντώνει τὸ δεξιὸ χέρι γιὰ νὰ ἀκουμπήσει τὸ πληγωμένο σημεῖο καὶ ἀνυψώνει τὸ ἀριστερὸ χέρι ἐμπρὸς στὸ πρόσωπο, λυγισμένο σχεδὸν σὲ ὀρθή γωνία, ἔτσι ὥστε ἡ παλάμη νὰ ἀγγίζει τὸ μέτωπο. Εἶναι καταφανὴς ἡ πρόθεση τοῦ ζωγράφου νὰ ἀποτυπώσει τὸ συναίσθημα τοῦ πόνου. Ἡ μορφή αὐτὴ, παρὰ τὶς δυσαναλογίες ποὺ ὑπάρχουν (τὸ πολὺ μακρὸ δεξιὸ χέρι), μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ μαζὶ μὲ τὶς δύο προηγούμενες μορφές, ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ ἐκφραστικότερα δείγματα τῆς θηραϊκῆς ζωγραφικῆς καὶ εἰδικὰ ἐνὸς ζωγράφου ποὺ ἀναζητεῖ νέα σχήματα.

3. Διακρίνεται γιὰ τὴν προσπάθειά του νὰ ἀποδώσει, ἔστω μὲ ἐξωτερικὰ σχήματα, τὰ συναισθήματα ὀρισμένων μορφῶν (ἀρ. 6, 12, 13, βλ. παραπάνω).

4. Ἄλλο χαρακτηριστικὸ εἶναι ἡ τάση νὰ ἀποδοθοῦν ἀνατομικὲς λεπτομέρειες, συνήθως δευτερεύουσας σημασίας, ὅπως εἶναι γιὰ παράδειγμα ἡ κλείδα τῆς ὠμοπλάτης καὶ ἡ καμπύλη

104. Αὐτόθι.

τῆς κοιλιᾶς στὴν ἀνδρική μορφή ἀρ. 20 (εἰκ. 10β), οἱ μύες πάνω ἀπὸ τὴν αἰδῶ στὸν ἔφηβο ἀρ. 23 (εἰκ. 10γ), τὸ χώρισμα τῶν μαστῶν μὲ ρόδινη πεταλόσχημη γραμμὴ στὴ μορφή ἀρ. 11, ὁ ἀστράγαλος μὲ ρόδινη ἐπίσης πεταλόσχημη γραμμὴ στὶς γυναικεῖες μορφές. Στὶς τελευταῖες ἀποδίδει τὰ σημεῖα τοῦ σώματος ὅπου ἡ ἐπιδερμίδα εἶναι πιὸ ἀπαλὴ ἢ διαφοροτικοῦ χρώματος μὲ ρόδινες πινελιές: στὰ χεῖλη, κάτω ἀπὸ τὸ πηγούνι, ἀνάμεσα στὰ δάχτυλα τῶν ποδιῶν καὶ τῶν χεριῶν, στὶς παλάμες καὶ στὰ πέλματα, ἀλλὰ καὶ στὰ νύχια.

5. Σὲ ὅλες τὶς γυναικεῖες μορφές τὸ προφίλ τοῦ προσώπου γράφεται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο (εἰκ. 8): μιὰ μεγάλῃ ἐλαφρὰ καμπύλῃ γραμμὴ δηλώνει τὸ ἐπίπεδο ἢ ἐλαφρὰ καμπύλο μέτωπο καὶ τὴ ράχη τῆς μύτης, μιὰ δευτέρῃ γραμμὴ δηλώνει τὸ κάτω τμήμα τῆς μύτης μέχρι τὸ πάνω χεῖλος, ἢ τρίτῃ τὸ πάνω χεῖλος, ἢ τέταρτῃ τὸ κάτω χεῖλος, ἢ πέμπτῃ τὸ πηγούνι καὶ ἡ ἕκτῃ τὸ λιγότερο ἢ περισσότερο ἔντονο διπλοσάγωνο¹⁰⁵. Τὸ ἴδιο σχῆμα ἔχει καὶ τὸ προφίλ τῶν ἀνδρικῶν μορφῶν μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι δὲν διακρίνονται πινελιές, ἐπειδὴ ἀποδίδονται σὲ σκιαγραφία. Ἡ μύτη σὲ ὅλες τὶς μορφές εἶναι μικρὴ, μυτερή καὶ ἐλαφρὰ ἀνασηκωμένη, τὰ χεῖλη εἶναι φυλλόσχημα καὶ ξεχωρίζουν μεταξὺ τους, τὸ πηγούνι εἶναι στρογγυλό, ἐνῶ στὶς γυναικεῖες μορφές ὑπάρχει διπλοσάγωνο.

Τὸ μάτι εἶναι πάντα ἀμυγδαλόσχημο καὶ σχηματίζεται μὲ σχεδὸν ὁμοιόμορφη μαύρη καμπύλῃ πάνω καὶ κάτω, ἡ ἱρίδα εἶναι καστανή, μαύρη καὶ σὲ μιὰ περίπτωσι γαλανή (ἀρ. 10), ἡ κόρη δηλώνεται μὲ μαύρη στιγμὴ, ἐνῶ ὑπάρχουν χαρακτηριστικὰ γαλανὰ ἢ καστανὰ (ἀνδρικοῦ γένους) τρίγωνα δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς ἱρίδας, ποὺ ὁρισμένες φορές ἐνώνονται μεταξὺ τους μὲ γραμμὴ¹⁰⁶. Τὸ φρύδι εἶναι τοξωτό, μεγάλο, ἀρκετὰ παχύ, λεπταίνει καὶ πρὸς τὶς δύο ἄκρες. Σὲ μερικὲς μορφές ὑπάρχουν μικρὲς γραμμὲς κατὰ μῆκος τοῦ φρυδιοῦ καὶ στὸ περίγραμμα τοῦ ματιοῦ, ποὺ δηλώνουν τὶς βλεφαρίδες (π.χ. ἀρ. 6).

Τὸ αὐτὶ στὶς ἀνδρικές μορφές δηλώνεται ἀπλῶς μὲ μαῦρο περίγραμμα, ἐνῶ στὶς γυναικεῖες ἀποδίδεται μὲ σχεδὸν διακοσμητικὸ τρόπο μὲ ρόδινη γραμμὴ. Σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις ὑπάρχουν καὶ ρόδινες στιγμὲς κατὰ μῆκος τῆς ἐσωτερικῆς γραμμῆς (π.χ. ἀρ. 11).

6. Παρατηρεῖται ἀδυναμία στὴν ἀπόδοση τῆς κνήμης τῶν γυναικείων μορφῶν, ποὺ ἀποδίδεται πολὺ χοντρή σὲ σχεδὸν τριγωνικὸ σχῆμα. Ἀντίθετα στὶς ἐφηβικὲς καὶ παιδικὲς μορφές τὰ πόδια εἶναι λεπτὰ καὶ λυγρὰ.

7. Τόσο τὰ χέρια ὅσο καὶ τὰ πόδια ἀποδίδονται μὲ ἔντονα καμπύλες γραμμὲς ποὺ δίνουν τὴν ἐντύπωση τῆς πλούσιας σάρκας.

Καταλήγοντας θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ ζωγράφος τῶν κροκοσυλλεκτριῶν ἐνδιαφέρεται νὰ ἀποδώσει τὴν ἀνθρώπινη μορφή ὅσο γίνεται πιὸ κοντὰ στὴν πραγματικὴ εἰκόνα, κυρίως ὅσον ἀφορᾷ τὸ σῶμα. Ἀντίθετα τὸ κεφάλι χαρακτηρίζεται ἀπὸ συμβατικότητα, ἀφοῦ ὅλες ἔχουν τὰ ἴδια χαρακτηριστικά. Ἡ διαφοροποίηση τῶν μορφῶν γίνεται κυρίως μὲ τὴν κόμμωση, τὰ κοσμήματα καὶ τὴ στάση. Ἀξίζει ὅμως νὰ σταθοῦμε λίγο στὴν κροκοσυλλεκτρία ἀρ. 10 (εἰκ. 7), ἡ ὁποία διαφέρει ἀπὸ τὶς ἄλλες ὡς πρὸς τὸ χρῶμα τῶν ματιῶν καὶ τῶν μαλλιῶν, ποὺ εἶναι γαλανὸ καὶ κοκκινωπὸ ἀντίστοιχα. Δὲν ἀποκλείεται ἐδῶ νὰ ἔχουμε μιὰ ἐνδειξη τῆς πρόθεσης τοῦ καλλιτέχνη νὰ ἀπεικονίσει κάποιο ὑπαρκτὸ πρόσωπο, πρᾶγμα ποὺ φαίνεται νὰ ἐπιχειρεῖ ὁ ζωγράφος τῶν κυριῶν μὲ τὶς ἀνθοδέσμες, μὲ τὸν ὁποῖο συνεργάστηκαν στὴν τοιχογράφηση τῆς Ξεστῆς 3.

105. Διπλοσάγωνο ἔχουν γυναικεῖες μορφές σὲ μυκηναϊκὲς τοιχογραφίες τῆς Πύλου, τῆς Θήβας καὶ τῶν Μυκηνῶν: Lang ὁ.π. 56, 83-89 (ἀρ. 49Hnws), πίν. 33, 116, 127, D. Βλ. σημ. 80.

106. Παρόμοια τρίγωνα ἢ τόξα γιὰ τὴ δήλωση τῆς

φλέβωσης τοῦ βολβοῦ ἔχουν ἀνθρώπινες μορφές σὲ τοιχογραφίες τῆς Πύλου, τῶν Μυκηνῶν καὶ τῆς Τίρυνθας: Lang ὁ.π. 56, 89-90 (ἀρ. Hnws), πίν. 38, 128, Κριτσέλη-Προβίδη ὁ.π. 81, καθὼς ἐπίσης καὶ ὁ Ρυτοφόρος τῆς Κνωσοῦ: PM II2, εἰκ. 442B.

· Ο ζωγράφος τῶν κυριῶν μὲ τὶς ἀνθοδέσμες

Ἔργα τοῦ ζωγράφου αὐτοῦ θεωροῦνται οἱ δύο γυναικεῖες μορφές πού κρατοῦν ἀνθοδέσμες καὶ καλάθια μὲ κρόκους (ἀρ. 13, 14) ἀπὸ τὴν Ξεστή 3¹⁰⁷. Ἄν καὶ ἀνήκουν στὸ τοιχογραφικὸ σύνολο τῶν κροκοσυλλεκτριῶν (βλ. κατ. τοιχ. δ-ζ), ἐντούτοις δὲν πρόκειται γιὰ ἔργα τοῦ ζωγράφου τῶν κροκοσυλλεκτριῶν. Τὸ προφίλ τοῦ προσώπου γράφεται μὲ διαφορετικὸ τρόπο: μιὰ μεγάλη πινελιὰ δηλώνει τὸ ἰδιόμορφο στὴν κάθε μορφή μέτωπο (ἴσιο μὲ ἐντονη γωνία στὸ σημεῖο ἔνωσης μὲ τὴ μύτη στὴ μορφή ἀρ. 13, καμπύλο στὴν ἀρ. 14) καὶ τὴ ράχη τῆς ἴσιας ἀλλὰ ἀρκετὰ μεγάλης μύτης, ἡ δευτέρα πινελιὰ δηλώνει τὸ κάτω μέρος τῆς μύτης καὶ τὰ χεῖλη, ἐνῶ ἡ τρίτη τὸ πολὺ στρογγυλὸ πηγούνι, χωρὶς τὸ χαρακτηριστικὸ διπλοσάγωνο τῶν κροκοσυλλεκτριῶν. Τὰ χεῖλη εἶναι κλειστὰ καὶ λεπτὰ. Τὸ μάτι εἶναι τοποθετημένο πολὺ χαμηλά, ἔτσι ὥστε νὰ σχηματίζεται μεγάλο μέτωπο. Τὸ φρύδι εἶναι μεγάλο, τοξωτὸ καὶ ιδιαίτερα λεπτό, ἐνῶ τὸ μάτι ἔχει μακρόστενο ἀμυγδαλωτὸ σχῆμα καὶ γράφεται μὲ μαύρη λεπτὴ τοξωτὴ γραμμὴ στὸ κάτω μέρος καὶ ἄλλη πολὺ παχιά πάνω. Ἡ ἱριδα εἶναι δισκοειδής, πολὺ μεγάλη, ἐνῶ ἡ κόρη δηλώνεται μὲ ἄσπρη στιγμὴ. Τὸ αὐτὶ εἶναι μεγάλο, δηλώνεται μὲ ρόδινη γραμμὴ καὶ εἶναι τοποθετημένο σχεδὸν κατακόρυφα σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς μορφές τοῦ ζωγράφου τῶν κροκοσυλλεκτριῶν, ὅπου εἶναι τοποθετημένο λοξά. Παρόλο πὺ τὰ περισσότερα χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου εἶναι σχεδὸν ὅμοια στὶς δύο μορφές, ὡστόσο ὑπάρχουν ὀρισμένα πὺ ἀποδίδονται διαφορετικὰ, δίνοντας ιδιαίτερα φυσιογνωμικὰ στοιχεῖα στὴν καθεμιὰ. Ἔτσι ἡ μορφή ἀρ. 13 ἐκτὸς ἀπὸ τὸ γωνιῶδες μέτωπο ἔχει μυτερὴ μύτη, ἐνῶ μιὰ μικρὴ λοξὴ γραμμὴ ἐνώνει τὸ πηγούνι μὲ τὸν λαιμό. Ἡ μορφή ἀρ. 14 ἔχει καμπύλο μέτωπο, ἐνῶ ἡ μύτη στρογγυλεῖται στὴν ἄκρη. Ἐπίσης ἡ διαφοροποίηση στὸ πάχος τῆς πάνω γραμμῆς τοῦ ματιοῦ δίνει διαφορετικὴ ἔκφραση στὴν κάθε μορφή.

Μὲ τὰ ἔργα αὐτὰ καταφαίνεται ἡ ὀριμότητα τοῦ ταλαντούχου αὐτοῦ ζωγράφου, ὁ ὁποῖος διακρίνεται γιὰ τὴν καθαρὴ, λεπτὴ καὶ σταθερὴ γραμμὴ. Κυρίως ὅμως χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ διάθεση νὰ προσδώσει ιδιαίτερα φυσιογνωμικὰ χαρακτηριστικὰ στὶς μορφές του, ἴσως σὲ μιὰ προσπάθεια νὰ δημιουργήσῃ πορτραῖτα ὑπαρκτῶν ἀτόμων, στοιχεῖο πὺ δὲν συναντοῦμε σὲ ἄλλους ζωγράφους, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ μιὰ μορφή τοῦ ζωγράφου τῶν κροκοσυλλεκτριῶν (βλ. παραπάνω).

· Ο ζωγράφος τῆς «Ἰέρειας»

Ὁ ζωγράφος τῆς «Ἰέρειας» (ἀρ. 4) χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ σκληρὸ καὶ ἀσταθὲς σχέδιο, ἐνῶ τὰ πολλὰ προσχέδια φανερῶνουν ἀπειρία. Ὡστόσο ὀρισμένα χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα τῆς ζωγραφικῆς του βρίσκονται στὶς μορφές τῆς Ξεστής 3. Γιὰ παράδειγμα ἡ ἐνιαία ἐλαφριὰ καμπύλη τοῦ μετώπου καὶ τῆς μύτης, τὸ στρογγυλὸ πηγούνι μὲ τὸ ἀνεπαίσθητο διπλοσάγωνο, τὸ μάτι πὺ γράφεται μὲ σχεδὸν ὁμοιόμορφη τοξωτὴ γραμμὴ πάνω καὶ κάτω, τὸ λύγισμα τοῦ χεριοῦ τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς σὲ ὀρθὴ γωνία πὺ διασταυρῶναι τὸ σῶμα (παράβαλε μὲ τὸν ἔφηβο ἀρ. 23) καὶ ἡ ἀπόδοση τοῦ λυγισμένου χεριοῦ τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς (παράβαλε μὲ τὸν ἔφηβο ἀρ. 21) μὲ τὴν παράλληλη κάμψη τοῦ κάτω τμήματός του, πὺ ἀποδίδεται σὲ τομὴ (ἀρ. 11, 12), καὶ τέλος ἡ ἀδυναμία στὴν ἀπόδοση τῆς κνήμης. Προφανῶς πρόκειται γιὰ τὸ ἔργο ἐνὸς νέου ζωγράφου, ὁ ὁποῖος, ἂν καὶ δουλεῖ κοντὰ στὸν παραδοσιακὸ ζωγράφο τῶν παρὰδων, ἐντούτοις ἐπιχειρεῖ νὰ ἀπεικονίσῃ τὶς μορφές του μὲ νέο πνεῦμα. Δὲν ἀποκλείεται

107. Χρ. Τελεβάντου, *Ἡμερίδα Θήρας* 57 κέ.

νὰ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν ὁμάδα τῶν ντόπιων ζωγράφων, ὅπως ὁ ζωγράφος τῶν κροκοσυλλεκτριῶν.

4. Ὁ ζωγράφος τῶν κυριῶν

Στὸν ζωγράφο τῶν κυριῶν ἀποδίδονται οἱ μορφές ἀρ. 1-3 ἀπὸ τὴν Οἰκία Γυναικῶν¹⁰⁸. Ἀπὸ τὶς μορφές αὐτὲς μόνο ἡ ὀρθία μορφή ἀρ. 3 σώζει τὸ προφίλ τοῦ προσώπου, τὸ ὁποῖο γράφεται μὲ λεπτὲς γραμμές. Μιὰ μεγάλη γραμμὴ δηλώνει τὸ καμπύλο μέτωπο καὶ τὴ ράχη τῆς ἴσιας μύτης, ἡ δευτέρη γραμμὴ σὲ σχῆμα ὀριζόντιου ν δηλώνει τὰ χεῖλη, ἡ τρίτη τὸ στρογγυλὸ πηγούνι, ἐνῶ μιὰ τέταρτη λοξὴ γραμμὴ ἐνώνει τὸ πηγούνι μὲ τὸν ὑψηλὸ λαιμό. Ἡ μύτη εἶναι ἀρκετὰ μεγάλη μὲ στρογγυλὴ ἄκρη, τὰ χεῖλη εἶναι πολὺ λεπτὰ, ἐνῶ τὸ αὐτί, τοποθετημένο λίγο λοξά, ἀποδίδεται διακοσμητικὰ μὲ ρόδινη γραμμὴ. Τὸ μάτι εἶναι μεγάλο, ἔχει τὸ σχῆμα μακρόστενου ἀμύγδαλου καὶ λεπταίνει στὴν ἐξωτερικὴ ἄκρη, ὅπου ὑπάρχει μικρὴ κόκκινη καμπύλη γραμμὴ, ἀντίστοιχη μὲ τὰ τρίγωνα τῶν ματιῶν στὶς μορφές τοῦ ζωγράφου τῶν κροκοσυλλεκτριῶν. Ἡ ἱριδα εἶναι δισκοειδής. Τὸ φρύδι εἶναι πολὺ μεγάλο, λεπτὸ καὶ ἐλαφρὰ καμπύλο.

Οἱ μορφές αὐτὲς διακρίνονται γιὰ τὶς σωστὲς ἀναλογίες καὶ τὰ λυγρὰ ὄριμα σώματα, τὴ μετρημένη χάρη καὶ τὴ σοβαρὴ ἔκφραση τοῦ προσώπου, ποὺ ἐμπνέει σεβασμὸ στὸν θεατὴ. Οἱ καθαρὲς καὶ σταθερὲς γραμμὲς τοῦ ζωγράφου ἐντείνουν τὴν παραπάνω ἐντύπωση. Ἐπίσης παρατηρεῖται μιὰ σωστὴ ὀπτικὰ εἰκόνα τῶν σωμάτων (π.χ. στὰ πόδια), παρόλο ποὺ διαπιστώνουμε καὶ ἐδῶ τὴ γενικὴ ἀδυναμία τῶν Θηραϊῶν ζωγράφων στὴν ἀπόδοση τῆς πλάτης.

Ὁ ζωγράφος χρησιμοποιεῖ κατὰ βάση παραδοσιακὰ σχήματα, ὅπως εἶναι π.χ. ἡ ἀπόδοση τῆς πλάγας ὀψης τοῦ πάνω κορμοῦ καὶ ἡ στάση τῆς ὀρθίας μορφῆς, ποὺ προσδίδουν ἕναν τόνο αὐστηρότητας στὶς μορφές. Εἶναι ὥστόσο φανερὴ ἡ πρόθεσή του νὰ τοὺς δώσει κάποια κινητικότητα καὶ ἐκφραστικότητα, ιδίως στὴ σκυφτὴ μορφή (ἀρ. 1), πράγμα ποὺ δείχνει διάθεση συνδυασμοῦ τῆς μινωικῆς παράδοσης μὲ τὴ ντόπια τεχνοτροπία.

VII. Συμπεράσματα

Ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῆς ἀπόδοσης τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς στὶς θηραϊκὲς τοιχογραφίες διαπιστώνεται ἡ ἔντονη ἐπίδραση τῆς μινωικῆς ζωγραφικῆς, τῆς ὁποίας ἀκολουθοῦνται οἱ βασικοὶ κανόνες. Ὡστόσο παρατηρεῖται μιὰ διαφοροποίηση, ποὺ ὀφείλεται κυρίως στὴ διαφορετικὴ ἀντίληψη τῶν διαφορῶν ζωγράφων, οἱ ὁποῖοι ἐκφράσθηκαν μέσα ἀπὸ τὶς τρεῖς κύριες τάσεις τῆς θηραϊκῆς ζωγραφικῆς¹⁰⁹.

Τὴν ὁμάδα τῶν παραδοσιακῶν ζωγράφων ἐκπροσωπεῖ ἐπᾶξια ὁ ζωγράφος τῶν ψαράδων καὶ ὁ Μικρογράφος τῆς Δυτικῆς οἰκίας, οἱ ὁποῖοι τουλάχιστον ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοση τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς, κινοῦνται σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνες τῆς μινωικῆς ζωγραφικῆς, προσαρμόζοντας φυσικὰ τὶς μορφές στὰ δεδομένα τῆς θηραϊκῆς κοινωνίας (π.χ. γυμνότητα, σύρριζα κουρεμένα μαλλιά).

Στὴν ὁμάδα τῶν ζωγράφων ποὺ συνδυάζουν τὴ μινωικὴ ζωγραφικὴ μὲ τὰ στοιχεῖα τῆς ντόπιας ζωγραφικῆς ἀνήκουν ὁ ζωγράφος τῶν κυριῶν καὶ ὁ ζωγράφος τῶν πυγμάχων¹¹⁰, τῶν

108. Αὐτόθι.

109. Αὐτόθι.

110. Αὐτόθι.

οποίων οί μορφές διακρίνονται για την αυστηρότητα, τη μετρημένη χάρη και τη συγκρατημένη κινητικότητα.

Τέλος στην ομάδα των ζωγράφων που εκφράζουν μια νέα τάση, ή οποία χαρακτηρίζεται κυρίως από την έλευθερία της έκφρασης, ανήκει ο ζωγράφος των κροκοσυλλεκτριών, ο οποίος άρέσκεται να δοκιμάζει νέους τρόπους απόδοσης του ανθρώπινου σώματος ως προς την προοπτική και τις σύνθετες στάσεις.

Καταλήγοντας διαπιστώνουμε ότι οί Θηραίοι ζωγάφοι δέν περιορίστηκαν σέ μια στεγνή μίμηση των Μινωιτών συναδέλφων τους αλλά υίοθέτησαν τὰ έπιτεύγματά τους και τὰ άφομοίωσαν με δημιουργικό τρόπο στο δικό τους ισχυρό κυκλαδικό πολιτιστικό υπόβαθρο, του οποίου ή άφετηρία άνιχνεύεται στη νεολιθική έποχή.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ

SUMMARY

THE RENDERING OF THE HUMAN FIGURE IN THE THERAN WALL-PAINTINGS

This paper deals with the rendering of the human figure in the Thera wall-paintings.

There are depicted at least 26 large figures of men, women and children, usually of a height corresponding to the two thirds of the natural human size and 319 miniature ones in the well-known frieze from the West House.

The Thera artists had adopted many principles and achievements of the Minoan art, especially those related to the wall-paintings; thus, the skin of the male figures is always painted red, whereas that of the female ones is white; the head and the legs are always shown in profile.

Still, the human figures of the Thera frescoes present some special features which distinguish them from their minoan and mycenaean counterparts; such are the nudity, characteristic of boys and children, and the partly shaved head, characterizing children and youths of both sexes (blue-headed figures). What is of particular interest in the Thera wall-paintings, however, is the fact that the hands of individual artists can be recognised, for the products of each one of them bear one's own personal stamp. This is well exemplified among others in the different treatment of the human figure by different painters.

The artist whom we call "The Fishermen's Painter", who is probably the same person as the "Miniature Painter", stands very close to the tradition of Minoan painting. He is interested in rendering his figures with right analogies and plainness, thus giving them spirit and grace. "The Painter of the Crocusgatherers", on the contrary, appears to have been liberated from tradition. He is particularly interested in the rendering of the human body in perspective view. Some of his figures are depicted in complicated postures, but all of them are characterized by vividness, movement, freedom and grace. His intention to express human feelings is obvious in the posture of the wounded woman from Xeste 3. "The Painter of the Women who hold bunches of flowers", finally, who also worked at Xeste 3, gives each one of his figures different face features, a fact tempting us to think that these are the portraits of real persons.

The general conclusion of this paper is that the Thera painters did not confine themselves to the mere adoption of the artistic attainments of the Minoans, but they creatively assimilated what they had learned from them. This, in combination with their strongly cycladic cultural background, gave birth to a new, cycladic branch of the minoan painting at the end of the Middle Bronze Age, which flourished for at least half a century.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΤΡΙΑ ΑΡΧΑΙΑ ΛΙΜΑΝΙΑ ΣΤΟΝ ΟΡΜΟ ΤΟΥ ΠΟΥΡΝΙΑ ΤΗΣ ΒΟΡΕΙΑΣ ΛΗΜΝΟΥ

Η Λήμνος, νησί σε προνομιακή θέση στο βόρειο Αιγαίο, είναι γνωστή για τη σύνδεσή της με τον θεό Ήφαιστο, από τον οποίο πήρε το όνομά της ή μία από τις δύο αρχαίες πόλεις του νησιού, ή Ήφαιστία. Ή Ήφαιστία βρίσκεται στα βόρεια παράλια του νησιού, στην ανατολική πλευρά του όρμου του Πουρνιά, και ανασκάπτεται από την Ίταλική Ἀρχαιολογική Σχολή των Ἀθηνῶν¹.

Σε μικρή απόσταση προς ΒΑ. της ἄκρας που ὀρίζει από τὰ ΒΑ. τὸ διμερές φυσικὸ λιμάνι τῆς Ήφαιστίας, στὴ θέση Χλόη, βρίσκεται ἓνα σημαντικὸ ἱερό, τὸ Καβεῖριο. Τὸ Καβεῖριο τῆς Λήμνου καταλαμβάνει δύο ἄνδηρα πάνω ἀπὸ τὴν ἀπότομη ἀκτὴ. Τὰ τελευταῖα χρόνια οἱ ἀνασκαφές τοῦ καθ. Luigi Beschi ἔχουν ὀλοκληρώσει τὴν ἔρευνα τοῦ ἐντυπωσιακοῦ ἑλληνιστικοῦ Τελεστηρίου καὶ ἔχουν προχωρήσει στὴν ἀποκάλυψη παλαιότερων πλούσιων λειψάνων τοῦ ἱεροῦ².

Μία ἐπίσκεψη στὶς ἀνασκαφές τοῦ Καβερίου, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1985, ἔδωσε τὴν εὐκαιρία γιὰ τὴν ἐπισήμανση ἀρχαίας λιμενικῆς κατασκευῆς, ἡ ὁποία βρίσκεται σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ ἱερό. Ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ καὶ ἀπὸ τὸν Doro Levi, ὁ ὁποῖος ἔχει δημοσιεύσει τὰ ἀποτελέσματα τῶν προπολεμικῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ίταλικῆς Σχολῆς στὸ Καβεῖριο, ἡ βραχῶδης ἀκτὴ κάτω ἀπὸ τὸ ἱερό, ἐκτεθειμένη στοὺς ἀνέμους, εἶναι τελείως ἀκατάλληλη γιὰ τὴν προσέγγιση πλοίων³. Σὲ ἀπόσταση 1.200 μέτρων πρὸς ΒΑ. τοῦ Καβερίου ὑπάρχει ὁ ὄρμος Νεφτίνα. Ὁ βραχίονας τοῦ σημερινοῦ λιμενίσκου (εἰκ. 1α), μήκους 25 περίπου μέτρων, εἶναι ἡ ἀπόληξη ἀρχαίου λιμενοβραχίονα-κυματοθραύστη, τοῦ ὁποῖου τὸ ἐντυπωσιακὸ μέγεθος φαίνεται στὴν εἰκ. 1β. Τὸ μήκος εἶναι 420 μ. περίπου, τὸ πλάτος, στὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας, 10-12 μ. Ἡ διατομὴ τοῦ βραχίονα εἶναι τραπεζιόσχημη. Τὸ πλάτος τῆς βάσης του εἶναι κατὰ πολὺ μεγαλύτερο. Ἡ κατασκευὴ ἔγινε μὲ λιθορριπὴ. Μεγάλα κομμάτια σκουρόχρωμου πετρώματος ἔχουν κοπεῖ ἀπὸ τὸ ὕψωμα, στὴ βάση τοῦ ὁποῖου καταλήγει ὁ λιμενοβραχίονας, καὶ ἔχουν συσσωρευθεῖ σὲ τεράστια ποσότητα, ὥστε νὰ δημιουργήσουν ἔργο πού νὰ μπορεῖ νὰ ἀντισταθεῖ στὴν ἄγρια θάλασσα τοῦ Θρακικοῦ πελάγους.

Ἡ ἐπὶ αἰῶνες δράση τῆς θάλασσας καὶ τῶν χειμάρρων τῆς περιοχῆς ἔχει ἐξαφανίσει σχεδὸν ὀλοκληρωτικὰ τὴ λεκάνη τοῦ λιμανιοῦ (εἰκ. 2α). Ἡ σημερινὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου φαίνεται στὴν εἰκ. 2β, ὅπου εἶναι εὐδιάκριτη ἡ ἔκταση πού καταλάμβανε τὸ νερό. Ἡ λήψη

1. Βλ. A. di Vita, *ASAtene* 55, 1977, 344-348, ὅπου δίνεται καὶ παλαιότερη βιβλιογραφία.

2. Βλ. L. Beschi, *Il Telesterio ellenistico del Santuario dei Cabiri a Lemnos στὸν τόμο Akten des XIII. Internationaler Kongresses für Klassische Archäologie, Berlin*

24.-30. Juli 1988 (Mainz am Rhein 1990) 555-556, A. di Vita, *ASAtene* 63, 1985, 338-343, εἰκ. 1-7, H. W. Catling, *ArchR* 1985-86, 82 καὶ *ArchR* 1987-88, 59.

3. D. Levi, *Il Cabirio di Lemno, Χαρτιστήριοι εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὀρλάνδον*, Γ' (Ἀθῆναι 1966) 114.

Είκ. 1. Όρμος Πουρνιά Λήμνον. Θέση Νεφτίνα. Ἀρχαῖος λιμενοβραχίονας-κυματοθραύστης.

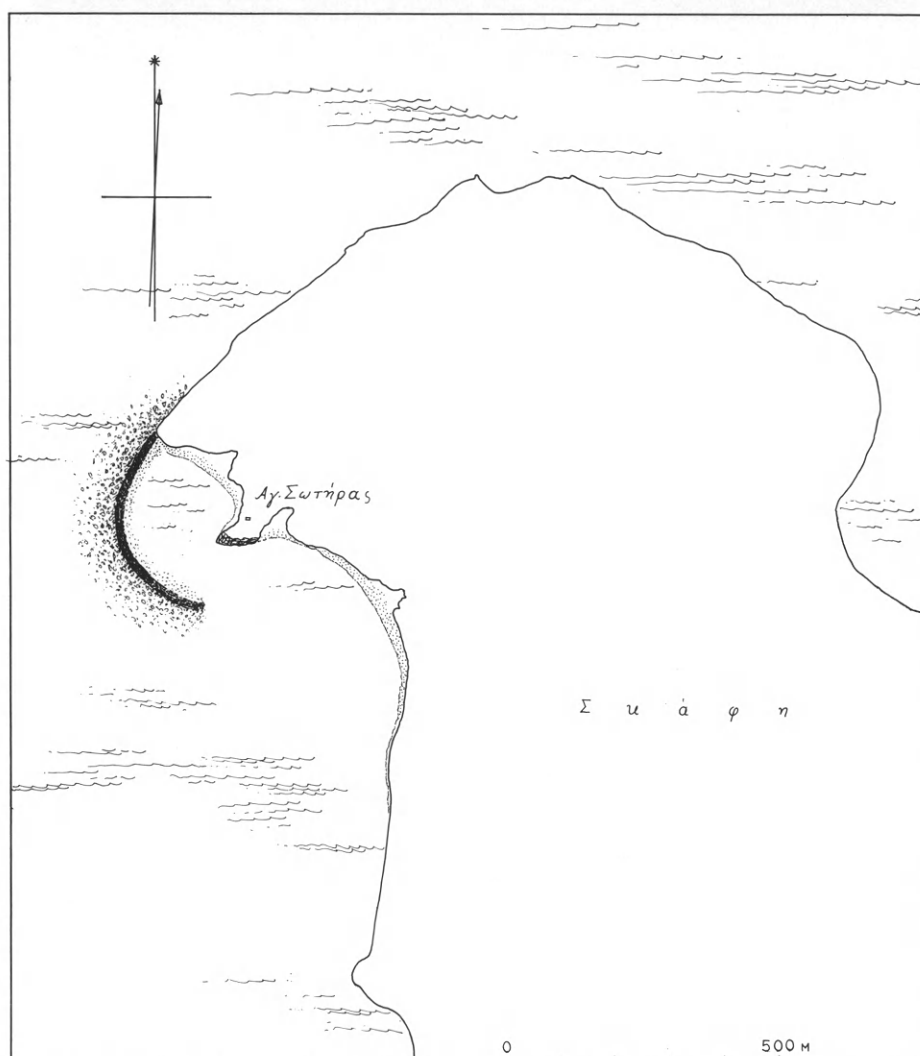
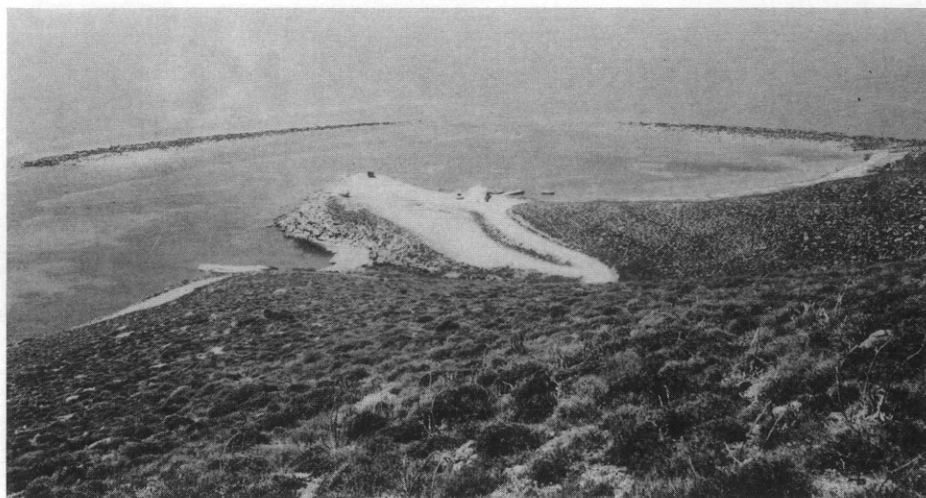

Εἰκ. 2. Ὅρμος Πουρνιᾶ Λήμνου. Θέση Νεφτίνα. α. Ἀρχαῖος λιμενοβραχίονας καὶ προσχώσεις (λεπτομέρεια).
β. Τὸ ἀρχαῖο λιμάνι ὅπως εἶναι σήμερα.

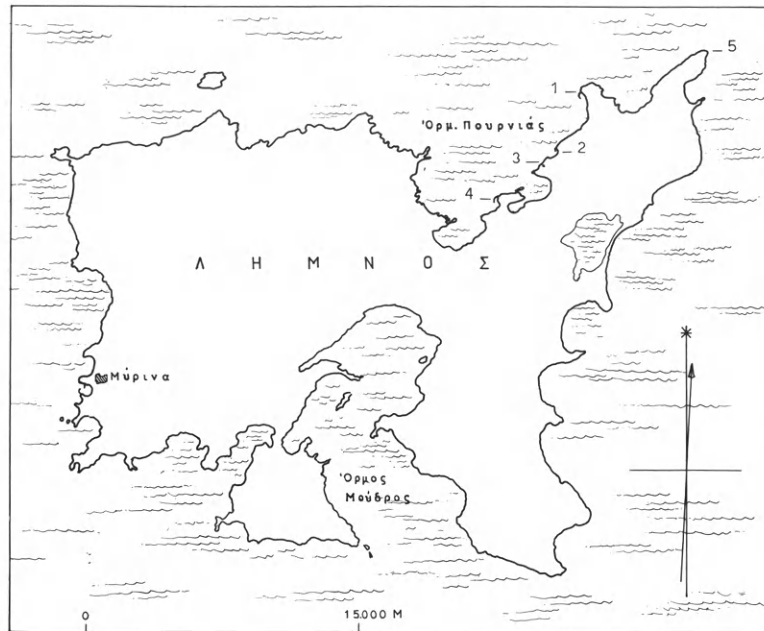
τῆς φωτογραφίας τῆς εἰκ. 2β ἔγινε ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ ὑψώματος πάνω ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο λιμάνι.

Ἀπὸ τὴν κατόπτευση τῆς περιοχῆς ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ ἐπισημάνθηκε στὶς πρὸς ΒΑ. ἐρημικὲς ἀκτὲς μία ἄλλη τεχνητὴ λιμενικὴ κατασκευὴ: στὸ ἀκρωτήριο τοῦ Ἀγίου Σωτήρα μὲ τὸ ὁμώνυμο ἐξωκκλήσι, ὅπου ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸ χωριὸ Παναγιὰ τῆς ΒΑ. Λήμνου ἓνας καλὸς χωματόδρομος, ὑπάρχει ἓνας δεύτερος ἀρχαῖος λιμενοβραχίονας, ἴδιας κατασκευῆς πρὸς ἐκεῖνον τοῦ Καβειρίου, χωρὶς προσχώσεις, καὶ γι' αὐτὸ ἐντυπωσιακότερος (εἰκ. 3). Τὸ λιμάνι αὐτὸ τὸ χρησιμοποιοῦν καὶ σήμερα κάποιες βάρκες καὶ καϊκια. Ἔχει μῆκος συνολικὸ, μαζί μὲ τὸ βυθισμένο τμήμα του, 400 μ. καὶ πλάτος 10 μ. περίπου. Στὸν χάρτη τῆς Λήμνου (εἰκ. 4) ἔχουν σημειωθεῖ οἱ θέσεις τῶν δύο ἀρχαίων λιμανιῶν, τὰ ὁποῖα ἀπέχουν περὶ τὰ 3 χιλιόμετρα τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο. Οἱ δύο λιμενοβραχίονες-κυματοθραύστες ἔχουν τὸν ἴδιο προσανατολισμὸ καὶ προστατεύουν ἀπὸ τοὺς ΒΑ. ἀγέμους, ποὺ συνήθως πνέουν στὴ Λήμνο, καὶ μάλιστα μὲ δύναμη. Ἡ ἐξόρυξη τῶν λίθων τῆς λιθορριπῆς ἔγινε καὶ στὴν περίπτωσι τοῦ Ἀγ. Σωτήρα ἐπὶ τόπου, ἀπὸ τὸ πέτρωμα τοῦ ἀκρωτηρίου, κάτω ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι.

Ἀλλὰ ἀρχαῖα λείψανα δὲν εἶναι γνωστὰ στὴν περιοχὴ, ἡ ὁποία εἶναι σήμερα ἔρημη καὶ ἀπομονωμένη. Ἡ γειτνίαση τοῦ Καβειρίου ἀποτελεῖ πιθανῶς γεγονὸς καθοριστικῆς σημασίας. Τὸ ἀκρωτήριο τοῦ Ἀγίου Σωτήρα εἶναι ἡ τελευταία πρὸς ΒΑ. ἄκρα τοῦ ὄρμου τοῦ Πουρνιᾶ. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα ἀνοίγεται τὸ συνήθως ἀφιλόξενο Θρακικὸ πέλαγος. Ἔτσι τὸ

Εικ. 3. Ὀρμος Πουρνιά Λήμνου. Θέση Ἀγ. Σωτήρας. Ἀρχαῖος λιμενοβραχίονας-κυματοθραύστης.

Είκ. 4. Λήμνος: 1. Άγιος Σωτήρας. 2. Νεφτίνα. 3. Καβείριο. 4. Ήφαιστία. 5. Άκρωτήριο Πλάκα.

σημείο αυτό, ενισχυμένο με την κατασκευή του τεχνικού έργου, θα προσέφερε άγκυροβόλιο σ' αυτούς που θα συναντούσαν δυσκολίες, πλέοντας στον μεγάλο θαλάσσιο δρόμο που φέρνει από την Ελλάδα στα Δαρδανέλια και από εκεί στη Μαύρη θάλασσα. Ή Λήμνος, στα μισά της απόστασης μεταξύ του Άθω και της Τρωάδας, θα πρέπει να ήταν φυσικό σημείο που καθοδηγούσε τους ταξιδευτές. Οί Μεγάλοι Θεοί (Κάβειροι) ήταν και προστάτες των ναυτικών⁴. Η σύγχρονη ονομασία του ακρωτηρίου και του έξωκκλησιού (Άγιος Σωτήρας) είναι χαρακτηριστική. Μπορεί να υποτεθεί ίσως ότι η θέση έπαιζε ρόλο στον έλεγχο του παρά την είσοδο των Στενών καίριου θαλάσσιου σταυροδρομίου.

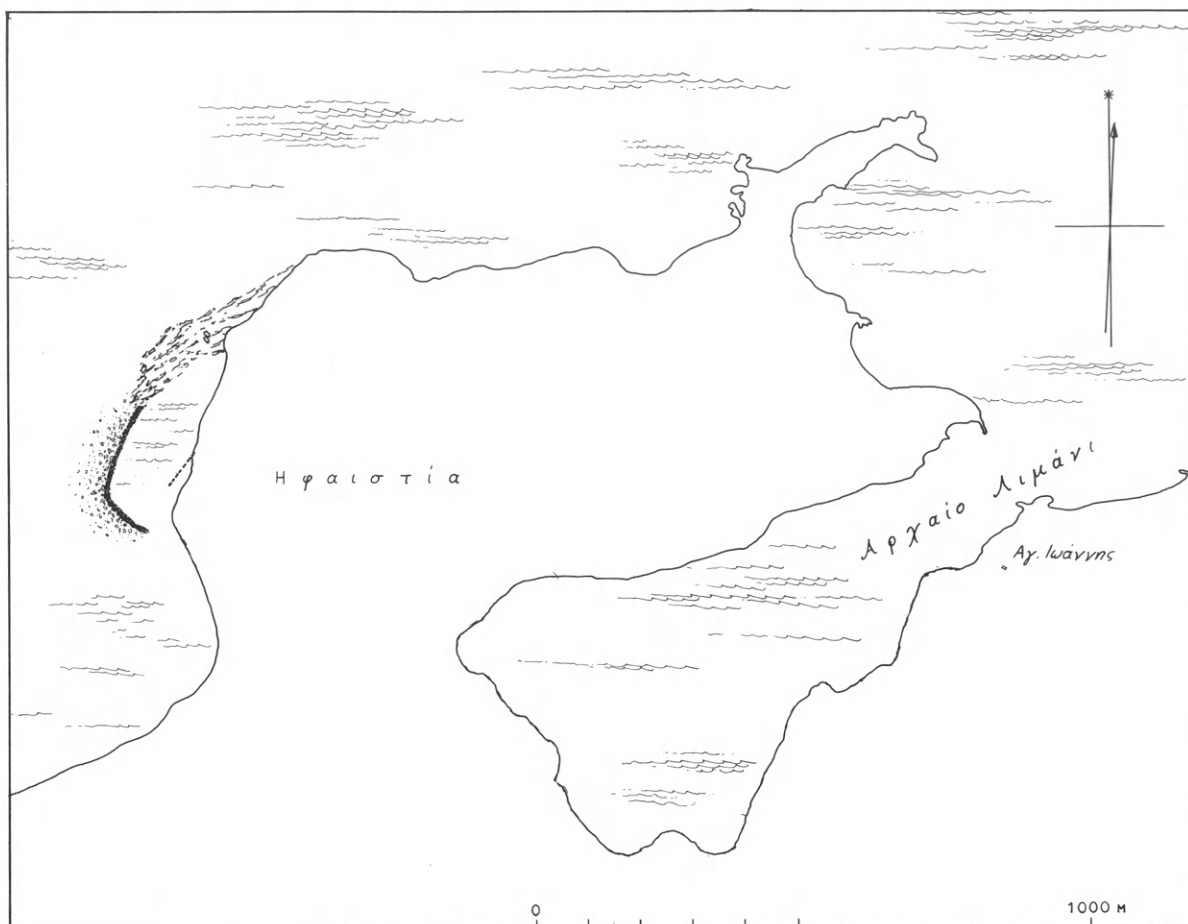
Παρόμοιας κατασκευής λιμενικό έργο ήταν π.χ. ο βόρειος μώλος των Κεγχρεών⁵. Ο τρόπος της κατασκευής των λιμανιών του όρμου του Πουρνιά της Λήμνου ήταν ο μόνος κατάλληλος για να ανταποκριθούν στον σκοπό τους, και να αντέξουν με τους ισχυρούς ανέμους και την κακή κατάσταση της θάλασσας, που επικρατούν στην περιοχή, ακόμα και το καλοκαίρι. Το λιμάνι του Άγίου Σωτήρα δεν είναι άγνωστο στη βιβλιογραφία. Το είχε δει ο Alexander Conze, που περιηγήθηκε τα νησιά Θάσο, Σαμοθράκη, Ίμβρο και Λήμνο το καλοκαίρι του 1858, και το αναφέρει στο βιβλίο του *Reise auf den Inseln des Thrakischen Meeres*, που εκδό-

4. RE XX (1919) λ. Kabeiros und Kabeiroi, στ. 1420-1423 και 1430-1432 (O. Kern), B. Hemberg, *Die Kabiren* (Uppsala 1950) 169, K. Lehmann, *Samothrace, A Guide to the Excavations and the Museum*⁵ (New York 1983) 29-32.

5. K. Lehmann - Hartleben, *Die antiken Hafenanlagen des Mittelmeeres*, Klio, Beiheft XIV (Leipzig 1923) 52-53, εικ. 2. Βλ. και D. J. Blackman, *Ancient Harbours*

in the Mediterranean. Part 2, *Intern. Journ. of Naut. Arch. and Underw. Explor.* 11, 1982, 196-197.

6. Σ. 120. Μετάφραση της περί Λήμνου αφήγησης του Α. Conze με σχόλια στο Β. Τουρπτόγλου-Στεφανίδου, *Ταξιδιωτικά και γεωγραφικά κείμενα για τη νήσο Λήμνο (15ος-20ός αι.)*, ΕΕΠΣΑΠΘ παράρτ. αρ. 33 Θ' τόμ. (Θεσσαλονίκη 1986) 359-415.

Είκ. 5. Ὅρμος Πουρνιά Λήμνου. Ἡφαιστία, καταβυθισμένος ἀρχαῖος λιμενοβραχίονας-κυματοθραύστης.

θηκε στὸ Ἀννόβερο τὸ 1860⁶. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἡ θέση τοῦ Καβειρίου τῆς Λήμνου ἦταν ἀφανής.

Τὸ τελευταῖο ἀρχαῖο λιμάνι ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει εἶναι βυθισμένο, γι' αὐτὸ καὶ οἱ πληροφορίες ποὺ εἴμαστε σὲ θέση νὰ δώσουμε εἶναι λίγες. Καλὴ γνώση τῶν λειψάνων τοῦ λιμανιοῦ αὐτοῦ, ὅπως βέβαια καὶ τῶν δύο προηγούμενων, εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποκτηθεῖ μὲ ἐνάλια ἔρευνα ὀργανωμένου σχετικοῦ συνεργείου. Ὁ τρίτος λιμενοβραχίονας ἀνήκει στὴν ἴδια τὴν Ἡφαιστία καὶ ἡ θέση του σημειώνεται στὸν χάρτη τῆς πόλης (εἰκ. 5). Ἔχει τὸν ἴδιο προσανατολισμὸ μὲ τοὺς δύο ἄλλους, καὶ εἶναι καὶ αὐτὸς κατασκευασμένος μὲ λιθορριπὴ, ἀλλὰ ἀπὸ μικρότερους λίθους.

Ὅπως ἀναφέραμε καὶ στὴν ἀρχή, ἡ Ἡφαιστία διέθετε καλὸ λιμάνι, ὀφειλόμενο στὴν εὐνοϊκὴ διαμόρφωση τῶν ἀκτῶν τοῦ νησιοῦ (βλ. εἰκ. 4-5)⁷. Ἡ ὑπαρξὴ τεχνητοῦ λιμανιοῦ, στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς χερσονήσου τῆς ἀρχαίας πόλης, προσθέτει σ' αὐτὴν μία καινούργια διάσταση.

ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΑΓΑΛΛΟΠΟΥΛΟΥ — ΝΙΚΟΣ ΚΑΛΛΙΟΝΤΖΗΣ

7. Lehmann - Hartleben ἔ.ἀ. 262.

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΣΤΟΝ ΒΛΑΣΤΟ ΚΑΛΑΜΟΥ

Οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴν προϊστορία τῆς ΒΑ. Ἀττικῆς εἶναι ἐλάχιστες λόγῳ τοῦ μικροῦ ἀριθμοῦ τῶν γνωστῶν προϊστορικῶν λειψάνων¹. Αὐτὰ περιορίζονται σὲ λίγα προϊστορικά ἐργαλεῖα ἀπὸ ὀψιανὸ καὶ πυριτόλιθο ποὺ εἶχε παλαιότερα βρεῖ ὁ Β. Λεονάρδος στὸ Ἀμφιάρειο², λίγα ΥΕ ΠΙΑ-Γ ἀγγεῖα ἀπὸ τὸν Βλαστό, πιθανὸν ἀπὸ τάφους³, καὶ ἓναν ΜΕ-ΥΕ οἰκισμὸ ποὺ ἀνακάλυψε κοντὰ στὴν Σκάλα Ὁρωποῦ ὁ Β. Πετράκος⁴. Τὰ λιγοστὰ αὐτὰ εὐρήματα μαρτυροῦν ὅτι ἡ Ὁρωπία ἦταν κατοικημένη κατὰ τὰ προϊστορικά χρόνια, συμπέρασμα ποὺ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὸν ἐντοπισμὸ ἐνὸς νέου προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ στὴν περιοχὴ.

1. Ἡ θέση

Ὁ προϊστορικὸς οἰκισμὸς ἐντοπίστηκε στὶς πλαγιὲς ἐνὸς λόφου στὴ θέση Βλαστός, σὲ ἀπόσταση 6 χλμ. ἀπὸ τὴ Σκάλα Ὁρωποῦ καὶ 5 χλμ. ἀπὸ τοὺς Ἀγίους Ἀποστόλους, ἐπὶ τοῦ παραλιακοῦ δρόμου ποὺ συνδέει τὰ δύο χωριά (εἰκ. 3). Γεωλογικὰ ἡ περιοχὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ μαλακὰ ἀσβεστολιθικά, κατὰ τόπους ἀργιλοκροκαλοπαγὴ, πετρώματα νεογενοῦς καὶ τεταρτογενοῦς διαμορφώσεως⁵.

Ὁ λόφος ἔχει προσανατολισμὸ ἀπὸ ΒΔ. πρὸς ΝΑ. καὶ ὕψος περίπου 50 μ. (εἰκ. 1α-γ). Ἡ ὁρατότητα ἀπὸ τὴν κορυφὴ εἶναι μεγάλη καὶ ἐλέγχεται ὁ Ν. Εὐβοϊκὸς ἀπὸ τὴν Ἐρέτρια ὡς τὸ Ἀλιβέρι. Ἡ Β. πλαγιά κάποτε κατέληγε στὴ θάλασσα, ἀλλὰ καταστράφηκε πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια κατὰ τὴ διάνοιξη τοῦ παραλιακοῦ δρόμου καὶ τώρα εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀπόκρημνη (εἰκ. 1α-β). Ἡ Ν. πλαγιά δὲν κατεβαίνει ὡς τὸ ἐπίπεδο τῆς θάλασσας, ἀλλὰ σὲ ὕψος περίπου 30 μ. καταλήγει σὲ ἐκτενὲς ὀριζόντιο πλάτωμα, ἐκτάσεως κατὰ προσέγγιση 100 μ. (Α.-Δ.) ἐπὶ 40 μ. (Β.-Ν.). Τὸ πλάτωμα αὐτὸ ἐκτείνεται ὡς τὸν ἐπόμενον πρὸς Ν. λόφο (εἰκ. 2), ἀπὸ ὅπου ξεκινáει μία σειρὰ λόφων μὲ κατεύθυνση πρὸς τὴν ἐνδοχώρα. Ἀπὸ τοὺς Ἀ. πρόποδες τοῦ λόφου

1. Θερμότερες εὐχαριστίες ἐκφράζονται πρὸς τὸν Ἐφορο Ἀττικῆς καὶ Γενικὸ Γραμματέα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κ. Β. Πετράκο γιὰ τὴν ἄδεια μελέτης τοῦ ὕλικου. Θὰ ἤθελα ἐπίσης νὰ εὐχαριστήσω τὴν ἀρχαιολόγο δ. Πηγὴ Καλογεράκου γιὰ τὴ συνεργασία τῆς στὴν ἀποπεράτωση τῶν σχεδίων καὶ τὴ Γεωγραφικὴ Ὑπηρεσία Στρατοῦ γιὰ τὴν ἄδεια δημοσίευσής τοῦ τοπογραφικοῦ χάρτη τῆς εἰκ. 3.

2. Β. Λεονάρδος, ΠΑΕ 1906, 85.

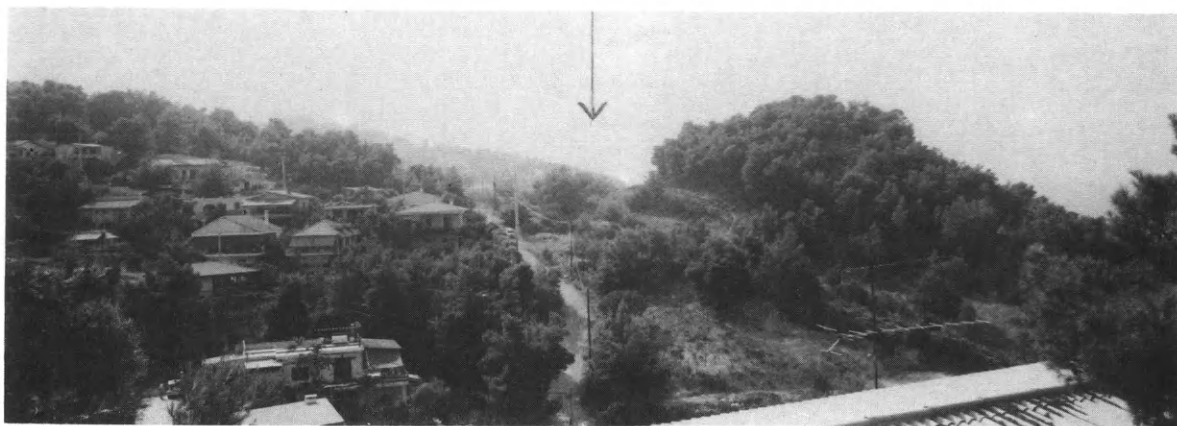
3. Β. Πετράκος, Ἐκ τῆς Μυκηναϊκῆς Ὁρωπίας, ΑΔ 29, 1974, Α, 95-99.

4. Β. Πετράκος, Ὁ Ὁρωπὸς καὶ τὸ Ἱερὸν τοῦ Ἀμφιαράου (Ἀθήναι 1968) 12, 18. Κ. Συριοπούλος, Ἡ Προϊστορία τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος (Ἀθήναι 1968) 102 ἀρ. 76, σ. 126 ἀρ. 123. R. Hope-Simpson, *Mycenaean Greece* (New Jersey 1981) 52, ἀρ. B45. F. Schachermeyr, *Forschungsbericht über die Ausgrabungen und Neufunde zur Ägäischen Frühzeit 1957-60*, ΑΑ 1962, 211.

5. Γ. Δ. Βορεάδης, Ἡ Λιγνιτοφόρος Τριτογενὴς Λεκάνη Μαλακάσας-Ὁρωποῦ (Ἀθήνα 1952) 148 καὶ ἐνθ. γεωλογ. χάρτης, Γ. Κατσικάτσος κ.ἄ., Γεωλογικὴ δομὴ τῶν Ἐσωτερικῶν Ἑλληνίδων (1986) 199 καὶ εἰκ. 8.

Εικ. 1. Άποψη τῆς θέσης ἀπὸ ΒΔ., Δ. καὶ Β.

Εἰκ. 2. Ἀποψη τῆς θέσης ἀπὸ Ἀ.

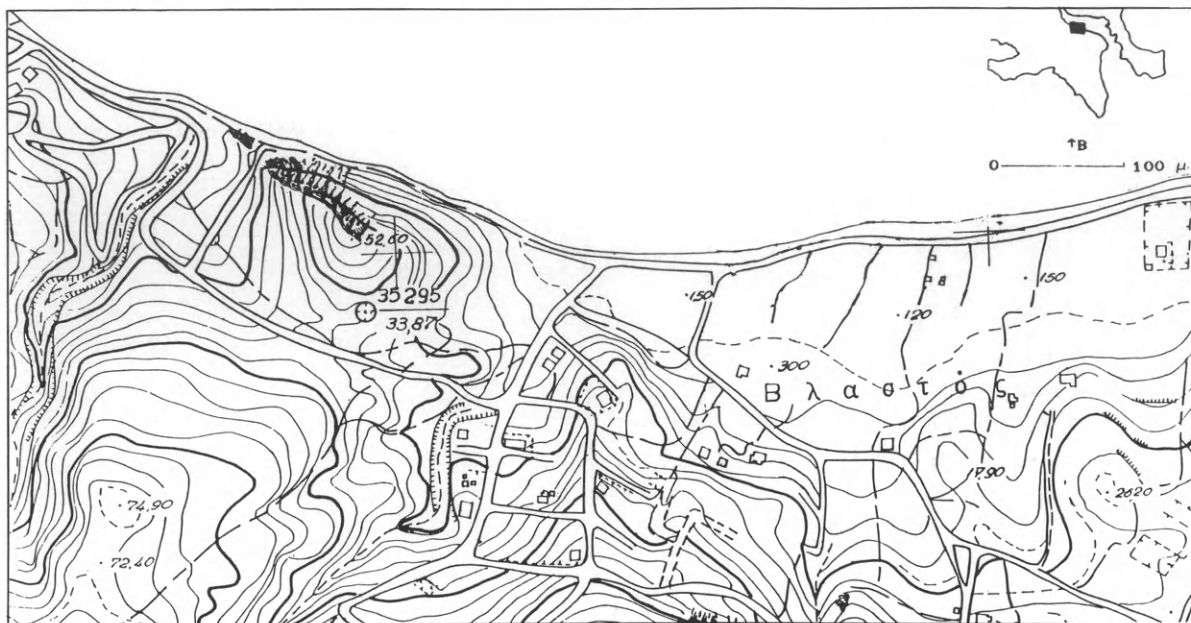
ἀρχίζει μία εὐφορη παραλιακή πεδιάδα, ἐκτάσεως περίπου 80 στρεμμ. πὺ ἐπίσης περικλείεται ἀπὸ σειρά λόφων στὰ Ν. καὶ Ἀ. (εἰκ. 1α, 3). Στὰ Δ. τοῦ λόφου μία ἄλλη λοφοσειρὰ ἐκτείνεται κατὰ μῆκος τῆς ἀκτῆς ὡς τὴν πεδιάδα τοῦ Ὠρωποῦ. Παρόλο πὺ πηγὲς πόσιμου νεροῦ δὲν εἶναι γνωστὲς στὴν περιοχὴ⁶, ἓνα ἐποχιακὸ ρεῦμα ὑπῆρχε παλαιότερα στοὺς δυτικούς πρόποδες τοῦ λόφου, ἐνῶ νερὸ μπορεῖ νὰ ἀντληθεῖ ἀπὸ μικρὸ βάθος στὴν πεδιάδα.

Ὁλος ὁ λόφος καλύπτεται ἀπὸ πεῦκα καὶ θάμνους καὶ τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς ἐπιφάνειάς του εἶναι σκεπασμένο ἀπὸ ξερὲς βελόνες πεύκων. Ἡ κορυφή ὀρίζεται ἀπὸ ἓνα ἐπίμηκες πλάτωμα πὺ ἐκτείνεται σὲ μῆκος 25 μ. με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Στὴ ΝΑ. καὶ Ν. πλευρά του εἶναι ἐπικλινὲς καὶ κατεβαίνει γιὰ 2-3 μ. πρὶν καταλήξει σὲ δύο ἄλλα ἐπίμηκη πλατώματα με τὴν ἴδια κατεύθυνση καὶ κλίση. Ἡ ἐπιφάνεια τῶν πλατωμάτων εἶναι σπαρμένη με μικροὺς καὶ μεγάλους λίθους. Σὲ ὀρισμένα σημεῖα διακρίνονται σειρὲς εὐθυγραμμισμένων λίθων, οἱ ὁποῖοι ὅμως μᾶλλον ἀνήκουν σὲ φυσικοὺς σχηματισμούς. Ἀμέσως μετὰ τὰ πλατώματα ἀρχίζει ἡ κατωφέρεια, στὴν ἀρχὴ ὁμαλὴ καὶ στὴ συνέχεια ἀπότομη. Στὴν Ἀ. πλαγιά τὰ πεῦκα περικλείουν ἓνα ἐπικλινὲς ξέφωτο περίπου 15 μ. (Β.-Ν.) ἐπὶ 20 μ. (Ἀ.-Δ.). Ἐνα δεῦτερο ξέφωτο, μῆκους περίπου 40 μ., βρίσκεται στὰ ΝΑ. τοῦ πρώτου καὶ ὀδηγεῖ στοὺς πρόποδες τοῦ λόφου. Τὰ πεῦκα σταματοῦν ἐκεῖ καὶ τὸ ξέφωτο προεκτείνεται πρὸς τὰ νότια κατὰ μῆκος τῆς περιφέρειας τοῦ λόφου. Τὰ περισσότερα εὐρήματα προέρχονται ἀπὸ τὰ δύο ξέφωτα τῆς Ἀ. πλαγιάς καὶ τὸ μεγάλο πλάτωμα τῆς νότιας.

Τὸ σύγχρονο φυσικὸ περιβάλλον τῆς περιοχῆς δὲν πρέπει νὰ διαφέρει σημαντικὰ ἀπὸ τὸ προϊστορικὸ περιβάλλον. Παλαιοοικολογικὲς ἔρευνες δὲν ἔχουν διεξαχθεῖ στὸν Κάλαμο, ἀλλὰ παλυνολογικὲς ἀναλύσεις σὲ γειτονικὲς περιοχὲς⁷ ἔδειξαν ὅτι ἡ σημαντικότερη ἀλλαγὴ

6. Μία πηγὴ πὺ τώρα ἔχει στερέψει ὑπῆρχε στὴ θέση Ἀγ. Ἀνάργυροι, σὲ ἀπόσταση περίπου 1 χλμ. πρὸς τὰ Ν./ΝΑ. Βλ. Πετράκος, ΑΔ 29, 1974, Α, 95, σμ. 2.

7. J. R. A. Greig - J. Turner, Some Pollen Diagrams from Greece and their Archaeological Significance, JAS 1, 1974, 188-194. O. Rackham, Observations on the Historical Ecology of Boeotia, BSA 78, 1983, 291-351.

Είκ. 3. Τοπογραφικό σχέδιο της περιοχής. Τοπογραφικό υπόβαθρο - copyright ΓΥΣ.

στη χλωρίδα από την Έποχή του Χαλκού ήταν ή ελάττωση των δασικών εκτάσεων⁸. Από την άλλη πλευρά, έχει διαπιστωθεί ότι η στάθμη της θάλασσας στο Αίγαίο έχει ανέλθει με ρυθμό περίπου 1 μ. ανά χιλιετία⁹ και κατά την Έποχή του Χαλκού ίσως ήταν τουλάχιστον 2-3 μ. χαμηλότερη από τη σημερινή. Ανάλογο φαινόμενο είχε παρατηρηθεί από τον Γ. Μυλωνά και στον Άγιο Κοσμά¹⁰. Εξ άλλου το επίπεδο του εδάφους στο Ν. πλάτωμα του λόφου θα πρέπει να ήταν χαμηλότερο κατά 1 ή 2 μ.: αγροτικός δρόμος που έχει διανοιχθεί εγκαρσώς στο Ν. πλάτωμα (είκ. 2) έχει δημιουργήσει τομές στις οποίες είναι ορατά όστρακα σε βάθος 1 έως 1.5 μ. από τη σημερινή επιφάνεια.

2. Τα εύρηματα

Τα εύρηματα συνίστανται σε όστρακα κεραμικών αγγείων και λεπίδες και εργαλεία από όψιανό. Όπως αναφέρθηκε, τα περισσότερα βρέθηκαν στα δύο ξέφωτα της Α. πλαγιάς και στο Ν. πλάτωμα, ανάμεσα σε πέτρες και σε ρίζες θάμνων. Ελάχιστα εύρηματα προέρχονται από την κορυφή και τη Δ. πλαγιά, επειδή το έδαφος εκεί είναι σκεπασμένο με πούσι και η επιφάνειά του δεν είναι ορατή, ενώ στην απόκρημνη Β. πλευρά βρέθηκε μόνο ο πυρήνας όψιανού.

8. Greig - Turner δ.π. 191.

9. J. Bintliff, *Natural Environment and Human Settlement in Prehistoric Greece* (1977) 18, 26.

10. G. E. Mylonas, *Aghios Kosmas. An Early Bronze Age Settlement and Cemetery* (Princeton 1959) 7. Πρβ. Bintliff δ.π. 14.

Στή συνέχεια περιγράφονται τα χαρακτηριστικά ὄστρακα καὶ τὰ τεμάχια ὀψιανού. Τὰ ὄστρακα εἶναι ἀριθμημένα καὶ φέρουν τὴν ἔνδειξη Κ (= Κεραμεική). Οἱ ὀψιανοὶ ἀκολουθοῦν ἄλλη ἀρίθμηση καὶ φέρουν τὴν ἔνδειξη Ο (= Ὀψιανός). Ὅλες οἱ μετρήσεις δίνονται σὲ ἑκατοστά καὶ τὰ βάρη σὲ γραμμάρια. Ἡ περιγραφή τῶν χρωμάτων ἀκολουθεῖ τὸν κώδικα Munsell¹¹.

2.1. Κεραμεική

Τὰ κεραμεικὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸν Βλαστό συνίστανται σὲ 280 περίπου ὄστρακα ἀγγείων, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὅποια προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἀ. πλαγιά καὶ τὸ Ν. πλάτωμα (πίν. Α). Τὰ ὄστρακα χωρίστηκαν σὲ τέσσερις μεγάλες κατηγορίες (Α-Δ) μὲ βάση τὴν ποιότητα τοῦ πηλοῦ, τὴ διακόσμηση καὶ τὸ μέγεθός τους. Οἱ κατηγορίες αὐτὲς περιλαμβάνουν ὄστρακα χονδροειδῆ, ἀδιακόσμητα, διακοσμημένα καὶ ἐκεῖνα ποὺ προέρχονται ἀπὸ μεγάλα ἀποθηκευτικά ἀγγεῖα.

Πίνακας Α

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ			ΔΥΤΙΚΗ		ΝΟΤΙΑ	
Ἀριθμὸς	Βάρος		Ἀριθμὸς	Βάρος	Ἀριθμὸς	Βάρος
A1	49	525	2	25	7	70
A2	36	230	5	50	5	90
A3	16	180	0	0	3	40
A4	19	130	0	0	0	0
A5	16	150	4	50	3	90
B1	27	135	0	0	4	40
B2	11	90	0	0	2	15
B3	13	35	0	0	0	0
B4	13	50	0	0	0	0
Γ1	1	5	0	0	0	0
Γ2	4	60	0	0	0	0
Γ3	7	50	0	0	0	0
Γ4	15	50	0	0	0	0
Γ5	1	20	0	0	0	0
Δ	16	2000	0	0	0	0

Ποσοτική ἀνάλυση ὀστράκων ἀπὸ κάθε πλαγιά.

Μέσα σὲ κάθε κατηγορία διαχωρίσθηκαν ὁμάδες ὀστράκων μὲ βάση τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ ἢ τὴ διακόσμηση. Τὰ χαρακτηριστικὰ ὄστρακα κάθε ὁμάδας περιγράφονται λεπτομερῶς ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῶν ὁμάδων. Ἡ ποσοτικὴ ἀνάλυση τῶν ὀστράκων κατὰ κατηγορίες καὶ ὁμάδες παρουσιάζεται στοὺς πίνακες Β-Ε.

11. Munsell Soil Color Charts (Baltimore 1975).

Α. Χονδροειδή όστρακα με άκατέργαστη επιφάνεια

Η κατηγορία αυτή είναι η πολυαριθμότερη και περιλαμβάνει όστρακα από χειροποίητα, ως επί το πλείστον άνοικτά, άγγεϊα. Ο πηλός τους είναι άκάθατος, με λίθινα έγκλείσματα ή τρίμματα χαλικιών και άμμου και ή όπτηση είναι από άνιση έως μέτρια. Το πάχος των όστράκων αυτών κυμαίνεται από 0.3 έως 1.5. Διακρίνονται οι ακόλουθες ομάδες ανάλογα με το χρώμα του πηλού: Α1) επιφάνεια και πυρήνας άνοικτός έρυθρός (2.5YR 6/8), έρυθρός (2.5YR 5/8-10R 5/8) ή κιτρινέρυθρος (5YR 7/6-5YR 7/8). Α2) Έπιφάνεια όπως Α1. Πυρήνας τεφροκάστανος (10YR 5/2-10YR 6/1). Α3) Πηλός και πυρήνας τεφρός προς καστανός (5YR 6/2-7.5 N/5)· τρία όστρακα της ομάδας αυτής φέρουν ίχνη στίλβωσης. Α4) Πηλός και πυρήνας ώχρος καστανός (10YR 8/3) προς έρυθροκίτρινος (5YR 7/6). Α5) Πηλός με τη μία επιφάνεια έρυθρωπή (10R 5/8-2.5YR 5/8) και την άλλη καστανή (10YR 5/3) προς τεφρόχρωμη (10YR 4/2).

Πίνακας Β

	A1	A2	A3	A4	A5	Σύνολο
Σώματα	53	44	18	18	23	156
Λαβές	3	0	0	0	0	3
Χείλη	1	1	0	1	0	3
Βάσεις	1	1	1	0	0	3
Σύνολο	58	46	19	19	23	165

Ποσοτική ανάλυση χονδροειδών όστράκων κατά ομάδες.

Τα χαρακτηριστικότερα όστρακα της κατηγορίας αυτής είναι τα εξής:

K1 'Α. πλαγιά. Τμήμα χείλους με τη βάση λαβής από χειροποίητο άνοικτό άγγεϊο. Μέγ. σωζ. μήκ. 3.5· μέγ. σωζ. ύψ. 2.2· πάχ. τοιχ. 0.8· ύψ. λαβής 1.4· πλάτ. λαβής 1.8. Πηλός χονδροειδής, άκάθατος, με λίθινα έγκλείσματα διαμ. 0.01 περ. Έπιφάνεια και πυρήνας έρυθροκίτρινος (5YR 6/6). Η λαβή έχει κυκλική διατομή αλλά στο σημείο που άρχίζει ή καμπύλη ή διατομή γίνεται τριγωνική. Ίσως από πρόχου.

K2 'Α. πλαγιά. Τμήμα επίπεδης βάσης κλειστού (;) άγγείου (είκ. 4α-β). Μέγ. σωζ. ύψ. 3.3· μέγ. σωζ. πλάτ. 6.8· πάχ. πυθμένα 0.8· πάχ. τοιχ. 0.7· άρχ. διάμ. βά-

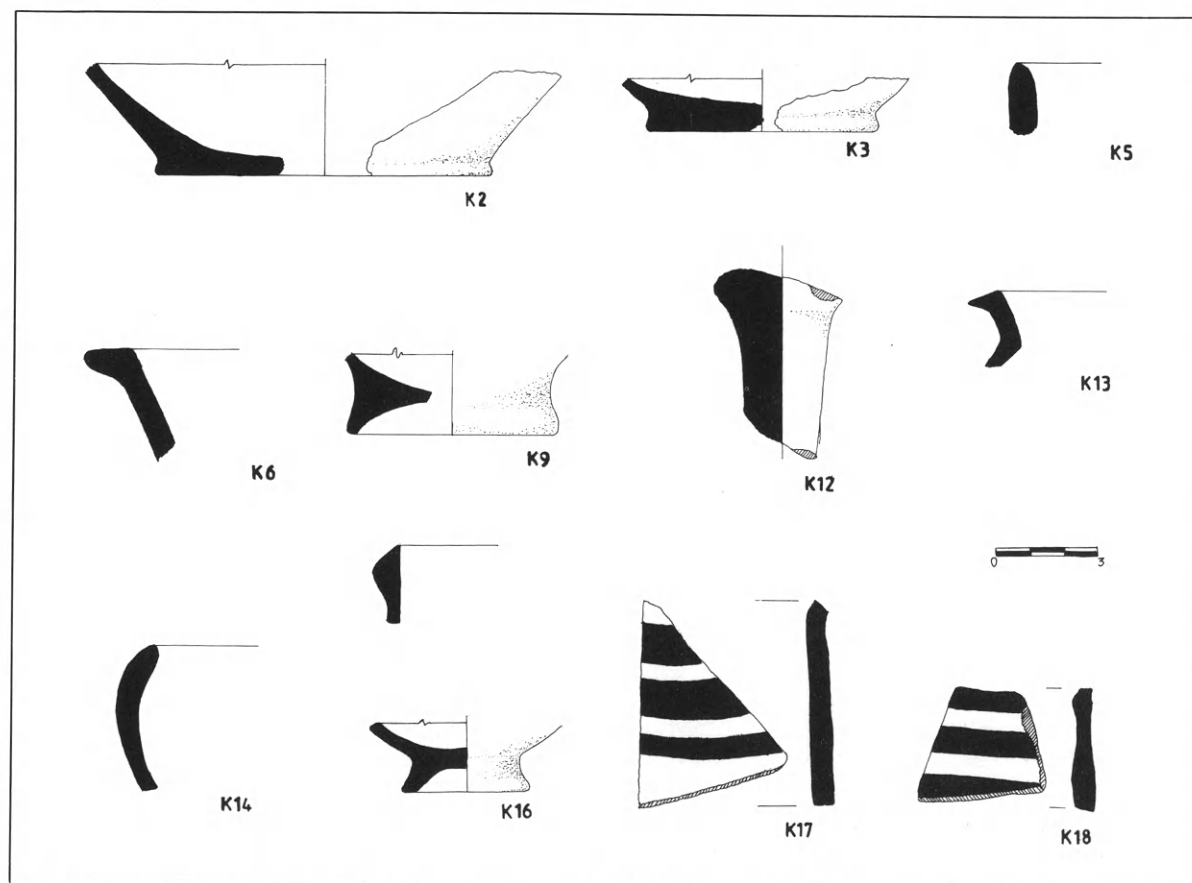
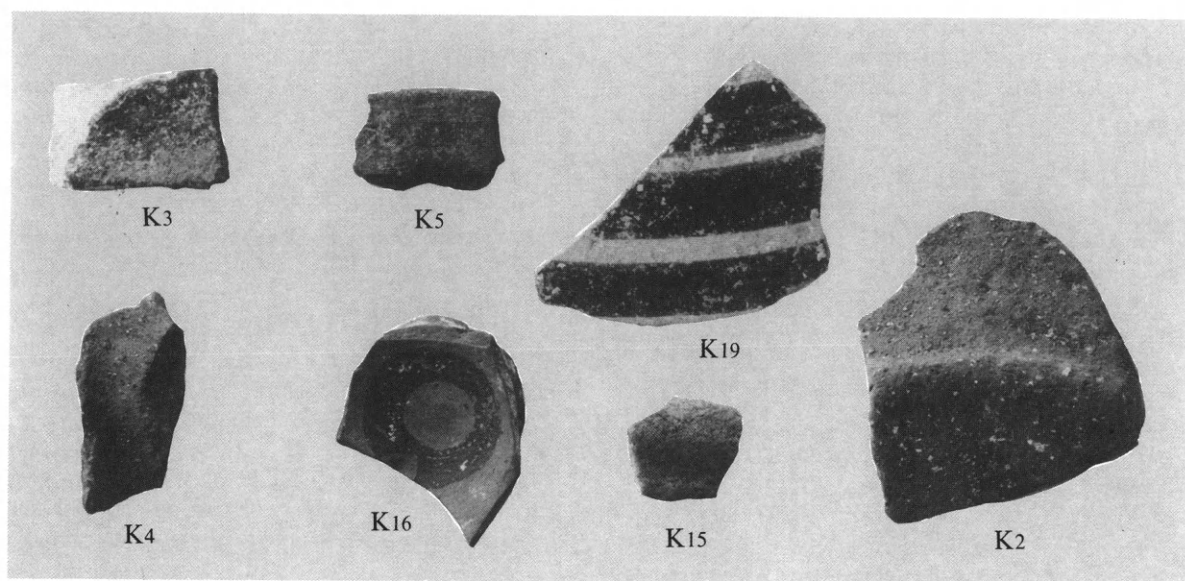
σης 10. Πηλός χονδροειδής, άκάθατος, με λίθινα έγκλείσματα, άνισα όπτημένος. Έπιφάνεια άνοικτή έρυθρή (2.5YR 6/8), πυρήνας κατά τόπους τεφροκάστανος (10YR 6/2). Τέτοιες βάσεις είναι πολύ κοινές κατά την Έποχή του Χαλκού τόσο στην ήπειρωτική Ελλάδα¹² όσο και στο υπόλοιπο Αίγαίο¹³ και κατά συνέπεια το όστρακο δέν μπορεί νά χρονολογηθεί με ακρίβεια. Ίσως ανήκε σε μικρό πιθοειδές.

K3 'Α. πλαγιά. Τμήμα επίπεδης βάσης άνοικτοϋ (;) άγγείου (είκ. 4α-β). Μέγ. σωζ. ύψ. 1.6· μέγ. σωζ. πλάτ. 3.8· πάχ. πυθμένα 1.1· πιθανή άρχ. διάμ. βάσ. 7.

12. D. Levi, Abitazioni Preistoriche sulle pendici meridionali dell' Acropoli, *ASAtene* 13-14, 1930-31, είκ. 25. H.-J. Weißhaar, Bericht zur frühhelladischen Keramik. Ausgrabungen in Tiryns 1981, *AA* 1983, είκ. 21:1. 'Α. Σάμψων, *Μάνικα, μία πρωτοελλαδική πόλη στη Χαλκίδα* (Αθήνα 1985) σχ. 63: 10, 12. G. E. Mylonas ό.π. σχ. 59: C-23, C-25, C-27, κ.ά. Μ. Παντελίδου, *Αί Προϊστορικαί Αθήναι* (δ.δ. Αθήνα 1975) πίν. 18:21. A. Fu-

rumark, *Mycenaean Pottery*, I. *Analysis and Classification* (Stockholm 1972) 95 και είκ. 24.

13. E.-M. Bossert, Kastri auf Syros, *AA* 1967, A, 73, είκ. 5:2. P. Warren, *Myrtos, An Early Bronze Age Settlement in Crete* (London 1972) είκ. 58: P290. C. Blegen κ.ά., *Troy I. The First and Second Settlements* (Princeton 1950) είκ. 370a: C-13..

Εικ. 4. Ώστρακα άγγείων.

- Πηλός καλὰ ὀπτημένος, μὲ λίγα λίθινα ἐγκλείσματα καὶ τρίμματα χαλικίων. Ἐπιφάνεια καὶ πυρήνας ροδόχρους (5YR 7/3). Πρβ. K2.
- K4 Ἄ. πλαγιά. Τμήμα κορμοῦ μὲ ἀρχὴ πεπλατυσμένης λαβῆς (εἰκ. 4α). Μέγ. σωζ. ὕψ. 5· μέγ. σωζ. πλάτ. 2.2· μέγ. σωζ. πάχ. λαβῆς 1.2. Πηλός ἀκάθαρτος, μὲ λίθινα ἐγκλείσματα. Ἐπιφάνεια καὶ πυρήνας ἀνοικτὸς ἐρυθρός (2.5YR 6/8). Τὸ ὄστρακο παρουσιάζει ἐντονη κύρτωση στὴ βάση τῆς λαβῆς καὶ ἴσως ἀνῆκε σὲ τμήμα λαίμου¹⁴.
- K5 Ἄ. πλαγιά. Τμήμα κάθετου χεῖλους ἀνοικτοῦ χειροποίητου ἀγγείου (εἰκ. 4α-β). Μέγ. σωζ. ὕψ. 2.1· μέγ. σωζ. πλάτ. 3.1· πάχ. τοιχ. 0.8· πιθανὴ ἀρχ. διάμ. στομ. 14-15. Πηλός ἀκάθαρτος, μὲ προσμειζεις τριμμάτων χαλικίων, καλὰ ὀπτημένος. Ἐπιφάνεια καὶ πυρήνας ἐρυθροκίτρινος (5YR 6/6). Κάθετα χεῖλη ἀπαντῶνται σὲ ΠΕ στρώματα στὸν Ἄγ. Κοσμά¹⁵, τὴν Τίρυνθα¹⁶, τὶς Ζυγουριές¹⁷ καὶ τὴν Εὐτρησὶ¹⁸, καὶ τὸ ὄστρακο μπορεῖ νὰ ἀνήκει σὲ κύπελλο ἢ ὕδρια μὲ κυλινδρικό λαίμ¹⁹.
- K6 Ἄ. πλαγιά. Τμήμα ἔξω νεύοντος χεῖλους χειροποίητου ἀνοικτοῦ ἀγγείου (εἰκ. 4β). Μέγ. σωζ. ὕψ. 3.4· μέγ. σωζ. πλάτ. 4.6· πάχ. τοιχ. 0.7· πιθανὴ ἀρχ. διάμ. 15-16. Πηλός ἀκάθαρτος μὲ λευκὰ λίθινα ἐγκλείσματα. Ἐπιφάνεια καὶ πυρήνας ροδόχρους (5YR 7/4). Παρόμοια χεῖλη ἐμφανίζονται σὲ ΠΕ κεραμικὴ ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ²⁰, τὴν Εὐβοία²¹ καὶ τὴν Πελοπόννησο²².
- K7 Ἄ. πλαγιά. Τμήμα κορμοῦ χειροποίητου ἀνοικτοῦ (;) ἀγγείου μὲ ἀρχὴ πεπλατυσμένης λαβῆς (εἰκ. 6). Μέγ. σωζ. πλάτ. 3.5· μέγ. σωζ. ὕψ. 5.5· πάχ. τοιχ. 0.6· ὕψ. λαβῆς 1.4· πάχ. λαβῆς 1.5. Πηλός σχετικὰ καθαρὸς, μὲ ἀραιὰ λίθινα ἐγκλείσματα. Ἐπιφάνεια καὶ πυρήνας ροδόχρους (5YR 7/4).
- K8 Ἄ. πλαγιά. Τμήμα ἔξω νεύοντος χεῖλους ἀπὸ κλειστὸ ἀγγεῖο. Μέγ. σωζ. ὕψ. 3.1· μέγ. σωζ. πλάτ. 3.1· πάχ. τοιχ. 0.4. Πηλός χονδροειδής, ἀκάθαρτος, μὲ ἀραιὰ λίθινα ἐγκλείσματα. Ἐπιφάνεια ἀνοικτὴ ἐρυθροπὴ (2.5YR 6/8), πυρήνας τεφροκάστανος (10YR 5/2).
- K9 Ἄ. πλαγιά. Τμήμα δακτυλιόσχημης βάσης μὲ τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ κορμοῦ ἀπὸ χειροποίητο ἀγγεῖο (εἰκ. 4β). Μέγ. σωζ. πλάτ. 4.4· μέγ. σωζ. ὕψ. 2.1· πάχ. πυθμένα 0.4· ἀρχ. διάμ. βάσ. 6-6.5. Πηλός χονδροειδής, ἀκάθαρτος, μὲ λίθινα ἐγκλείσματα. Ἐπιφάνεια καὶ πυρήνας ὀχρὸς καστανός (10YR 7/4). Παρόμοιες βάσεις ἔχουν βρεθεῖ στὴν Ἀκρόπολη²³.
- K10 Ἄ. πλαγιά. Τμήμα κορμοῦ χειροποίητου χονδροειδοῦς ἀγγείου. Μέγ. σωζ. ὕψ. 3.4· μέγ. σωζ. πλάτ. 3.7· μέγ. σωζ. πάχ. τοιχ. 1.5. Πηλός ἀκάθαρτος, πορώδης, μὲ λίθινα ἐγκλείσματα. Πυρήνας ἐρυθροκίτρινος (5YR 6/6), λειασμένο ὀχροκάστανον ἀλείφωμα (10YR 7/4) στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια.

Β. Ἀδιακόσμητα, καλῆς ποιότητος ὄστρακα

Ὅστρακα ἀπὸ κλειστὰ καὶ ἀνοικτὰ ἀγγεῖα, στὴν πλειοψηφία τους χειροποίητα. Εἶναι γενικὰ καλῆς ποιότητος, μὲ καθαρὸ καὶ καλὰ ὀπτημένο πηλό. Ὅρισμένα περιέχουν ἀραιὰ λίθινα ἐγκλείσματα ἢ τρίμματα χαλικίων. Τὸ πάχος τους κυμαίνεται ἀπὸ 1 ἕως 0.3. Τὰ ὄστρακα τῆς κατηγορίας αὐτῆς κατανεμήθηκαν σὲ τέσσερις ὁμάδες: B1) Ἐπιφάνεια καὶ πυρήνας ἐρυθροκίτρινος (5YR 6/6-5YR 7/8 καὶ 7.5YR 6/6-7.5YR 8/6). B2) Ἐπιφάνεια καὶ πυρήνας ἀνοικτὸς ἐρυθρός (2.5YR 6/6-2.5YR 6/8) ἢ καστανός (10YR 5/2-10YR 5/3)· ὁρισμένα φέρουν

14. Πρβ. G. Mylonas ὁ.π. εἰκ. 134:3.

15. Αὐτόθι εἰκ. 158: 274.

16. K. Müller, *Tiryns*, IV. *Die Urfirnis Keramik* (Berlin 1938) πίν. VIII:4.

17. C. Blegen, *Zygouries* (N. York 1928) εἰκ. 95: 565.

18. H. Goldman, *Excavations at Eutresis in Boiotia* (Cambridge 1931) εἰκ. 103. J. L. Caskey - E. G. Caskey, *The Earliest Settlements at Eutresis, Supplementary Excavations, 1958, Hesperia* 29, 1960, 155, πίν. 51: VIII:28.

19. M. Mogelonsky, *The Development in Form of Early Helladic I-II Pottery. A Chronological and Geo-*

graphical Study (M.A. McGill Un. 1983) τύπος XII a1. Γιὰ τὴ διάδοση τοῦ τύπου αὐτοῦ βλ. αὐτόθι 305 κέ.

20. S. A. Immerwahr, *Agora XIII. The Neolithic and Bronze Ages* (Princeton 1971) πίν. 16:252. G. Mylonas ὁ.π. εἰκ. 116: 15, σχῆμα S-3.

21. Ἄ. Σάμψων ὁ.π. σχ. 62α: 17.

22. H.-J. Weißhaar, *AA* 1981, 236, εἰκ. 81:2. C. Säflund, *Excavations at Berbati* (Stockholm 1965) εἰκ. 115:17. Ἐπίσης ἀπὸ τὰ Κύθηρα: J. N. Coldstream- G. L. Huxley (ἐκδ.), *Kythera* (London 1972) εἰκ. 35: 63.

23. D. Levi ὁ.π.

στίλβωση. B3) 'Επιφάνεια ὅπως B1, πυρήνας τεφρόχρωμος (7.5YR N5/,N6/ καὶ 10YR 5/1-10YR 6/1), καὶ B4) 'Επιφάνεια καὶ πυρήνας ὠχρὸς καστανός (10YR 7/3-10YR 8/4).

Ἡ συχνότητα τῶν ἀδιακόσμητων ὀστράκων κατὰ ὁμάδες δίνεται στὸν πίνακα Γ.

Πίνακας Γ

	B1	B2	B3	B4	Σύνολο
Σώματα	29	13	12	11	65
Λαβές	1	0	0	1	2
Χείλη	1	0	0	1	2
Βάσεις	0	0	1	0	1
Σύνολο	31	13	13	13	70

Ποσοτική ἀνάλυση ἀδιακόσμητων ὀστράκων κατὰ ὁμάδες.

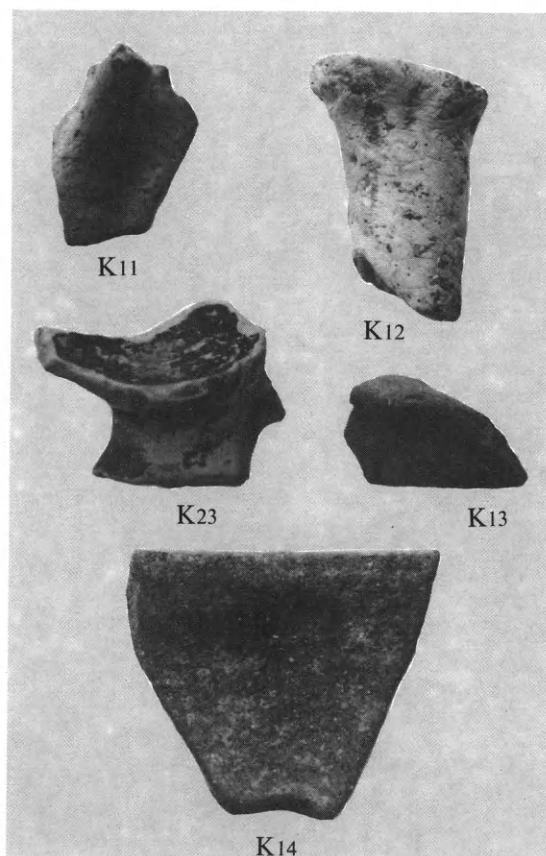
Τὰ χαρακτηριστικότερα ὄστρακα τῆς κατηγορίας αὐτῆς εἶναι τὰ ἑξῆς:

K11 'Α. πλαγιά. Τμήμα κάθετου χείλους σκύφου με ἀρχὴ τοξοειδοῦς λαβῆς κυλινδρικής διατομῆς (εἰκ. 5). Μέγ. σωζ. ὕψ. 4.4· μέγ. σωζ. πλάτ. 2.8· πάχ. τοιχ. 0.4· διάμ. λαβῆς 1. Πηλὸς καθαρὸς, με ἀραιὰ λίθινα ἐγκλείσματα. 'Επιφάνεια καὶ πυρήνας ροδόχρους (5YR 8/4). Ἰχνη ἐρυθροκάστανης βαφῆς (2.5YR 4/4) στὴ λαβή. Τὸ σχῆμα ἀπαντᾶται κυρίως στὴν YE ἐποχὴ καὶ σκύφοι με παρόμοιες λαβές εἶναι πολὺ διαδεδομένοι καὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν Furumark²⁴ στὴν YE IIIΓ1-2 περίοδο.

K12 'Α. πλαγιά. Τμήμα στελέχους ἀπὸ ὑψίποδη κύλικα με μικρὸ τμήμα τοῦ πυθμένα τῆς γάστρας (εἰκ. 4β, 5). Μέγ. σωζ. ὕψ. 4.9· διάμ. 2.5. Πηλὸς σκληρὸς καὶ καθαρὸς, πολὺ καλὰ ὀπτημένος, ἀλλὰ με σκασίματα σὲ ὀρισμένα σημεία. 'Επιφάνεια καὶ πυρήνας λευκός (5Y 8/2) πρὸς ὠχροκίτρινος (5Y 8/3). Τὸ ὄστρακο δὲν φέρει ἴχνη διακόσμησης· μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ γενικὰ στὴν YE III.

K13 'Α. πλαγιά. Τμήμα χείλους χειροποίητου ἀνοικτοῦ-ἀγγείου (εἰκ. 4β, 5). Μέγ. σωζ. ὕψ. 2.2· μέγ. σωζ. πλάτ. 3.9· πάχ. τοιχ. 0.7· πάχ. χείλους 0.6. Πηλὸς σχετικὰ καθαρὸς, με ἀραιὰ λίθινα ἐγκλείσματα καὶ μαρμαρυγία. 'Επιφάνεια καὶ πηλὸς ἀνοικτὸς ἐρυθρός (2.5YR 6/8). Τὸ χεῖλος παρουσιάζει πάχυνση ἐξωτερικὰ πὺ σχηματίζει ἐπίπεδη ἄνω ἐπιφάνεια τῆς ὁποίας ἡ ἄκρη κλίνει πρὸς τὰ κάτω. Παρόμοια χεῖλη ἀπαντοῦν στὴν ΠΕ ἐποχῇ²⁵.

K14 'Α. πλαγιά. Τμήμα ἔσω νεύοντος χείλους ἀπὸ χειροποίητη φιάλη (εἰκ. 4β, 5). Μέγ. σωζ. πλάτ. 6.2· μέγ. σωζ. ὕψ. 5.7· πάχ. τοιχ. 0.6. Πηλὸς σχετικὰ

Εἰκ. 5. Ἀδιακόσμητα ὄστρακα.

24. A. Furumark ὅ.π. 49. Γιὰ τὴ διάδοση τοῦ τύπου βλ. αὐτόθι 634.

25. H. -J. Weißhaar, AA 1981, 231, εἰκ. 77: 11, σ. 240, εἰκ. 83:8, σ. 243, εἰκ. 86:2.

καθαρός, με άραια τρίμματα χαλικιδών. Έπιφάνεια ώχρη καστανή (10YR 7/4) και πυρήνας φαιόχρωμος (7.5YR N/6). Παρόμοιες φιάλες είναι χαρακτηριστικές της ΠΕ ΙΙ περιόδου²⁶.

K15 'Α. πλαγιά. Τμήμα χείλους χειροποίητου ανοικτού άγγείου (είκ. 4α-β). Μέγ. σωζ. ύψ. 2.3· μέγ. σωζ. πλάτ. 2.5· μέγ. πάχ. χείλους 0.8. Πηλός καθαρός,

καλά όπτημένος. Έπιφάνεια και πυρήνας ώχρος καστανός (10YR 8/4). Τό χείλος παρουσιάζει άαχυνση στο έξωτερικό του μέρος, ένα χαρακτηριστικό πού άπαντάται στην Πρώιμη Έποχή του Χαλκού στην Πελοπόννησο²⁷, την Βοιωτία²⁸, την Ίθάκη²⁹ και τὰ Κύθηρα³⁰.

Γ. Καλής ποιότητας διακοσμημένα όστρακα

Τα όστρακα αὐτῆς τῆς κατηγορίας ανήκουν σὲ χειροποίητα και τροχήλατα άγγεία καλής ποιότητας, με σχήματα ως ἐπὶ τὸ πλεῖστον άνοικτά. Ό πηλός τους είναι καθαρός, χωρίς προσμείξεις, και πολὺ καλά όπτημένος· όρισμένα όστρακα ήχοῦν σαν πορσελάνη. Τό πάχος τῶν όστράκων τῆς κατηγορίας αὐτῆς είναι μικρό, και κυμαίνεται από 0.3 έως 0.7. Οί ομάδες πού διαχωρίσθηκαν είναι οί ἐξῆς: Γ1) ἐρυθρόχρωμη διακόσμηση, Γ2) μελανόχρωμη διακόσμηση, Γ3) διακόσμηση ταινιῶν, Γ4) γάνωμα ή στίλβωμένο ἐπίχρισμα και Γ5) πλαστική διακόσμηση.

Η συχνότητα τῶν όστράκων τῆς κατηγορίας Γ φαίνεται στὸν πίνακα Δ.

Πίνακας Δ

	Γ1	Γ2	Γ3	Γ4	Γ5	Σύνολο
Σώματα	1	0	7	5	1	14
Λαβές	0	2	0	2	0	4
Χείλη	0	1	0	7	0	8
Βάσεις	0	1	0	1	0	2
Σύνολο	1	4	7	15	1	28

Ποσοτική ανάλυση διακοσμημένων όστράκων κατὰ ομάδες.

Τὰ χαρακτηριστικότερα όστρακα τῆς κατηγορίας αὐτῆς είναι τὰ ακόλουθα:

K16 'Α. πλαγιά. Τμήμα βάσης και πυθμένας άνοικτού άγγείου (είκ. 4α-β). Μέγ. σωζ. ύψ. 2.1· πάχ. πυθμένα 0.6· έξωτ. διάμ. βάσης 3.6. Πηλός καθαρός, καλά όπτημένος. Έπιφάνεια άνοικτὴ ἐρυθρή (2.5YR 6/8). Ό πυθμένας είναι διακοσμημένος με γραπτό Urfirnis δακτύλιο ἐρυθροῦ χρώματος (2.5YR 4/6)· ό δακτύλιος έχει έξωτ. διάμ. 3 ἐκ. και έσωτ. 1.5, και

πάχ. 1.5-1.8. Στην έξωτερική πλευρά τῆς βάσης υπάρχει έλαφρά κύρτωση ύψ. 1 ἐκ. Παρόμοιες βάσεις είναι χαρακτηριστικές τῆς ΠΕ έποχῆς³¹ και συνήθως ανήκουν σὲ φιάλες (bowls) ή κύμβες (sauceboats).

K17 'Α./ΝΑ. πλαγιά. Τμήμα κορμού τροχήλατου κλειστοῦ άγγείου (είκ. 4β, 6). Μέγ. σωζ. ύψ. 6.2· μέγ.

26. M. Cosmopoulos, *The Early Bronze Age II Period in the Aegean*, I, *Metallurgy, Pottery, Foreign Connections*, (M. A. Washington, Un. St. Louis 1986) σχήμα C2, σ. 91, 104, πίν. 13.

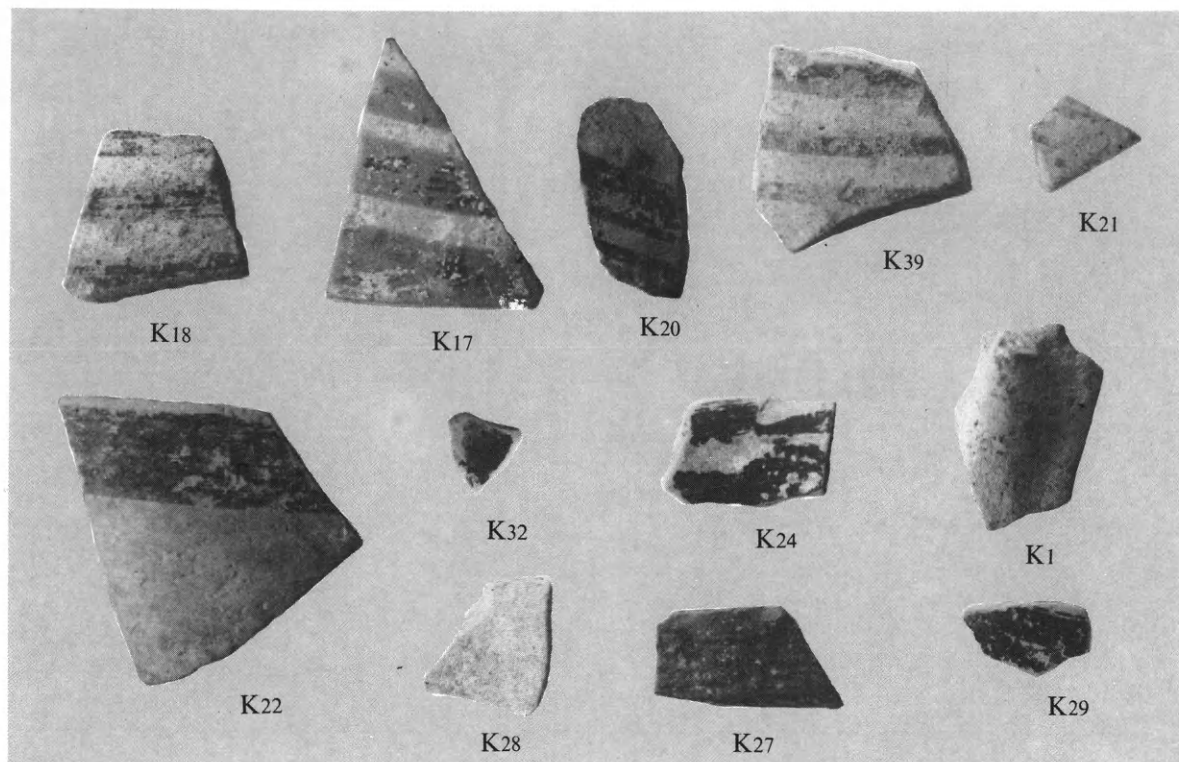
27. C. Säflund δ.π. είκ. 116: 8. H. -J. Weißhaar δ.π. είκ. 12:8. C. Zachos, *Ayios Dimitrios, A Prehistoric Settlement in Peloponnesos* (δ.δ. Boston Un. 1987) είκ. 49: 59/83.

28. H. Goldman δ.π. 110, είκ. 147.

29. W. Heurtley, *Excavations in Ithaca II: the Early Helladic Settlement at Pelikata*, BSA 35, 1934-35, είκ. 12.

30. J. N. Coldstream - G. L. Huxley δ.π. 78: 20, είκ. 35-20.

31. K. Müller δ.π. πίν. XXII: 17, 19-21. H.-J. Weißhaar AA 1983, είκ. 6:15. C. Zachos δ.π. πίν. 40: A65. G. Mylonas δ.π. σχ. 53: a-g, i. J. N. Coldstream - G. L. Huxley δ.π. είκ. 35:61. 'Α. Σάμψων δ.π. σχ. 5.

Είκ. 6. Διακοσμημένα ὄστρακα.

σωζ. πλάτ. 4.4· πάχ. τοιχ. 0.6. Πηλὸς καθαρὸς καὶ καλὰ ὀπτημένος. Πυρήνας καὶ ἐπιφάνεια ἀνοικτὴ ἐρυθρόχρωμη (2.5YR 6/8). Τὸ ὄστρακο φέρει διακόσμηση ὀριζοντίων λευκῶν ταινιῶν ἐπὶ καστανέρυθρου βάθους (2.5YR 4/4). Πλάτ. ταινιῶν 0.5 ἐκ. Παρόμοια διακόσμηση ἀπαντᾶται σὲ ΥΕ ἀγγεῖα³².

K18 'Α./ΝΑ. πλαγιά. Τμήμα κορμοῦ τροχήλατου κλειστοῦ ἀγγείου (εἰκ. 4β, 6). Μέγ. σωζ. ὕψ. 3.5· μέγ. σωζ. πλάτ. 3.7· πάχ. τοιχ. 0.6. Πηλὸς τραχὺς μὲ ἀραιὰ λίθινα ἐγκλείσματα. Ἐπιφάνεια ροδόχρους (7.5YR 8/4), πυρήνας ἐρυθροκίτρινος (5YR 7/6). Τὸ ὄστρακο φέρει διακόσμηση ὀριζοντίων ἐρυθρῶν ταινιῶν (2.5YR 4/8) ἐπὶ λευκοῦ βάθους (ἐπιχρίσματος). Μέγ. ὕψ. ταινιῶν 0.7. Γιὰ τὴ χρονολόγηση βλ. K17.

K19 'Α./ΝΑ. πλαγιά. Τμήμα κορμοῦ τροχήλατου κλειστοῦ ἀγγείου (εἰκ. 4α, 7). Μέγ. σωζ. ὕψ. 5.9· μέγ.

σωζ. πλάτ. 6.2· πάχ. τοιχ. 0.5. Πηλὸς ἀκάθαρος, μὲ ἐλάχιστα λίθινα ἐγκλείσματα. Ἐπιφάνεια καὶ πυρήνας ροδόχρους (7.5YR 8/4). Ἐξωτερικὰ τὸ ὄστρακο φέρει ἐπάλειψη λεπτοῦ λευκοῦ ἐπιχρίσματος ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ὑπάρχει διακόσμηση ὀριζοντίων ἐρυθρῶν (2.5YR 4/6) ταινιῶν. Τὸ ὕψος τῶν ταινιῶν κυμαίνεται ἀπὸ 1.1 ἕως 1.4. Στὰ περιθώρια τῶν ταινιῶν ὑπάρχουν ζῶνες ὕψ. 0.1 σὲ ἀνοικτότερο τόνο τοῦ ἐρυθροῦ (5YR 6/6). Παρόμοια ταινιωτὴ διακόσμηση πλαισιώνει τὰ κύρια θέματα μυκηναϊκῶν ἀγγείων καὶ τὸ ὄστρακο ἴσως προέρχεται ἀπὸ τὴ βάση τῆς κοιλιᾶς ἢ τὸν ὦμο ψευδόστομου ἀμπορέα³³. Ψευδόστομος ἀμπορέας μὲ ἀνάλογη διακόσμηση ἔχει βρεθεῖ στὸν Βλαστὸ στὴ θέση "Αγ. Ἀνάργυροι, σὲ κοντινὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν λόφο καὶ χρονολογεῖται στὴν ΥΕ ΠΙΒ-Γ³⁴.

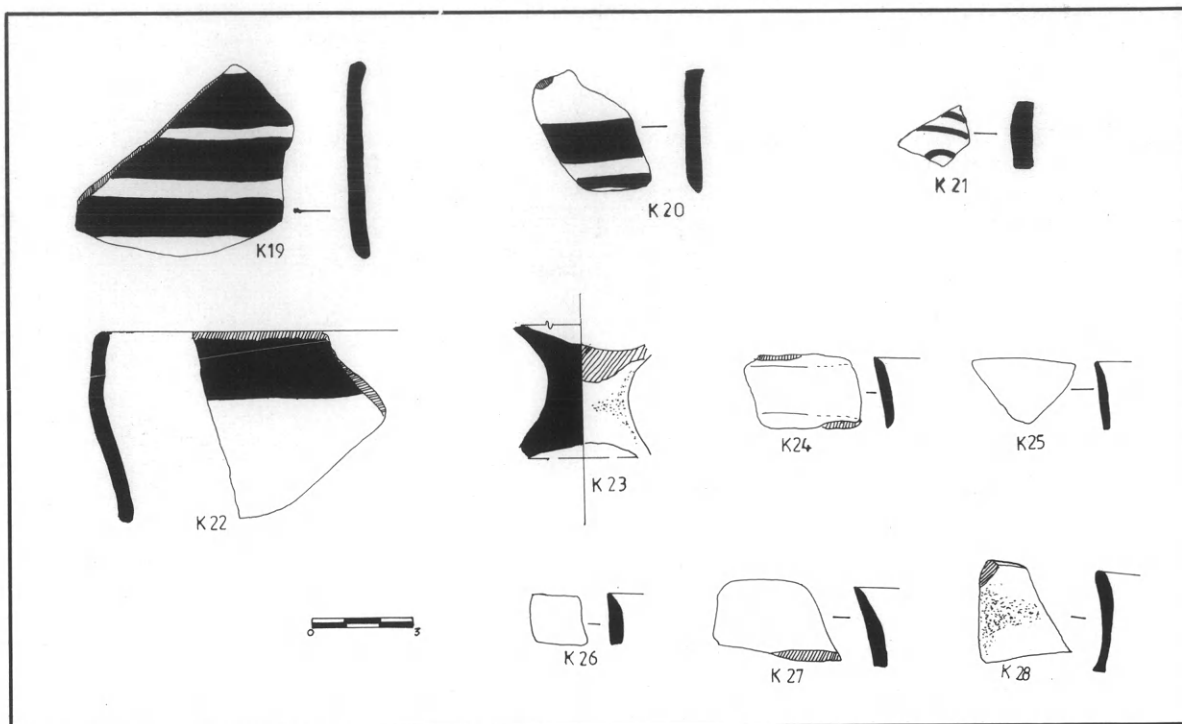
K20 'Α. πλαγιά. Τμήμα κορμοῦ κλειστοῦ ἀγγείου (εἰκ.

32. Μ. Παντελίδου ὁ.π. πίν. 56β.

33. Ἐγχρωμὴ φωτογραφία βλ. σὲ Γ. Μυλωνᾶς, *Πολύχρυσοι Μυκηναῖοι* ('Αθήναι 1983) 233, εἰκ. 193. Πρβ. Ι.

Mylonas-Shear, *The Panagia Houses at Mycenae* (Philadelphia 1987) πίν. 30: 128.

34. Β. Πετράκος, *ΑΔ* 29, 1974, Α, 96: 2229, πίν. 54: β-γ.

Είκ. 7. Όστρακα ἀγγείων.

6-7). Μέγ. σωζ. πλάτ. 2.9· μέγ. σωζ. ύψ. 4· πάχ. τοιχ. 0.5. Πηλός καθαρός, καλὰ ὀπτημένος. Ἐπιφάνεια καὶ πυρήνας ἀνοικτὸς καστανός (7.5YR 6/4). Τὸ ὄστρακο φέρει διακόσμηση ὀριζοντίων μελανῶν ταινιῶν ἐπὶ ἀνοικτοῦ βάθους, ἐκ τῶν ὁποίων σώζεται μόνο μία, ύψ. 1.1, καὶ τμήμα μιᾶς δεύτης³⁵.

- K21 Ἀ. πλαγιά. Τμήμα κορμοῦ ἀνοικτοῦ χειροποίητου ἀγγείου (εἰκ. 6-7). Μέγ. σωζ. μήκ. 2.2· μέγ. σωζ. πλάτ. 1.9· πάχ. τοιχ. 0.6. Πηλός καθαρός καὶ καλὰ ὀπτημένος, χωρὶς προσμεϊζεις. Ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια καὶ πυρήνας γκριζωπός (7.5YR 8/2). Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια φέρει λεῖο γκριζωπὸ ἐπίχρῖσμα τοῦ ἰδίου χρώματος μετὸν πυρήνα. Ἐπὶ τοῦ ἐπιχρίσματος διακρίνεται τμήμα γραπτῆς διακόσμησης μετρεῖς καμπύλες γραμμὲς ἀνοικτοῦ ἐρυθροῦ χρώματος (10R 6/8) καὶ ύψ. 0.1, δύο ἀπὸ τίς ὁποῖες φαίνονται νὰ συγκλίνουν. Πιθανότατα πρόκειται

γιά τμήμα ἄνθους ἢ μίσχου φυτικοῦ κοσμήματος ἀπὸ μυκηναϊκὸ ἀγγεῖο³⁶, ἀλλὰ τὸ σωζόμενο τμήμα εἶναι πολὺ μικρὸ καὶ δὲν ἐπιτρέπει τὴν πλήρη ἀποκατάσταση τοῦ κοσμήματος.

- K22 Ἀ. πλαγιά. Τμήμα ἔξω νεύοντος χεῖλους ἀνοικτοῦ χειροποίητου ἀγγείου (εἰκ. 6-7). Μέγ. σωζ. ύψ. 5.6· μέγ. σωζ. πλάτ. 5.2· πάχ. τοιχ. 0.5. Πηλός καλῆς ποιότητος, καθαρός καὶ καλὰ ὀπτημένος. Ἐπιφάνεια καὶ πυρήνας ροδόχρους (5YR 7/4). Ἐσωτερικὰ φέρει ἀπρόσεκτα ἐπαλειμμένη βαφή, μετὰ πρὸς ἀποφλοίωση, σκούρου ἐρυθρόφαιου χρώματος ("dark reddish gray", 5YR 4/2) καὶ σὲ ὀρισμένα σημεῖα εἶναι ὁρατὰ τὰ ἴχνη τῆς βούρτσας. Ἡ βαφή συνεχίζεται ἐξωτερικὰ μετὸν μορφή ὀριζόντιας ταινίας ύψ. 2 ἐκ. γύρω ἀπὸ τὸ χεῖλος. Τὸ ὄστρακο μᾶλλον ἀνήκει σὲ βαθὺ σκύφο³⁷ καὶ χρονολογεῖται στὴν YE IIIA2³⁸.

- K23 Ἀ. πλαγιά. Τμήμα στελέχους καὶ πυθμένα ἀπὸ

35. Γιὰ τὴ χρονολόγησιν βλ. K17.

36. A. Furumark ὁ.π. 287: FM 18A (Mycenaean III Flower), σ. 299: FM 19 (multiple stem and tongue pattern).

ern).

37. Αὐτόθι FS 284.

38. Αὐτόθι 48, 428.

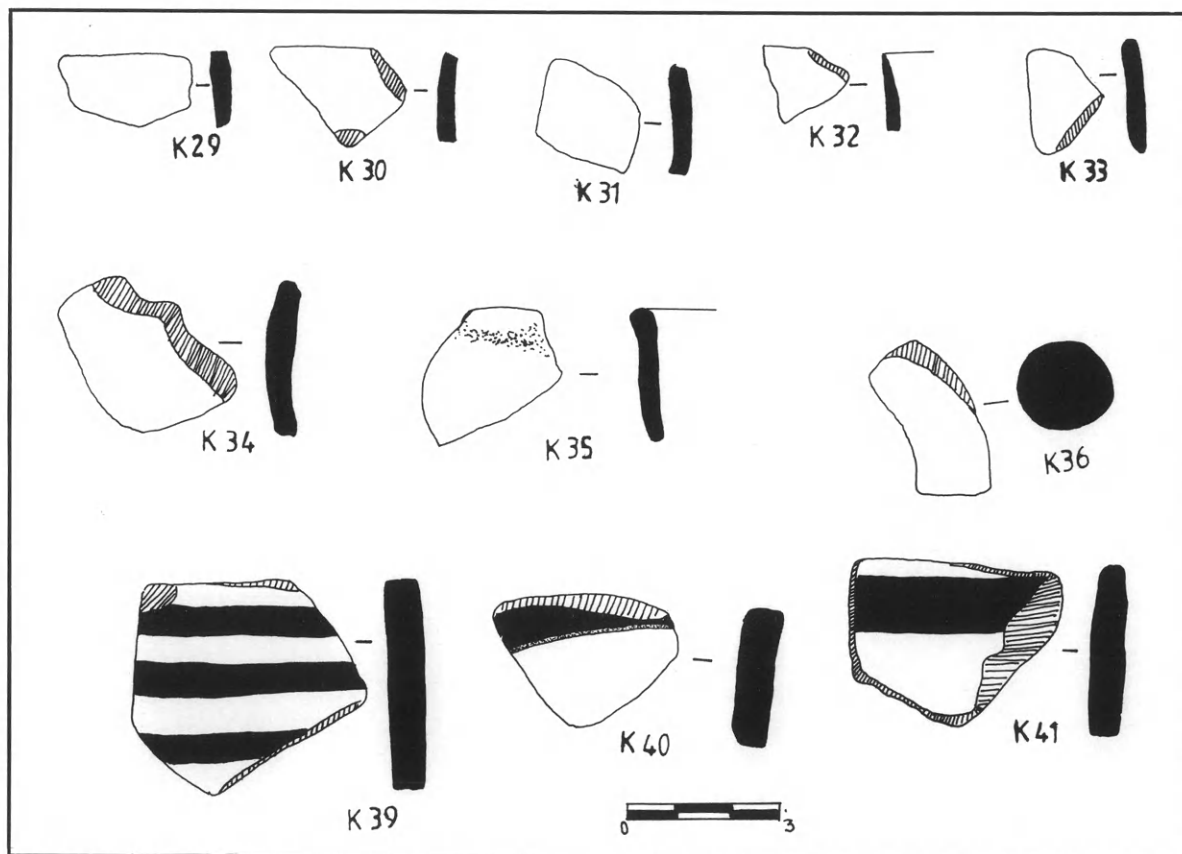
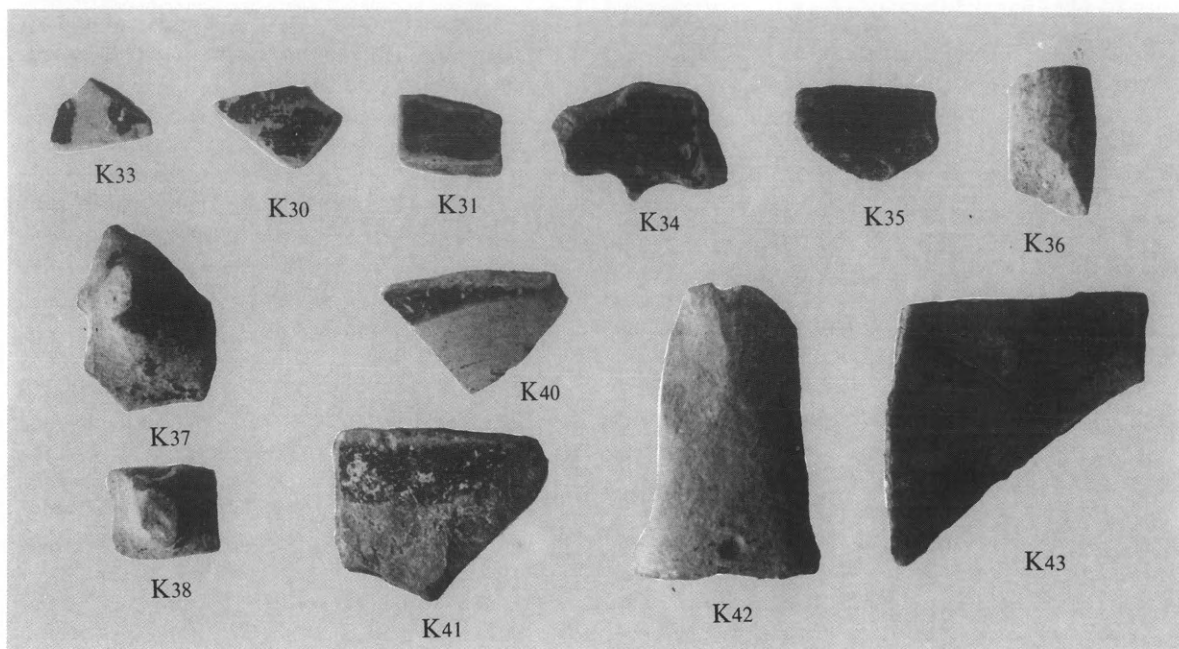
- τροχήλατο άγγείο (είκ. 5, 7). Μέγ. σωζ. ύψ. 3.1' διάμ. βάσης στο άνωτερο τμήμα 3.25' πάχ. τοιχ. 0.6. Πηλός καθαρός, χωρίς προσμείξεις. Έσωτερική επιφάνεια και πυρήνας ροδόχρους (5YR 8/4) πρὸς ἐρυθροκίτρινος (5YR 7/6). Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πυθμένα καὶ ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια φέρουν ἐπάλειψη μελανοῦ, κατὰ τόπους ἀνοικτοῦ ἐρυθροῦ (2.5YR 6/8-5/8) βερνικιοῦ. Ἀπὸ κύπελλο μὲ κοίλο χαμηλὸ στέλεχος, τῆς ΥΕ ΙΙΑ³⁹.
- K24 Ἀ. πλαγιά. Τμήμα ἔξω νεύοντος χείλους ἀνοικτοῦ χειροποίητου ἄγγείου (είκ. 6-7). Μέγ. σωζ. ύψ. 2.1' μέγ. σωζ. πλάτ. 3' πάχ. τοιχ. 0.3. Πηλός καθαρὸς καὶ καλὰ ὀπτημένος. Ἐπιφάνεια καὶ πυρήνας ροδόχρους (5YR 8/4). Στὴν ἐσωτερικὴ τοῦ ἐπιφάνεια τὸ ὄστρακο φέρει ἐπάλειψη ἐρυθροῦ ἐπιχρίσματος (2.5YR 5/6) καὶ ἐξωτερικὰ διατηρεῖ ἐλάχιστα ὑπόλοιπα τοῦ ἰδίου ἐπιχρίσματος. Πρβ. K23.
- K25. Ἀ. πλαγιά. Τμήμα κάθετου χείλους ἀπὸ ἀνοικτὸ χειροποίητο ἄγγείο (είκ. 7). Μέγ. σωζ. ύψ. 1.8' μέγ. σωζ. πλάτ. 3' πάχ. τοιχ. 0.25. Πηλός καθαρὸς καὶ καλὰ ὀπτημένος. Ἐπιφάνεια καὶ πυρήνας ἐρυθροκίτρινος (5YR 7/6). Τὸ ὄστρακο φέρει ὑπολείμματα ἐρυθροκάστανου ἐπιχρίσματος (2.5YR 4/4) ποὺ διατηροῦνται καλύτερα στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια. Πρβ. K23, K24.
- K26 Ἀ. πλαγιά. Τμήμα κάθετου χείλους ἀπὸ ἀνοικτὸ χειροποίητο ἄγγείο (είκ. 7). Μέγ. σωζ. ύψ. 1.4' μέγ. σωζ. πλάτ. 1.5' πάχ. τοιχ. 0.3. Πηλός καθαρὸς καὶ καλὰ ὀπτημένος. Ἐπιφάνεια καὶ πυρήνας ροδόχρους (5YR 8/4). Τὸ ὄστρακο φέρει ἐπάλειψη στιλβωμένου ἐρυθροῦ ἐπιχρίσματος (2.5YR 5/6) ποὺ σώζεται μόνο στὴν ἐσωτερικὴ τοῦ πλευρά. Ἡ διακόσμηση αὐτὴ εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς ΠΕ Ι-ΙΙ κεραμεικῆς⁴⁰, ἐνῶ παρόμοια χεῖλη ἀπαντοῦν ἐπίσης σὲ ΠΕ ἄγγεϊα⁴¹.
- K27 Ἀ. πλαγιά. Τμήμα ἔξω νεύοντος χείλους ἀπὸ ἀνοικτὸ χειροποίητο ἄγγείο (είκ. 6-7). Μέγ. σωζ. ύψ. 2' μέγ. σωζ. πλάτ. 3.8' μέγ. πάχ. τοιχ. 0.4' πάχ. χεῖλους 0.2. Πηλός καθαρὸς, καλὰ ὀπτημένος. Ἐπιφάνεια καὶ πυρήνας ροδόχρους (5YR 7/3). Τὸ ὄστρακο φέρει ἐπικάλυψη ἀπὸ σκούρο ἐρυθρὸ πρὸς φαιὸ ἐπίχρισμα (5YR 4/2). Σὲ ὁρισμένα σημεῖα εἶναι ἐμφανὴ τὰ ἴχνη τῆς βούρτσας. Γιὰ τὴ διακόσμηση καὶ τὸ σχῆμα βλ. K22.
- K28 Ἀ. πλαγιά. Τμήμα ἔξω νεύοντος χείλους τροχήλατου ἀνοικτοῦ ἄγγείου (είκ. 6-7). Μέγ. σωζ. ύψ. 2.8' μέγ. σωζ. πλάτ. 2.6' πάχ. τοιχ. 0.5' πάχ. χεῖλους 0.4. Πηλός καθαρὸς καλὰ ὀπτημένος. Ἐπιφάνεια καὶ πυρήνας κιτρινωπὸς (2.5Y 7/6). Ἴχνη μελανῆς γραμμικῆς διακόσμησης στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια. Πιθανὸν μυκηναϊκό.
- K29 Ἀ. πλαγιά. Τμήμα κορμοῦ χειροποίητου ἄγγείου (είκ. 6, 8β). Μέγ. σωζ. μῆκ. 2.5' μέγ. σωζ. πλάτ. 1.5' πάχ. τοιχ. 0.4. Πηλός καθαρὸς καὶ καλὰ ὀπτημένος. Ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια καὶ πυρήνας ροδόχρους (5YR 8/4). Ἐξωτερικὰ φέρει λεπτὸ στρώμα ἀνοικτῆς ἐρυθρᾶς βαφῆς (2.5YR 6/6), ἐπὶ τῆς ὁποίας ὑπάρχει ἐπίχρισμα ἐρυθροῦ χρώματος (10R 5/6), στιλπνὸ καὶ καλῆς ποιότητος. Πρβ. K26.
- K30 Ἀ. πλαγιά. Τμήμα κορμοῦ χειροποίητου ἄγγείου (είκ. 8α-β). Μέγ. σωζ. μῆκ. 2.6' μέγ. σωζ. πλάτ. 1.8' πάχ. τοιχ. 0.4. Πηλός καθαρὸς καὶ καλὰ ὀπτημένος. Ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια καὶ πυρήνας ροδόχρους (5YR 8/4). Ἐξωτερικὰ φέρει λεπτὸ στρώμα ἀνοικτῆς ἐρυθρᾶς βαφῆς (2.5YR 6/6), ἐπὶ τῆς ὁποίας ὑπάρχει ἐπίχρισμα ἐρυθροῦ χρώματος (10R 5/6), στιλπνὸ καὶ καλῆς ποιότητος. Πρβ. K26, K29.
- K31 Ἀ. πλαγιά. Τμήμα χειροποίητου ἀνοικτοῦ ἄγγείου (είκ. 8α-β). Μέγ. σωζ. ύψ. 1.6' μέγ. σωζ. πλάτ. 2.2' πάχ. τοιχ. 0.35. Πηλός καθαρὸς, καλὰ ὀπτημένος. Ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια καὶ πυρήνας ροδόχρους (7.5YR 7/4). Στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια φέρει ἐπάλειψη σκούρου καστανοῦ γανώματος Urfinis (7.5YR 4/2). Τὸ γάνωμα εἶναι λεπτὸ καὶ σὲ ὁρισμένα σημεῖα εἶναι ὁρατὰ τὰ ἴχνη τῆς βούρτσας.
- K32 Ἀ. πλαγιά. Τμήμα χεῖλους ἀνοικτοῦ χειροποίητου ἄγγείου (είκ. 6, 8β). Μέγ. σωζ. ύψ. 1.4' μέγ. σωζ. πλάτ. 1.5' πάχ. τοιχ. 0.2. Πηλός καθαρὸς καὶ καλὰ ὀπτημένος. Ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια καὶ πυρήνας ροδόχρους (5YR 8/4). Ἐξωτερικὰ φέρει λεπτὸ στρώμα ἀνοικτῆς ἐρυθρᾶς βαφῆς (2.5YR 6/6), ἐπὶ τῆς ὁποίας ὑπάρχει ἐπίχρισμα ἐρυθροῦ χρώματος (10R 5/6), στιλπνὸ καὶ καλῆς ποιότητος. Πρβ. K26, K29, K30.
- K33 Ἀ. πλαγιά. Τμήμα κορμοῦ χειροποίητου ἀνοικτοῦ ἄγγείου (είκ. 8α-β). Μέγ. σωζ. μῆκ. 2.1' μέγ. σωζ. πλάτ. 1.4' πάχ. τοιχ. 0.3. Πηλός καθαρὸς καὶ καλὰ ὀπτημένος. Ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια καὶ πυρήνας ροδόχρους (5YR 8/4). Ἐξωτερικὰ φέρει λεπτὸ στρώμα ἀνοικτῆς ἐρυθρᾶς βαφῆς (2.5YR 6/6), ἐπὶ τῆς ὁποίας ὑπάρχει ἐπίχρισμα ἐρυθροῦ χρώματος (10R 5/6), στιλπνὸ καὶ καλῆς ποιότητος. Πρβ. K26, K29, K30, K32.
- K34 Ἀ./ΝΑ. πλαγιά. Τμήμα κορμοῦ τροχήλατου ἀνοικτοῦ ἄγγείου (είκ. 8α-β). Μέγ. σωζ. ύψ. 3.9' μέγ. σωζ. πλάτ. 2.7' πάχ. τοιχ. 0.5. Πηλός καθαρὸς,

39. Αὐτόθι δ.π. εἰκ. 16, σχῆμα 264.

40. C. Blegen δ.π. κατηγορία ΑΙΙ (slipped and bur-

nished).

41. H.-J. WeiBhaar, AA 1981, 223, εἰκ. 68: Ia.

Εικ. 8. Ώστρακα ἀγγείων.

- καλά όπτημένους. Πυρήνας έρυθροκίτρινος (5YR 7/6). Έπιφάνεια καλυμμένη με μελανό γάνωμα, ίσως έλληνιστικό⁴².
- K35 'Α. πλαγιά. Τμήμα κάθετου χείλους από τροχήλατο άνοικτό άγγείο (είκ. 8α-β). Μέγ. σωζ. ύψ. 2.6' μέγ. πλάτ. σωζ. πλάτ. 2.8' πάχ. τοιχ. 0.3. Πηλός καθαρός, καλά όπτημένος. Πυρήνας ροδόχρους (7.5YR 7/4). 'Η έπιφάνεια φέρει επικάλυψη μελανού γανώματος κακής ποιότητας. Έλληνιστικό;
- K36 'Α./ΝΑ. πλαγιά. Τμήμα τοξοειδούς λαβής κυκλικής διατομής (είκ. 8α-β). Μέγ. σωζ. ύψ. 2.9' διάμ. 1.7. Πηλός καθαρός, καλά όπτημένος, με ελάχιστα έγκλεισματα. Πυρήνας έρυθροκίτρινος (7.5YR 8/6). 'Η έπιφάνεια διατηρεί ίχνη άραιās μελανής βαφής.
- K37 'Α. πλαγιά. Τμήμα κορμού με τη βάση τοξοειδούς λαβής κυκλικής διατομής από άνοικτό τροχήλατο άγγείο (είκ. 8α). Μέγ. σωζ. πλάτ. 3' μέγ. σωζ. ύψ. 2.8' πάχ. τοιχ. 0.45' μέγ. σωζ. ύψ. λαβής 1.65' διάμ. λαβής 1.2. Πηλός καθαρός, καλά όπτημένος. Πυρήνας έρυθροκίτρινος (5YR 7/6). Το όστρακο φέρει και στις δύο έπιφάνειες μελανό γάνωμα. Πρβ. K34.
- K38 'Α. πλαγιά. Τμήμα κορμού και άρχή λαβής άνοικτου άγγείου (είκ. 8α). Μέγ. σωζ. ύψ. 2.1' μέγ. σωζ. πλάτ. 1.8' ύψ. λαβής 1.1' διάμ. λαβής 0.8-1.1' πάχ. τοιχ. 0.3. Πηλός καθαρός, καλά όπτημένος. Πυρήνας έρυθροκίτρινος (5YR 7/6), έπιφάνεια με ίχνη μελανής βαφής κακής ποιότητας, που τείνει να άπολεπίζεται. 'Η λαβή έχει πεπλατυσμένη κυλινδρική διατομή. 'Ο πηλός έχει φθαρεί επάνω από τη λαβή και είναι όρατό το σημείο ένωσης λαβής και κορμού. Πρβ. K34, K38.
- K39 'Α. πλαγιά. Τμήμα κορμού από κλειστό τροχήλατο άγγείο (είκ. 6, 8β). Μέγ. σωζ. ύψ. 4.1' μέγ. σωζ. πλάτ. 4.4' πάχ. τοιχ. 0.7. Πηλός καθαρός, καλά όπτημένος. Έπιφάνεια και πυρήνας άνοικτός έρυθρός (2.5YR 6/6). 'Η έξωτερική έπιφάνεια φέρει υπόλευκο (7.5YR 8/2) επίχρισμα επί του οποίου υπάρχει διακόσμηση έρυθρών (2.5YR 5/6) όριζοντίων ταινιών, ύψ. 0.5. Πρβ. K17, K18.
- K40 'Α. πλαγιά. Τμήμα κορμού άνοικτου τροχήλατου άγγείου (είκ. 8α-β). Μέγ. σωζ. ύψ. 2.6' μέγ. πλάτ. 3.6' πάχ. τοιχ. 0.6. Πηλός καθαρός, καλά όπτημένος. Πυρήνας ροδόχρους (5YR 8/4). 'Η έσωτερική έπιφάνεια φέρει επάλειψη καστανέρυθρης (2.5YR 4/4) βαφής. 'Η έξωτερική έπιφάνεια καλύπτεται από στιλπνό επίχρισμα του ίδιου χρώματος με τον πυρήνα, επί του οποίου υπάρχει όριζόντια γραπτή καστανέρυθρη ταινία (μέγ. σωζ. ύψ. 0.7), της ίδιας απόχρωσης με την έσωτερική έπιφάνεια. Άκριβώς κάτω από αυτήν την ταινία υπάρχει μία στενότερη, ύψ. 0.1, άνοικτου έρυθρου (2.5YR 6/8) χρώματος. Το όστρακο μπορεί να χρονολογηθεί στην ΥΕ έποχή. Πρβ. K19.
- K41 'Α. πλαγιά. Τμήμα κορμού κλειστου τροχήλατου άγγείου (είκ. 8α-β). Μέγ. σωζ. ύψ. 3.2' μέγ. σωζ. πλάτ. 4.1' πάχ. τοιχ. 0.6. Πηλός σχετικά καθαρός, με άραια τρίμματα χαλίκιων. Έσωτερική έπιφάνεια και πυρήνας έρυθροκίτρινος (7.5YR 7/6). 'Η έξωτερική έπιφάνεια φέρει ροδόχρωμο (7.5YR 7/4) άμαυρό επίχρισμα, επί του οποίου υπάρχει ζωγραφισμένη έρυθρή (10R 4/8) ταινία ύψ. 1.1. Πρβ. K40, K19.
- K42 'Α. πλαγιά. Τμήμα λαβής με πεπλατυσμένη διατομή (είκ. 8α). Μέγ. σωζ. ύψ. 5.4' μέγ. σωζ. πλάτ. 3.8' μέγ. πάχ. λαβής 1.6. Πηλός καθαρός, καλά όπτημένος. Έπιφάνεια και πυρήνας ροδόχρους (5YR 8/4). Έχνη μαύρης βαφής στη βάση της λαβής. Στο ίδιο σημείο υπάρχει βάθυνση διαμ. 0.4 και βάθ. 0.2. Κλασικό (;).
- K43 'Α. πλαγιά. Τμήμα κορμού τροχήλατου άνοικτου άγγείου (είκ. 8α). Μέγ. σωζ. ύψ. 5.4' μέγ. σωζ. πλάτ. 4.2' πάχ. τοιχ. 0.6. Πηλός καθαρός, καλά όπτημένος. Έπιφάνεια και πυρήνας άνοικτός έρυθρός (2.5YR 6/6). Στο έσωτερικό φέρει διακόσμηση από άβαθείς όριζόντιες έγχάρακτες γραμμές, ύψ. 0.2. Στην έξωτερική έπιφάνεια φέρει αυλακώσεις ύψ. 0.6. Παρόμοια διακόσμηση έμφανίζεται σε ρωμαϊκά άγγεία (wheel ridging).

Δ. Όστρακα από πιθοειδή άγγεία

Στην κατηγορία αυτή έχουν καταχωρηθεί όστρακα από μεγάλα χονδροειδή άγγεία, πιθανότατα πιθοειδή. Το πάχος των όστράκων αυτών κυμαίνεται από 0.8 έως 2.5. 'Ο πηλός τους είναι χονδροειδής, με προσμείξεις χαλίκιων και λίθινων έγκλεισμάτων. 'Η έπιφάνειά τους είναι έρυθρωπή (2.5YR 5/8) προς καστανή (5YR 6/4) και ό πυρήνας τεφρός (10YR 6/1).

42. H. Thompson, Two centuries of Hellenistic Pottery, *Hesperia* 3, 1934, 440.

Ἡ συχνότητα τῶν ὀστράκων τῆς κατηγορίας αὐτῆς δίνεται στὸν πίνακα Ε.

Πίνακας Ε

	Δ
Σώματα	10
Λαβές	3
Χείλη	2
Βάσεις	1
Σύνολο	16

Ποσοτική ἀνάλυση ὀστράκων ἀπὸ πιθοειδή.

Τὰ χαρακτηριστικότερα ἀπὸ τὰ ὄστρακα αὐτὰ εἶναι τὰ ἑξῆς:

- K44 Ἀ. πλαγιά. Τμήμα κορμοῦ με σωληνοειδὴ λαβὴ ἀπὸ μεγάλο χειροποίητο ἄγγειο (εἰκ. 9β, 10). Μέγ. σωζ. ὕψ. 8.8· μέγ. σωζ. πλάτ. 7.4· ὕψ. λαβῆς 4.9· διάμ. λαβῆς 2.7· πάχ. τοιχ. 0.8. Πηλὸς χονδροειδὴς με λίθινα καὶ λίγα φυτικά ἐγκλείσματα, ὀπτησι ἀνισή. Ἐπιφάνεια κατὰ τόπους ἀνοικτὴ φαϊά (5YR 7/1) ἕως ἐρυθροκάστανη (5YR 5/3) καὶ πυρήνας ἀνοικτὸς φαῖος (5YR 7/1). Σωληνοειδεῖς λαβές ἀπαντοῦν στὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ στὸν ἹΑγ. Κοσμά⁴³, στὸ Ἀσκηταριό⁴⁴, στὴν Ἀκρόπολη⁴⁵, στὶς Ζυγουριές⁴⁶, στὴν Τίρυνθα⁴⁷, στὴ Μάνικα⁴⁸, στὴ Θέρμη⁴⁹ καὶ στὴν Εὐτρηση⁵⁰, καὶ συνήθως ἀνήκουν σὲ ὕδριες ἢ ἀμφορεῖς.
- K45 Ἀ. πλαγιά. Τμήμα λαιμοῦ καὶ ἔξω νεύοντος χείλους ἀπὸ μεγάλο χειροποίητο ἄγγειο (εἰκ. 9β, 10). Μέγ. σωζ. ὕψ. 4.8· μέγ. σωζ. πλάτ. 6.3· πάχ. τοιχ. 0.8· πάχ. χείλους 1.2· ἀρχ. διάμ. στομίου 16. Πηλὸς χονδροειδὴς, ἀκάθαρτος, με λίθινα ἐγκλείσματα καὶ μαρμαρυγία· ἀνισή ὀπτησι. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια εἶναι στιλβωμένη καὶ σὲ ὁρισμένα σημεῖα φαίνονται τὰ σημάδια τοῦ στιλβωτήρα· εἶναι κατὰ τόπους ἐρυθροπῆ (2.5YR 5/6) πρὸς σκοῦρα ἐρυθροκάστανη (5YR 3/2). Ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια ἀνοικτὴ καστανή (7.5YR 6/4). Πυρήνας τεφρὸς (5YR 3/1). Ἀγγεῖα με παρόμοιους λαιμοὺς ἔχουν βρεθεῖ στὴν Αἶγινα καὶ χρονολογοῦνται στὰ τέλη τῆς ΠΕ II⁵¹.
- K46 Ἀ. πλαγιά. Τμήμα ἐπίπεδης βάσης ἀπὸ χειροποίητο ἀνοικτὸ ἄγγειο (εἰκ. 10). Μέγ. σωζ. ὕψ. 2.9· πάχ. πυθμένα 0.4· ἀρχ. διάμ. βάσης 10. Πηλὸς χονδροειδὴς, ἀκάθαρτος, με λίθινα καὶ φυτικά ἐγκλείσματα. Ἐπιφάνεια καὶ πυρήνας ἐρυθροκίτρινος (7.5YR 7/6).
- K47 Ἀ. πλαγιά. Τμήμα λαιμοῦ με ἀρχὴ λαβῆς ἀπὸ χειροποίητο ἀμφορέα (εἰκ. 9α). Μέγ. σωζ. ὕψ. 5.3· μέγ. σωζ. πλάτ. 7.3· πάχ. τοιχ. 0.9· μήκ. λαβῆς 4.5· πλάτ. λαβῆς 3· ἀρχ. διάμ. λαιμοῦ 10. Πηλὸς σχετικὰ καθαρὸς, με λίθινα ἐγκλείσματα, βαρὺς καὶ καλὰ ὀπτημένος. Ἐπιφάνεια καὶ πυρήνας ἐρυθροκίτρινα (5YR 7/6).
- K48 Ἀ. πλαγιά. Τμήμα κορμοῦ με ἀρχὴ λαβῆς ἀπὸ χειροποίητο (:) κλειστὸ ἄγγειο (εἰκ. 10). Μέγ. σωζ. πλάτ. 3.5· μέγ. σωζ. ὕψ. 5.5· σωζ. μήκ. λαβῆς 5.3· διάμ. λαβῆς 1.8· πάχ. τοιχ. 0.9. Πηλὸς σχετικὰ καθαρὸς, με ἀραιὰ λίθινα ἐγκλείσματα. Ἐπιφάνεια καὶ πυρήνας ροδόχρους (7.5YR 8/4).
- K49 Ἀ. πλαγιά. Τμήμα χείλους καὶ λαιμοῦ μεγάλου ἄγγειου (εἰκ. 9α-β). Μέγ. σωζ. ὕψ. 5.1· μέγ. σωζ. πλάτ. 9.8· πάχ. χείλους 1.9· πάχ. τοιχ. 1.2· ἀρχ. διάμ. στομίου 24. Πηλὸς τραχὺς καὶ χονδροειδὴς, ἀνισή ὀπτημένος, ἀκάθαρτος, με λευκὰ καὶ καστανόχρωμα λίθινα ἐγκλείσματα, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὅποια ὑπερβαίνουν σὲ διάμετρο τὰ 0.02. Ἐπιφάνεια ἐρυθρή (2.5YR 5/8), πυρήνας καστανὸς (7.5YR 5/4).

43. G. Mylonas ὁ.π. εἰκ. 121: 1, 2, 4, 5.

44. Δ. Θεοχάρης, Ἀσκηταριό, ΑΕ 1953-54, εἰκ. 21.

45. O. Broneer, Excavations on the North Slope of the Acropolis in Athens, 1931-32, *Hesperia* 2, 1933, 356, εἰκ.

26. Ἐ. Σαπουναῖ-Σακελλαράκη, Προϊστορικὴ κεραμικὴ τῶν ἀνασκαφῶν Ν. Ἀκροπόλεως, ΑΕ 1985, 100: 8, εἰκ. 1.

46. C. Blegen ὁ.π. εἰκ. 98, 99 (ΠΕ I).

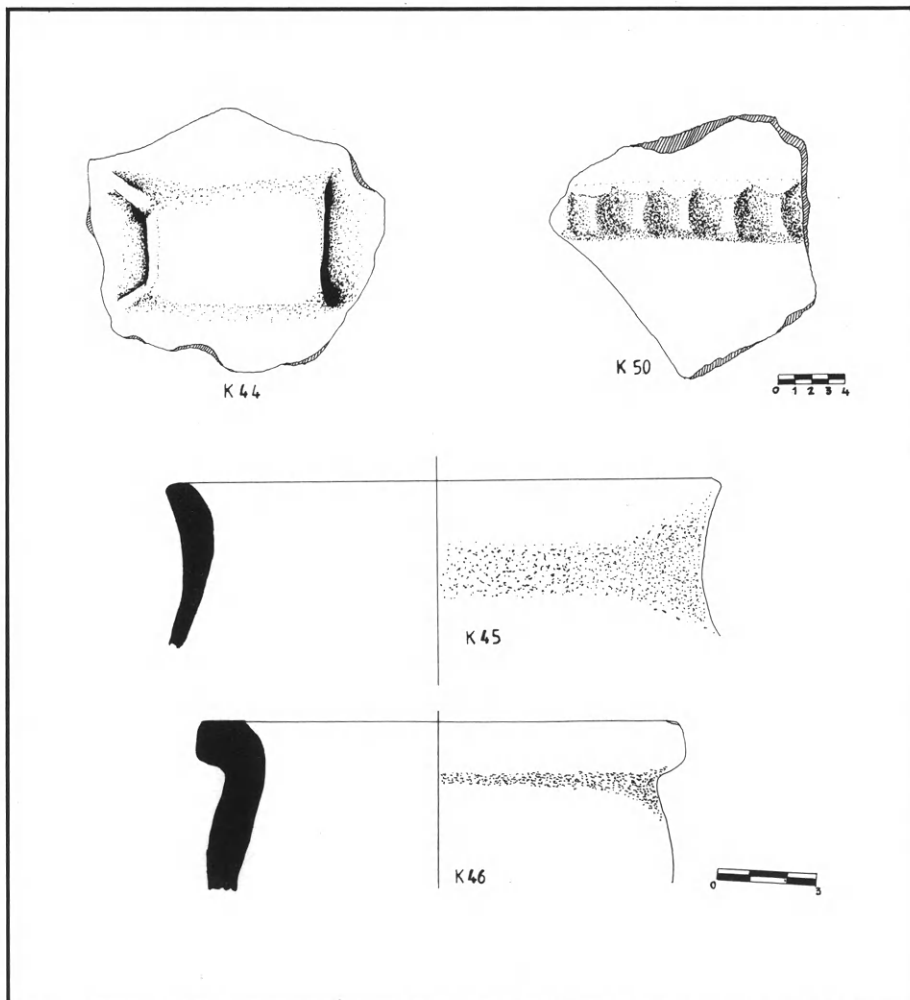
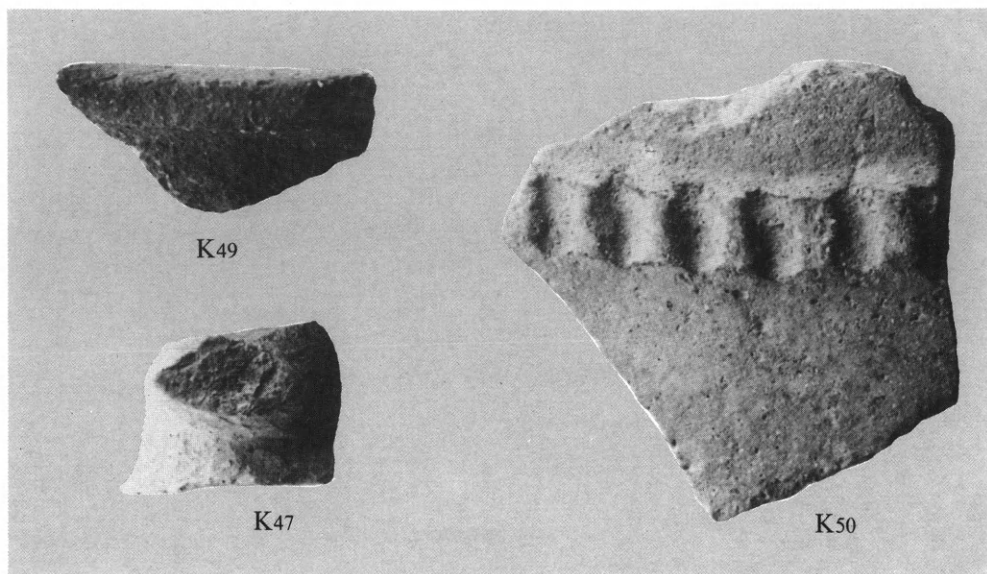
47. K. Müller ὁ.π. πίν. XXI: 6, 10.

48. Ἀ. Σάμψων ὁ.π. εἰκ. 10-11; 23.

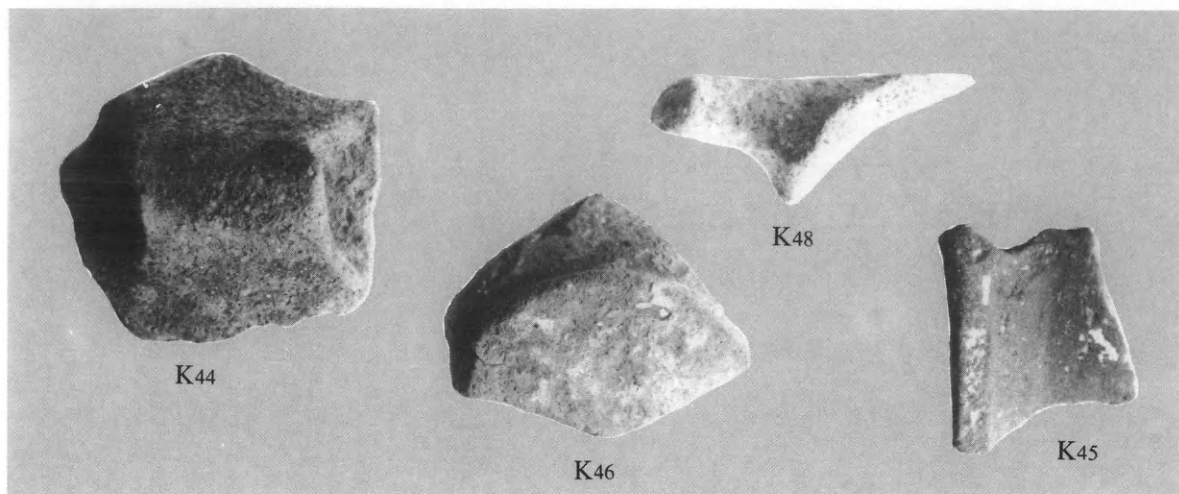
49. W. Lamb, *Excavations at Thermi in Lesbos* (Cambridge 1936) πίν. XXXV: 187.

50. H. Goldman, *Excavations at Eutresis in Boiotia* (Cambridge 1931) εἰκ. 116:3.

51. H. Walter - E. Felten, *Aigina III. 1. Die Vorgeschiedliche Stadt* (Mainz 1981) πίν. 88: 161.

Εικ. 9. Ώστρακα από μεγάλα άγγεία.

Είκ. 10. Ώστρακα από μεγάλα άγγεία.

K50 'Α. πλαγιά. Τμήμα κορμού από πίθο (είκ. 9α-β). Μέγ. σωζ. ύψ. 15.4· μέγ. σωζ. πλάτ. 14.5· πάχ. τοιχ. 1.3. Πηλός χονδροειδής, με λίθινα έγκλείσματα. Πυρήνας έρυθροκάστανος (5YR 5/4), επιφάνεια έρυθροκίτρινη (5YR 6/6) προς άνοικτη έρυθρή

(2.5YR 6/8). Στο άνωτερο τμήμα του τδ όστρακο σώζει πλαστική ταινία ύψ. 3 έκ. με άποτυπώσεις δακτύλων. Παρόμοια διακόσμηση είναι γνωστή από ΠΕ θέσεις στην 'Αττική⁵², την Βοιωτία⁵³, την Αίγινα⁵⁴ και την Πελοπόννησο⁵⁵.

Ή ποσοτική και ποιοτική άνάλυση τών όστράκων πδ βρέθηκαν στην έπιφάνεια τού λόφου δείχνει ότι αυτά συνίστανται κυρίως σέ χονδροειδή όστρακα με έρυθρό ή κιτρινέρυθρο πυρήνα, και δευτερευόντως σέ καλής ποιότητας άδιακόσμητα όστρακα. Παρά τις έπιμέρους διαφορές ή κεραμεική παρουσιάζει όμοιογένεια τόσο στη σύσταση τού πηλού όσο και στα σχήματα και τη διακόσμηση. 'Από τὰ σχήματα πιδ συχνές είναι οί φιάλες ή οί κύαθοι με κάθετα χείλη, οί σκύφοι με τοξοειδείς κυλινδρικές λαβές, τὰ πιθοειδή και τὰ άνοικτά άποθηκευτικά άγγεία. Πρόχοι με ταινιωτές λαβές, άμφορείς, και ίσως κύμβες έμφανίζονται σέ μικρούς άριθμούς. Οί βάσεις είναι έπίπεδες ή δακτυλιοσχημες. Οί λαβές είναι κυλινδρικές ή πεπλατυσμένες και ξεχωρίζει ή σωληνοειδής λαβή τού όστράκου K44. 'Από τούς τρόπους διακόσμησης ό πιδ συχνός είναι ή έπάλειψη με στιλβωμένο έπίχρισμα και ή έπάλειψη με γάνωμα. Τδ γάνωμα είναι δύο ειδών: πρωτοβερνικωτό Ugfirnis, χαρακτηριστικό της ΠΕ II, και κλασικό/έλληνιστικό γάνωμα. Ή ταινιωτή διακόσμηση είναι έπίσης συχνή, ένδω παρουσιάζονται όστρακα διακοσμημένα σέ έρυθρή ή μελανή βαφή· χαρακτηριστικό είναι τδ όστρακο με ίχνη φυτικής διακόσμησης (K21). Ένα μόνο όστρακο φέρει έγχάρακτη και αύλακωτή διακόσμηση, ίσως από έλληνιστικό ή ρωμαϊκό άγγείο· χαρακτηριστική είναι ή έμπίεστη διακόσμηση τού όστράκου K50.

Ή κεραμεική μπορεί νά χρονολογηθεί στις άκόλουθες περιόδους: στην ΠΕ περίοδο χρο-

52. G. Mylonas ό.π. είκ. 118: άρ. 2, 3, 4, 5.

53. X. Τζαβέλλα-Ενjen, *Λιθαρές* ('Αθήνα 1984) πίν. 31:β.

54. H. Walter - E. Felten ό.π. πίν. 89: 175.

55. K. Müller ό.π. πίν. XIV: 13. C. Zachos ό.π. πίν. 30-31.

νολογούνται τὰ ὄστρακα μὲ τὸ Urfirnis, τὸ στιλβωμένο ἐπίχρυσμα, καὶ τὰ ἔσω νεύοντα καὶ κάθετα χεῖλη. Στὴν ΥΕ περίοδο φαίνονται νὰ ἀνήκουν τὰ ὄστρακα μὲ ταινιωτὴ διακόσμηση, τὰ στελέχη τῆς κύλικας καὶ τοῦ κυπέλλου, καὶ οἱ τοξοειδεῖς λαβὲς ἀπὸ σκύφους. Ὑπάρχουν ἐπίσης καὶ λίγα κλασικὰ ἢ ἑλληνιστικὰ ὄστρακα καὶ ἓνα ἴσως ρωμαϊκόν.

2.2. Ὀψιανὸς

Συνολικὰ βρέθηκαν 16 τεμάχια ὀψιανοῦ (εἰκ. 11-12), στὰ ὁποῖα συγκαταλέγονται λεπίδες καὶ λεπιδόμορφα, ξέστρα καὶ ἓνας πυρήνας. Οἱ ὀψιανοὶ εἶναι δύο εἰδῶν: 1) μαῦροι καὶ στιλπνοί, καὶ 2) γκριζωποὶ μὲ τραχιὰ ἐπιφάνεια. Οἱ περισσότεροι βρέθηκαν στὴν Ἀ. πλαγιά ἐνῶ οἱ λιγότεροι πού βρέθηκαν στὴ Δ. πλαγιά καὶ στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου εἶναι γκριζωποί. Ἡ περιγραφὴ ἀκολουθεῖ τὴν ὁρολογία τοῦ Bordes⁵⁶.

Ο1 Ἀ. πλαγιά. Τετραεδρική λεπίδα μαύρου ὀψιανοῦ. Σχήμα παραλληλόγραμμο, μὲ παράλληλες ἔδρες. Μέγ. σωζ. ὕψ. 2.5· πλάτ. 0.9· μέγ. σωζ. π. 0.2. Σχήμα παραλληλόγραμμο, τετράπλευρη διατομή. Οἱ ἄκμεις φέρουν ἀβαθεῖς ὀδοντώσεις λόγω φθορᾶς καὶ ἐγκοπές (notches) ἀπὸ ἐπεξεργασία (retouch). Στὴν πίσω πλευρὰ τῆς λεπίδας εἶναι ὁρατοὶ κυματισμοὶ ἀπὸ τὰ χτυπήματα ἀπολέπισης. Ἀνήκει στὸν τύπο τῆς ἀπλῆς λεπίδας (plain blade)⁵⁷, πολὺ κοινῆς στὴ Νεολιθικὴ περίοδο καὶ στὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ σὲ ὅλο τὸ Αἰγαῖο.

Ο2 Β. πλαγιά. Τμήμα πολυεδρικοῦ πυρήνα μαύρου ὀψιανοῦ. Μέγ. σωζ. ὕψ. 3.1· μέγ. σωζ. πλάτ. 2.1· μέγ. π. 1.2. Τὸ ἀρχικὸ ὕψος τοῦ πυρήνα πρέπει νὰ ἦταν μεγαλύτερο γιατί ἡ μία βάση εἶναι σπασμένη. Στὴ μία μεγάλη πλευρὰ φαίνονται ἑπτὰ κάθετες ἐπιφάνειες πού προέκυψαν ἀπὸ ἀντίστοιχο ἀριθμὸ λεπίδων. Ἡ κεντρικὴ εἶναι πλατύτερη, πλάτ. 0.75. Ἡ πίσω πλευρὰ φέρει σημάδια ἀπὸ τὴ διαμόρφωση τοῦ πυρήνα (cresting). Πολυεδρικοὶ πυρήνες ὀψιανοῦ βρίσκονται συνήθως σὲ ΠΕ στρώματα στὴν Πελοπόννησο⁵⁸, τὴν Ἀττικὴ⁵⁹, τὴ Βοιωτία⁶⁰ καὶ τὴν Εὐβοία⁶¹, καὶ σὲ ΠΚ στρώματα στὶς Κυκλάδες⁶², ἐνῶ εἶναι σπάνιοι στὸ Ἀ. Αἰ-

γαῖο⁶³. Κατὰ τὸν van Horn οἱ πολυεδρικοὶ πυρήνες ἐμφανίζονται στὴν Ἀργολίδα κατὰ τὴν ἀρχὴ τῆς ΠΕ περιόδου καὶ ἀποτελοῦν τεχνικὴ βελτίωση ἐναντι τῶν κωνικῶν πυρήνων τῆς Νεολιθικῆς ἐποχῆς⁶⁴. Οἱ πυρήνες ἀπὸ τὶς περισσότερες ΠΕ II θέσεις ἀνήκουν σὲ αὐτὸν τὸν τύπο⁶⁵.

Ο3 Ἀ. πλαγιά. Τμήμα τριεδρικῆς λεπίδας μαύρου ὀψιανοῦ. Μέγ. σωζ. ὕψ. 2.3· μέγ. σωζ. πλάτ. 0.9· μέγ. π. 3. Σχήμα παραλληλόγραμμο, τριγωνικὴ διατομή. Οἱ ἄκμεις φέρουν ἐγκοπές καὶ ὀδοντώσεις ἀπὸ τὴ φθορά, καὶ ἔχουν ἀπὸ ἐπεξεργασία⁶⁶. Στὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια (φτέρνα) τῆς λεπίδας ὑπάρχει χαμηλὴ προεξοχή, ὕψ. 0.1, πού προήλθε ἀπὸ τὸν κῶνο κρούσης κατὰ τὴν ἀπολέπιση. Ἀνήκει στὸν τύπο τῆς ἀπλῆς λεπίδας. Οἱ τριεδρικὲς λεπίδες εἶναι ἐξίσου συχνὲς μὲ τὶς τετραεδρικές.

Ο4 Ἀ. πλαγιά. Τμήμα τετραεδρικῆς λεπίδας μαύρου ὀψιανοῦ. Μέγ. σωζ. ὕψ. 1.8· μέγ. σωζ. πλάτ. 0.8· μέγ. π. 0.2. Σχήμα τριγωνικόν, μὲ συγκλίνουσες ἐξωτερικὲς ἔδρες. Φτέρνα ἐπίπεδη. Ἡ μία ἄκμὴ φέρει ἐγκοπὴ ἀπὸ θραύση, βάθ. 0.1. Ἡ ἄλλη ἄκμὴ παρουσιάζει ἀβαθεῖς ὀδοντώσεις ἀπὸ τὴ φθορά, καθὼς καὶ ἐγκοπές ἀπὸ ἐπεξεργασία.

56. F. Bordes, *Le Paléolithique dans le monde* (Paris 1968) εἰκ. 6. Γιὰ τὴ μετάφραση τῶν ὄρων βλ. Ἀ. Ζώης, *Μαθήματα Ἀρχαιολογίας* (Ἀθήνα 1980) εἰκ. 31.

57. D.M. van Horn, *Bronze Age Chipped Stone Tools from the Argolid in Greece and their relation to tools manufactured from other materials* (δ.δ. Un. of Pennsylvania, 1976) 123.

58. Τίρυνς: K. Kilian, AA 1982, 421-2. Ζυγουριές: C. Blegen δ.π. πίν. XX: 24. Βοιδοκοιλιά: Γ. Κορρές, ΠΑΕ 1981, 236.

59. Ἀγ. Κοσμάς: G. Mylonas δ.π. 112, εἰκ. 167. Ραφήνα: Δ. Θεοχάρης, ΠΑΕ 1951, εἰκ. 21. Ἀσκηταριό: Δ.

Θεοχάρης, ΠΑΕ 1954, 113.

60. Λιθαρές: X. Τζαβέλλα-Enjen δ.π. πίν. 95a, γ.

61. Μάνικα: Ἀ. Σάμψων δ.π. 119, εἰκ. 37.

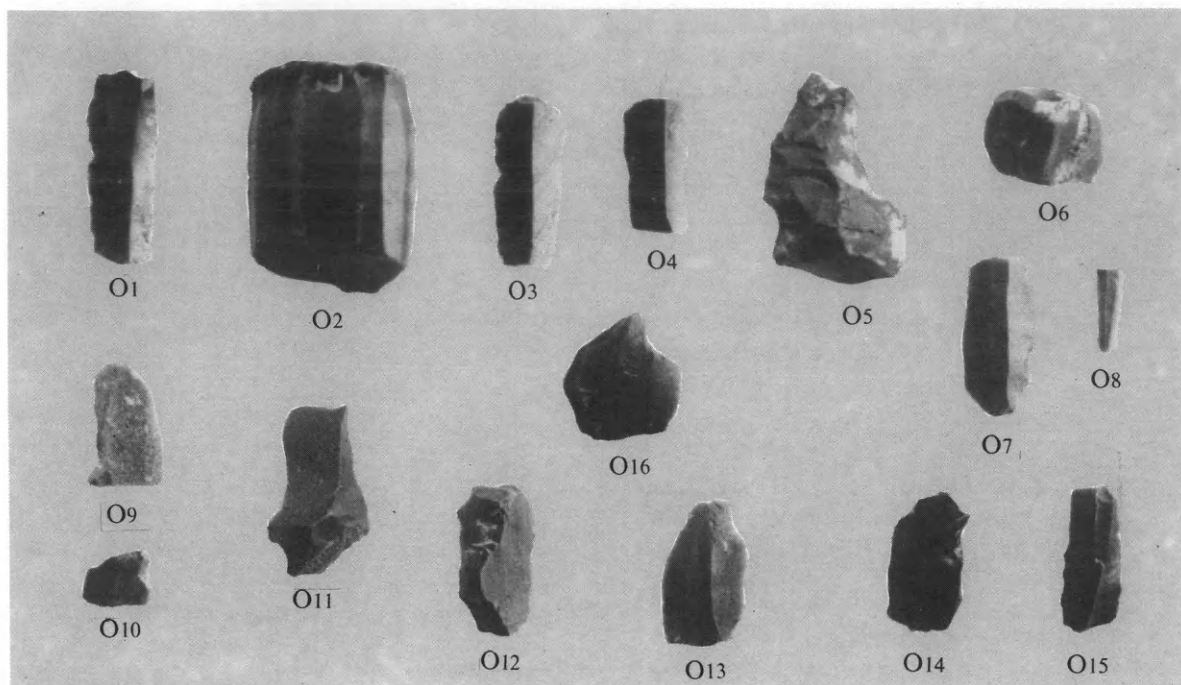
62. Σπεδός: Γ. Παπαθανασόπουλος, Κυκλαδικὰ Νάξου, AA 17, A, 1961-62, 120, πίν. 51. Λοῦρος: αὐτόθι 134.

63. Πολιόχνη: L. Bernabò-Brea, *Poliochni. Città preistorica nell' Isola di Lemnos* (Roma 1976) 314.

64. D. M. van Horn δ.π. 80 κέ.

65. M. Cosmopoulos, *The Early Bronze Age II Period in the Aegean* (δ.δ. Washington Un., St. Louis 1989) πίν. 6.6.

66. D. M. van Horn δ.π. 129-132.

Είκ. 11. Θραύσματα όψιανού.

- O5 'Α. πλαγιά. Ξέστρο από μαύρο όψιανό. Μέγ. σωζ. ύψ. 2.75· μέγ. σωζ. πλάτ. 1.7· μέγ. πάχ. 0.7. Σχήμα τριγωνικό, διατομή άκανόνιστη. Φτέρνα επίπεδη, έπικλινής, άνώτερη έπιφάνεια άνώμαλη, άκμές καμπυλωτές, κοφτερές, με έγκοπές, έντονα ίχνη έπεξεργασίας και όδοντώσεις από τη φθορά. Πίσω έπιφάνεια καμπυλωτή, με δευτερογενή σχίζα. Ξέστρα έχουν βρεθεί στην 'Ακρόπολη⁶⁷, στην Τίρυνθα⁶⁸, στην Εύτρηση⁶⁹ και στους τάφους της Λευκάδας⁷⁰, καθώς και στο 'Α. Αίγαίο⁷¹.
- O6 'Α. πλαγιά. Τμήμα τριεδρικής λεπίδας από μαύρο όψιανό. Μέγ. σωζ. ύψ. 1.8· μέγ. σωζ. πλάτ. 1.6· μέγ. πάχ. 1.6. Παραλληλόγραμμο σχήμα, τριγωνική διατομή, άνώμαλες έπιφάνειες, καμπυλωτές άκμές. Στην πίσω πλευρά διακρίνονται ίχνη των κυματισμών από την άπολέπιση. Και οί τρείς έδρες παρουσιάζουν ίχνη πολλαπλής έπεξεργασίας. 'Ανάλογο εύρημα από την 'Ακρόπολη⁷².

- O7 'Α. πλαγιά. Τμήμα τετραεδρικής λεπίδας από μαύρο όψιανό. Μέγ. σωζ. ύψ. 2.1· μέγ. σωζ. πλάτ. 0.9· μέγ. πάχ. 0.1. Παραλληλόγραμμο σχήμα, με παράλληλες έδρες. Λιγοστά ίχνη φθοράς στις άκμές, από μία έγκοπή έπεξεργασίας σε κάθε άκμή.
- O8 'Α. πλαγιά. Τετραεδρική μικρολιθική λεπίδα από μαύρο όψιανό. Μέγ. σωζ. ύψ. 1.1· μέγ. σωζ. πλάτ. 0.3· πάχ. 0.08. Τριγωνικό σχήμα, με συγκλίνουσες άκμές. 'Αδιόρατα ίχνη φθοράς στις άκμές.
- O9 'Α. πλαγιά. Λεπίδα με πλάτη από γκριζωπό όψιανό. Μέγ. σωζ. ύψ. 1.6· μέγ. σωζ. πλάτ. 1· μέγ. πάχ. 0.2. Τριγωνικό σχήμα, κυρτή διατομή, μία εύθεια άκμή και μία συγκλίνουσα. Στο άνω άκρο έχει διατηρήσει όριζόντια προεξοχή από το έξαρμα κρούσης. 'Ιχνη φθοράς στη συγκλίνουσα άκμή. 'Η εύθεια άκμή έχει ύποστει έπεξεργασία για τόν σχηματισμό στενής πλάτης. 'Η πλάτη μάλλον χρησίμευε ως έπιφάνεια για την άσκηση πίεσης παρά ως

67. D. Levi ό.π. είκ. 66.

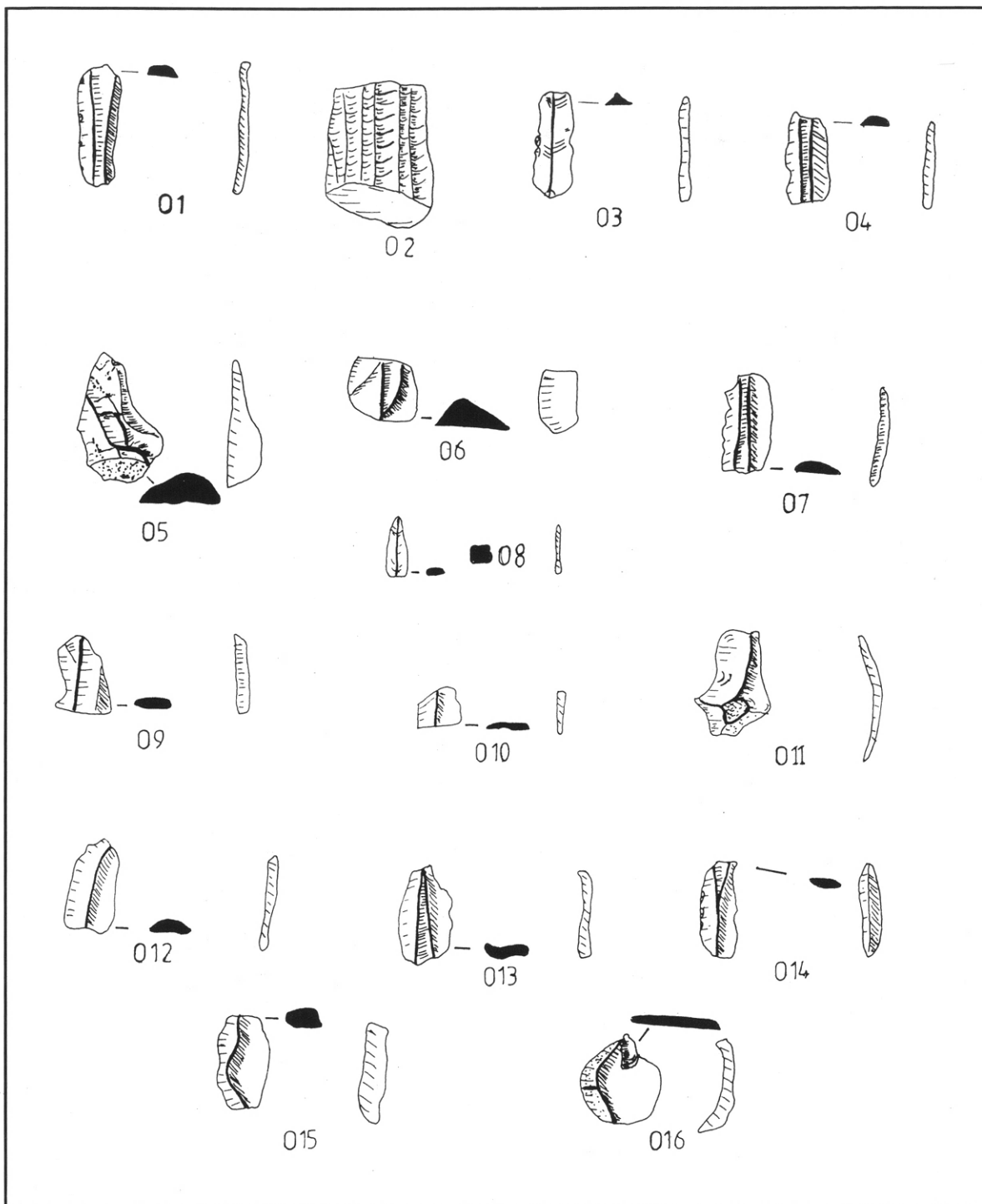
68. K. Kilian, AA 1982, 421-2.

69. J. L. Caskey - E. G. Caskey ό.π. 151.

70. W. Dörpfeld, *Alt-Ithaka: ein Beitrag zur Homer-**Frage* (München 1927) 298.

71. Πολιόχνη: L. Bernabó-Brea ό.π. 1964, πίν. CXC, CCLXIV: 1-8. Θέρμη: W. Lamb ό.π. 180: 31.35.

72. D. Levi ό.π. είκ. 67c.

Εικ. 12. Θραύσματα όψιανού.

λαβή⁷³, εξ αιτίας του μικρού μεγέθους της λεπίδας. 'Ο τύπος της λεπίδας με πλάτη είναι σπάνιος στα ΠΕ στρώματα και μόνο ένα δείγμα είναι γνωστό, από τη Λέρνα⁷⁴.

- O10 'Α. πλαγιά. Τμήμα τριεδρικής λεπίδας μαύρου όψιανού. Μέγ. σωζ. ύψ. 0.8· μέγ. σωζ. πλάτ. 0.9· μέγ. σωζ. πάχ. 0.2. Οί άκμές έχουν διατηρηθεί σε ελάχιστο μήκος και δείχνουν ελάχιστα ίχνη φθοράς.
- O11 Πλάτωμα κορυφής λόφου. Τμήμα ξέστρου από γκριζωπό όψιανό. Μέγ. σωζ. ύψ. 2.3· μέγ. σωζ. πλάτ. 1.5· μέγ. σωζ. πάχ. 0.3. Σχήμα τριγωνικό, διατομή πεπλατυσμένη. 'Ακμές παράλληλες, ελαφρά κοίλες, με μικρή φθορά. 'Η επιφάνεια της πλατύτερης έδρας είναι φθαρμένη και τραχιά στην άφή. Το άνωτερο άκρο καμπυλώνεται προς τα πίσω και φαίνεται ότι ή απολέπιση έγινε διαγώνια και όχι κάθετα επί της φτέρνας του πυρήνα. Φαίνεται ότι το έργολείο δημιουργήθηκε με έπισκευή από κανονική λεπίδα. Για ανάλογα εύρήματα βλ. άνωτέρω, O5.
- O12 Δ. πλαγιά. Τμήμα τριεδρικής λεπίδας από μαύρο όψιανό. Μέγ. σωζ. ύψ. 1.9· μέγ. σωζ. πλάτ. 1· μέγ. σωζ. πάχ. 0.2. Σχήμα παραλληλόγραμμο, αλλά οί όμοι απότομα στενεύουν στο άνωτερο άκρο, το όποιο καμπυλώνεται προς την πλατύτερη έδρα. 'Η άκμή της ίδιας έδρας παρουσιάζει έγκοπή από έπεξεργασία, ενώ ίχνη έπεξεργασίας είναι όρατά κατά μήκος και τών δύο άκμών. 'Η άλλη άκμή διατηρεί μία χαρακτηριστική στιλπνότητα που προέρχεται από τριβή και ή λεπίδα ίσως ανήκει σε μαχαίρι. Λεπίδες-μαχαίρια τριγωνικού ή παραλληλόγραμμου σχήματος έχουν βρεθεί σε ΠΕ στρώματα στην Κόρινθο⁷⁵, τις Λιθαρές⁷⁶, την Λευκάδα⁷⁷ και την Αίγινα⁷⁸.
- O13 Δ. πλευρά. Κατώτερο τμήμα τετραεδρικής λεπίδας μαύρου όψιανού. Μέγ. σωζ. ύψ. 2.1· μέγ. σωζ. πλάτ. 1.2· μέγ. σωζ. πάχ. 0.3. Σχήμα τριγωνικό, κοίλη διατομή. 'Η άκρη της λεπίδας είναι σπασμένη. 'Η μία άκμή είναι καλά διατηρημένη, με λίγα ίχνη φθοράς, ή άλλη παρουσιάζει όδοντώσεις και άβα-

θείς έγκοπές λόγω φθοράς.

- O14 Δ. πλευρά. Τμήμα από λεπίδα μαύρου όψιανού. Μέγ. σωζ. ύψ. 2· μέγ. σωζ. πλάτ. 1.9· μέγ. σωζ. πάχ. 0.4. Σχήμα παραλληλόγραμμο, ρομβοειδής διατομή. 'Η μία πλευρά σώζει δύο έδρες που συγκλίνουν σε άκμή· ή άκμή διακόπτεται περίπου στο μέσο της λεπίδας και διχάζεται σε δύο μικρότερες άκμές που όρίζουν μία μικρότερη έδρα. 'Η τρίτη αυτή έδρα φαίνεται να δημιουργήθηκε ύστερα από έπεξεργασία. 'Η άλλη πλευρά πρέπει επίσης να είχε αρχικά δύο έδρες, αλλά μία τρίτη φαίνεται να δημιουργήθηκε ύστερα από έπεξεργασία, της όποιας τα ίχνη είναι φανερά κατά μήκος της λεπίδας. Οί άκμές παρουσιάζουν όδοντώσεις από τη χρήση. 'Η ρομβοειδής διατομή της λεπίδας ίσως σημαίνει ότι στο ένα άκρο κατέληγε σε αίχμη και θα μπορούσε να έχει χρησιμοποιηθεί ως διατηρητήρας ή αίχμη βέλους⁷⁹. Τέτοιου είδους λεπίδες σπανίζουν σε ΠΕ θέσεις.
- O15 Δ. πλευρά. Τμήμα ξέστρου με πλάτη από γκριζωπό όψιανό. Μέγ. σωζ. ύψ. 2· μέγ. σωζ. πλάτ. 1.1· μέγ. σωζ. πάχ. 0.6. Παραλληλόγραμμο σχήμα, τριγωνική διατομή. 'Η πλευρά με την επίπεδη έδρα είναι φθαρμένη, με χαραγματιές και τραχιά στην άφή. 'Η πλευρά με την πλάτη έχει άνωμαλη επιφάνεια που προήλθε από έπεξεργασία. 'Η τρίτη πλευρά είναι λεία και παρουσιάζει ελαφρά κοίλανση. 'Η άκμή παρουσιάζει άνεπαίσθητες όδοντώσεις από τη φθορά. Για εύρήματα ξέστρων βλ. O5.
- O16 Δ. πλαγιά. Κυκλικό θραύσμα μαύρου όψιανού (matrix). Μέγ. διάμ. 1.6· μέγ. πάχ. 0.3. Το θραύσμα παρουσιάζει μία όριζόντια και μία έπικλινή επιφάνεια, με αποτέλεσμα να δημιουργείται μία άκμή κατά μήκος περίπου της μισής περιφέρειας. 'Η άκμή παρουσιάζει ελαφρές όδοντώσεις και έγκοπές από τη φθορά. Στο ένα άκρο της άκμης έμφανίζονται έγκοπές από έπεξεργασία. 'Η περιφέρεια διακόπτεται από μία προεξοχή μήκ. 0.35, ή όποια φέρει στην κάτω πλευρά χαραγές από απολέπιση. Παρόμοια θραύσματα έχουν βρεθεί σε νεολιθικά και ΠΕ/ΜΕ στρώματα στην 'Αγορά⁸⁰.

73. Για τις χρήσεις λεπίδων με πλάτη βλ. D. M. van Horn δ.π. 155.

74. Αυτόθι πίν. 12.

75. 'Από όψιανό και πυριτόλιθο: L. W. Kosmopoulos, *The Prehistoric Inhabitation of Corinth* (Munich 1948) 56-57, 62.

76. X. Τζαβέλλα-Ενjen δ.π. 175, πίν. 95β-γ.

77. 'Από όψιανό και πυριτόλιθο: W. Dörpfeld δ.π. 295-298.

78. H. Walter - E. Felten δ.π. άρ. 520-522.

79. van Horn δ.π. 179.

80. S. Immerwahr δ.π. 50: 231 (νεολιθικό), σ. 94-95: 398 (ΠΕ/ΜΕ).

2.3. "Αλλα λίθινα

"Ενας μεγάλος αριθμός λίθων που θα μπορούσαν να έχουν χρησιμοποιηθεί ως εργαλεία βρίσκονται διασκορπισμένοι στην επιφάνεια του λόφου. Πρόκειται κυρίως για σφαιρικούς, κωνικούς ή κυλινδρικούς λίθους με λείες επιφάνειες, που θα μπορούσαν να έχουν χρησιμοποιηθεί ως τριπτήρες και γουδιά⁸¹. "Ενα θραύσμα από πρασινωπό σκληρό λίθο (μέγ. σωζ. πάχ. 5.5, μέγ. σωζ. πλάτ. 15.4, μέγ. σωζ. μήκ. 10.4) έχει καμπυλωτό περίγραμμα, λειασμένες πλευρές και κοίλο πυθμένα. "Ισως να ανήκει σε τμήμα μυλολίθου (saddle quern), ένα εργαλείο με πλατιά διάδοση στο Αίγαίο από τη Νεολιθική περίοδο και εξής⁸².

3. Συμπέρασμα

"Η χρονολόγηση της κεραμικής δείχνει ότι ο οικισμός κατοικήθηκε κυρίως κατά την ΠΕ και ΥΕ εποχή. "Η πιθανότητα κατοίκησης του λόφου κατά την ΠΕ εποχή ενισχύεται και από άλλα στοιχεία, όπως είναι τα εύρηματα όψιανού και ή θέση. Ειδικότερα για τη θέση του οικισμού, ή μελέτη της ΠΕ ΙΙ κατοίκησης έδειξε ότι ή πλειοψηφία των οικισμών βρίσκονται σε παραλιακές θέσεις, συνήθως σε λόφους ή φυσικά εξάρματα και έχουν σχεδόν πάντοτε πρόσβαση σε καλλιεργήσιμες εκτάσεις και βοσκότοπους⁸³. "Ο λόφος στον Βλαστό τηρεί όλους αυτούς τους όρους και θα μπορούσε να συγκαταλεχθεί ανάμεσα στους τυπικούς ΠΕ ΙΙ οικισμούς. Οικισμοί της ίδιας εποχής έχουν εντοπισθεί κατά μήκος της ανατολικής παραλίας της "Αττικής στο Σούνιο (και στη Μακρόνησο), τον Θορικό, το Πόρτο Ράφτη, τη Βραυρώνα, το Πούσι, τη Ραφήνα, το "Ασκηταριό, τη Νέα Μάκρη, τον Μαραθώνα και το Δράμεσι, όπως επίσης και στην απέναντι παραλία της Εύβοιας (Λευκαντί, "Ερέτρια, Μαγούλα, "Αμάρυνθος, "Αλιβέρι και Στύρα⁸⁴). "Αξίζει να σημειωθεί ότι σχεδόν όλοι αυτοί οι οικισμοί παρουσιάζουν κυκλαδικά στοιχεία, αλλά κανένα κυκλαδικό όστρακο δεν βρέθηκε στην επιφάνεια του λόφου. Το μόνο κυκλαδικό στοιχείο ίσως είναι ο όψιανός, που πιθανότατα έχει μηλιακή προέλευση⁸⁵. "Ενα άλλο φαινόμενο της ΠΕ κατοίκησης είναι ή συγκέντρωση οικισμών σε περιοχές με ευνοϊκές συνθήκες διαβίωσης, συνήθως σε παραλιακούς λόφους που περιβάλλουν καλλιεργήσιμες εκτάσεις. "Εάν κάτι τέτοιο συμβαίνει στον Βλαστό, θα πρέπει να υπάρχουν στοιχεία ΠΕ κατοίκησης στους λόφους που περιβάλλουν την παραλιακή πεδιάδα.

"Η κατοίκηση κατά τη μυκηναϊκή εποχή, παρά την πενιχρότητα των λειψάνων, ενισχύεται από τον εντοπισμό μυκηναϊκών τάφων στη θέση "Αγ. "Ανάργυροι, σε μικρή απόσταση από

81. E. Banks, *The Early and Middle Helladic Small Objects from Lerna* (δ.δ. Un. of Cincinnati 1967) πίν. 5-8.

82. C. N. Runnels, *A diachronic study and analysis of millstones from the Argolid, Greece* (δ.δ. Indiana Un. 1981). Πρβ. S. Immerwahr δ.π. 18, πίν. 15: 228-230. "Αγορά: S. Immerwahr δ.π. 68, 94, πίν. 28. Περαχώρα: J. M. Fossey, *The Prehistoric Settlement by Lake Vouliagmeni, Perachora*, BSA 64, 1969, εικ. 8. Ζυγουριές: C. Blegen δ.π. 200. Βοϊδοκοιλιά: Γ. Κορρές, ΠΑΕ 1977, 247. "Αγ. Κοσμάς: G. Mylonas δ.π. 33:52, εικ. 168. Μάνικα: "Α. Σάμψων δ.π. 78, 90. "Ιθάκη: W. Heurtley δ.π. 38. Δήλος: A. Plassart, *Délos XI* (Paris 1928) 26. Νάξος: X. Ντούμας, Κορφή τ' "Αρωνιού, ΑΔ 20, 1965, Α, 45.

Μύρτος: P. Warren δ.π. 224-225. Θέρμη: W. Lamb δ.π. 178, πίν. XXVIII: 4. "Εμποριό: S. Hood, *Excavations in Chios 1938-1955: Prehistoric Emporio and Ayio Gala*, I-II (London 1981-2) 648: 13. Τροία: C. Blegen κ.ά. δ.π. 305: E 6. 99. "Ο ιδ., *Troy II* 39: E 6. 43.

83. M. Cosmopoulos δ.π. (σημ. 65) κεφ. 1.3.

84. "Αναλυτική συζήτηση για την ΠΕ ΙΙ κατοίκηση της "Αττικής και Εύβοιας σε M. Cosmopoulos δ.π. κεφ. 1.3.1, χάρτες 1.17, 1.22. Λεπτομερή εξέταση της ΠΕ κατοίκησης στην Εύβοια βλ. σε "Α. Σάμψων δ.π. 334 κέ.

85. C. Renfrew - J. R. Cann - J. E. Dixon, *Obsidian in the Aegean*, BSA 60, 1965, 225-247.

τὸν λόφο⁸⁶, καὶ ἴσως ὁ οἰκισμὸς στὸν ὁποῖο ἀνῆκαν οἱ τάφοι νὰ βρίσκεται ἐδῶ· κάτι ἀνάλογο εἶχε προτείνει καὶ ὁ Β. Πετράκος ὅταν δημοσίευσε τὰ ἀγγεῖα ἀπὸ τοὺς τάφους⁸⁷. Οἱ ἐνδείξεις τῶν μυκηναϊκῶν ὀστράκων παραμένουν, ἐν τούτοις, πενιχρὲς καὶ τίποτα παραπάνω δὲν μπορεῖ νὰ λεχθεῖ μὲ τὰ τωρινὰ δεδομένα γιὰ τὸν μυκηναϊκὸ οἰκισμὸ. Ὁ κοντινότερος σύγχρονος οἰκισμὸς βρίσκεται στὴ Σκάλα Ὠρωποῦ, ἀλλὰ δὲν ἔχει ἀνασκαφεῖ⁸⁸. Τόσο τὰ ΠΕ ὅσο καὶ τὰ μυκηναϊκὰ ὄστρακα προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἀ. πλαγιά τοῦ λόφου καὶ φαίνεται ὅτι οἱ ἀντίστοιχοι οἰκισμοὶ κατελάμβαναν τὸ τμήμα μεταξὺ τοῦ λόφου καὶ τῆς πλαγιάς πρὸς τὴν παραλία καὶ τὸ νότιο πλάτωμα.

Ἀπὸ τὴν ΝΑ. πλαγιά προέρχονται τὰ κλασικὰ, ἐλληνιστικὰ καὶ μεταγενέστερα ὄστρακα, ἀλλὰ ὁ μικρὸς τοὺς ἀριθμὸς δὲν προσφέρει στοιχεῖα γιὰ τὴν κατοίκηση τοῦ λόφου κατὰ τὶς ἀντίστοιχες περιόδους.

Ὅλα τὰ παραπάνω συμπεράσματα θὰ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ἐντελῶς προσωρινά, ἐφ' ὅσον βασίζονται μόνο στὶς ἐνδείξεις ἐπιφανείας. Ἐλπίζεται ὅτι στὸ προσεχὲς μέλλον ἐπιφανειακὲς ἔρευνες καὶ ἀνασκαφὲς θὰ φωτίσουν τόσο τὴν προϊστορικὴ ὅσο καὶ τὴν ἱστορικὴ κατοίκηση τῆς Ὠρωπίας.

MIX. B. ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ

SUMMARY

A NEW BRONZE AGE SETTLEMENT AT BLASTOS, NEAR KALAMOS

A new prehistoric settlement was recently discovered on a hill in the area of Blastos, near Oropos, in north-east Attica (fig. 3). The hill is located approximately 5 km. to the east of Skala Oropou, on the coastal road which leads to Aghioi Apostoloi. It rises to a height of 50m., commands extensive views of the South Euboian Gulf, and has access to arable lands and grazing hills.

A large number of sherds (table A) and 16 fragments of obsidian were found on the east, south, and west slopes of the hill. The pottery consists of coarse and fine undecorated sherds, as well as EH II Urfinis and LH fragments decorated with floral motifs and bands. A few Classical and Hellenistic black-glazed sherds indicate habitation also in later periods. The obsidian collection includes blades and scrapers and a fragment of a tabular core.

The hill at Blastos is the only known EH settlement in the area of Oropos. Habitation in the same region during the Mycenaean period has already been documented by a few Mycenaean vases from tombs (note 3) and a MH/LH settlement near Skala Oropou (note 4). Despite the dearth of material, it becomes more and more likely that the region of Oropos was inhabited in the Bronze Age and that more prehistoric sites still await discovery.

86. Β. Πετράκος, ΑΔ 29, 1974, 95.

88. Βλ. σημ. 4.

87. Αὐτόθι 98.

Η ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ

ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ
1837-1860

ΕΠΑΝΕΚΔΟΘΗΚΕ ΦΩΤΟΜΗΧΑΝΙΚΑ

ΣΕ ΟΚΤΩ ΜΕΡΗ ΧΑΡΤΟΔΕΤΑ
ΜΕ ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ ΚΑΙ ΠΙΝΑΚΕΣ, ΩΣ ΕΞΗΣ:

Πρῶτο μέρος: τόμοι 1-3 (1837-1839 σελ. 1-295)

Δεύτερο μέρος : τόμοι 4-7 (1840-1843 σελ. 296-637)

Τρίτο μέρος: τόμοι 8-9 (1852-1853 σελ. 637α-1084)

Τέταρτο μέρος: τόμοι 10-11 (1854-1855 σελ. 1085-1330)

Πέμπτο μέρος: τόμοι 12-13 (1856-1857 σελ. 1331-1650)

Έκτο μέρος: τόμοι 14-15 (1858-1859 σελ. 1651-1910)

Έβδομο μέρος: τόμος 16 (1860 σελ. 1911-2106)

Όγδοο μέρος: Εύρετήρια, πίνακες.

ΠΩΛΟΥΝΤΑΙ ΜΟΝΟΝ ΠΛΗΡΕΙΣ ΣΕΙΡΕΣ
ΣΤΟ ΜΕΓΑΡΟ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ
1988

ΤΟΜΟΣ ΕΚΑΤΟΣΤΟΣ ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΕΒΔΟΜΟΣ
ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΤΗΣ ΠΕΜΠΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΕ ΧΙΛΙΑ ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΤΟΝ ΑΠΡΙΛΙΟ ΤΟΥ 1991
ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ ΟΕ.
ΦΩΤΟΜΑΡΑ 54 ΝΕΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

ISSN 1105-0950